

Ծերենց

Երկունք Թ դարու

Քեզ՝ որդեակ իմ սիրելի, ուրախութիւն իմ եւ մխիթարութիւն, որ երբեմն ի սուգ, ի լուսութիւն եւ ի միայնութիւն մեր երկուսին կենաց տխրութեան, հորդ հեղզ գրիչը ոգետրեցիր գրելու զԹորոս, ա՛ն, ընդունէ ի նուէր՝ որ զիս Յորդորեցիր՝ այս երկունք, ձա՛յն սրտի հայրենի հառաչանաց Ծերենցիս:

1879, Յունիս 1. Տփլիս

Եւ նշան մեծ երեւեցաւ յերկինս, կին մի... Էր յղի եւ ճչէր յերկնէլն եւ բազում վշտօք մերձ էր ի ծնանէլ... եւ ծնաւ կինն արու, որ հանդերձէալ է Հովուէլ զհեթանոսս գաւազանաւ երկաթեաւ:

Յայտնութիւն

Contents

ԳԼՈՒԽ Ա ՍԱՍՈՒՆ	3
ԳԼՈՒԽ Բ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ	6
ԳԼՈՒԽ Գ ՄՈԳԱԿԱՆ ՀԱՅԵԼԻ	11
ԳԼՈՒԽ Դ ԱՐԾՐՈՒՆԻ ԻՇԽԱՆ ՄԸ	17
ԳԼՈՒԽ Ե ՌՇՏՈՒՆԵԱՑ ՕՐԻՈՐԴԸ	21
ԳԼՈՒԽ Զ ԳԻՒՂԱՑԻՆ	26
ԳԼՈՒԽ Է ՀՈՒՓՄԻՄԷ ՏԻԿԻՆ	32
ԳԼՈՒԽ Ը ԿԱՆԳՈՒԱՐԻ ԱՍՈՒՐԸ	38
ԳԼՈՒԽ Թ ՂԵԻՈՆ՝Ղ, ՂԵԻՈՆ՝Դ	45
ԳԼՈՒԽ Ժ ԻՇԽԱՆԱԶԱՆՑ ԺՈՂՈՎ ՄԸ	51
ԳԼՈՒԽ ԺԱ ԽՈՒԹՅՑԻ ԶՕՐԱՎԱՐԸ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՍՊԱՐԱՊԵՏԸ	59
ԳԼՈՒԽ ԺԲ ԱՇՈՏ ԱՐԾՐՈՒՆԻ ԵՒ ԴԱԻԱՃԱՆՔ	64
ԳԼՈՒԽ ԺԳ ՎՐԷ՛Ժ	71
ԳԼՈՒԽ ԺԴ ԴԱՏԱՍՏԱՆ	79
ԳԼՈՒԽ ԺԵ ԱՐՏԱՆՈՒՇԻ ՎԱՆՔԸ	86
ԳԼՈՒԽ ԺԶ ԱՐԱՄԱՆԵԱԿԻ ԲԵՐԴԸ	94
ԳԼՈՒԽ ԺԷ ՔՍԱՆԵՕԹ ՏԱՐ՛Ի	101
ԳԼՈՒԽ ԺԸ ՎԵՐՋԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻԻՆ	107
ԳԼՈՒԽ ԺԹ ԹՈՐԹՈՒՄ	112
ԳԼՈՒԽ Ի ԵՐՋԱՆԻԿ ՄԱՐԴ	119
ԳԼՈՒԽ ԻԱ ԵՐԿՈՒ ՇԻՐԻՄՔ	125
ԳԼՈՒԽ ԻԲ «ԱԶԱՏՈՒԹԻԻՆ ԵՂԲԱՐՑ ՄԵՐՈՑ ԳԵՐԵԼՈՑ»	128
ԳԼՈՒԽ ԻԳ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ	139
ԳԼՈՒԽ ԻԴ ԱՆԶԳԱՍ ԿԻՆ	144
ԳԼՈՒԽ ԻԵ ԱԶՆԻԻ ԿԻՆ	148
ԳԼՈՒԽ ԻԶ ՏՈՒՐԵՎԱՌ	151
ԳԼՈՒԽ ԻԷ ԹԱՓԱՌԱԿԱՆ ԲԱՐԵՐԱՐ	157
ԳԼՈՒԽ ԻԸ ՀԻՆ ԴԱԻԱՃԱՆ ՄԸ	161
ԳԼՈՒԽ ԻԹ ԳԵՂԵՑԻԿ ՕՐ	165
ԳԼՈՒԽ Լ ԵՐԿՈՒՆՔ	169

ԳԼՈՒԽ Ա ՍԱՍՈՒՆ

Հայոց Յ. թուականին եւ Քրիստոսի թուական 851-ին սաստիկ ձմեռ պատել էր Տարոնոյ գաւառը, դաշտը ձիւնը ծածկել ճերմկցուցել էր բոլորովին, իսկ Սասնոյ լեռը ձեան եւ սառոյցի գանգուած մ'էր ահարկու: Ո՛վ կ'ըսէր թէ այդ բարձրութեան մէջ, այդ սառնամանեաց մէջ կեանք եւ մարդկութիւն կը շնչէին:

Վարը դաշտը՝ Մուշ քաղաքին մէջ մահ եւ լռութիւն կը տիրէին, եւ Տորոսի այդ սարը լի էր կենոք եւ շարժմամբ: Բութը օդին մէջ շրջնովի կը հոլովէր, մարդ ձիւներուն մէջ կ'ելնէր, կ'իջնէր, կը սողար, կը սահէր եւ այնպիսի եղանակին այնպիսի շարժումնք ընել այն լեռնաբնակ ժողովուրդը միայն կրնար, ժողովուրդ՝ որ ցրտին սաստկութեան եւ ամառուան տաքութեան դէմ միեւնոյն բուրդն զգեստը միայն ունէր եւ այծի մորթէ կօշկաձեւ օդ ոտից. գարի եւ մանաւանդ թէ կորեակ իրեն հացը կը մատակարարէին, վասնզի այդ բարձրութիւնն եւ ժայռերուն հողի սակաւութիւնն այն միայն կու տար իրենց աշխատութեանց եւ սաստիկ տառապանաց: Իրենց բնակութիւնները հեռի էին ի միմեանց, եւ այդ պատճառաւ շատ անգամ իրարու լեզուն հագիւ թէ կ'իմանային, եւ լեզու թէպէտ հայ, բայց օտարացեալ կը համարուէր ի շրջակայից, եւ թարգմանի կարօտ իմանալի լինելու համար: Եւ այդ սարերու բարձրութեան մէջ ժողովուրդը անբաժանելի ունէր իւր նիզակը, որ իւր զօրութիւնն էր ընդդէմ գազանաց եւ ընդդէմ թշնամեաց եւ ի պաշտպանութիւն իւր իշխանաց, որ ի Մուշ կը նստէին եւ որոց ակնարկութեան անմոռնչ կը հնազանդէր տիրասիրութեամբ:

Բայց ի՛նչ էր պատճառ, որ այդ մրրկային ժամանակին բոլոր Խութ լեռը կը շարժէր: Մութը արդէն սկսէր էր իջնել, եւ բոլոր սասունցիք կը դիմէին լեռան հիւսիսային կողմը, որ դէպի դաշտ կ'իջնէր: Այնտեղ եկեղեցւոյ մը առաջ կանգնած էին երիտասարդ տղայք եւ տխուր դաշտին կը նայէին. շատին աչքերը արտասուք կը փայլէր, եւ ցուրտին հետեւանք միայն չէր այդ արտասուքը. դաշտեցիք էին այդ երիտասարդքը, շղթայից եւ գերութեանց ազատեալ լեռը ապաստանէր էին, ոմանք զէնք ունէին, իսկ ոմանք անզէն էին:

Նոյն միջոցին տերտերը եկեղեցւոյ դռնէն կ'ելնէր, ուրիշ քահանայի մը ընկերակցութեամբ եւ մեծ ձայնով կ'ըսէր իւր լեռնոց:

— Տղա՛ յք, շո՛ւտ, հիւրանոցը կրակ վառեցէք, այդ եղբարց ուտելիք բերէ՛ք. չէ՞ք տեսներ, որ դոքա դաշտեցի են, այս մեր ցրտին չեն դիմանար. մենք էլ ձեր ետեւեն կու գանք:

Իսկ միւս քահանան լուռ, անխօս կանգնեցաւ, դէպի դաշտն ակնարկ մը ձգեց ուր բուքի ամպէն բան մը չէր տեսնուէր, վերջը դառնալով երիտասարդներովս, որ գլխիկոր եւ յուսահատ՝ աչքերնուն ծայրով իրեն կը նայէին.

— Մե՛ծ է Աստուած, մեծ է Լուսաւորչայ բարեխօսութիւնը, ո՛վ տղայք,— ըսաւ,— ինչ կը յուսահատիք, այսօրուան յաղթողը վաղուան գերին կրնայ լինիլ, քաջ եղի՛ք, յանցանքը մեր իշխաններուն է, որ անհաւատին խօսքին եւ երդման կը վատահանան, եւ յիմարաբար կ'երթան նոցա ճանկը կը մտնենք եւ ժողովուրդն էլ այդ անզգամներուն աւար կ'ընեն: Բայց Աստուած մեծ է, մի՛ յուսահատիք:

Եւ կէս մը քայլելով, կէս մը վազելով ամէնքը կը հետեւէին լեռնցի տերտերին, որ առջեւէն կ'երթար եւ կ'առաջնորդէր հիւրանոցը:

Այս շէնք մ'էր մասամբ հողի մէջ թաղեալ եւ մասամբ հողէն դուրս, բաւական ընդարձակութեամբ, որ դուռ մը միայն ունէր եւ մէկ կողմը կրակարանը, ուր արդէն քանի մը ահագին կոճղ տաքութեան լոյս սկսէր էին ծաւալել իրենց մօտը, որ մեր կէս սառած երիտասարդաց միւսիւսութիւն էր:

«Հիւրասէր, օտարընկալ եւ պատուադիր» սասունցիք իրենց աղքատիկ գարւոյ եւ կորեկի հացը, տաք թան ապուրը, չոր եւ աղի պանիրն ու լեռան մեղրը առատաբար դաշտեցի եղբարց առջեւ դրին, լցուցին, եւ իրենք էլ մէկ-մէկ պատառ առնելով խեղճերուն քաջալեր կը լինէին, որ ուտեն զօրանան. «Ո՛ր գիտէ, եղբա՛րք,— կ'ըսէին,— կարելի է վաղիւ աշխատիլ պէտք լինի, եւ դուք զօրութեան պէտք ունիք: Կ'երէ՛ք, եղբարք, համարեցէք թէ բուն ձեր տանն էք»:

— Այո, կ'ըսէր երիտասարդ դաշտեցի մը դառն ծիծաղով, բուն մեր տունն հիմա բաց երկնքին տակն է, իսկ մեր ընտանիքը, ո՛ր գիտէ Արաբիոյ ո՛ր կողմն կը գտնուին՝ եթէ ո՛րջ են:

Եթէ ո՛րջ են,— կրկնեցին քանի մը երիտասարդք, եւ քանի մի ձեռք բռնցի աչք կը սրբէին եւ ոմանք հացին պատառը արտասուաց աղով կը թանային:

Էլ ժամ էր, վասնզի այդ վայրկենին ոչ մէկումն քով ախորժան չի մնաց բերանը հացի պատառ դնելու, եւ հիւրընկալ քահանան կանգնեցաւ «Զկերողս Աստուած օրհնեսցէ», ըսաւ ու խաչակնքեց. եւ աչքը դէպի սրահին խորութեան դարձուց եւ մութին մէջ գննեց տեսաւ բազմութիւն աշտեից, որ իրենց փայլէն կը նշմարուէին, եւ բազմութիւնն այնչափ սկսէր էր շատնալ, որ մարդկային շունչի ամպ կը ձեւացնէր:

— Գիւղապետ եղբարք, մօտ եկէ՛ք,— ըսաւ տերտերը,— ի՛նչ մթութեան մէջ կը ծածկուիք, երեւալու օր է, Սուրբ Կարապետ, Տարօն, նախարարք, իշխանք, քահանայք եւ ժողովուրդք մեր Սասնոյ լեռն ի վեր կը նային. ահա մեծ վանքէ եկած կոնդակը,— եւ ձեռը ձգեց՝ ցցուց ժողովրդեան կրկին կնիքներով մագաղաթ մը,— ե՛ս այս դիրք եթէ կարէնամ էլ կարդալ անօգուտ է, եւ դուք լեզուն չէք իմանար. բայց իմաստը ամէնքս գիտենք, այսօրուան բան չէ, հին պատմութիւն է. հարիւր տարի եւ աւելի է, որ այդ նգովեալ արաբը մեր դաշտերը կ'իջնայ, կողողէ. եթէ Ս. Կարապետի օրհնենք չը լինէր, եթէ Լուսաւորչայ զօրութիւն չլինէր, այդ դաշտի երես մէկ՝ քրիստոնէայ չէր մնալ, հայուն անուն ոչնչացել էր Տարոնոյ մէջէ: Բայց մե՛ծ է զօրութիւն Քրիստոսի, այսօր արաբ կու գայ, կը ջարդէ, գերի կը տանի հայը, վաղը հայը կ'իջնէ արաբին վրայ, ամէնքը կը ջարդէ, կ'իրճերը կ'առնու, մէկ հատ չի փախցնէր, բայց ի՛նչ օգուտ, երկու տարի չի տուէր այդ նգով ազգը դարձեալ կու գայ եւ աւելի զօրութեամբ եւ անհամար. հայը պէտք է համբերէ մինչեւ որ գայ՝ դանակը ոսկրին կոթնի՝ է՛լ համբերելու ճարը հատնի, այն ատեն սմբած գառը առիծ կը դառնա, լեռն ու դաշտը կը գոռան. Հայը յանկարծ կանգնեցաւ, մեռելն էլ յարութիւն առաւ, անհաւատը դաշտը դիակով կը պարարտացնէ: Հարիւր տարի ըսի, հարիւր յիսուն էլ կայ, որ մենք այդ խաղը կը խաղանք, ոչ նոքա ձանձրացան զմեզ գերելէ եւ ջարդելէ, ոչ մենք զանոնք կոտորելէ ու անհետ ընելէ: Քայց աստուծոյ կամքը պէտք է կատարի, մինչեւ որ Ս. Կարապետ իւր զօրութիւնը ցցնէ եւ մեզ կարողութիւն տայ բոլորովին ջնջելու այս անօրէն ժողովուրդը: Դուք գիտէք, եղբա՛րք եւ որդեակք, թէ մեր Բագարատ իշխանը ելաւ գնաց այդ անհաւատ արաբին, որ բարեկամ ինքզինքը կը ցցնէր, որ երդում կ'ընէր իր մարգարէին վրայ, իր օրէնքին վրայ, որ նորա վնաս ամենեւին չհասցնէ, եւ գիտէք ի՛նչ եղաւ. որովհետեւ մարգարէն

սուտ էր, օրէնքն անօրէնութիւն էր, երդմունքին դրժեց. Բագարատը, զաւկները, ընտանիք, ամէնքը շղթայեց, դրկեց Արաբստան, եւ ինք նստեր նորա Մշու պալատն, սառած մարմինը կը տաքցնէ, Լուսաւորչայ հաւատքը օրը հինգ անգամ կը հայհոյէ, եւ ա՛յդ Ս. Կարապետի աչից առաջ քթին տակ. Աստուած այդպիսի բան չի ներեր, դորայ վրէժը կը լուծէ: Մինչեւ ե՛րբ ուրեմն քնենք, սասնցին ե՛րբ ցրտէն թմրած է, որ հիմա թմրի. եթէ արեւուն ճառագայթ այդ սեւերես ազգը կը զօրացնէ՝ ցուրտն էլ հայուն զօրութիւն պէտք է լինի: Գիւղապետ եղբա՛րք, խորհեցէք եւ ի՛նչ ընելիքնիդ որոշեցէք, վասընզի Ս. Կարապետ վտանգի մէջ է:

Քահանային այս երկար քարոզէն վերջ խոր մռնչիւն մը ելաւ հիւղական սրահին մէջ, ամէն մարդ իւր ընկերոջ հետ կը խօսէր եղածին եւ ընելիքին վրայ, բայց ոչ ոք մեծ ձայն մը չէր արձկեր, իբրեւ թէ ամէն ոք կարծիք ունէր, բայց ոչ ոք քաջասրտութիւն զայն համարձակ խօսելու:

Վերջապէս երիտասարդ մը ելաւ ուժով ձայն մը ձգեց. «Եթէ ամէնքդ կը խօսիք եւ ոչ մէկդ կը խօսիք. ո՞ւր է Յովնան գիւղապետը, նա ինչո՞ւ չի խօսիր, միթէ՞ նա կարծիք չունի, եթէ նա կարծիք չունի ի՛նչ ենք կեցել. երթանք ամէն մարդ իւր տունը»:

— Տղա՛յ, դու լուռ կա՛ց,— ըսաւ ծեր մը սաստելով,— խօսքը քե՛զ ընկաւ:

— Մկր եղբայր, մի՛ սաստեր, տղան լաւ խօսեցաւ:

— Ո՛ւր է Յովնան, Յովնա՛ն, Յովնա՛ն,— գոչեցին քառասուն ձայն միաբան. եւ ահա սրահին մէկ կողմէն դուրս եկաւ միջահասակ մարդ մը, որ երեսին գոյնով տարբերութիւն չունէր ոչ ոքէ. արեւը, քամին, տաքն ու ցուրտը փչէր էին այդ երեսին վրայ. բայց երկու խոր աչքեր ունէր, որ երկու փայլուն սլաք էին երկաթեայ եւ թափ կ՛անցնէին, երբ նկատէին դիմացնին, սրտին խորը իբր թէ կը տեսնէին: Կլոր գլուխ, քառակուսի դէմք, ջղային, մտուտ կազմուածք, քառասնի չափ տարիք, ահա՛ մարդը, որ Յովնան կը կոչուէր:

Յովնան ոչ միայն սասունցւոց անբաժանելի աշտէն ձեռքն ունէր, այլ մէջքն երկսայրի սուր մը գօտույն մէջ կ՛երեւէր:

— Խօսէ՛, Յովնան, դո՛ւ խօսէ,— ըսաւ ժողովուրդը միաբերան, եւ երբ ամէնքը լռեցին՝ այսպէս խօսեցաւ Յովնան.

— Մտիկ ըրէք ինձ, ով Խոյթի ժողովուրդ, եթէ դուք կ՛ուզէք Ս. Կարապետ փրկել այդ նզով արարներէ, եթէ դուք կ՛ուզէք Բագարատայ վրէժը հանել՝ այս Ս. Մարգսի շաբաթը մի՛ կորսնցնէք, անհոգ մի նստիք. այս բուքը՝ ո՛յ գիտէ թերեւս վերջինն է այս ձմռան, քանի որ այդ տաք դժոխքի սատանաները սառած, թմրած, ընդարմացած նստել են մեր խեղճ քաղքցւոց տունները, քանի որ վառարանէն չեն կրնար հեռանալ անօրէնները, ժա՛մ է նոցա վրայ հարձկելու. փառք աստուծոյ, մենք լաւ անդամներ ունինք որ, ցրտուն ալ կը դիմանան, տաքուն ալ, իսկ թէ հարցնէք թէ ե՛րբ պէտք է յարձակիլ քաղքին վրայ՝ եւ կ՛ըսեմ թէ հիմա այս բուքին, այս ձիւնին. ասկից մինչեւ Մուշ կը հասնինք չորս ժամու մէջ եւ մենք քաղաք կը մտնենք, երբ աւազակները թմրած՝ առաւօտու քունին են ընկղմած, իսկ երբ քաղաք մտնենք, ամէն մարդ խղճմտանքին հարցնէ թէ ի՛նչ պէտք է ընել: Ահա՛ եւ վերջացուցի:

Լռութիւն մը տիրեց աս խօսքերուն վրայ, եւ ոչ ոք ձայն չի հանեց, միայն բարի տէրտէրը այն ատեն պարտք համարեց ըսել.

— Յովնան եղբայր, դու տեղեկութիւն ունի՞ս այդ մարդկանց սովորութեան վրայ, նոցա գորութեան վրայ, որ այդպէս համարձակ կը խօսիս:

— Ինչպէ՛ս չունիմ. ես երկու ժամ չի կայ, որ տունս եմ մտէր, այն օրէն, որ Բագարատ իշխանը անօրինաց գերի գնաց, ես հանգստութիւն չունիմ. ամէն կողմ շրջեցայ, ամէն տեղ դիտեցի թէ հնարք կա՞ր զնայ ազատելու. քսան-երեսուն հոգի լաւ հայ՝ լաւ քրիստոնէայ հետս առած ութ օր շարունակ նորա շաւղին հետեւեցայ, բայց տեսայ ճար չկայ, ամէն ջանք անօգուտ պիտի երթայ, եւ մեր կտրիճ տղայք փուճ գոհ պիտի երթան, դարձայ իմ ճամփես, ելայ Ս. Առաքեալ եկայ դիտելու համար թէ ի՞նչ կ'ընեն անօրէնները, տեսայ որ անհոգ եւ անփոյթ կը նստին, չէ՞ որ Տարօն գերեզման կ'ընեն, չէ՞ որ կենդանի ոչ ոք չի կայ: Եթէ իմ ձեռին այս առտու հինդ հարիւր մարդ լինէր՝ մէկ շնչաւոր այդ աւազակներէն չէր ազատէր:

— Տէ՛, տղա՛ք, ի՛նչ կեցեր ենք... երթա՛նք, երթա՛նք, ուր որ Յովնան մեզ կը տանի, երթա՛նք,— գոռաց մէկը:

— Երթա՛նք... — կ'ըսէին հարիւր ձայն մէկտեղ, եւ ժխոր մը տիրեց այդ ամբոխին մէջ, որուն մէկ մասը ներս չի կարէնար մտնել դռնէն դուրս մնացել էր:

ԳԼՈՒԽ Բ ԺՈՂՈՎՈՒԴԸ

Ձիւնը իւր մուկեկան հեղեղը կը շարունակէր, քամին զանի կը տարութերէր, եւ մարդոց շատ դիւրին չէր այդպիսի ժամանակին տնէ դուրս ելնել. ուստի, երբ կէս-գիշերն անցաւ եւ հազարի չափ նիզակաւորք ժողովեցւան Սարասեպ գիւղին դիմաց, որ դէպի Մուշ կը նայէր, (էլ չի համբերեց Յովնան, եւ առջեւէն սկսաւ սահիլ փայտեայ ոտնամաններով, որ այդ լեռան բնակչաց յատուկ էի ի վաղ ժամանակաց հետէ, որով չեն խրիր ձիւնին մէջ): Ինք լաւ դիտել էր թէ քամին իրենց ետեւէն կը փչէր, ուստի այս էլ բաւական դիւրութիւն մ'էր այդ սոսկալի ճամփորդութեան՝ մանաւանդ, երբ գրեթէ ապահովութիւն կար ի չիք դարձնելու բոլոր այդ իսմայելեան բանակը՝ ամէն դժուարութիւն իրեն համար ուրախութիւն էր, եւ բոլոր Մասուն դիտէր թէ այդ մարդը յոգնիլ, վիհատիլ չէր գիտէր, վտանգ զինքն երբէք սահաբեկել չէր, ուստի ինք կը սահէր եւ ետեւէն ամէնքը կը քայլէին. եւ վերջը, ըստ հին սովորութեան, այս ձիւն ի վրայի ճամփորդութեան մէջ կռունկներու պէս առջինները քիչ-քիչ ետ կը մնային, վերջինները առաջ կ'անցնէին: Տխուր լուսին առանց երեւելու աղօտ լոյս մը կը ձգէր երբեմն սպիտակ ձիւնին վրայ եւ ամէն սեւ նիւթն տեսանելի կ'ընէր՝ թէպէտ բան մը չի կար, որ ճերմկած չլինէր: Մեր խումբը լռիկ կը շարունակէր իր ճամփան, ժամերն կ'անցնէին, գիշերը կը կարճէր, արշալոյսը հեռու չէր, երբ յանկարծ մեր խմբին պարագլուխը, որ երբէք չէր նահանջեալ՝ կանգ առաւ եւ ամէն մարդ, որ նորա ետին էր, ինքնիրեն կը հարցնէր թէ ի՛նչ արգելք կրնայ լինիր:

Յովնան իւր ճամփուն վրայ տեսաւ անսովոր ձիւնագեղ բարձրութիւն մը, առջի մտածութիւնը նիզակի հարուած մը տալ եղաւ, բայց շուտ մը խելաբերեց եւ նիզակին բունը երբ ձիւն ի դէզին մէջ մխեց՝ դիմադրութիւն մը զգաց, եւ մարդկանց աղաղակի ձայն, ձիոց փոնջել, գինուց շառաչիւն եւ ձեան դէզին ցիրուցան փլչիլ յայտնի եղաւ, ձեան տակէն չորս ձի եւ չորս մարդ դուրս եկան:

— Մարդի՛կ, դուք ո՞վ էք, բարեկա՛մ թե՛ թշնամի,— հարցուց Յովնան ուժով ձայնով մը:

Եւ այս խօսքին բարձրաձայն ծիծաղով պատասխանեց մարդ մը, որ իւր ընկերներէն բարձր էր հասակաւ:

— Եթէ բարեկամ չլինէինք՝ միթե՞՞ ձեր ճամփուն վրայ՝ թէպէտ եղանակը այսչափ զուարճալի էւ այս վարդենեաց պարտէզս այսչափ գեղեցիկ՝ կը յուսա՞ք թէ այս ձիւնէ տաղաւարիս տակ բնակէինք, որ զձեզ դիմաւորենք. հա՛՛, հա՛՛, հա՛՛, հա՛՛:

— Կատակի ժամանակ չէ,— ըսաւ Յովնան,՝ — ի՞նչ բան ունիք դուք հոս:

— Ես ալ ձեզ նոյն իրաւունքով կը հարցնեմ թէ դուք ի՞նչ բան ունիք հոս, մանաւանդ ես իրաւունք մը աւելի ունիմ ձեզմէ յամառ պահանջելու, որ մեր տունը փլուցիք եւ թերեւս մեզ մահուանէ էլ ազատեցիք. վասնզի ո՛ր գիտէ թէ այս ձիւնը որչա՛փ պիտի տեսէ... բայց դուք, բարեկամք, բաւական բազմութիւն էք, ո՞ւր այսպէս կ'երթաք, այս ձիւնիս, բուքիս, հարսնիքի, ուրախութեան ըսեմ, սխալ չէ, վասնզի քաջ սասնցիք իրենց սիրական զէնքէն չեն բաժնուիր ունիցէ՛ առիթի մէջ:

— Այո՛, հարսնիքի կ'երթանք, Գուրգէն իշխան,— ըսաւ Յովնան լաւ մը զննելէն վերջ բարձրահասակ մարդուն դէմքը,— եւ ժամանակ չի կորցնելու եւ մեր զուարճութեան մասնակից լինելու համար հրամայեցէք մէկտեղ երթալ:

— Ո՞ւր է ձեր արշաւանքը, եղբայր,— ըսաւ իշխանը լրջաբար եւ կամաց ձայնով:

— Մուշ:

— Մօ՞տ ենք:

— Քանի մը քայլ մնաց, եւ ես լուսէն կը վախեմ, որ Բամայէլի զակրները չիմանան:

— Ես հազիւ թէ զքեզ կը տեսնեմ, որ առջեւս կը քայլես, այդ անօրէնները ինչպէս զքեզ կրնան տեսնել:

Իսկ Յովնան է՛լ պատասխան չի տուաւ, այլ սկսաւ քայլերը երազել վասնզի երեւակայեց թէ Գուրգէն բռնուած լինելով բուքի եւ այդ վիճակի մէջ ուրիշ ճար չի գտնելով ձիերը իրարու քով շարած վրանին ծածկոցով ծածկելով տաղաւար մը շինած էին ձիւնին տակ, որ ձիոց եւ իրենց շնչով զիրենք անվնաս պահած էին մինչեւ նոյն վայրկեան եւ ըստ բաւականին ալ ուրախ: Իսկ հիմա ազատելով այն բանտէն բնական էր թէ հետեւէին այն խումբին, որ կ'երթար հայ ազգին եւ կրօնին թշնամեաց դէմ:

Վերջապէս Յովնանու աչքերը նշմարեցին Մշոյ բարձրաբերձ եկեղեցւոյ գմբէթը, որ քաղքին մէջ շինած էր Բագարատ իշխանը, ուստի կանգնեցաւ եւ երբ զօրքը շուրջ բոլորեցան, երեք խումբի բաժնեց զանոնք. մէկ մասը, որուն ինք առաջնորդ կեցաւ՝ քաղքին հարաւային կողմէն պիտի մտնէր, մէկը արեւելեան կողմը պիտի շրջէր, իսկ միւսը՝ դէպ արեւմտեան հիւսիս: Եւ այսպէս երեք խումբերն ալ յարձակեցան, մտան քաղաք: Երբ սասնցուց աղաղակը գոռաց քաղքին մէջ, երբ արաքք յիմարացան անխուսափելի վտանգը հասած տեսնելով եւ իրենց թշուառութեան ձայնը ձգեցին, երբ գերիները, որ նոցա խիստ ծառայութեան դատապարտուած էին ջուր եւ փայտ կրելու համար, ազատութեան եւ ուրախութեան ձայն բարձրացուցին, Իսուսֆ ուսիկանը, որդի Ապուսէթի, որ Բագարատայ պալատին մէջ երջանկաբար ցուրտէն լաւ պատսպարեալ փետրայարդար անկողնուց եւ բարձից տաքուկ հանգստութիւն կը վայելէր, տայս խառնաշփոթ

Ժխորէն ընդոստուցեալ՝ շուարեցաւ, մնաց, կը հարցնէր կուզեր իմանալ թէ ի՛նչ էր պատճառը: Երբ իրեն իմացուցին թէ «գազանաբարոյ եւ արիւնարբու» լեռնցիք քաղաքը պաշարէր ներս եւ մտեր, շփոթութենէն թողուց պալատը, փախաւ, վազեց մտաւ Փրկչի եկեղեցին, եւ մինչեւ գմբէթին մէջ ելաւ, եւ տեսնելով թէ այդ բարձրութեամբ էլ ապահովութիւն չի կար իւր անձին՝ կը սարսռէր, կը դողար, երբ սասնցի խումբը պաշարեց զեկեղեցին, եւ մտնելով ոմանք գմբէթին մէջ եւ մերձենալով՝ մէկը նիզակով կռնկէն զարկաւ եւ թեւին տակէն թոքերն հանելով սատակեց:

Իսկ Գուրգէն իշխան նոյն միջոցին իւր ազգականները՝ Արծրունեաց պատանդները գտնելով, զանոնք բանտէն կը հանէր եւ ուրախութեան ու զուարճութեան օր մը այդ տխուր օրերուն մէջ կը կատարէին սասունցիք թշնամեաց դիակաց եւ ճապաղեաց մէջ, եւ նոցա աւարը մէջերնին կը բաժնէին: Ուրախութիւն կը տիրէր, եւ խեղճ խութեցին արարեն դիզած աւարը մէկդի՝ Բագարատ իշխանին գինուով ոչ միայն տաքցել այլեւ թեթեւել էր: Երգերու ձայներ ամէն տեղ կը լցնէին, մինչ փոքրիկ խումբ մը մարդկան Յովնանու ազդեցութեամբ եւ վրակեցութեամբ Փրկչի եկեղեցին կը մաքրէին բարբարոսաց գարշութենէն, դիակներէն եւ արիւնէն: Եւ երկրորդ առաւօտուն եկեղեցոյն գմբէթը կը բարձրանային փոխանակ Իւսուֆի արաբացի մաղթանաց խութեցոց սաղմոսերգութիւնք ի փառձ աստուծոյն տուողին յաղթութեան:

Նոյն օրն արեւը վճիտ երկնից վրայ կը փայլէր, եւ ձեան անդրադարձութիւն աչքերը կը շլացնէր սանասնայք՝ բոլոր Մուշ քաղաքը ի Խոյթ կը կրէին. Յովնան ձեռքերը ծալած այս տեսարանին կը նայէր, եւ յանկարծ այդ արթուն մարդը անձայն իրեն մօտեցող մը իմանալով գլուխը ետին դարձուց:

— Յովնան եղբայր,— ըսաւ Գուրգէն,— դու անգո՞րծ կը կենաս երբ, աշխարհք կ'աշխատի:

— Աստուած զիս այդ աշխատութենէն պահէ, իշխան,— պատասխանեց Յովնան,— այդ բոլորն, որ կը կրեն, հայու ապրանք է. բարբարոսները ի՞նչ կը բերեն, երբ Հայաստան կու գան.— իրենց սեւ երեսը, իրենց գարշ կրօնքին քարոզութիւնն ու խաբէութիւնը եւ իրենց սուրը: Բոլոր այդ աւարը Վասպուրականի եւ Տարօնի հայուն ստացուածքն է. սանասնայք իրաւունք ունին իրենց սեփականելու, որովհետեւ տէր չէ մնացել, բայց եւ եթէ կարելի լինէր այդ ամէնը այս խեղճ ազատեալ զերեաց կը բաժնէի, որոնք ամէն բան կորուսած են եւ ո՛ր զիտէ ո՛ր եւ որո՛նց ստացուածքը եղել են իրենց կանայքն ու զակընները:

Եւ այս խօսքերը զրուցելուն՝ գլուխը անդին կը դարձնէր կորովի մարդը, ծածկելու համար երկու կաթիլ արտասուք, որ իւր աչաց մէջ փայլեցան՝ բայց հոն մնացին գամուեցան, վասնզի իշխանութիւն ունէր նա իւր անձին մինչեւ իւր արտասուաց վրայ: Ուստի Գուրգէն այս միջոցիս սկսաւ զննել այդ անսովոր մարդը, որ հայ ժողովրդականի տիպն էր. դէմքին վրայ հաստատամտութիւն եւ կորով յայտնի կ'երեւէին, եւ որ տեսնելով թէ դիտողութեան նպատակ է դիմացնին իւր սուր աչքերը իշխանին վրայ ձգեց շեշտակի եւ մէկ հայեցուածքով տեսաւ երիտասարդութիւն, վստահութիւն մինչեւ յանդգնութիւն եւ անհոգութիւն իւր քաշութեան եւ զօրութեան: Պարզ երեսին վրայ փոքրիկ կնճիռ մը նսեւ չէր երեւէր, երկու լուսալիր, զուարթ եւ մեծ սեւ-սեւ աչքեր ուրախութեան փայլ կը սփռէին ուր որ նայէին. ամէն անդամները համեմատ կին եւ վայելուչ. հագուստը թեպէտ պարզ՝ ունէր իր պերճութիւնը, զէնքերը եւ սպառազինութիւնը թեպէտ երկաթեայ՝ բայց ունէին իրենց զարդերն ոսկոյ եւ արծաթի. ձին, որ ծառայ մը բռնած կը սպասէր քիչ մը հեռու, Հայաստանի նժոյգ մ'էր անխառն եւ հարազատ, որ իւր

տիրոջմենն աչքը չէր գատեր եւ փոքրիկ խխնջիւններով կ'իմացներ իւր ներկայութիւնը: Իսկ իշխանը դառնալով՝ «Հիմա, Յուլակ, հիմա» կ'ըսէր, եւ նա կը հանդարտէր:

— Երթալու միտք ունի՞ս, Գուրգէն իշխան,— հարցուց Յովնանը իւր անտարբեր կերպով:

— Այո՛,— Յովնան եղբայր,— պատասխանեց Գուրգէն, բայց մեր առջի խօսակցութիւնը այնչափ կարեւոր է, որ չեմ կրնար առանց քանի մը հարցմունք ընելու քեզմէ բաժնուիլ:— Հիմա դուք սասնեցիքդ այդ քաջութեան գործը կատարեցիք, բայց վաղը ի՛նչ պիտի ընէք, երբ ամիրապետը այդ Բուսուֆի տեղ Եաղուպը, Իպրահիմը, Աբդլան յուղարկէ եւ ձեր Խոյթը 150,000 զօրք պաշարեն: Ես այդ մտածութիւնն ունիմ երեկվնէ ի վեր, եւ կը վախեմ, որ այս ուրախութիւնը տրտմութեան դառնա եւ այդ աւարը տարին չի լրացած Արաբիս ճամփան բռնէ:

— Շատ կարելի է, որովհետեւ մեր հայը մարդ չէ:

— Է՛հ, ես ձանձրացեր եմ լսելէն, թէ «հայը անմիաբան է», «հայը ազգատեաց է», «հայը օտարասէր է», «հայը անպիտան է», «հայը վախկոտ է» եւ այլ այսպիսի սերտեալ խօսքեր, իբրեւ թէ նոքա, որ այս խօսքերը կը գրուցէին, հայ եւ հայու որդի չլինէին. իբրեւ թէ ուրիշ ամէն ազգք՝ յոյն, պարսիկ, ասորի, արաբ նաեւ միաբան եւ միահոգի լինէին. աշխարհիս երեսը ինչպէս մարդիկ դէմքով տարբեր են՝ նոյնպէս շահերով, դիրքով, բնատրութեամբ տարբեր են. յիմար նա է, որ կուզէ անկարելին կարելի ընել: Ես գործադրելու բուն բանը քեզ կը հարցնեմ, որ ոչ միայն գործի մարդ ես, այլ եւ կը տեսնեմ թէ շատ խելօք մարդ ես: Հայը եթէ մարդ լինէր՝ ի՞նչ պէտք էր ընել. այն գրուցէ՛:

— Հարցմունքը լաւ է, պատասխանն ալ պատրաստ է. բայց քեզի պէս պատուական եւ քաջ երիտասարդ իշխանի մը կրնայ սիրտը վիրաւորել եւ զայրացնել, անոր համար չեմ ուզեր գրուցել:

— Խնդրեմ, եւ հայութեան, եւ քրիստոնէութեան սիրոյն համար պարտք կը ձգեմ գրուցել:

— Ուրեմն գրուցեմ: Ո՛ր որ հայ կայ պէտք է միաբանին եւ առանց նախարարաց իրենց գլխուն ճարը տեսնեն, ան ատեն թերեւս հայ ազգը իր փրկութիւնն գտնէ:

Այս անկարծելի խօսքին վրայ զարմացած մնաց իշխանը եւ կարմրութիւն մը ելաւ երեսին՝ բայց դարձեալ առանց կիրք յայտնելու ըսաւ.

— Քու այդ աստիճանի ատելութեանը արժանանալու համար ի՛նչ յանցանք ըրած են նախարարեանք. ես գիտեմ, թէ մենք եւ մեր նախահարքը շատ պակասութիւն ունեցեր են, յիմար եւ անպիտան մարդիկ նախարարական ցեղերու մէջ շատ գտնուէր են, բայց ինչ մեծ մարդիկ ալ նոցա քով կան, որ են մեծ ազգաց պատմութեանդ փառք եւ պատիւ կրնային համարուիր եւ եթէ զանոնք վտարել օգտակար եւ փրկաւէտ լինէր իմ ազգին, Աստուած ի՛նձ վկայ, որ հաւանութիւն կու տայի այդ արինանախանձ վճռին եւ յանձն կ'առնուի. բայց շատ կը կասկածիմ թէ այդ իշխանազանց կոտորածէն վերջ բնաջինջ ընողքն նոցա տեղ կանգնին եւ նոցանէ լաւը չի գործեն... Քու փափագդ երբեմն կատարուեցաւ. Նախիջեւան եւ այդ տաճկին, որ դու այսօր նիզակահար կորուսիր, ո՛ր զիտէ պապն էր թերեւս Կաշմ կամ Աբդլայ, որ հայոց նախ արարքն ու քաջերը այրեց. այն հանդիսին ա՛յն միայն կը պակսէր, որ տաճկաց խարոյկին հայ ձեռքեր կրակը արծարծէին: Բայց ես անխելքութիւն մ'ըրի եւ չի համբերեցի, պէտք էր քու պատճառներդ մտիկ ընէի՝ թէ ինչո՞ւ համար իշխանաց եւ ազնուականաց այսչափ թշնամի եղած ես դու, որ շատ

անգամ նոցա գործին եւ ծառայութեան մէջ գտնուէր եւ, նոցա հացը կերէր եւ եւ նոցա տանը բնակէր եւ: Եւ եւ գիտեմ թէ Բագարատ զքեզ անչափ կը սիրէր:

— Նախ պէտք է գիտնաս, իշխանդ, թէ եւ օրերով տունս ոտք գրած չունէի, որպէսզի եթէ կարելի էր Բագարատ ազատէի. պէտք է գիտնաս նաեւ թէ երբ ամենքը խորհուրդ կու տային իշխանին, ոստիկանին կոչին երթալ եւ նորա Բարկութիւնը չի գրգռել, եւ միայն էի, որ խնդրեցի, աղաչեցի կրկին եւ կրկին անգամ չերթալ եւ զգուշանալ այդ ուխտադրուժ մարդկանց են, որ պարծանք եւ պատիւ, եւ առաքիւնութիւն անձանց կը համարին ոչ միայն քրիստոնէից արիւնը թափել, գնա գերութեան մատնել, նորա ստացուածքը յափշտակել, այլ նաեւ խաբէութեամբ, ստերդումութեամբ զնայ դաւաճանել. եւ մտիկ չի գրաւ: Աս խօսքերը ոչ իմ հաւատարմութիւնս հաստատելու համար էր, եւ ոչ իմ հեռատեսութիւնս քեզ իմացնելու, այլ անոր համար կ'ըսեմ թէ եւ թշնամութեան հոգի չունիմ ոչ իշխանաց, ոչ ազնուականաց եւ ոչ ազատաց դէմ, եւ իմ լեռներուս մէջ, իմ գիւղիս մէջ հանգիստ եւ երջանիկ ապրած եմ միշտ եւ կ'ապրէի եթէ Բագարատ զիս չի փնտռեր եւ իբրեւ թէ բռնի զիս իրեն չի կապեր եւ բռնի ինձ չուսուցանէր թէ՛ հայ ժողովրդեան թշուառութեան միակ պատճառ այդ ազնուական դասն է: Այո՛, երկայն դիտողութեամբ տասներկու տարի է ակնատեսս՝ այդ համոզման մէջ հաստատուեցայ. վասնզի երբ ազգի մը գլուխ կանցնին մարդ մը, դաս մը մարդիկ, եւ ամենէն պատիւ, փառք, յարգանք, յարկ կընդունին, փոխարէն պարտականութիւն մը կայ զանի ո՛չ միայն պաշտպանելու այլ եւ կառավարելու: Այդ պարտքը միթէ՞ կատարէր է նախարարութիւնը իշխանաց՝ ազատաց, ազնուականաց խումբը... Ես պատմեմ քեզի թէ ինչպէ՛ս կատարէր է եւ սրտիս ցաւով պատմեմ, ո՛վ Գուրգէն: Օր մը զհայոց թագաւորը դաւաճանութեամբ պարսից թագաւորը սպաննել տուեր է, նախարարները առանց դիմադրութեան դաւաճանին հնազանդէր են: Թագաւորին մէկ տղան կոտորածէն աղատել, մեծցել, օտարին օգնութեամբ եկել թշնամին վրնդել, երկիրը եւ ժողովուրդը պահել է՝ ազգին երկրորդ Լուսաւորիչն է եղել, նախարարները այդ մարդը, որ իրենցմէ զգուելով, թողել աթոռը գնացել է՝ աղաչել, դարձուցել եւ թունաւորել սպաննել են: Լաւ թագաւորին այսպէս են ըրել: Ետքը օր մը անպիտան թագաւոր մը ունեցել են, յիմար, անառակ տղայ մը, գնացել օտարին, անհաւատին, պարսկին մատնել են, թագաւորն ու թագաւորութիւնը վերջացուցել են: Կը թողում յիշել Մերուժաններ, Վասակներ, Գրիգորներ, որ ժողովրդեան արեան հեղեղներու եւ գերութեան պատճառ եղած են: Այլ կու գամ կը հասնիմ մեր այս օրերուն թէ ի՛նչ ըրած են այդ նախարարները եւ ինչպէ՛ս կառավարած են ժողովուրդը: Հիմա սա միջոցին Վասպուրական անհաւատից ընծայներ, պատարագներ, պատանդներ կու տայ, Տարոնոյ երկիրը արեանց լիճ մ'է եղած. Մուրէն ազատողն գերութեան եւ շղթաներու է մատնուած, սա այս միջոցիս Գրիգոր Միւնեաց Տէր եւ Բաբկէն Միսական նահապետ տարի կայ, որ իրարու հետ կը պատերազմին, իբրեւ թէ օտարի հետ պատերազմի նիւթ կը պակսէր:

Դու շառաւիղ երկուց մեծ նախարարութեանց՝ Արծրունեաց եւ Մամիկոնէից, դու պէտք էիր լաւ դիտել թէ ինչո՞ւ Բագարատ անյոյս իւր դրացիներուն օգնութենէն գնաց թշնամեաց ծունկը ինկաւ, վասնզի Աշոտ Արծրունեաց Տէր վստահ չէր իւր նախարարց հաւատարմութեան վրայ, եւ թէ վաղը նոյն բախտը կսպասէ բոլոր այդ իշխանաց, որ այս խեղճ Հայաստանի ո՛չ Տեարքն են՝ այլ բռնաւորք. վասնզի չեն կարող գնա պաշտպանել օտարէն, եւ ոչ իրենց կոյր կիրքերէն, այլ անարգ եւ փոքրիկ փառասիրութեամբ անձանց եւ ազգին խորխորատ կը փորեն: Քաջք, անպարտելիք միմեանց դէմ անխիղճ կը թափեն իրենց հպատակաց արիւնը, կ'աւերեն հակառակորդին երկիրը, որ դարձեալ հայ է: Բայց ի՞նչ է հայը դոցա ասքին, ոչինչ:— Աս բաները տեսնելուս համար է, իշխան քաջ, որ դառնացեալ այս աղէտից վրայ այդպիսի ծանր խօսքեր ըսի. ո՛չ, հաւատա թէ ոչ

նախանձ մեծութեան, ոչ փափագ իշխանութեան երբէք զիս չեն փորձել. միայն կը ցաւիմ աս իմ ազգիս վրայ, որ հլու հնազանդ իւր մարմնաւոր եւ հոգեւոր իշխանաց ամէն օր կը կորչի մարմնով եւ հոգուով:

Լոռութիւն մը տիրեց այս երկայն խօսակցութեան վրայ, ժողովրդեան մարդը այս խօսքերը գրուցելէն վերջ, դէտին սեւեռեալ կը նայէր, ազնուական երիտասարդը նոյնպէս աչքերը գետնէն չէր վերցնէր: Պահ մը այսպէս կենալէն վերջ իշխանը իբր թէ քունէ զարթած՝ միտքը ուրիշ բան մը եկաւ. առանց պատասխան տալու հրաժարական ողջոյնը տուաւ, ձեռքը կտրծքին դրաւ եւ ակնարկի հրաման ըրաւ, ձին մերձ բերուեցաւ, հեծաւ Յովակիմ վրայ եւ դէպ արեւելք շրջեց նրա գլուխը. եւ իւր ետեւէն կ'երթային երեք սպասաւորներն եւ Արծրունեաց ազատեալ պատանդներն նոյն ճամփան:

ԳԼՈՒԽ Գ ՄՈԳԱԿԱՆ ՀԱՅԵԼԻ

Յովնան պահ մը այդ խմբակին ետեւէն նայեցաւ, կոթնած իւր նիզակին, եւ կ'ըսէր ինքն իրեն:

«Է՛հ, շատ կարելի է, որ Գուրգէն իմ այս խօսքերուն զայրացաւ, առնուեցաւ, բայց միթէ ամէն ինչ, որ ըսի, ճշմարտութիւն չէ՞ր: Այո, կրնար ինք իրաւամբ ինձ պատասխանել՝ եթէ նախարարք եւ իշխանք անպիտան եւ յիմար կին, ժողովուրդը աւելի անպիտան եւ յիմար էր, որ նոցա քնաց եւ հաճույից անասնաբար կը հնազանդէր: Այո, այդ է իրաւացի պատասխան իմ ըսածներուս, բայց ի՛նչ ընել. գրգռել ժողովուրդը ընդդէմ իւր դարաւոր տեարց եւ իշխանաց, եւ այսպիսի՞ ժամանակ, երբ արաբը մէկ կը սղմեն, յոյնը միւսէն, աս խեղճ երկիրը ոտնակոխ ընել եւ հայութեան անունը ջնջել սովորութիւն ըրած են. Մահմեդ կը յորդորէ իր աշակերտները անգութ եւ անողորմ լինիլ քրիստոնէից դէմ, եւ այս քրիստոնէայ յոյները չեն արգելէր ոչինչ հարստահարութեան ընդդէմ քրիստոնէայ հայուն: Այո, երկու ազգաց թագաւորներն իրարու հետ կը պատերազմին եւ Հայաստան կը կործանեն: Երէկ անդիէն Թեոփիլոս մը եկաւ շարդեց, գերեց ու քանդեց, այսօր Ապուճաֆար մը ասդիէն կը բուսնի, որ նոյնպէս եւ աւելի կը կոտորէ, կավարէ եւ կանապատացնէ: Եւ այս չի բաւէր, մեր նախարարք փոխանակ ընդհանուր վիճակին դարման մը ընելու յիմարաբար ողորմելի փառասիրութեամբ կամ անմիտ շահասիրութեամբ իրարու հետ կը կռուին եւ զիրար կը դաւաճանեն: Եւ այս թշուառութեան տեսարանին դու վկայ եղիր, դո՛ւ հայ, դո՛ւ քրիստոնէայ, դո՛ւ խեղճ Յովնան, եւ անտարբեր կա՛ց իբրեւ քարէ արձան, որ քու եղբայրդ տանջանաց մէջ մեռնի, քու զաւակդ մոռնայ իր Լուսաւորիչը, իր հայութիւնը, կորչի երկուքին համար, քու կինդ եւ աղջիկդ երթան օտար երկիր աղախին եւ հարճ լինին սպաննողին եւ բռնաւորին եւ շղթայներու մէջ հառաչանց եւ արտասուաց ձայներ խղղեն: Այդ է անհա այս քանի հարիւր տարիներէն խեղճ հայուն բախտը. եւ նախարարին ընկեր ու բարձակից եկեղեցականը «Այս բոլոր մեր քաշածը մեր մեղքն է», կըսէ: «Միթէ՞ այս Հայոց ազգին մեղքը միայն կը տեսնէ եւ չի քաւէր Աստուած»:

Այսպէս խօսելով եւ խորհրդածելով Յովնան, սկսաւ երթալ դէպի քաղաքը դառն տխուր սրտիւ, ոչ թշնամուոյն կոտորածը, ոչ գերելոց ազատութիւնը, ոչ պատանդաց փրկութիւնը իր երեսին ուրախութիւն չի բերին. մանաւանդ թէ շարունակ Գուրգէնի չարագուշակ մարգարէութիւնն կը

յիշէր եւ կը դառնանար: Եւ գլուխը երբեմն կը դարձներ ակամայ կամօք դէպ այդ փոքրիկ խումբը, որ Վասպուրականի ճամփան բռնած էր:

Ամէնքը զբաղեալ կին աւարին եւ ուրիշ ոչինչ բանի ուշադրութիւն չէին ըներ. շատ ջանքով ժողովեց զանոնք եւ երբ իրենց միտքը ձգեց թէ իրենք պարտք մ'ալ ունէին Սուրբ Կարապետ ազատելու նոքա վեր թռան, որոտմանց ձայներու պէս ձայն մը բարձրացաւ, եւ ամէնքը ամէն բան թողած «Սո՛ւրբ Կարապետ երթանք, Սո՛ւրբ Կարապետ», ըսին եւ հազարաւոր նիզակներ ճօճեցին, եւ սկսան հետեւիլ Յովնանու, որ առջեւէն կ'երթար իւր հաստատ քայլերով, միայն իւր ձեռքը ճակտին կը տանէր ի բաց վարելու համար խորհուրդ մը, որ յամառ միշտ ետ կը դառնար եւ իւր մտքին կը տիրապետէր: Երբեմն՝ վեր երկինք կը նայէր. երկինք, որ գեղեցիկ էր եւ պայծառ եւ արեւ մը ամառուան արեւուն պէս զայն կը լուսաւորէր, բայց հազիւ թէ տկար ջերմութիւն մը ունէր: Իսկ սասունցի զինուորները այս դիտողութիւնը չէին ըներ, նոցա միտքը Ս. Կարապետի փրկութիւնն էր, որ արաբներէ պաշարեալ էր. ուստի չի մթնցած հասնիլ կը ջանային, միայն իրենց առաջնորդը Յովնան, երբ երկինք կը նայէր՝ յԱստուծոյ այն կը խնդրէր, որ Գուրգէնի մարգարէութիւնը չի կատարուի, եւ այդ խօսքերը շարունակ իւր մտքին մէջ կը դառնային. «Տէ՛ր Աստուած, կ'ըսէր, միթէ՞ ես թափուելիք հայ արեան պատճառ պիտի լինիմ, եւ որ իմ ազգիս ինկած վիճակին դարման միայն ընել մտածեցի, եւ շահ ամենեւին մտքես չանցուցի»: Թէպէտ այս խորհրդածութիւնը զինք կը տանջէր, բայց քայլ մը պակաս չէր առնուր, եւ լեռնական խումբը իւր ետեւէն կը սահէր, վասնզի ինչպէս երեւցաւ այդ մարդուն վրայ մեծ համարմունք ունէին իւր հայրենակիցք, եւ առանց ընտրութեան, առանց ժառանգական իրաւանց, առանց հարստութեան մեծ ազդեցութիւն ունէր Սիմ լեռան վրայ այդ եզական մարդը, վասնզի ամէնքը գիտէին եւ կը խոստովանէին նորա անշահասիրութիւնը, որ իրենց պէս եւ իրենցմէ շատերէն աւելի աղքատ էր մնացել՝ թէպէտ Բագարատ իշխանի սիրելի անձ մ'էր տարիներէ ի վեր — նորա ձեռնտութիւնը բանիւ եւ գործով խեղճերու եւ անտէրներու, եւ նորա ահարկու խստութիւնը տնիրաւներու եւ հարստահարողներու դէմ յայտնի էր: Այս յատկութեանդ վրայ պէտք է յիշել իւր կարողալու եւ գրելու կարողութիւնը, որ շատ քիչ մարդկանց տրուած էր այն դժուար ժամանակին, եւ որ այդ լեռանց մէջ գերբնական բան մը կը համարուէր. շատ անգամ, երբ քահանան Փարատեան կ'ըսէր հիւանդին վրայ, հիւանդին տէրը կ'երթար Յովնանու ալ աղաչելու, որ գայ աւետարան մը կարդայ իւր հիւանդին վրայ, եւ շատերը կը պատմէին թէ ինչպէ՛ս եւ քանի-քանի՛ անգամ Յովնան ընթերցմանքը չի վերջացած բժշկութեան նշաններ կը տեսնուէին հիւանդաց վրայ: Եւ միշտ այսպիսի պարագայներու մէջ կը տեսնուէր, որ Յովնան կ'ոգևորէր, աչուրները կը ձգտէին եւ այդ զօրաւոր մարդը մեծ յոգնութիւն մը կ'իմանար այդպիսի դիպուածներու մէջ ու խոնարհաբար կ'ըսէր թէ կը զգամ Քրիստոսի խօսքին ուժը թէ «Զօրութիւն էլ յինէն»: Վերջապէս Յովնան եղբայր՝ սասունցուն համար տեսակ մը սուրբ էր, որ երբ կը հեռանար գործի մը համար իր լեռնէն, կարելի է թէ շատերը նոյն մտածութիւնը ունէին, ինչ որ երբեմն իսրայեացիք Սովսէսի համար, երբ Սինա լեռան ամպամած գլխուն վրայ կ'աներեւութանար: Եթէ մէկ քանի նախանձոտ եւ անպիտան մարդիկ ալ կային, ինչպէս միշտ չեն պակսիր ամէն տեղ ու ամէն ժամանակ, չէին համարձակէր բերան բանալ եւ խօսք մը ըսել:

Արեւը մօտ էր մտնելու, երբ յանկարծ խումբ մը արաբացի ձիաւորը երեւցան, որ մեր սասունցուց կու գային իբրեւ թէ դիմաւորելու, առ ժամայն Յովնանի մէկ ակնարկութեամբ սոքա փոքրիկ գունդերու բաժնուեցան եւ քառակուսիներ կազմելով՝ աշտէներու դուրս ցցուած անտառ մը ձեւանալով, որ կը քալէր ջանացին պաշարել եւ արգիլել այս ձիաւորաց հախուռն ընթացքը, թէպէտ շատերը կործանեցին իրենց ձիերէն, եւ ձեան ճերմկութիւնը ի կարմիր ներկեցին նոցա

արիւնով, բայց մէկ մաս մը ձիաւորաց հախուռն յարձակմամբ ճղքեց անցաւ այս լեռնական հետեւակագօրը եւ սաստիկ արագութեամբ կրցաւ Հայաստանի սահմաններէն ինքզինքն ազատել եւ գոյժ տանիլ թէ ինչպէ՛ս Սիմ լեռան ապստամբները, տաջկաց բանակը ջնջեցին եւ ամիրապետին փոխանորդը սպաննեցին:

Է՛լ Ս. Կարապետն ազատած էր բոլորովին, ուստի մէկ մասը բանակին ետ կը դառնար, երբ Յովնան մտախոհ՝ շարունակեց իր ընթացքը ու մտաւ երկրպագել տաճարին դռան առջեւ: Ազնիւ մարդուն բոլոր մտածութիւնը եւ պաղատանքը ուրիշ բան չէր, այլ միայն թէ Աստուած Գուրգէնի գուշակութիւնը հեռի ընէ իւր խեղճ հայրենեաց վրայէն, վասնզի սիրտը կը դողար թէ ինք մարդու մը պատճառաւ միգուցէ ազգին թշուառութեան պատճառ լինի:

Վերջապէս վանահայր եւ միաբանք գոհութեան աղօթքներ կատարեցին ի փառս փրկողին եւ տարին Յովնան իւր բոլոր ընկերաց հետ սեղանատուն ընթրելու, ուր բնականաբար խօսքերը բոլոր կը դառնային այն դիպուածոց վրայ, որոնք յաջողեցան մեր լեռնականաց: Յովնան միայն շատ քիչ կը խօսեր եւ իւր յոգնութիւնը պատճառ բռնելով գնաց երկնցաւ խոտի դէզի մը վրայ. քանի մը ժամ քունէ վերջ, ելաւ կանգնեցաւ այնպէս ատոյգ իբրեւ թէ ոչինչ աշխատութիւն չէր ունեցել:

Կոչնակը եկեղեցին կը հրաւիրեր միաբանքը, Յովնան արդէն ամենէն առաջ եկեղեցոյ դուռը կանգնած էր նոյն միջոցին եւ սկսած էր սաղմոսերգութեան երբ յանկարծ զգաց, որ ձեռք մը իւր ուսին վրայ յեցաւ: Երբ գլուխը դարձուց՝ տեսաւ երկայնահասակ չոր ծեր մը, որուն ձիւնի պէս ճերմակ մօրուքը մինչեւ գօտին կ'իջնէր, լայն մոխրագոյն բուրդ վերարկու մը մինչեւ ոտքերը կ'իջնէր, թխամորթ էր իր խորշովեալ երեսին գոյնը, իւր սեւ եւ մեծ աչքերը փայլ եւ հրապուրիչ քաղցրութիւն ունէին միանգամայն, առանց խօսք մը արտասանելու ձեռքէն բռնեց, առաւ դուրս հանեց, եւ երբ լուսնին աղօտ լուսով երկու հոգի միայն գտնուեցան. «Ե՛կ, Յովնան, իմ ետեւեւ,— ըսաւ,— եթէ կ'ուզես, որ ապագային վարագոյրը պատռի եւ ցոյց տա քեզի հանդերձեալը՝ գաղտնի ք Աստուածային, ե՛կ, մի՛ վախեր»:

— Եր՞բ վախեր եմ եւ, որ հիմա պիտի վախեմ,— ըսաւ Յովնան,— զինուոր սասնցի մը երբէք չէ վախցեր:

— Բայց դու խառնուրդ ես զինուորի եւ քահանայի, դու խառնուրդ ես հաւատոյ եւ թերահաւատութեան, դու խառնուրդ ես քաջութեան եւ եթէ ոչ երկիւղի՝ գոնէ կասկածանաց:

— Ես հաստատ եմ իմ հաւատքիս վրայ՝ եւ զինուոր եմ...

— Ինձ զքեզ մի՛ ճանչցնէր. դու տղայ էիր, զքեզ տեսայ, հեռացար դու աս լեռներէն, իմ աչքերս քեզի հետ էին եւ զքեզ կը տեսնէին եւ քու ամէն գաղտնիքդ կը նշմարէին. ուստի քալէ երթանք, չե՛ս ուզեր դու իմանալ ապագան, միթե՞ դորա համար չէր, որ դու կ'աղօթէիր, միթե՞ երկիւղը, որ միգուցէ Հայաստան երկրի թշուառութեան պատճառ եղար այդ հրոսակին կոտորածովը, միթե՞ այդ չէ, որ զքեզ կը տանջէ:

Ծերուն ցուրտ երկաթեայ ձեռքը կը սառեցնէր Յովնանու ձեռքը եւ իրենք կը քայլէին ձիւնին վրայ, որ կը մոնչէր իրենց ոտքերուն տակ, եւ անխօս կը շարունակէին իրենց ընթացքը: Կը բարձրանային, կ'իջնէին եւ դարձեալ կ'ելնէին, սառած առուակներ եւ գետակներ կ'անցնէին. անցան նաեւ մեծ գետ մը, որու սառոյցին ընդարձակութիւնը իմացուց Խութեցոյն թէ Արածանին էր, որ կ'անցնէին եւ դեռ իրենք կ'երթային լուսնին աղօտ լուսով մինչեւ բլուրներու, ժայռերու,

կիրճերու, գահավէժներու եւ փապարներու մէջ դարձեալ այս ուղեգնացութեան ծրագիրը կորսնցուց Յովնան, մինչեւ քարայրի մը մուտք ներկայացաւ իրենց եւ ծերը առանց իւր ընթացից արագութիւնը թողլու, մտաւ մութուն մէջ, ուր խաւարը շօշափելի եղաւ եւ է՛լ աւելի ամուր սեղմելով իւր ընկերին ձեռքը, կը քաշէր, կը տանէր խորն ի խոր, վասնզի շարունակ կ'իջնէին: Յովնան առանց երկիւղ զգալու կը խորհրդածէր ինքնիրեն. «Չորս ժամ է եւ աւելի, որ մենք այս ծերուն հետ կ'արշաւենք, եւ դեռ նա յոգնութեան փոքրիկ նշան մը չի ցոյց տալ, իւր ձեռքը ոչ կը դողա եւ ոչ կը տաքնա, սառ լինէր իմ ձեռացս տաքութեամբ կը հալէր, իսկ ինք իմ ձեռքս կը սառցնէ»:

— Յովնան, ծո՛ւ եւ այնպէս հետեւէ ինձ,— ըսաւ ծերը,— մի՛ շտկուիր մինչեւ որ ես քեզ իմաց չի տամ:

Եւ այնպէս մի փոքրիկ ժամանակ երթալէն վերջ, ծերուն յորդորով շտկուեցան, եւ Յովնան զգաց, որ աւելի համարձակ շունչ կ'առնուր՝ թէպէտ միշտ գետնափորներու մէջ էին եւ ոչ նշոյլ կար, ոչ բնական եւ ոչ արհեստական լուսոյ: Բայց վերջապէս հասան այնպիսի տեղ մը ուր հեռուն նշոյլ մ'սկսաւ երեւալ եւ մտան ընդարձակ, լուսաւորուած սրահ մը, ուր ոսկեձոյլ աշտանակներու վրայ մեղրամուներ եւ բազմաթիւ արծաթի կանթեղներ իրենց լոյսը կը ցոլացնէին, եւ հրաշալի արձան մը կանգնած էր պղնձէ պատուանդանի մը վրայ. այն համբաւաւոր ոսկիածին եւ ոսկիամօր Անահտա արձանն էր նա՝ պաշտպանի հին հայրենեաց, եւ իւր աջ կողմը Վահագնի եւ ձախը Աստղկան արձաններ կանգուն էին, աս երեք արձաններուն պատուանդաններուն յեցեալ եռոտանի մը կար դարձեալ ոսկեձոյլ. չէր կարելի իմանալ թէ այս տաճարը՝ վասնզի իրօք տաճար մ'էր սա՝ իւր գմբէթովը, որու չորս կողմ դեռ ուրիշ փոքր գմբէթներ կային, գետնին տակն է՞ր, թէ գետնէն դուրս բարձրացած. վասնզի պատերը բոլոր արձաններով եւ քանդակներով էին զարդարած եւ վրայի գմբէթէն կախ էր ահագին ապակեայ ճրագարան մը, ո՛ր գիտէ ուստի՞ եւ ո՞ր հեռաւոր երկրէ բերուած այդտեղ այդ անդնգախոյզ Աստուածութեանց պաշտօնը եւ նսեմացեալ խաւարը շքաւորելու համար:

Այս տեսարանը յանկարծ այնչափս զարմացուց եւ շլացուց զՅովնան, որ եւ ոչ զգաց թէ ինչպէ՛ս եւ երբ հեռացաւ իրմէ իւր ծեր առաջնորդը, ուստի սկսաւ նայիլ եւ գննել այդ հին յիշատակաց եւ արուեստներ ու հրաշալիքը, որոնց նմանութիւն կը մտաբերէր թէ ո՛ր տեսած էր ինք, ի Կոստանդնուպոլի՞ս, թէ ի Բաղդատ:

Եւ երբ այս մտածութեան վրայ էր, յանկարծ իւր ուշադրութիւնը շարժուեցաւ, վասնզի երգերու ձայներ սկսան լսուիլ, եւ տաճարը լցուեցաւ արաբիոյ եւ հնդկաց անուշահոտ խնկերով, եւ եռոտանին իբրեւ թէ խնկաման կամ բուրվառ մը լինէր՝ դուրս կը փչէր զմայլեցուցիչ մուխ մը, որ զարմանալի ազդեցութեամբ այդ մարդուն երկըթէ շիղերը կակուղ ոսկոյ սկսաւ դարձնել: Դուռ կը փնտռէր Յովնան, եւ ահա չէր կարող նշմարել նաեւ այն դուռը ուսկից ինք ներս մտէր էր. եւ իր սուր աչքերը շփոթեցան, վասնզի մուտքը կարող չէր նշմարել, եւ իրօք կը տեսներ թէ բանտի մը մէջ էր բայց փառաւոր բանտի մէջ:

Հազիւ թէ այս խորհրդածութիւնը մտքէն անցաւ եւ ահա Վահագնի եւ Աստղկան պղնձէ պատուանդաններուն անյայտ դռները թացուեցան եւ երգեցիկ քրմաց ու քրմուհաց բազմութիւն մը գոյգ-գոյգ սկսան դուրս ելնել եւ արձաններուն առջեւ շարուիլ. իրենց հարուստ եւ ճոխ ոսկեթել եւ նկարէն զգեստները, հաճոյական էին աչաց, եւ երբ Յովնան անոնց մանրամասն դիտողութեան զբաղած էր՝ ահա Անահտայ պատուանդանին դռնէն դուրս ելան մեծ քրմապետը եւ մեծ

քրմուհին եւ երգերը լռեցին: Մեր լեռնցին քրմապետը մէկէն ճանչեց թէպէտ զգեստներուն պերճութենէն փոխուած՝ բայց նոյն ծերն էր, որ զինքն հոն բերել էր. իսկ քրմուհին երիտասարդ եւ շատ գեղեցիկ կին մ'էր, որ երբ եռոտանւոյն առջեւ կանգնեցաւ, թալուկ եկաւ երեսին: Նոյն վայրկենին, երբ երգերն լռեցին եւ եղեգեայ սրինգներ սկսան փափուկ եւ տխուր երաժշտութիւն մը հնչեցնել, որ մտիկ ընողին հեշտալի եթէ չէր գալ, վայրկենէ մը վերջը շատ ազդու եւ սրտաճմլիկ բերկրութիւն մը կը բերեր անձին: Քրմապետը այն ատեն ձեռք տուաւ եւ հրաւիրեց քրմուհին՝ որ անցնի նստի ոսկի եռոտանւոյն վրայ, եւ ինք շրջապատեալ իր խումբէն՝ կանգնեցաւ իւր Աստուածութեանց առաջ թելերը տարածելով եւ անձայն աղօթելով, հազիւ թէ շրթունքը կը շարժէին: Եւ ահա քանի մը ընդմէջէն ամէն աչք, որ եռոտանւոյն պշուցեալ էին՝ կը տեսնէին փոքրիկ, ջղային ցնցմունքներ մեծ քրմուհւոյն վրայ, անոնց յաջորդեց վիճակ մը, որ իբրեւ թէ մարմարէ արձան յեղափոխեց այդ եռոտանւոյն վրայ նստողը, մինչեւ որ աչքերը սկսան բացուիլ անսովոր եւ սեւեռ նայուածքով. ան ատեն քրմապետին բերին դիրք մը, որուն թերթերը արծաթեայ բարակ տախտակներ էին, եւ նա բացաւ էջ մը, ուր ոչինչ չի կար գրուած եւ ներկայեց քրմուհւոյն. «Կարդա՛յ, ներշնչեալդ հատուածոց», ըսաւ հօգօր ձայնով. երաժշտութիւնն դադարեց, եւ այնպիսի լռութիւն մը տիրեց եւ ամէն շունչ այնպէս կեցաւ, որ մէկ բան մը միայն կը լսուէր՝ քրմուհւոյն շնչառութիւնը. եւ ամէն աչք իրեն կը նայէր: Իսկ նա քանի նայէր այդ էջին վրայ, իւր երեսին գոյնը, իւր ակնարկը, իւր շարժմունքը շարունակ կը փոփոխուէին, եւ ի վերջոյ մեռած աչքերը կենդանութիւն եւ հետաքրքրական փայլ մը առին. իբրեւ թէ անյագ կը կարդային՝ եւ վերջը-վերջը այդ աչքերի լիճ մը դարձած արտասուաց հեղեղներ կ'իջեցնէին, կղպուած ծնօտները կը բացուէին եւ հառաչանաց ձայներ, եղուկներ, աւաղներ իրարու կը յաջորդէին: Այն ժամ քրմապետը «Կարդա՛յ, ո՛ր ներշնչեալդ յԱստուածոց», կրկնեց, «Բարձր ձայնի կարդա՛յ»:

Եւ քրմուհւոյն հեկեկանաց ձայնը այսպէս խօսեցաւ. «Քի՛չ են, Հայաստան, քու չարչարանքդ, քի՛չ են քու տանջանքներդ, դէռ կանգուն են քու քաղաքներդ, դէռ կանգուն են քու տաճարներդ, դէռ հարսի եւ փեսայի ձայներ կը լսուի ի քեզ, դէռ տղայն օրրանին մէջ կը ճուայ, դէռ հուրը վառարանին մէջ կը ճարճատէ, դէռ մուխը երդեաց վրայէն կը բարձրանայ: Դէռ քու որդիքդ բարձրավիզ կը քայլեն, դէռ երկաթը իրենց ձեռքին եւ իրենց մէջքին վրայ կը փայլի, դէռ սաղաւարտը իրենց գլխին վրայ կը ճաճանչի, դէռ քու աղջիկներդ ծիրանիներով կը զարդարուին, դէռ նոցա վզին վրայ ոսկի մանեակ եւ թելերնին ապարանջաններ կը նշուլեն. բայց այդ ամէնուն վերջն է՝ քու քաղաքներդ պիտի անմարդանան, քու շէներդ անշէն պիտի մնան, քու տաճարներդ կիսակործան, քու տուններդ անկենդան, ուրախութեան եւ հարսանեաց ձայներուդ ողբերու եւ լալերու ձայներ պիտի յաջորդեն, քու զենքերուդ շկահմանց, շղթայներու ձայներ, քու մանեակներուդ եւ ապարանջաններ ու հնչմանց՝ գերութեան խարազաններու ճարճատմունք. այո՛, քու կտրիճներդ գերի իրենց երկրի մէջ, գերի օտարութեան մէջ, քու աղջիկներդ աղախին իրենց հայրենի տան եւ դառն պանդխտութեան մէջ: Երբ արեւելք երեսդ դարձնես՝ թշնամի պիտի գտնես, երբ արեւմուտք դառնաս՝ թշնամի պիտի տեսնես. օգնութիւն պիտի խնդրես նախատինք, արհամարհանք պիտի գտնես, երկինք աչքերդ պիտի դարձնես՝ նա կայծակ եւ կարկուտ քեզի պիտի տեղայ, քու զակներդ նաեւ շատ անգամ եղբայրասպան՝ իրենց մօր սիրտը պիտի վիրաւորեն»:

Ձեռքերը ծալած փայտ կտրէր մնացեր էր Յովնան, կը նայէր, այդ կնկան երեսին գոյնին, կը նայէր աչքերուն մարմնակին եւ վերջը արցունքներուն, կը լսէր այդ անսովոր ձայնը, կը խորհրդածէր ինքնիրեն եւ կ'ըսէր. «Այդ կինը եթէ դերասան էլ է, շատ լաւ կը խաղա իւր դերը, ես յոյն թատերականաց մէջ նաեւ այդպիսի մը չեմ տեսած. եթէ ըսածները ճշմարիտ են. վա՛յ է մեզի, վա՛յ

մեր հայ ազգին. ի՞նչ ապացոյց կրնայ տալ իւր գուշակութեանց ճշգրտութեան այդ անսովոր մարգարեութիւն»: Այս միջոցին քրմուհին գլուխը կուրծքին վրայ իբրեւ թէ խոր քուն էր, սրինգներն իրենց տխուր երաժշտութիւնը դարձեալ կը շարունակէին, երբ յանկարծ ցնցուեցաւ նա եւ եռոտանին սարսեցաւ, աչքերը բացուեցան լի տխուր սրտմտութեամբ եւ ցուցամատը կարկառ դէպ Յովնան. «Ո՛վ դո՛ւ, գոչից, ապացո՛յց կ'ուզես դու, սպասէ՛, լսէ ինչ որ Արտեմիս անցեալ մը իմ աչացս առաջ կը բերէ ի հանդէս: Կը տեսնեմ սիրուն պատանեակ հազիւ արբունքի հասեալ, եռանդուն, ա՛յ, հուր է դորա բնութիւն եւ սիրտը սիրոյն բոցով է շրջապատեալ իբրեւ լուսինը բակով: Բայց ի՛նչ յիմարութիւն լեռնցի, իսէ՛ դճ խութեցի, ո՞ւր աչքերդ կը բարձրացնես, ո՞ւր յոյսերդ կ'ամբառնաս, թագադիր իշխանազանց օրիորդին դու կը համարձակիս այդ տոչորեալ սիրտդ մերկացնէր:

Յովնան այս վերջին խօսքերուն այնպէս սաստիկ ցնցուեցաւ իբրեւ թէ իժ մը զինք խաճնէր, եւ դէպի մուտքը նտայեցաւ, որ չէր երեւէր:

«Ո՛ւր կը նայիս, ո՞ւր կ'ուզես փախչիլ, կը կրկներ քրմուհին, ապացոյց կ'ուզէիր. յիշէ՛ գիշերները՝ լուսնին գարնան գեղեցիկ գիշերը, այն վարդենեաց պարտեզը ուր փոքրիկ բանալի մը ձեռքդ դողդոջուն կը մտնէիր, այդ սիրոյ առաջին գիշերը որու քաղցրութեան չի կայ թան մը աշխարհիս վրայ, որ կարենայ բաղդատուիլ. երբ տիրած անձի բերնէն կը լսէ որ սիրեմ բառը, եւ որ քեզ համար դառն եւ բազմաչարչար կենաց պատճառ պիտի լինէր. այո՛, այդ առաջին գիշերն էր, երբ դու ծառայ, շինական, լեռնական, քեզ տարեկից ազնուազարմ օրիորդի մը առջեւ ծունր դնել եւ նորա ձեռքերուն վրայ համբոյր եւ գգուանք դրոշմել կը համարձակէիր: Բայց երջանկութեան գակտագողի կրկին տարիներն շուտով անցան. Օրիորդը քողածածուկ՝ յարեւմուտս յուսաց սահմանները դրկուեցաւ ապաշխարելու եւ դու գանակոծ, բանտարկեալ, շղթայակապ գիշերուան մութուն գաղտնեաց մէջ յարեւելս աշխարհիս կը գրկուէիր վանքի մը մէջ ապաշխարելու այդ եղեռնալի ժպրհութեան վրայ, որ չի ճանչցիր, ընդարձակ սահմանը, որ կը բաժնէ ազատը անազատէն, ազնուատոհմը՝ անտոհմէն, նախարարը՝ շինականէն, հարուստը՝ աղքատէն: Այո՛, այդ յանցանքին համար, որ առանց յանցանքի սիրել եւ պաշտել համարձակեցար օրիորդ մը, որու ո՛չ իշխանական թագը՝ այլ գեղեցկութիւնը տեսար, իւր սրտին ազնութեան թափանցեմ ցիր, եւ մոռցար զքեզ, ողորմելի սողուն, եւ ուզեցիր արծույ պէս արեւուն բարձրանալ: Ահա տարիներով խորհրդեածութիւնքդ, որ այդ բերդական վանացդ միայնութեան մէջ կ'անցնէիր մտքեդ եւ ուր ուրիշ բան չէիր երազեր՝ այլ սլանալ այդ պարիսպներու բարձրութենէն եւ իմանալ թէ ի՛նչ եղաւ քու սրտիդ Աստուածուհին»:

Ամէն աչք պշուցեալ այս երկու անձանց կը նայէին. կինը՝ գէր բնազանց էակ մ'էր, իւր ամէն մէկ բառը մէկ, մէկ սլաք էին, որ կը վիրաւորէին խեղճ լեռնցին, իւր ամէն մէկ խօսքերը մէկ, մէկ լախտ էին փշրելու համար այդ կորովի մարդուն հին վերքերով լի սրտին բեկորներ, այդ թշուառ մարդը, որ կը կարծէր թէ է՛լ վերքերը գոցուած էին սրտին մէջ, վասնզի սրտի վերքերէն վերջ մարմինը սպիացեր էր պատերազմներու մէջ, այդ մարդը, որ շատ ցաւոց տարեր էր ստոիկեան համբերութեամբ, առանց իւր մոնչման ձայնը լսեցնելու՝ հիմա հոգւոյն խորերէն կը հառաչէր եւ պաղ քրտինք կը թափէր. մարմինը արձան էր եղած եւ ոտքերը իբր թէ բեւեռեալ էին գետնին: Այդ առաջին եւ հրաբորբոք սիրոյն յիշատակը, որ ինք մարած կը կարծէր, վասնզի զանազան եւ դառն արկածներ անցեր էին վրայէն. հիմա իբրեւ օտար շնչէ մխիթներ փչուած՝ փայլուն կրակ մը կ'արծարծէր: Կ'ուզէր գոչել եւ հարցնել եւ իմանալ թէ ի՛նչ էր կամ ի՛նչ վերջ պիտի ունենար իւր սրտին Աստուածուհին, բայց իր ձայնը իրեն չէր հնազանդէր եւ բերանը չէր կարող թանալ,

վասնզի պապանձեր էր: Բայց քրմուհին, որ այդ խեղճ սրտին գաղտնիքը կը կարդար եւ կը տեսնէր նորա վիճակը, ձայնեց դարձեալ.

«Դու կ'ուզես իմանալ թէ ի՛նչ կը խորհի եւ ինչ կը մտածէ նա, որ բնութիւնը քեզի համար էր ստեղծել եւ մարդկային օրինաց անզգամութիւնը քեզմէ բաժնեց. անհոգ եղի՛ր, կու գայ տարին, կու գայ օրը, եւ թերեւս շատ հեռու էլ չէ, որ դարձեալ մօտէն զինք պիտի տեսնես, դարձեալ արցունքներովդ իւր ոտքերը պիտի բանաս... Բայց պէտք է մինչեւ այն ժամը աշխատիս, պէտք է ցոյց տաս, օրինակ լինիս հայ թշուառ աշխարհի թէ ժողովուրդը ողորմելի, արհամարհելի էակ մը չէ, թէ իւր արիւնը ունի այն ամէն առաքինութիւն, որով կը պարծին նոքա, որ իրենց հարց անուան վրայ կը գոռոզնան եւ շատ անգամ գուրկ են նոցա առաքինութենէն... գնա՛, ասպարէզն ընդարձակ է, գալիք պատուհասը սոսկալի է, զօրացի՛ր, վասնզի հեռի չէ օրը, որ վահանները պիտի ջախջախին, նիզակները կոտորտին, սուրերը փշրին, գնա՛, ժողովրդեան զինուո՛ր, երկնային զօրութիւնք քեզի օգնական թող լինին»:

Եւ ահա բուրմանց ամպ մը պատեց դարձեալ եռոտանին, լոյսերը ամէնքը մէկէն խաւարեցան եւ Յովնան բեկեալ, խորտակեալ եւ վերջի խօսքերէն սակաւ ինչ կենդանացեալ, թանձրամած խաւարին մէջ կը խարխափէր, երբ օգնական ձեռք մը զգաց թէ իւր ձեռքէն բռնեց:

— Ե՛կ Յովնան, հետեւէ ինձ,— ըսաւ ծանօթ ձայնը:

Եւ սկսան քայլել այդ մթութեան մէջ եւ միեւնոյն կերպով ինչպէս առաջ մտեր էին: Ծեր քրմապետն էր, որ կ'առաջնորդէր. մինչեւ վերջապէս հասան՝ այն քարայրին բերանը՝ լուսնի լուսոյն տեղ արեւու լոյսը ամէն բան կը լուսաւորէր:

— Գնա՛, որդեա՛կ Յովնան, երկնային զօրութիւնք քեզի օգնական լինին,— ըսաւ ծերը, եւ քարայրին մթութեան մէջ թաղուեցաւ: Իսկ Յովնան քիչ մը տեղ անզգայ քայլելէն վերջ, արթնցաւ եւ ճանաչեց թէ Աշտիշատի աւերակներէն էր շրջապատեալ: Ան ատեն իմացաւ թէ հայկական հին կրօնքը 550 տարի վերջը, անհետ եղած երկրի վրայէն, դեռ գետնի տակ կ'ապրէր հանձանօթս:

ԳԼՈՒԽ Դ ԱՐԾՐՈՒՆԻ ԻՇԽԱՆ ՄԸ

Թողունք Յովնան իւր խոր մտածութեանց մէջ, Աշտիշատայ աւերակաց վրայ, Մեծին Սահակայ գերեզմանին մօտ, որ խորհրդածէ իւր բախտին եւ իւր հայրենեաց վրայ եւ ջանայ ուղղութիւն մը տալու իր բռնելու ընթացքին, դառնանք այդ Գուրգէն իշխանին, որ տեսանք եւ որ երեւելի դիւցազն մ'է այդ ժամանակի պատմութեան մէջ եւ որ զարմանալի է՝ գրեթէ անձանօթ մնացած:

Գուրգէն՝ Արծրունի էր հօր կողմանէ, Մամիկոնեան մօր կողմանէ. բախտը զինքն այդ երկու ազնուատոռնիմ ընտանեաց զաւակ ընելովք եւ ամէն անձնական բարեմասնութեամբ զարդարելով՝ այնպիսի վիճակի մը մէջ դրած էր, որ չուզեց, մանաւանդ թէ չի կրցաւ պատասխանել Յովնանու ծանր ամբաստանութեանց ընդդէմ նախարարական սերնդին: Եւ բաւական հեռանալէն վերջ նաեւ Մշոյ քաղաքէն, միտքը միշտ ժողովրդական մարդուն ըսածներուն վրայ կը շրջէր եւ իբրեւ թէ նորա վերջին խօսքերուն արձագանքը դեռ իւր ականջին կը հնչէր:

«Այդ մարդը հասարակ մարդ մը չէ, եւ ինք իրաւունք ունի գանգոտելու մեզմէ... Բայց միթէ՛ մենք չունինք իրաւունք գանգոտելու, ո՛վ է իշխանական ցեղի մարդ, որ սրոյ հարուածի մը, դաւաճանութեան մը, որոգայթի մը, յափշտակութեան մը ենթակայ եղած լուինի իւր համանման սերնդակից ազատեն: Միթէ իմ հայրս բռնի մահուամբ չի գրաւեցաւ՝ իւր տոհմակից Արծրունիներէն, եւ իմ ժառանգութիւնս ամբողջ նոցա ձեռքը չանցաւ: Ո՞ւմ ուստի գանգոտիմ: Ահա ութը տարի է, որ կը թափառիմ թողած իմ հայրենի Վասպուրական երկիր. եւ ի՞նչ տեսայ, ամէն տեղ մարդ նոյն գազանը տեսայ՝ վատ, հաչաղկոտ, շողոքորթ, անգութ, գոռոզ յաջողութեանց մէջ, անարգ ձախորդութեան մէջ, վերջապէս մարդ՝ ողորմելի կենդանի: Այն օրը, որ դիւցազն մը տեսայ՝ Մանուէլ Մամիկոնեան, որ փախստական կ'երթար Յունաց կայսեր ձեռքէն, որու կեանքն ազատէր էր, եւ նորա թշնամեաց գիրկը կ'իյնար, որպէսզի իւր կեանքն էլ ազատէր, զգուեցայ մարդիկներէն, եւ առանց քոսոտ, բորոտ ու վիրալից լինելու Հոբայ հետ՝ իրաւունք ունի ամէն մարդ անիծելու օրը հորում ծնաւ: Ահա Արծրունեաց եւ Մամգունեաց ճշմարիտ շառաւիղ մը՝ ե՛ս Գուրգէն՝ որդի Ապուպելճի, ես ազատ, ազնուատոհմ, որ իմ հայրենի ժառանգական երկիրս կը մտնեմ իբրեւ անազատ, իբրեւ գերի, իբրեւ ճորտ, որ չունի գլուխ դնելու տեղ մը, եւ բոլոր իմ ստացուածքս, իմ հարստութիւնս, իմ կալուածքս, սա սուրբ եւ սա ձին է... Այլ միթէ՛ նա, որ ինձ կը սպասեմ. Ահա միմիայն բարիք, միմիայն գանձ, միմիայն կեանք, դո՛ւ՛ իմս Հեղինէ: Ես, այո՛, երջանիկ եմ քան զԱշոտ, եւ իմ Հեղինէն չեմ փոխէր Արծրունեաց իշխանին փառաւոր գահին հետ: Իմ Թորթումի փոքր բերդը իւր գեղեցիկ լճակով, իւր գետոց խոխոջներով, իւր պտղազարդ ծառաստաններով չեմ փոխէր Վասպուրական աշխարհի Վանայ մեծատարած բերդին, ծովակին, կղզիներուն եւ լայնարձակ անտառներուն հետ: Փոխանակ նախարարաց բազմազլխեան ապստամբութիւնքն հարուածելու, բազմապատիկ դաւադրութեանց դէմ հնարքներ փնտրելու, տաճկաց անգութ սուրեր ու եւ բիւր խաբէութեանց դէմ միշտ արթուն գտնուելու, շատ աւելի կը նախադասեմ իմ խեղճուկ Թորթումի գիւղապետներս, իմ թեթեւամիտ յոյներս, որոնցմէ երբ յիմար չես եւ ուզես այն ատեն միայն կը խաբուիս: Այո, Հեղինէիս հետ ինձ համար ամէն տեղ երջանիկ կարելի է լինիլ: Ի՛նչ ըսի իրեն, երբ թողի հայրենի երկիրը եւ գնացի: «Կամ այն է որ ես կը մեռնիմ, կամ այն է որ քեզ Ռշտունեաց Օրիորդ, կը դառնամ փոքրիկ գաւառ մը բերելու, ուր հեռի ի հոգոց եւ թախծութեանց մեր զրկեալ գլուխներն կարենանք հանգչեցնել, հեռի եւ անտես այդ ազնուատոհմ ազգականաց, որ սպանութիւն, դաւ, սուտ վկայութիւն՝ վերջապէս ամէն անարգ միջոցներ չի խնայեցին յափշտակելու համար երկու որբոց հայրենի ժառանգութիւնը»:

«Ի՞նչ,— ըսաւ ինձ Աշոտ մեծ իշխանը, երբ վերջին այցելութեամբ իրմէ խնդրեցի, որ իմ հայրենի ժառանգութիւնս ինձ դարձնէ:— Ես լաւ համոզուած եմ թէ իմ պապս մեծ անիրաւութիւն մ'ըրած է հայրդ սպաննելով եւ նորա երկիրները գրաւելով, բայց եթէ ամէն նախարար իւր կալուածոց անիրաւ մասը հարազատ տիրոջը դարձնէր մէկ արտավարի հող եւ հիւղիկ մը չէր ունենար. երիտասարդ մարդ էս եւ ազնուական, քաջ եւ կորովի, ծառայէ՛ ինձ հաւատարմութեամբ, ես զքեզ լաւ կը վարձատրեմ. տուն, տեղ, այգի կ'ունենաս եւ եթէ զիս գոհ ընես, ամրոցի եւ գիւղերու տէր նաեւ կ'ընեմ քեզ, բայց հայրենի ժառանգութեան եւ անցեալ անիրաւութեանց եթէ խօսքը կրկնես, գիտցի՛ր, որ չեմ կրնար ներել, զգուշացի՛ր...»: Այդչափ փոքր առատաձեռնութիւն եւ այդչափ մեծ սպառնալիք իմ ախորժակացս յարմար չեկան: Փոխանակ քեզ ծառայելու այդ գինով՝ կ'երթամ կայսեր կը ծառայեմ, ըսի մտքես, եւ անցայ Արածանին եւ Եփրատ, ճիշտ նոյն ատեն երկու բանակ իրարու դէմ կը գտնուէին, մտայ յունաց բանակը, եւ զարմանալի՛ յարմարութիւն: Յունաց մեծ Սպարապետը ոչ միայն հայ մ'էր, այլեւ Մամիկոնեան էր. Մանուէլ զօրավար երեւելի իւր

քաջութեամբ, որ զԹեոփիլոս կայսրը ազատէր էր մահուանէ ու գերութենէ: Երբ զիս տեսաւ տասնութ տարեկան անմօրուս տղայ մը, եւ հարցուց եւ իմացաւ իմ ազգս, պապս եւ քեռիս ճանչեց, նայուածքով զիս անգամ մը չափեց, ըսաւ. «Թէպէտ դեռ պատանի ես՝ բայց Արծրունեաց եւ Մամիկոնեաց արեան ծնունդ լինիլ եւ քաջ չլինիլ անկարելի է, քայլէ՛, որդեակ, բախտաւոր էլ ես, փառաց ասպարէզը՝ պատերազմի դաշտը առջեւնիս է ահա. դու խաչի կողմը կը գտնուիս, այդ նաեւ բարեբախտութիւն մ'է»:

«Երթանք Ռշտունեաց Ոստանը, երթանք ժամ առաջ դառնալու շուտով մեր նոր հայրենիքը Թորթում, ուր ամէն բան պատրաստեցի գեղեցիկ եւ վայելուչ քաղցրացնելու համար իմ Հեղինէիս այդ օտարութիւնը. ո՛հ, եթէ ինք նոյն սիրով, նոյն սրտով զիս սիրէ, ինչպէս ես զինք, անշուշտ ինձ հետ երջանիկ պիտի լինի, հեռի նաեւ Վասպուրական ծովուն եզերքեն»:

Այսպէս ժամերով կ'երթային այս մեր հեծեալքը եւ Գուրգէնի լռութիւնը ամէնուն լռութիւն կը հրամայէր. մանաւանդ օդին ցրտութիւնը ամէնուն հոգին եւ ջերմութիւնը ամփոփելով ընտանութեանց համարձակութիւնը կը սեղմեր: Բայց կար բան մը, որ կարելի չէր այդ վիճակը չընդհատել, եւ այդ բանը անօթութիւնս էր. ուստի, երբ Առաքելոց վանքն անցան, եւ Մորխայ ճամփան սկսան, եւ արեւը սկսաւ իջնել, այն ատեն իբրեւ թէ քունէ զարթած Գուրգէն դարձաւ.

— Տղա՛ք,— ըսաւ,— դուք անօթի չէ՞ք եւ բան ամենեւին չէք խօսիր: Լաւ ճամփայ առի՞նք թէ ոչ, Վահրի՛ճ, դու այս տեղուանքը լաւ կը ճանչես՝ ո՛ր ես, ձայնդ էլ չելնէր, ցուրտէ լեզուդ սառեր է, բերնիդ կպէր է որ չես խօսիր. հաց ալ պիտի չուտե՞ս:

— Տէ՛ր իշխան,— ըսաւ Վահրիճ մօտենալով,— այսպիսի ձիւնով շատ ճամփայ առած կը համարուինք. կարելի է այսպէս շուտով հասնինք Նորաշէն եւ եթէ վաղն էլ այսպիսի եղանակ ունենալու չափ բախտաւոր լինինք՝ անկից շուտ կը հասնինք Դատուան եւ ալ ճամփան կը դիւրանայ:

— Միթէ՞ Նորաշէնէ մինչեւ Դատուան ճամփան այդչափ դժուար եւ երկայն է:

— Ոչ դժուար եւ ոչ երկայն է, իշխան, այլ սաստիկ վտանգաւոր ձմեռ ժամանակ: Եթէ արեւելեան փոքր քամի լինի, կորած է ամէն ուղեւոր, վասնզի ծովուն վրայէն տկար քամի որ կը փչէ, դիւական մրրիկ կը դառնայ Գրգուռ եւ Նեբրովթ լեռներու մէջ:

— Եր՞բ կը յուսալս, որ հասնինք նորաշէն:

— Եթէ քիչ մը աւելի ուժով քշենք ձիերը, արեւը մտնելէն վերջ կը հասնինք:

— Քշե՛նք ուրեմն, երբ դու ոչ վաստակած ես եւ ոչ անօթի:

— Ինձ համար շատ դիւրին է, բայց սա իշխանագուն տղայք կարծեմ անօթի եւ վաստակած են, թէպէտ ձայն հանելու կ'ամաչեն:

— Տէ՛, Վահրիճ, ի՞նչ կ'ըսես, Արծրունի չե՞ն դոքա:

— Այո՛, Արծրունի են, Տէր, բայց ամէն Արծրունի Գուրգէն չէ:

— Իշխանք,— ձայնեց Գուրգէն,— լաւ չլինի՞ր, որ ձիանքը քշենք եւ ժամ առաջ հասնինք Նորաշէն. ձիուն վրայ մէկ քիչ բան ծամելով՝ մեր ախորժը խաբելով որպէսզի երեկոյեան լաւ ընթրենք եւ լաւ հանգչինք: Տէ՛, Վահրիճ, իշխանաց մեյ մէկ պատառիկ տո՛ւր, թէ ուտենք, թէ երթանք:

— Իշխանաց ոչ հացի պատատիկը եւ մսի պատատիկը միայն, այլ ահա ումպ մը գինի ալ կրնամ տալ, յիմար արաբները ամէն բան աւարէ՝ գինին մոռցեր էին, Տարոնոյ պատուական գինին է. Ս. Կարապետ իրա՞ն է թէ այս գինին միայն կը խմէր արքայութիւն չուղեւորած, չգիտեմ, բայց գիտեմ թէ ես իմ տիկա ասկից լեցուցի:

— Տեսնիմ սա գինին:

— Շնորհք ըրէ. Տէ՛ր,— ըսաւ Վահրիճ եւ բաւական մեծութեամբ տիկ մը երկնցուց իշխանին, եւ նոյն միջոցին լաւաշներ կը հանէր պայուսակէն եւ միսի կտորին հետ կը բաժնէր ամէնուն. իսկ Գուրգէն քմծիծաղով.

— Քո Ս. Կարապետի գինին լաւ է, բայց պէտք էր այդ տիկը ամբողջ լցնել եւ դու անհոգ գտնուէր ես, Վահրիճ:

— Ո՛չ, Տէր, ես ամբողջ լցուցի, բայց ցուրտին գինի՞ կը դիմանայ, կեցած տեղ կը պակսի...

Այս հրաշքին վրայ ծիծաղելով՝ սկսան քշել ձիանքը, եւ չի մթնցած հասան Նորաշէն, որ բաւական մեծութեամբ գիւղ մ'էր ան ատեն, եւ գիւղացիք տեսնելով իշխանագուն մարդիկ մեծարեցին զանոնք ըստ իրենց կարի, հայկական հիւրասիրութիւնը չափէն աւելի ի գործ դնելով: Աւելորդ է ըսել թէ մեր Վահրիճի տիկը սմբեցաւ բոլորովին, ի մեծ ցաւ իրեն եւ յուսահատութիւն ամէնուն:

Մուօ էր դեռ, երբ Գուրգէն ամէնուն զարթեցուց եւ լուսնի լուսով հասան Դատուան, եւ առանց թոյլ ու դադար տալու կ'անցնէին կ'ուրորուէին Վանայ ծովուն շուրջը, եւ այսօր իշխանը ոչ կը խօսէր, ոչ կ'անօթենար՝ այլ Յուլակին վիզը ծեծելով, «Ապրի՛ս Յուլակ, դու յիմար մարդէ լաւ ես, դու կ'իմանաս իմ սիրտս» կ'ըսէր: Եւ ձին, որ իրօք շատ խելօք նծոյց մ'էր աւելի եռանդով կ'արշաւէր. իսկ միւսները քիթ, բերան թթուեցուցած կը քշէին, կը մտրակէին իրենց անասունները, երբ Վահրիճ ամենէն ետ մնացած, կը մոմոար ինքնիրեն իւր տկի մնացորդը բերանը մղելով:

— Աստուած յաջողութիւն տա, Տէր Գուրգէն, չգիտես թէ սատանան քո՞ւ փորդ է մտեր թէ Յուլակին, բայց թէ խեղճ Յուլակին փորն լինէր, դու զանի շատոնց կը հանէիր, ըսել է թէ քու փորդ է, որ այսօր մարդն ու ձի կը սպաննես: Վահրի՛ճ, դու դարձեալ պէտք է խօսիս այդ մարդու հետ, ամէնքը իրմէ կը խորշին: Այսչափ օր է, երբէք այսպէս դիւահարած չունէր, շէնք, շնորհք ուղեգնացութիւն կնէինք, մինչեւ երէկ շատ լաւ էր, միայն երէկ չէր խօսէր՝ կը մտածէր. այսօր ետին անգամ չի նայիր, չիմանար թէ ուրիշներն ի՛նչ եզան: Տէ՛, Վահրի՛ճ, հասնինք ետեւէն:

Եւ ոտքով, ձեռքով իւր գրաստին խօսք հասկցնելով, ի՛նքն ալ, խեղճ կենդանին ալ շնչասպառ մօտեցաւ իշխանին: Բայց ո՛չ Յուլակ, ոչ իշխանը խօսք հասկնալու վիճակի մէջ չէին. Յուլակ իւր բոլոր իմաստութեամբ դարձեալ ձի էր եւ ձիու բնութիւն ունէր եւ չէր կրնար ներել, որ ձի մը զինքն անցնի, երբ իւր Տէրը «Ապրի՛ս Յուլակ» ըսած էր անգամ մը, ուստի ձիու ոտքի մը ձայն առնելուն արշաւը մոռցած՝ սկսաւ սրանալ, իսկ Գուրգէն, որ դիւահարեալ էր արդէն՝ ինչպէս կը դատէր Վահրիճ, ամենեւին ուշ չէր դնէր թէ ի՛նչ կար առաջն եւ թէ ի՛նչ կար ետին:

— Ահա, իշխան, մարդու ամենէն լաւը, կ'ըսէր Վահրիճ յուսահատ եւ յոգնած, ի՛նչ յոգն է եթէ աշխարհք՝ մարդն ու ձին կը կոտորուի ետեւէն, խելքին այնպէս փչէր է, որ երթայ, իր նծոյզը թէն ունի՝ կը թռչի, ո՛վ չի հասնիր, ճամփան կը մնա՝ թո՛ղ մնա... Լաւ՛, թո՛ղ երթայ, ո՛ր որ ուզէ, ես ալ կ'երթամ հոն, ուր իմ ձին մնա:

Եւ սկսաւ հանդարտ քայլել, իսկ Գուրգէն անհետ եղաւ առջեւէն:

ԳԼՈՒԽ Ե ՌՇՏՈՒՆԵԱՅ ՕՐԻՈՐԴ

Ոչ ցուրտը, ոչ ճամփուն երկայնությունը եւ օրուան կարճությունը եւ ոչ վերահաս գիշերուան մութը չէին արգիլէր Գուրգէն իւր ճամփան շարունակելէ. միշտ ձախ թելին վրայ երբեմն հեռուէն եւ քիչ անգամ մօտէն տեսնելով Աղթամարայ ծովակը. եւ կոխուած ձիւնի արահետ ճամփէն անխոտոր երթալով հազիւ թէ երբեմն կը կենար գիւղի մը, աւանի մը քով հարցնելու անուն մը, եւ ձիուն շունչ առնել տալու համար: Ուստի այսպէս անդադար ձիաւորելով հասաւ Ռշտունեաց Ոստանն, եւ կէս-գիշերուն մօտ էր, երբ ձիէն ցատկէս միջնաբերդին դռանն առջէ: Եւ սկսաւ երկաթէ դուռը ծեծել անխնայ, որ գերեզմանական լռութենէն յայտնի էր թէ բացուելու միտք չունէր: Բայց Գուրգէն դիւրաւ յուսահատող մարդկանցմէ չէր. եւ ձմեռ օրով տասնչորս ժամ ճամփայ կտրելով եւ Յոլակը կիսամեռ ընելով, այդ բերդին առաջ ետ չէր կրնար դառնալ, երբ սիրտը կը տրոփէր Հեղինէի յիշատակով: Եւ որքա՛ն բան ունէր նորա ըսելիք: Ուստի այնպիսի դոփին, թնդին եւ շառաչին հանեց, եւ այնչափ դողդեց բերդին դուռը, որ մօտակայ բնակիչքը, սկսան իրենց դռներէն գլուխնին դուրս երկնցնել՝ կարծելով թէ բազմութիւն մը հասած էր, եւ կը զարմանային տեսնելով լուսնի աղօտ լուսով մարդ մը միայն եւ ձի մը: Այս միջոցին էր, որ վերջապէս դռան քովին նաեւ ձայն մը ելաւ, որ բերդապահին դիտանոցն էր, ուսկից ինք առանց տեսնուելու դուրսի մարդը կը տեսնէր:

— Ա՛յ մարդ, ո՞վ ես, ի՞նչ կ'ուզես, միթէ՞ այս ժամուս հիւրնկալութիւն կը լինի:

— Գուրգէն Արծրունի եմ, բա՛ց, բերդապա՛հ,— կանչեց ձայնը դուրսէն:

— Տէ՛, տղաք, լոյս բերէ՛ք, իշխանին եղբայրն է, շուտ ըրէ՛ք եւ ներսը շարժմունք սկսաւ:

Իսկ Գուրգէն կ'ըսէր. ո՞ւմ յոգն է թէ որ Գուրգէնի համար ներսը կը կոտրէին, բա՛ւ է, որ դռները բացուին:

Ուստի, երբ դուռը բացուեցաւ՝ տեսան Գուրգէն բարձրահասակ երիտասարդ, որ անխռով եւ զուարթ ներս մտաւ եւ Յոլակն ալ իւր ետեւէն, եւ ուրիշ ոչ ոք չի կար միատեղ, եւ որ անգամ մը ձեռքը կուրծքին դնելով բարեւ մը տալէ վերջ՝ շտկուեցաւ անվրդով դէպի սանդուխը, եւ ոտքը վրան չի դրած՝ «Տղաք,— գոչից,— ձիուն լաւ հոգ տարէք, կ'ընդունիք ձեր վարձքը» եւ առանց ուրիշ բան խօսելու երբ երկու-երէք ոտք սանդուխ միատեղ առնելով մտաւ զինուոց սրահը եւ անցնելով ընդունելութեան դահլիճը, ուր ցրտութիւն մը կը տիրէր, դարձաւ տղուն, որ լապտեր մը ետեւէն կը բերէր.

— Տղա՛յ,— ըսաւ,— միթէ՞ ամենքը քնէր են, Տիկինը, Օրիորդը քաշուիր են իրենց սենեակները եւ ոչ ո՞ք չի կայ:

— Ոչ ոք չի կայ, իշխան,— պատասխանեց պատանին,— հիմա բերդապահն կու գայ, ես նորեկ եմ, տեղեակ չեմ:

Այս միջոցին Գուրգէն ուրախ, զուարթ կը շրջագայէր իւրաքանչիւր առարկայի վրայ աչքերը պտտցնելով, երբ տղայն կանթեղները կը վառէր, բազմոցներու, գորգերու փոշին կը մաքրէր. եւ

ուրիշ երիտասարդ մը նոյն միջոցին վառարանին մէջ դիզուած փայտերուն կրակ կու տար: Եւ ահա բերդապահը եկաւ, միջահասակ մարդ մը իւր քառակուսի մորուքը, եւ կանգնեցաւ անշարժ, սպասելով, որ նախ իշխանը խօսի. իսկ Գուրգէն իւր արծուի աչքերը նորա վրայ շտկելով.

— Խուրէն եղբայր,— ըսաւ,— զիս չե՞ս ճանչէր, հին բարեկամները այսչա՞մ փ շուտով կը՝ մոռնաս:

— Կը ներես, իշխան,— պատասխանեց Խուրէն կասկածոտ՝ կերպով մը,— մենք մեծ իշխանի Աշոտոյ եղբայրը միայն կը ճանչենք Գուրգէն Արծրունի:

— Մոռցա՞ր ուրեմն դարձեալ Արծրունի, Ապուպելճի որդի Գուրգէնը, որ այս ամբողջիս մէջ ութը տարի անցուց Ռշտունեաց Մուշեղին յանձնուած:

— Ինչպէ՛ս մոռցայ, ինչպէ՛ս չեմ յիշէր իշխանիկը,— գոչեց Խուրէն մօտենալով զարմանքով եւ երեսին վրայ գուարթութիւն գալով, ո՛հ, ինչպէ՛ս փոխուէր է, տէ՛ր Աստուած, տղայն՝ ահագին հսկայ մ՛է եղէր, այս ի՛նչ կերպարանք է, սուրբ խաչն քեզ օգնական...:

— Լաւ՛, լաւ՛, հերիք է, Խուրէն եղբայր, ահա ես այն տղայն եմ, հիմա զրուցէ ինձ Ռշտունեաց Տիկիինն ու Օրիորդը, որ քաշուիցան իրենց սենեակները՝ կարելի չէ՞ իրենց իմացնել թէ Գուրգէն եկաւ:

— Իշխան, դու չես իմացեր, որ մեր Տիկիինն, Աստուած լուսաւորէ Հոգին, վախճանուեցաւ ահա տարի ու կէս է:

— Ուրեմն Օրիորդը ո՛ր է,— ըսաւ իշխանը առաջ վագելով եւ աչքերէն փայլակներ ցատկելով:

— Օրիորդը՞, չէ՞ս իմացեր, անմխիթար, անտէր եւ անտէրունչ մնալով, վերջապէս կամայ ակամայ Անձեւացեաց Մովսէս իշխանին հարսնացաւ:

— Ի՞նչ կ'ըսես, Խուրէն... ինչչա՞մ Ժամանակ է:

— Ուղորդ կ'ըսես, իշխան, խեղճ Օրիորդը՝ «Թողէք զիս իմ հօրս տունը, ես ոչ իշխանութեան փափագ ունիմ, ոչ ամուսնութեան, ամէն բան ձեզ լինի, միայն զիս հանգիստ թողէք» կ'ըսէր, ոչ ոք չէր ուզէր մտիկ ընել. մեծն ու պզտիկ վրան ինկան, ամէնքը՝ Աշոտ մեծ իշխան են սկսեալ խորհրդական դարձան, այդ Անձեւացեաց Տէրն էլ շարունակ անձանձիր խնդիրք խնդիրքի վրայ կ'ուղարկէր: Իսկ Արծրունիք բաւական չէր, որ բոլոր բերդերն կը գրաւէին մէկ կողմէ, բաւական չէր, որ ամէն տուրքերը կը սեփականէին, ամէն ջանք ի գործ կը դնէին, որ Օրիորդը հարսնանայ այդ իշխանին հետ, մենք իմացանք, որ պատճառը այն էր թէ Մովսէս խօսք տուած էր երդմունքով եւ դաշնագրով, որ եթէ Օրիորդը իրեն հետ ամուսնանար՝ ոչինչ պահանջունք պիտի չընէր Ռշտունեաց մեծ ժառանգութենէն, այլ ամէն բան Արծրունեաց մեծ իշխանին պիտի թողնէր: Ահա բուն պատճառը այս անսպառ յորդորանաց: Օրիորդը ազատ չէր դուրս ելնելու, կին եւ մարդ պահապաններ էին, ետեւէն կ'ելնէին, որ յանկարծ չի փախչի, վերջապէս խեղճ աղջիկը իր հօր տան մէջ պատուաւոր բանտի մը մէջ էր: Շատ անգամ լուռ եւ անմունչ ժամեր կ'անցնէր սարաւանդի հովանոցի մէջ ծովուն եւ ճամփուն վրայ սեւեռեալ աչքերը, եւ երբ խաւարը տիրէր՝ փոքր հառաչանք մը միայն կը ձգէր եւ իր սենեակները կը քաշուէր: Իբրեւ թէ ատելի եղած էին իրեն ամէն մարդ, ամէն այցելութիւն կը մերժէր, վասնզի մինչեւ Ռշտունեաց եպիսկոպոսն ուրիշ բան չունէր իրեն քարոզելու այլ թէ լաւ կը լինէր եթէ ամուսնանար Անձեւացեաց իշխանին հետ: Միմիայն մխիթարութիւն կար իրեն, որ երբեմն նուիրակ մը յանկարծ կ'երեւէր, Ս. Կարապետի վարդապետ մը, որ տարին մէկ կամ երկու անգամ կու գար՝ նամակ մը կը յանձնէր, որ Օրիորդին

կու տայինք. այդ օրհնութեան գիրն էր, որ իր երեսին գուարթութիւն կը բերէր: Բայց վերջապէս այս աշնան ետքերը՝ յանկարծ օր մը նոյն վարդապետը երեւցաւ, իւր նամակը տուաւ եւ գնաց. ահա այդ նամակը այս անգամ, որ առաւ Օրիորդը՝ քանի մը օր ամենեւին չերեւցաւ եւ դուրս չէլաւ իւր սենեակներէն: Երբ չորս-հինգ օրէն վերջը զինք տեսանք, աչքերը խորն էին մտած, աննկարագրելի տխրութիւն մը նոցա մէջ կ'երեւէր, եւ նոցա շուրջը կապոյտ գիծ մ'էր պլորած: Է՛լ սարաւանդի հովանոցը չէլաւ, իր ծանր եւ ազնուական ժպիտը մէկ մ'էլ չի տեսնուեցաւ, եւ իւր անուշութիւնը՝ խստութեան եւ արհամարհանաց փոխուեցաւ: Մենք՝ իւր հայրենական հաւատարիմներն չէինք կրնար մօտենալ այդ Օրիորդին, որ գրկերնիս մեծցեր էր, քաղցրութեան աղբիւրն էր, ոչ ժպիտ մը եւ ոչ խօսք մը ունէր մեզ համար: Եւ այդ վիճակի փոփոխութեան վրայ ամիս մը հազիւ անցաւ, տեսանք օր մը փառաւոր խումբ մը եկաւ հասաւ Ոստան, Վասպուրականի բոլոր իշխանք՝ Անձեւացեաց նախարարը գլուխնին, եւ մենք ապուշ մնացինք, երբ ըսին թէ Օրիորդը հարս տանելու եկեր էին, մենք որ ամենեւին պատրաստութիւն չունէինք: Ջարմանքով տեսանք, որ Տիրուհին ելաւ իւր սենեակներէն խստիւ քողարկեալ. բոլոր իւր հայրենի ծառաներն ժողովուած՝ ամենքս կու լայինք, չի տեսանք իւր երեսը. միայն սպասուհիներն ափսէներով բերին իր ընծայներն, այսինքն բոլոր ստացուածքը ծրարներ ըրած եւ անուննիս վրան նշանակուած եւ իր ձեռքով բաժնեց. մենք կը հեկեկայինք, իսկ նա անխռով եւ խիստ ձայնովի «Մի՛ լաք, զիս ձեր աղօթքին մէջ յիշեցէք, Աստուած ձեզ երջանիկ ընէ», ըսաւ՝ հեծաւ եւ գնաց: Ասոնք եղան իւր վերջին խօսքերը եւ այսպէս ահա գոցուեցաւ՝ վերջացաւ Ռշտունեաց նախարարութեան տունն... Ու խեղճ մարդն սկսաւ հեկեկալ եւ է՛լ արցունքը զինք կը խեղդէր եւ կարողութիւն չունէր դիտելու եւ տեսնելով Գուրգէնի երեսը, որ երբեմն կը ձերմկէր, երբեմն կը կարմրէր այս երկայն եւ սոսկալի պատմութեան ժամանակ, եւ չէր իմանար թէ իւր ամէն մէկ խօսքերը մէկ, մէկ սլաք էին վիրաւորելու թշուառ երիտասարդին սիրտը:

— Բայց ես յիմար մ'եմ, իշխան, որ փոխանակ քեզի կերակուր պատրաստել տալու՝ կեցեր այսպիսի տխուր պատմութիւն կը պատմեմ, դու որ յոգնած ճամփէ կը հասնիս:

Եւ Խուրէն դուրս ելաւ, եւ իրօք ատենն էր, վասնզի Գուրգէն, որ այդ պատմութենէն շանթահար եղած էր, երբ դուռը գոցուեցաւ եւ մինակ մնաց, ինքնիրեն ապշութիւնը թօթափել սկսաւ եւ հարցնել թէ իրա՞ւ էր ինչ որ լսեց. միթէ՞ երազ չէ՞ր այդ սոսկալի պատահարը, միթէ՞ ներսի սենեակներն եթէ մտնէր արդեօք Հեղինէ դեռ հոն չէ՞ր, զինք չպիտի՞ դիմաւորէր:

Յան անտանելի էր, բայց մեծ մխիթարութիւն մը կար իր սիրող սրտին համար՝ Հեղինէ զինք կը սիրէր, եւ բոլոր սրտանց կը սիրէր, բայց ի՛նչ օգուտ, Հեղինէ հիմա ուրիշինն էր, վասնզի Հեղինէ խաբուած էր. եւ սոսկալի դաւ մը կար այդ դառն պատմութեան մէջ: Մեծ-մեծ հառաչանքներ կ'ելնէին իր կուրծքէն, ձեռքը շարունակ ճակտին կը տանէր, վասնզի գլխուն երակները սաստիկ կը բախէին, իւր աչքերը չէին տեսնէր Խուրէն եւ իր տղաքը, որ իրեն կերակուր կը բերէին եւ սեղան կը շտկէին: Յանկարծ թողուց դահլիճը, վասնզի կը խղդուէր, բացաւ քովնտի դուռը, որ սարաւանդը կը հանէր եւ ափով ձիւնը ճակտին եւ գլխուն կը գարներ եւ այդպէս քիչ մը իբրեւ թէ հանդարտեցաւ եւ զովացաւ: Երբ Խուրէն քովն եկաւ հրաւիրելու թէ կերակուրը պատրաստ էր, իշխանը խնդրեց, որ զինքը մինակ թողուն, եւ այնպիսի հրամայական ձայնիւ՝ որու պատասխան կարելի չէր:

Հոն՝ այդ սարաւանդին տափին վրայ Գուրգէն իւր հառաչանաց ձայները ծովուն մոնչմանց ձայնին մէջ կը խեղդէր, ձիւնախառն քամին իւր սեւ եւ երկայն մազերուն հետ կը խաղար եւ

որովհետեւ այն բաւական չէր՝ ուստի ինք շարունակ ձին կ'ածէր գլխուն. հայուն առակին վրայ կը ճշգրտէր եւ կը խորհրդածէր.

«Այ՛ ս է եղէր ուրեմն իմ ութ տարուան արեանց եւ քրտանց նպատակս, ինձ որ ամէն բան կը դիրանար, վասնզի Հեղինէի երջանիկ օրերու յուսով կ'ապրէի եւ նոր կեանքը կարծէի թէ աս գիշեր պիտի՛ սկսի ինձ համար. այո՛, կը սկսի նոր կեանք կեանք դոն հառաչանաց եւ տխրութեանց, դրախտ կ'երագէի, երբ սա դահլիճէն ներս մտայ, եւ դժոխք իւր բոլոր տանջանքներով ու բոցերով զիս իմ սիրտս կը շրջապատեն... Բայց իմ նամակներս ամէնքը հասէր են Հեղինէին եւ վերջինը... ահա այդ մասին է բոլոր դարը... փոխէր են իմ նամակս, փոխէր են մէջի գրութիւնը, ո՛ր զիտէ ի՛նչ գրուցել տուէր են ինձ... ո՛հ Արծրունիք, անիծեալ դուք, ձեր սերունդը, Մերուժաններու ծնունդք... ի՛նչ անյագուրդ փափագ տիրելու եւ մեծնալու... Բայց միթէ՞ ես Արծրունի չեմ, տոհմը, սերունդը ի՞նչ ընէ... Բայց ես ակասպէս անգո՞րծ պէտք է մնամ, ո՛հ, ո՛չ երբէք. պէ՛տք է, այո, պէտք է վրէժխնդրութիւն, եւ այդ վրէժխնդրութիւնը պէտք է որ լինի սոսկալի, գազանային, արիւնտուշտ, այնպէս որ բոլոր Վասպուրական ի հիմանց սասանի, բերդերը կործանին, քաղաքները հրդեհին, գիւղերն ակերին, եւ ամէն անցնող ըսէ. ահա՛ այդպէս են Արծրունիք, միշտ առաջինք քանդելու եւ կործանելու համար եւ իրենց անզգամութեան համար. երբ մէկը դաւաճանութիւն, խարդախութիւն, բանասրկութիւն կը գործածէ, միւսը հուր, սուր, թոյն եւ մատնութիւն ի գործ դնելէ չի խորշիր... Բայց ի՛նչ կ'ըսեմ ես, ո՛վ Աստուած իմ, ա՛ն իմ սրտէս այդ ցար, հանէ՛ ինձմէ այդ ատելութեան եւ վրէժխնդրութեան հոգին, ես որ մինչեւ այսօր անզգամութենէ զգուեցայ հիմա երբ բախտը եւ մարդկանց անիրաւութիւնը կը յափշտակէ ինձմէ ամէն երջանկութիւն, ամէն յոյս բարօրութեան, պէ՛տք է որ իմ խղճմտանքս աղտոտեմ, քա՛ւ մի՛ լիցի. ակելի լաւ է անիրաւութիւն կրել քան թէ անիրաւութիւն ընել... Տէ՛, Գուրգէն, մի մոռնար ի՛նչ դու կ'ընտէիր քու տղայութենէդ մինչեւ այսօր. ակելի լաւ է, որ քու հայրդ դաւաճանեալ մեռեր է Աշոտոյ հօր ձեռքէն, քան թէ ինք գնա դաւաճանէր եղբայրասպան լինելով, ակելի լաւ են, որ քու կալուածքդ ու ստացուածքդ յափշտակեալ են քան թէ յափշտակութեամբ ժառանգութիւն թողներ... Բայց... այդ որդւոյն ըրածը, ո՛հ սոսկալի է, ակելի լաւ էր զիս սպաններ քան թէ այդ հարուածը ինձի տար սիրտս սպաննելով՝ Հեղինէն ինձմէ յափշտակելով... Ո՛հ, Հեղինէին արցունքը, Հեղինէին այդ չարչարանքը ինձ դառն է քան թէ իմ ցաւերս... Բայց Հեղինէ ինձ հաւատարիմ մնացեր է... ո՛ր զիտէ ինչ գրէր են իրեն, անշուշտ գրուցէր են թէ Գուրգէն մեռաւ... խեղճ Հեղինէ, թաղէր է զիս սրտին մէջ, տուէր է իր մարմինը Անձեւացեաց իշխանին, եւ ազատէր է Արծրունեաց յափշտակիչ բռնութենէն. թողէր է նոցա իւր բոլոր ժառանգութիւնը եւ ինք էլ գնացեր է թաղուիլ Անձեւացեաց քարայրներուն մէջ»:

Այսպէս եւ ասոր նման խորհրդածութեամբք եւ մոնչելով ծովուն մոնչմանց դէմ՝ ժամեր անցնելով քիչ-քիչ հանդարտեցաւ Գուրգէն, Բայց թունաւոր նետը սրտին մէջն էր, վերքը սրտին խորն էր.

Նոյն միջոցին Խուրէն վարը՝ իր սենեակը նստեր էր շրջապատեալ իւր ընտանիքէն. ամէնքն՝ կին, զակներ եւ հարսներ իւր ակնարկութեան կը մնային. որովհետեւ ամէնքը քուններնէն զարթած էին այս նոր Արծրունւոյն գալստեամբ: Եւ կինը, որ բնականաբար երբ զակներու եւ հարսերու տէր է, բաւական իշխանութիւն կ'առնուր հայ ընտանեաց մէջ, կը հարցնէր իւր երկան.

— Խուրէն, այդ Գուրգէն իշխանն այդ Արծրունի Աշոտ իշխանին եղբայր Գուրգէն չէ՞, այդ ո՞վ է, որ զինք Արծրունի կ'անուանէ. զեղեցիկ, փառաւոր, պարթեւ երիտասարդ է, Բայց կ'երեւի թէ բերդի դուռը բանալ տալու համար զինք Արծրունի անուանեց:

— Ո՛չ, Մէթա, այդ երիտասարդը Գուրգէն՝ Արծրունի է, հարազատ ճիշտ միւս Արծրունեաց պէս, սա եղբոր թոռն է Աշոտ իշխանին, որուն պապը սորա հայր Ապուպելճը սպաննեց ժառանգութիւնը գրաւելու համար. այս որբ, տասը տարու տղան Գուրգէնը, մեր Ռշտունեաց իշխանն Ատոմ՝ Աստուած լուսաւորէ հոգին, որ իւելօք եւ յարգոյ մարդ էր, սպաննողին ձեռքէն իլեց եւ հոստան բերաւ եւ իւր տունը կը մեծցնէր զակի պէս: Մեր Օրիորդը եւ սա միատեղ կը խաղային եղբոր, քրոջ պէս: Ես շատ անգամ զիրենք կ'առնուի, կը տանէի զքօսանքի երբեմն ձիով, երբեմն նաւակով: Մեր Տիկինը՝ իշխանին մահուանէն ետք, Արծրունեաց պահանջմանց դէմ կեցաւ, որ այդ Գուրգէնը կ'ուզէին իրենց քով պահել: Վասնզի իշխանուհին շատ իւելօք կին էր, «Այո՛, կ'ուզեն,— կ'ըսէր,— հայրը սրով սպաննեցին, տղան էլ տամ, որ թունաւորէն. քանի որ պատահ մը հաց կայ Ռշտունեաց տունը, այդ տղան իմ զակիս պէս կը պահեմ. իշխանը մահուան անկողնին մէջ դա էլ ինձի յանձնեց. նորա կամքը ինձի համար անդառնալի է»: Վեց-յոթ տարի աւ տունը ապրեցաւ, իբրեւ թէ Օրիորդին եղբայր լինէր, եւ ես այնպէս յարմար կը տեսնէի թէ պէտք էր զիրենք ամուսնացնել, երբ յանկարծ ելաւ եւ Յունաստան գնաց, եւ էլ լուր չառից իրմէ. ահա յանկարծ կու գայ դարձեալ. բայց շատ սիրտը նեղ երիտասարդ է ըսեմ, թէ ցուրտէն յանկարծ վառարանին տաքը գլուխը զարկաւ ըսեմ՝ չեմ գիտեր. սարաւանդին վրայ ելեր վեր, վար կը պտրտի, եւ ինձ էլ հրամայեց, որ քիչ մը ժամանակ միայն թողում զինքը:

— Թէ այսպէս է՝ մեյ մը գնա տես, կարելի է, որ հիմա քեզ ուզէ:

— Տղան Գրիգորը հոն թողի, նա կսպասէ վերը, երբ ներս գա ինձ իմաց կու տան:

Այսպէս սոքա ժամ մը եւ աւելի Գուրգէնի պատճառաւ անցեալի վրայ կը խօսէին եւ դեռ Գրիգոր չէր երեւար, ուստի Խուրէն կնոջը յորդորմամբ, երբ ելաւ վեր եւ տեսաւ, որ Գուրգէն նստած սեղանին առջեւ կ'ընթեր, եւ Գրիգոր էլ մէկտեղ նստած կը մասնակցէր՝ լի՛ բարկութեամբ սկսաւ տղուն մօտենալ:

— Կա՛ց, Խուրէն եղբայր, ես հրամայեցի տղուն, որ ինձ ընկերանայ,— ըսաւ Գուրգէն, եւ թեւէն բռնելով նա էլ իւր միւս քովը նստեցուց:

Գուրգէն ինքն էլ կը զարմանար թէ ինչպէ՞ս կերակուր կ'ուտէր, այնպիսի յուզմունքէ մը վերջ, բայց այդ զօրաւոր կազմուածքը այդ տաժանելի ճամփորդութենէն ետքը, նիւթական սնունդի պէտք ունէր, եւ իւրաքանչիւր հացի պատառին կը մտածէր թէ երբ մինակ մնար բոլոր գիշերը եւ յետագայ գալիք գիշերներն՝ բաւական էին իւր սրտի վերքին հետ զբաղելու: Բայց կերակուրը իր համն ու զուարճութիւնը կորուսէր էր իրեն համար, ուստի շուտ մը կշտացաւ եւ ելաւ սեղանէն եւ երբ լուացուեցաւ, հարցուց թէ՛

— Արծրունիք կու գայի՞ն երբեմն այս իրենց նոր կալուածի այցելութեան:

— Օրիորդին երթալէն վերջ գրեթէ չորս ամիս կը լինի եւ դեռ ոչ ոք չերեւցաւ. ինձ յանձնեցին բերդին բոլոր կառավարութիւնը, ինձ տուին բոլոր բանլիքները եւ ահա առաջին անգամն է, որ աւ դահլիճին դուռը բացուեցաւ եւ սա վառարանը միաց:

— Ուրեմն անկողնոյ սենեակնե՞րն էլ քեզ յանձնուած են, Խուրէն եղբայր:

— Դու քուն ունիս, իշխան, եւ իրաւունք էլ ունիս,— ըսաւ Խուրէն, եւ շուտ մը բանլիքներու տրցակ մը հանեց եւ ուղղեցաւ դէպի հիւրի սենեակներն:

— Խուրէն եղբայր,— ըսաւ իշխանը,— դու գիտես թէ երբ ես տղայ էի, այս Ռշտունեաց տան մէջ տարիներով բնակեցայ եւ իմ սենեակս ունէի, միթէ կարելի չէ, նոյն սենեակը աս գիշերն անցընեմ:

— Ինչպէս որ կամենաս, իշխան, միայն այն քու սենեակը քու երթալէդ քիչ վերջը Օրիորդը իրեն սենեակ ըրած էր, եւ մենք այն օրէն մինչեւ հիմա սրտերնիս վիրաւոր չի կրցանք մաքրել ու շտկել:

— Ի՛նչ վնաս, Խուրէն եղբայր, իմ տղայութեան յիշատակները նորա յիշատակաց հետ շաւղուած են. երթանք ուրեմն անգամ մ'ալ այդ երջանիկ օրերը յիշելու:

Եւ Խուրէն շտկուեցաւ հոն ճրագն ի ձեռին. եւ իրօք երբ ներս մտան միայն խորագննին ակնարկ մը ձգողը կրնար երեւակայել թէ բոլոր կահ եւ կարասիքը առանց պերճութեան կնոջ մը քնքուշ ընտրութեամբ զետեղեալ էին: Գորգեր, բաստեռունք, բազմոցք, վարագոյր, արկղ, գրոց ամենայն յարմար եւ հաճոյ էին աչաց:

— Ուրեմն, իշխան, քեզ համար երթամ անկողին մը բերեմ,— ըսաւ Խուրէն:

— Ո՛չ, պետք չի կայ,— ըսաւ իշխանը վճռական եւ հրամայական ձայնիւ:

Խուրէն ան ատեն ակնարկ մը ձգելով անգամ մը անկողնին փոքրկութեան վրայ եւ ակնարկ մը Գուրգէնի վիթխարի հասակին վրայ՝ լռիկ բաղդատութիւն մ'ընելով մտքէն, գլուխը քովնտի մը շարժեց, եւ երկու ճրագները վառելով եւ Գրիգորի ձեռքի ջուրի փոքրիկ կուժն ալ դնելով կարասիքի մը վրայ՝

— Գիշեր բարի,— ըսաւ եւ քաշուեցաւ, միայն թողնելով իշխանը իւր վիթալից սրտին ամենատխուր ուրախութեան մէջ, որ Հեղինէի սենեակը ան գիշեր պիտի անց ընէր:

Մենք էլ կը թողունք իշխանը այդ սենեկին մէջ, կը թողունք հոն իր բոլոր հակասական դառն խորհրդածութեանց եւ կրից հետ, ուր սէր, ատելութիւն, վրէժխնդրութիւն, ներողամտութիւն, արհամարհանք, անցելոյն տղայութեան քաղցր յիշատակք իրար կը խառնուէին, կը կռուէին փոթորկացեալ ալեաց պէս, եւ ուր վերջապէս բնութիւն յաղթող ամենայն կրից իր իրաւունքն ի գործ դրաւ, եւ Գուրգէն խոր քունի մը մէջ ընկղմեցաւ:

ԳԼՈՒԽ Զ ԳԻՒՂԱՑԻՆ

Բայց մենք թողինք մեր ուղեւորները ճամփան, որոնք ամենքը պակաս բեռնաւորեալ քան Վահրիճ՝ առաջ անցան հետեւելով Գուրգէնի օրինակին. սա միայն մնաց վերջապահ կարաւանին, եւ վերջապէս վախելով իւր ձին ալ մնա բոլորովին՝ ձիուն սանձը ձեռքն սկսաւ կամաց-կամաց հետի քալել եւ այսպէս մուրը կոխեց, երբ անցաւ Թուխա գետը եւ միշտ ծովը ձախ թելին ունենալով հասաւ Էարզիթ: Քիչ մը մըսած, քիչ մը յոգնած, քիչ մը անօթի, քիչ մ'ալ ծարաւ, վասնզի իւր Ս. Կարապետի գինոյ տիկը բոլորովին ցամքեր էր, «Եթէ իշխանը հոս չէ,— կ'ըսէր,— աւելի լաւ, նա իւր հանգստութիւնն արդէն գտած է: Արծրունի իշխանի մը ո՛վ չուզէր ծառայել, ո՛վ կրնայ չի ծառայել մանաւանդ այսպիսի իշխանի, որ մեղրի պէս քաղցր է, երբ լաւ վարուիս, աստուծոյ կրակն է, երբ գէշ վարուիս: Յոգնած, դաղրած՝ աս գիշեր Արծրունի եմ, իմ

հանգստութիւնս կը գտնեմ աս գիւղը, փա՛ռք աստուծոյ, բարեկամ, խնամի չի պակսիր, երթանք մեզի տեղ ճարենք թէ որ իշխանը այստեղ չէ դադրեր»:

Ուստի, երբ գիւղին մէջ հասաւ, եւ շուները շրջապատեցին զինքը՝ հաջելով եւ վրան ցատկելով, նա վայրկեան մը կեցաւ մտածելով թէ ո՞ր լաւ ընդունելութիւն եւ վայելք կրնար գտնել, եւ այսպէս հաշուելով ու կշռելով որոշեց, որ Գեւորգ կնքահօր հիւր լինի, ուստի շտկուեցաւ նորա տունը:

Բայց երբ դռան առաջ հասաւ եւ դուռը զարնելու եղաւ՝ դուռն ինքնիրեն հազիւ թէ դպաւ՝ բացուեցաւ, ներս մտաւ, տեսաւ, որ մարդ չկար, զարմացաւ մնաց. «Գեւորգ կնքահայր գնացել է, լաւ՝ մեռեր է, լաւ՝, միթէ՞ տղաքն էլ, կինն էլ, ամէնն էլ մեռան»: Ուստի որոշեց աւելի անդին, հին բարեկամ Կարապետին երթալ. այս անգամ դուռը պէտք եղաւ ծեծել եւ երկայն ծեծել, որ վերջապէս մարդ մը եկաւ բացաւ, մոմալով եւ գանգտելով քթին տակէն, բայց երբ հիւրը՝

— Բարի երեկոյ, եղբայր,— ըսաւ,— շուտ մը՝

— Աստուծոյ բարին գա վրադ, բարի եկար: — Պատասխանեց եւ դարձաւ,— Տղա՛ք, լոյս բերէք, սենեակը կրակ վառեցէք,— հրամայեց: Եւ երբ ճրագն եկաւ եւ երկու հին բարեկամք իրար ճանչցան ու պագտուեցան.

— Եղբա՛յր, ինչո՞ւ ձայն չես հաներ,— կ'ըսէր Կարապետ:

— Ձայն չեմ հաներ իմանալու համար թէ այս քանի մը տարուան միջոցին հայ հիւրընկալութիւնը փոխուե՞ր է. բայց՝ փա՛ռք աստուծոյ, նոյնը կը տեսնեմ. իրաւ, տան տէրը դուռը չի բացած կը մոմոյ, բայց եկողին՝ բարի ես եկեր, հրամայե՛, կըսէ: Դարձեալ կը գրուցեմ, կեցցե՛ մեր Հայաստան եւ հայ, եղբա՛յր, Եփրատն ու Ճորոխ կանցնիս, փողը ձեռքդ գլուխ դնելու տեղ չես գտներ, այս օրինած հողին վրայ կէս-գիշերուն քեզ կու գան դուռ կը բանան եւ ոչ միայն դուռ կը բանան՝ այլ գիւղէն կ'իջնեն քեզ ձիւնին, բուքին մէջէն կ'ազատեն, կը հանեն: Աստուած հայուն բարի տա՛յ:

— Աստուած ձայնիդ լսէ, եղբայր, բայց քանի տարի է մեր մեղքերը միայն տեսաւ, մեր գլխէն պատիժ պատուհասն անպակաս չըներ, դու քանի տարի է օտարութեան ես, չես գիտեր. ի՛նչ քաշեցինք աս անօրէն անողորմ ազգին ձեռքէն, որ յոյնն ու պարսիկ մոռացուց, ոտքին հասած տեղն աւերակ դարձուց:

— Ինչպե՛ս չգիտեմ, մէկ քանի հատը՝ Մուշ՝ երէկ չէ առջի օր այս ձեռօքս հաւու պէս մորթեցի:

— Աստուած ձեռքերուդ մէջէն այսպիսի գործ պակաս չընէ: Տղա՛ք, բերերը վար առէք, ձին ախոռ քաշեցէք:

— Բայց դու, Կարապետ եղբայր, զրուցե՛ թէ գիւղին մէջ իշխաններ հիւր եկա՞ն:

— Մենք իշխան չտեսանք, եղբայր:

— Կէսօրին մէկ փառահեղ, մեծ երիտասարդ մը անցաւ,— ըսաւ Կարապետի տղայն,— քանի մը վայրկեան կեցաւ եկեղեցւոյ առաջ. իբրեւ թէ մտածէր իջնել եւ վերջը միտքը փոխէր, շտկուեցաւ ձիուն վրայ՝ քշեց եւ գնաց: Ձին ճերմակ պիսակաւոր էր, լաւ՝ ձի էր:

— Նա է՞ Գուրգէն իշխանն է. հիմա նա. Մոխրաբերդ իջած կը լինի:

— Ի՛նչ կ'ըսես, եղբայր, կարելի՛ քան է:

— Գուրգէն անկարելին կարելի կընէ: Տեսնէի՛ ք թէ ինչ էր նա կայսեր քաղաքը, յունաց բանակներու մէջ, ամէնքը կը սիրէին: Մեր հայերը շատ պատիւ ունին զինուորաց մէջ. քսան տարի առաջ յունաց կայսրը հայ է եղեր եւ Արծրունի մը. մեծ զօրապետը Սամիկոնեան էր. մենք Թորթում էինք, երբ նորա մահը իմացանք, ի՛նչ քաշ, ի՛նչ խելօք ծեր էր:

Այս միջոցին վառարանը սենեակը լուսաւորեց, եւ մեր Վահրիճ եղբայր «Փա՛ռք քեզ Աստուած» ըսելով տարածուեցաւ կրակին քով, տանտէրն ալ դիմացը նստած կը հրամայէր տղոց, որ կերակուր բերեն, գինի հանեն, ձիուն ուտեստ տան:

— Բայց դու, եղբայր,— կ'ըսէր Վահրիճ,— ինձ գրուցէ՛ թէ ի նչպէս է տէր Սահակ աւագերեց, մեռա՞ւ, ո՞ր ող է, ի՛նչ կընէ, ո՞ւր են մեր բարեկամները. ձեզ մինակ եւ տխուր կը տեսնեմ. մեր կնքահայր Գէորգը, սանահայր Պետրոսը, ի՛նչ կ'ընեն, լա՞ւ են:

— Այստեղ, Վահրիճ իւր բոլոր հնարիմացութիւնն ի գործ գրած էր հարցմունքին ձեռին մէջ. չուզելով կնքահայր Գէորգի անունն առաջ դնել որ նա նախադասելով կասկած չի տայ թէ առաջ Գէորգի տուն գնացել էր:

— Ի՛նչ կը հարցնես, Վահրիճ,— պատասխանեց Կարապետ,— դու չե՞ս իմացեր թէ մենք այս քանի տարի է ի՛նչ կը քաշենք, Աստուած մեզ երեսէ թողուց, այդ անիրաւ տաճիկը կու գայ այս տարի հոս կը զարնէ, գալ տարի հոն կավարէ, կը սպաննէ, կը գերէ, կը քանդէ: Խեղճ Գէորգը բոլոր ունեցածը ծախեց, տուն-տեղ ամէն բան թողուց, Բաղդաստ գնաց կինն ու քսան տարու տղան գերութենէ ազատելու համար, թէ որ ողջ, առողջ կարէնայ գտնել անօրինաց ձեռք: Գեղին կէտը աւեր է. մենք էլ չենք գիտեր թէ զարնան ի՛նչ կը մնա մեզ լինիլ. զարմանք հոն է, որ դու ողջ ծախսեր ես այդպէս մինակ. դուք որ հոռոմոց երկրէն կու գաք, Տարոնոյ անցաք, ես կը զարմանամ ինչպէ՛ս անցաք. մենք կը լսենք թէ բոլոր այդ երկիրը արաբացիք զարկեր կը բնակին, ժողովուրդը եթէ չսպաննեն՝ գերի կ'ընեն: Արդէն քու խօսքդ քանի տարի է չի կար, երկու անդամ, որ ես Սոկս գնացի՝ քեզ հարցուցի, քանի տարիէ պանդխտութիւն գնացել է ըսին: Հիմա որ եկար՝ կերակուրդ կեր եւ մեզ պատմէ քու ճամփորդութիւնքդ, քու տեսածներդ, քու այդ Գուրգէն իշխանդ, թէ նա այնպիսի՞ մարդ է որ մեր ցաւոց դարման լինի, թէ ցաւ մ'ալ ինք պիտի աւելնայ մեր վրայ:

Կերան, խմեցին մեր հիւր եւ տանտէր, եւ երբ հանգչեցան, մեր բարեկամ Վահրիճ սկսաւ խառնափնթոր իւր պատմութիւնը պատմել. թէ ինչպէս մէկ երկու քուրդ սպաննելով իւր Սոկաց երկիրը եւ տեսնելով թէ վրեժխնդրութեամբ զինք կը փնտռեն նոցա ազգականները, խոհեմութիւն համարէր էր քիչ մը ատեն քաշուիլ եւ դէպի Տպեր ուղեւորի թէ ինչպէս ճամփան հանդիպէր էր Գուրգէն եւ տեսնելով երիտասարդ տղայ մը ազնուական եւ անփորձ, որ ամենեւին առանց իւր ոտքի տակ գտնուած աշխարհքը ճանչելու կ'երթար հեռու աշխարհք բախտ փնտռելու. եւ կարծելով թէ միամիտ տղու մը հետ գործ ունի՝ ինք՝ հասուն երիտասարդ եւ քիչ մը սրիկայ՝ եւ թէ այդ վիճակէն օգուտ քաղել ուզելով՝ նորա ծառայութեան մէջ մտեր էր. «Վասնզի,— կ'ըսէր Վահրիճ,— ես փախստական մը՝ միտք ունէի երթալ ուեհիցէ՛ իշխանի մը ծառայութեան մէջ մտնել. իսկ այս տասնետօթը տարեկան տղուն ծառայութեան մտնելով ինքնիրենս կ'ըսէի. ո՛վ որ զմեզ տեսնէ, նախ իմ վրաս համարում կ'առնու, զիս սորա դաստիարակը կը կարծէ. երկրորդ, երբ սա սկսի իւր գործը կարգին դնել եւ քիչ մը դրամի տէր լինիլ, բնականապէս ես գանձապետ լինելով իրմէ աւելի հարուստ պիտի լինէի. երրորդ, ես զօրաւոր եւ արդէն քանի մը պատերազմ տեսած, քանի մը քուրդ սպաննած, զէնք գործածելու մէջ յաջողակ, այդ տղայ իշխանն պիտի

Վստահեցե՛ք, երբ մինակ լինե՛նք եւ բնապէս աւելի տէր ես պիտի լինե՛ի, քան թէ նա: Ուստի Տարօն սահմանազուխը իրեն հանդիպելով՝ այս խորհրդածութեամբք խնդրեցի զիս սպասաւոր ընդունիլ. իսկ նա, որ իր միամիտ հարցմունքներով եւ պատասխաններով զիս գուարճացուցեր էր, երբ պարզ կերպով ընդունելով իմ խնդիրքս աւելցուց թէ սուտի եւ անիրաւութեան թշնամի լինելով՝ պէտք էր զգուշանալ այդ բաներէն, վասնզի չէր կրնար ներել եւ անպատիժ թողուլ, ծիծաղս հազիւ բռնեցի, վասնզի ես փորձ էի եւ երեսունը անցած. լաւ՝, շատ լաւ ըսի եւ ընդունեցայ: Մեր դաշնադրութեան երկրորդ օրը Եփրատայ մօտեցեր էինք, գիւղ մը գիշերը օթեւանելով, երբ առաւօտուն իշխանը ձի կը հեծներ, գիւղացի մարդ մը եկաւ գանգտելու թէ ինչպէ՛ս ես անառակութեամբ ուզեր էի բռնի գգուել եւ համբուրել դեռահաս աղջիկ մը, եւ նորա աղաղակներէն բռնադատեալ միայն թողլու էի պարտաւորել եւ ծանր նախատինքներ ըրած էի տարեց կանանց, որ նորա պաշտպանութեան դիմէր էին. իշխանը որ ես տղայ կը համարէի հանդարտութեամբ ինձ հարցուց, թէ իրաւ՝ է այս ամբաստանութիւնը, իսկ ես քննադատով մը այո, ըսի. վասնզի ո՞վ կրնար վախել այդ աղջկան նման պատանիէն, ան ատեն դարձաւ գիւղացույն ըսաւ. «Հայրիկ, կը տեսնես, որ իմ ծառան սուտ չի գրուցեր, եւ ուրիշ անգամ այդպիսի բան ալ չընէր, ես քեզ կ'ապահովեմ»: Ես ալ հեծայ եւ գնացիս: Երբ Եփրատն անցանք, եւ երեկոյի ժամանակ էր, եւ գիւղը ուր պիտի օթեւանեինք մօտ էր՝ հասանք աղբիւրի մը գլուխ ուր մարդ չի կար, տեսնեմ իշխանը ձիէն վար թաւաւ, ինձ էլ լրջաբար վար իջնել հրամայեց, ձին ծառի մը կապեց, ինձ նոյնը հրամայեց, ես ալ իմ ձին կապեցի չէի հասկնար թէ ի՛նչ ըսել կուզէր. բայց երբ տղայական հանդարտութեամբ ըսաւ թէ՛ «Դու խոստովանեցար աս առաւօտ քու յանցանքդ, քու անիրաւութիւնդ, եւ որովհետեւ ես խօսք տուի, որ ուրիշ անգամ այնպիսի չարութիւն պիտի չընես, պէտք է զքեզ պատժեմ»: Եւ հազիւ թէ ծիծաղի ժամանակ ինձ թողլով՝ ձախ ձեռքը իմ ծոծրակս բռնեց այնպիսի զօրութեամբ, որ կարծեցի թէ երկաթ մը զիս յափշտակեց եւ գետին զարկաւ, ու մէկ ծունկը մէջքիս վրայ դրաւ եւ աջ ձեռքի խարազանով այնպիսի՛ ծեծ մը ինձ զարնել սկսաւ, որ ես շարժելու անկարող՝ պարտաւորեցայ աղաչել, պաղատիլ, որ թողու: Իսկ նա անխնայ կը զարնէր, մինչեւ որ տղու պէս «Մէյ մ'էլ չեմ ընէր» ըսի, վայրկենին թողաց եւ ինձ զրուցեց ամենայն հանդարտութեամբ՝ իբրեւ թէ մեր մէջ ամենեւին բան մը չէր անցած, «պէտք որ որ քիչ մը առաջ խօսք տայիր ուրիշ անգամ այդպիսի անիրաւութիւն չընէլու, ես քեզ այսչափ դիւրին չէի թողուր, բայց յիշեցի, որ իմ առաջին պատուերս չէիր մոռցել եւ սուտ չըսիր՝ չուրացար: Տէ՛, ե՛լ ուրեմն եւ զգուշացիր»: Կ'ուզէի ելնել, բայց մէջքս ուր ծունկը դրէր էր կարկամել էր, ծոծրակս, ուր իւր երկթէ ձեռքերը անցեր էին՝ չէի կրնար շարժել. իսկ խարազանի հարուածները ուր ընդունէր էր, այնպիսի վիճակի մէջ էր, որ ձի նստելն անկարելի էր. ուստի ամօթեւ վերջի ճիգն թափելով՝ խուրտուխաշ մարդ մը՝ ելայ կանգնեցայ. իսկ սարսափելի իշխանը՝ որ ես քառորդ մը առաջ իբրեւ տղայ կը ծաղրէի՝ քակեց ձին, հեծաւ վրան եւ գնաց գիւղ: Հոն՝ աղբիւրի գլուխ կեցած՝ սկսայ մտածել թէ այդպիսի վտանգաւոր տղու մը ծառայութեան մէջ կենալէն աւելի լաւ էր թողուլ երթալ: Գիւղը չէի ուզէր մտնել, բայց վիճակիս դարման գտնելու համար պէտք էր, ուստի քառորդուան մը ճամփան ժամու մը մէջ առնելով մտայ գիւղ, եւ առաջին տունը, որ հասայ հիւրընկալութիւն խնդրեցի. մեր հայ գիւղացիք լաւ մարդիկ են, երբ իմ վիճակս տեսան եւ իմացան թէ ծեծ եմ կերած, պառաւ մը բերին, որ դեղ շինէ ինձ. ո՛հ, այդ պառաւին դեղը իմ կերած ծեծէս աւելի սարսափելի էր, վասնզի չի կրնալով դիմանալ կովու պէս կը պոռայի, երբ յանկարծ՝ «Վահրի՛ճ, չե՛ս ամաչէր, որ տղու պէս կը կ'անչուրտես» ըսաւ ձայն մը զլխուս վերէն, որ լաւ ճանչեցի, իշխանին ձայնն էր, եւ իրօք ամաչեցի: Իսկ պառաւը բժշկի անգթութեամբ եւ անհոգութեամբ՝ «Որովհետեւ շուտ առողջանալ ուզեցիր, կ'ըսէր, մեծ դեղն ընել պէտք էր, դու յանձն առիր. վաղն առաւօտ հեծիր ձին՝ գնա՛, բան չի կայ ամենեւին, մի՛ վախէր»: Երեսի վրայ

պատկած էի, վասնզի ուրիշ դիրք կարելի չէր, երբ ինձի քիչ մը բան ուտել հրաւիրեցին։
Իւրաքանչիւր պատահաբար վար կ'երթար. ուստի պատահին դիմեցին, նա եկաւ՝ ծոծրակս տեսաւ, «Հը՛, հրէք հողի են եղեր սա ծեծողները, մէկը գլուխն է բռներ, մէկը մեջքեն է կոխէր, մէկն ալ զարկէր է. հոգ չէ, աւ ալ կ'անցնի», ըսաւ, դեղ մ'ալ ծոծրակիս գրաւ, եւ ես տքալով քուն մտայ, առաւօտուն արթնցայ, որ աղէկ եմ: Պատկած տեղս սկսայ խորհրդածել եւ կ'ըսէի— այո՛, իշխանը (որ էլ տղայ չէր) այս սոսկալի ուժով շատ առաջ կ'երթայ, եւ նա երբ մեծնայ բնականապէս մեծութեան մէկ մասն ալ իմ կը լինի, խելօք եղի՛ր, Վահրիճ, այդ մարդուն քովէն մի՛ գատուիր, սուտ մի՛ գրուցէր... Բարեբախտաբար որ սուտ չէի գրուցէր, այդ տղան... այդ իշխանը զիս անտարակոյս կը սպաննէր ծեծի տակ... Բայց անիրաւութիւն բառին մէջ աղջկան երես պագնելը կա՞... Ես այսօր ճամփան պէտք է երեսս պնդացնեմ եւ իրմէ մեկնութիւն խնդրեմ եւ իմանամ թէ անիրաւութիւններն քանի՞ են: Ո՛վ կ'ըսէր թէ այդ աղջկան պէս տղուն քով այդչափ ուժ կայ... մեր Հայկն է այնքան ուժ ունեցել, մէկ մ'էլ Տրդատ թագաւոր, սա էլ երբ քսան տարեկան լինի լեռներ պիտի փրցնէ: Ես այս իշխանէն չեմ գատուիր, երբ ուրիշ անգամ սատանան զիս սխալեցնէ՝ «մէկ մ'էլ չեմ ըներ, մեղայ» կը գոչեմ ու կազատիմ: Ուստի ելայ պատկած տեղէս, տեսայ որ կրնամ շարժիլ, փառք տուի աստուծոյ, պատահին ձեռքն համբուրեցի (այս համբոյրին վրայ ծեծի վտանգ չի կար), նա ալ «ապրիս» ըսաւ, եւ ելանք ճամփայ: Այն օր, այսօր, ութ տարի եղաւ անցաւ՝ ոչ ծեծ, ոչ ծանր խօսք մը չեմ լսած: Բայց դիտարկու ե բնութիւնը, դեմ տալու չի գար: Վերջն սկսաւ պատմել Մանուէլ Մամիկոնեանի բանակը մտնելն՝ եւ թէ ինչպէ՛ս փոքրիկ գունդի մը զօրապետ անուանեալ՝ շատ քաջութիւններ ընելով Թորթումի գաւառը պարգեւ ընդունեցաւ կայսրէն, եւ շատ դրամ Մանուէլի միջնորդութեամբ՝ որ անբաժանելի կ'ուզէր քովը պահել զինքն եւ աղջկան մէկը իրեն տալ, եւ որ Գուրգէն չընդունելով ամէնքը զարմացան եւ կարծէին թէ Մանուէլ զինք պիտի արհամարհէր, բայց նա դարձեալ կը սիրէր, մինչեւ որ նա մեռաւ, եւ իրենք գնացին Թորթում, ուր իշխանը գեղեցիկ ամրոց մը նորոգեց եւ գրեթէ շինել տուաւ լճին վրայ եւ վայելուչ ամառանոց մը ջրվեժին քով, եւ բոլոր կահ-կարասիքը բերել տուաւ թագաւորական քաղաքէն: Թէպէտ չի խօսիր եւ չի գրուցէր՝ բայց կ'երեւայ թէ նշանած է օրիորդի մը հետ, եւ սիրածը շատ հեռու պէտք չէ լինի, վասնզի այսօր դիւահարի մը պէս ձին կը քշէր, մինչեւ որ բոլորովին անհետացաւ. ո՛յ գիտէ թերեւս Յուլիան էլ սպաննեց:

— Իշխանի, նախարարի, եպիսկոպոսի, վարդապետի գործն շատ դիւրին է, եղբայր, մենք ժողովուրդս մտածենք, որ իշխանին էլ, քահանային էլ, աւագակին էլ, հասնելու ենք, տալու ենք: Դու այդ մարդուն ծառայելովդ ի՛նչ օգուտ ունեցար, այդ պատմէ մեզի:

— Վրանիս Աստուած կայ, ես այդ մարդէն երկրէ երկինք գոհ եմ. ամէն տարի իմ ու տանս պէտքը կը հոգար, մինչեւ իմ թուղթերս տարին անգամ մը ինք կը գրէր եւ կ'ուղարկէր, պատասխանները ձեռքս կը հասցնէր հիւանդ որ լինէի կը նայէր, կը հոգար, միայն ինձի չէ՝ ամէն իւր ծառայողներուն հետ այսպէս կը վարուէր:

— Այդ մարդը Արծրունի՞ է:

— Այո՛:

— Ինչո՞ւ Հայաստան կը թողու կ'երթայ, մենք այդպիսի իշխանի մը պէտք ունինք, այդպիսի քաջ մը եւ լաւ մը երկիրը կը պահէր թշնամիներէն, աւագակներէն եւ քեզի պէս սրիկայ երիտասարդներն էլ կը խելօքցնէր, մարդ կ'ըներ:

— Ուղորդ է, Կարապետ եղբայր, շատ ճշմարիտ ասացիր: Հիմա ձեր իշխանն ո՞վ է:

— Աշոտն է, Արծրունին. վատ մարդ չէ, բայց ի՛նչ կարող է անել երկիրը չի կրնար պաշտպանել. երբ թշնամին քիչ է, սակաւաթիւ է, այդ իշխանները կը վազեն վրան, կը ցրուեն, իսկ երբ շատ է, կը քաշուին իրենց բերդերն, իրենց ամրոցներն, վերէն կը նային թէ անօրէնը ի՞նչ կընէ, ինչպէ՞ս կսպաննէ, ինչպէ՞ս գերի կը տանի, ինչպէ՞ս կայրէ, ինչպէ՞ս կը յափշտակէ: Եւ երբ նա կ'երթայ, կ'իջնեն իրենց ծակերէն, ժողովուրդը կը կսկծան եւ կը յորդորեն, որ նորէն ցան են, նորէն հնձեն, նորէն շինեն: Ահա մեր վիճակը: Այդ անիծած արաբը դեռ երկէ էր, որ եկաւ քանդեց, ապականեց երկիրը. ի՛նչ ըրաւ Աշոտ մեծ իշխանը, գնաց ամրացաւ բերդերը, ընծաներ, պատանդներ դրկեց արաբին, ինքզինքը ազատեց, ճշմարիտ է, մեզ ալ ազատեց, բայց բանը բանէն անցնելէն վերջը:

— Մա՛րդ, մա՛րդ սասնցիք են, եղբա՛յր, նախարարներու, իշխաններու, Արծրունեաց, Բագրատունեաց ընէլ չի կրցածը ըրին մարդիկը՝ գլուխ հանեցին: Տարօն հիմա արաբ մը չի կայ:

— Ի՛նչ կ'ըսես, եղբայր, երկու շաբաթ չի կայ, դեռ հոս էին Տարօնս եկած, սասիկ զարկին, մենք իմացանք, պատրաստուեցինք, որ էշ նահատակ չլինինք. եթէ մեռնէլ է՝ գոնէ մեռցնենք այնպէս մեռէինք, ըսինք, մէկ մ'էլ իմացանք, որ անհետացեր են: Այս անօրէնները այս կողմ, այն կողմ կը զարնեն: Լաւ ծեծ մը պէտք է ուտեն, որ մէյ մ'էլ չի գան:

— Եթէ լաւ ծեծ մը այս անօրէնները խելօքցնէր, որ է՛լ չիգան, սասնցիքներէն երեք օր առաջ կերածնին պիտի լինի, վասնզի մէկ հատ չի մնացին. Ոստիկան, զօրապետ, ձիաւոր, հետեւակ, ամենքն էլ մինչեւ վերջինը ջարդուեցան Մշոյ մէջ:

— Ի՛նչ, եղբայր, երա՞զ կը տեսնես:

— Ի՛նչ երազ, Մ. Կարապետ վկայ, որ հատ մը չմնացին:

— Դու ուստի՞ զիտես, ո՞վ քեզ պատմեց:

— Ես հոն էի, ես միասին էի. ես իմ աս ձեռք քանի հատ հաւու պէս մորթեցի, ըսի քիչ մը առաջ. խո՞ւլ էիր, չիմացար:

Ան ատեն Վահրիճ սկսաւ ծայրէ ծայր պատմութիւնն ընել: Բոլոր ընտանիքը ժողուած ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընէին. եւ երբ թշնամոյն կոտորածին հասան, երբ ոստիկանին մահուան պատմութիւնն լսեցին, է՛լ ուրախութիւնը իր վերջին սահմանները գտաւ. Կարապետը իւր տղայքը վազցուց տերտերին, դրացւոյն, ազգականին, խնամիին ու սանահայրին տունը թէպէտ ձիւնը կու գար բայց դարձեալ սենեակը բազմութեամբ լցուեցաւ, եւ երբ սասնցուց քաջութիւնն երկրորդ անգամ եւ աւելի զարդարուն պատմեց Վահրիճ, ամենքն զմայլեցան, զինին ծածկած կարասներէն յայտնի եղաւ՝ դուրս եկաւ, երգող բանաստեղծը իր եռաթելեան պարզ նուագարանը ձեռք առած երգեց սասնցոց գովաբանութիւնը, ուրախութիւնը մինչեւ կէս-գիշեր տեսեց, եւ ամենքը «գիշեր բարի» եւ «լոյս բարի» մաղթելով իրարու ելան գնացին իրենց տեղ, մեծ մեծ շնորհակալութիւն ընելով Վահրիճին, որու պատմական աշխոյժը մինչեւ փառաւորեցաւ բանաստեղծներու երգերուն մէջ: Կային երիտասարդներ որ երբ մեծերը տուներն մտան, ցրուեցան, իրենք փողոցին մէջ ձիւնին տակ կեցած՝ «Եղբա՛րք, մենք էլ սասնցուց պէս ինչո՞ւ չլինինք, վտանգի օրը երբ կը հասնի՝ յիմար հաւուն պէս գլուխնիս փոխանակ ծածկելու տեղ ինչո՞ւ չէլնենք, թշնամոյն դէմ չի յարձակինք. մինչեւ ե՞րբ հայուն անունը վատութեամբ աղտեղենք...», եւ այսպիսի խօսքեր ըսելով գնացին իրենց տները:

Իսկ նոյն միջոցին Վահրիճ օրուան յոգնութեան եւ գինւոյն զօրութեան օգնութեամբ մեռելի պէս կը քնէր եւ որ աւելին է սաստիկ կը խորդար Կարապետ եղբօր անվրդով սենեկին մէջ: Եւ երբ առաւօտ եղաւ՝ հեծաւ իր գրաստին վրայ եւ կ'երթար գիւղ հարցնելու իր իշխանը մինչեւ որ մութուն հասաւ Ռշտունեաց Ոստանն: Եւ ի՛նչ եղաւ իր զարմանքն, երբ իմացաւ թէ իւր իշխանը առանց հրաման մը ձգելու, առանց իւր խօսքը նաեւ ընելու, հեծէր Յոլակին վրայ՝ ելէր գնացէր էր:

Ան ատեն ձիու գլուխը դարձուց, «երթամ Մոկս տեսնեմ թէ տունը կին եւ տղաք ի՛նչ կ'ընեն»: Եւ իրօք, երբ Մոկսը սահմաններն մտաւ, ամէն բան լաւ եւ երջանիկ վիճակի մէջ էր. վասնզի հոն Սմբատ Բագրատունի Սպարապետին հովանաւորութեան տակ հանգստութիւն եւ խաղաղութիւն կը տիրէր:

ԳԼՈՒԽ Է ՀՌԻՓՍԻՍԷ ՏԻԿԻՆ

Բզնունեաց ծովուն արեւելեան հիւսիսային ծայրը Առբերունի գաւառին գլխաւոր քաղաքը Բերկրի, այն մեր յիշեալ ժամանակներս գեղեցիկ քաղաք մ'էր իր զօրաւոր բերդով, որ բլրոյ վրայ կը բարձրանար:

Այդ բերդը բնակութիւն էր Արծրունի իշխանաց, որ կը տիրէին Վասպուրականի ընդարձակ գաւառին եւ օրաւոր կ'ընդարձակէին իրենց տէրութիւնը փոքրիկ նախարարութիւններն անհետացնել ջանալով: Դիւանագիտութիւն բառը, եթէ չի կար՝ բայց իրը միշտ կար, եւ Արծրունի ժառանգ իշխանը իր խանձարուրներէն գիտէր, թէ ի՞նչ պէտք էր ընել ըստ պարագային յափշտակելու իւր դրացեաց ժառանգութիւնը եւ զօրութիւնը օրաւոր մէկ ձեռաց մէջ ամփոփելու համար: Եւ քանի որ Հայաստան երկրի վրայ թշուառութիւն կը գեղանէր, այդ տիրապետութեան ոգին Արծրունեաց մէջ կաճէր, կ'ուռճանար: Եւ այս ժամ անուակներուս մէջ կը տեսնուի յայտնի պատմութիւն ուսնել ուզողին, որ Հայաստան երեք մեծ նախարարութեանց սկսէր էր բաժնուելու. Բագրատունեաց, Արծրունեաց եւ Սիւնեաց: Մամիկոնեանք անունով միայն կային: Իսկ Վասպուրականի մէջ Ռշտունիք տեսանք ո՛ր հասէր էին: Ամատունիք, Ընտրունիք, Գնունիք, Քաջբերունիք, Հանունիք, Վահեւունիք, Անձեւացիք հարկատու ճորտեր էին դարձել Արծրունեաց Աշոտ մեծ նախարարին, որ յանդուգն, փառասէր երիտասարդ մ'էր: Իւր մայրը՝ Հռիփսիմէ մեծ տիկին հռչակաւոր սրամտութեամբ, խոհեմութեամբ, ճարտարութեամբ եւ բարեպաշտութեամբ, քոյր էր Բագրատունի մեծ իշխանացն Սմբատայ եւ Բագրատայ: Եւ այն օրէն, որ եղբայրն ընտանեօք դերի գնացէր էր ի Բաղդատ՝ շատ տխուր էր եւ անհանգիստ, վասնզի ի բացառեալ, որ այնպիսի մեծ իշխան շղթայներու մէջ կը գտնուէր, կը վախէր նաեւ ուրացութենէ, ուստի առանց իր զուակաց բան մը իմացնելու, իրեն Հաւատարիմ իշխան մը՝ Խոսրով Ակեացին՝ հնարագետ եւ իմաստուն մարդ որկած էր նամակաւ վիճակը իմանալու եւ ճար մ'ընէր նորա ազատութեան: Ուստի մտատանջ՝ Բերկրոյ ապարանից մէջ նստած՝ ամէն օր կը սպասէր Խոսրովի գալուն եւ ահա երեք ամիս էր, որ նա չէր երեւած:

Հռիփսիմէ տիկինը, երբ վտանգն սպառնար՝ խելքը չէր շփոթէր, մանաւանդ թէ շատ անգամ, երբ այր մարդիկ իրենց գլխուն դէկը կը կորուսէին նա իրերը եւ պարագաները կշռել եւ համեմատել գիտէր, եւ ըստ այնմ շարժիլ խորհուրդ կու տար, եւ միշտ, երբ իր խորհուրդներուն հետեւած էին

իւր այրը՝ Տէրն Արծրունեաց, եւ հիմա որդին Աշոտ՝ ամենեւին վնաս չէին կրած: Ենք արենակցութեան կապ լինելով ի մէջ Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց, զայն նիզակակցութեան դաշամբ նաեւ ամրացուցէր էր. իր փափագն էր նոյն դաշակցութեան մէջ մտցնել Սիւնեաց երկու մեծ նախարարներն, եւ թերեւս անօգուտ չլինէին իւր ջանքերը, եթէ արաբաց արշաւանքներով դառն կերպարանք չառնուին. ինք էր, որ երբ ամենքը յուսահատած էին եւ լեռնային բերդերը քաշվիլ կը մտածէին՝ անձամբ երթալով ընծայիւք եւ պատանդներով Բւսուֆ ոստիկանը, համոզէր էր խաղաղութեան իւր տղուն Աշոտի հետ: Իսկ հիմա միշտ Բագրատայ վրայ էր միտքը. երբ իրեն լուր բերին թէ Խոսրով Ակեացի եկէր կը սպասէր: Շուտ հրաման ըրաւ, որ մտնէ. եւ ինչպէս սովորութիւն է այսպիսի պարագայի մէջ՝ դեռ Խոսրով դահլիճին դռնէն միայն տեսնելով՝ Տիկնոջ երեսը պարզուեցաւ.

— Բարի է գալուստդ, Խոսրով իշխան, Բագրատը տեսած ես, երեսէդ յայտնի է,— ըսաւ:

— Այո, Տիկին, տեսայ, տեսնուեցայ հետը, եւ յուսալի է ամիրապետին խստութիւնը կակղնայ քիչ ատենէն, վասնզի երկրին մէջ խռովութեան շատ սերմունք կան. ես արդէն հոն եղած ժամանակս դաւադրութիւն մը յայտնուեցաւ, շատ մարդիկ մահուան դատապարտուեցան: Չանազան գաւառներ կը խլրտին եւ ապստամբութեան նշաններ կան. եթէ մենք քրիստոնէայ հարկատու ժողովուրդք հանդարտ եւ խելօք համբերենք՝ մահմեդականաց մէջ քաղաքական պատերազմը կը սկսի: Իսկ եթէ խլրտինք՝ առիթ տանք, նոցա կրօնամուլութիւնը կը զայրացնենք, եւ կը միաբանին մեզի դէմ իրենց կատաղութիւնն ի գործ գնելու:

— Ես միշտ այն խորհուրդն եմ տուէր, որ այս անօրէն ազգին հետ խոհեմութեամբ վարուինք, առանց գրգռելու, եւ ջանանք միանալու եւ միացնելու մեր մեծ իշխանները եւ միւս կողմէն երկիրը լաւ կառավարենք զօրացնենք. բայց ո՛ւմ կ'ըսես. մեր տղաքը խօսք չեն հասկնար. «Լաւ՝ կ'ըսես, մայրիկ, դու շատ խելօք կը մտածես», կը գրուցեն,— դարձեալ խելքերնին մտքերնին իրենց կրից, իրենց գուարճութեանցն է. եւ իմ խորհուրդներես տասնին, քսանին մէկն ի գործ չի դրուիր:

— Ճշմարիտ է, Տիկին, բոլոր ըսածներդ, եւ Բագրատ իշխանը իւր բոլոր մեծամտութեամբ խոստովանեցաւ թէ՛ «Իմ գլխուս այս փորձանքը չէր գալ եթէ երկու հոգուդ խորհուրդ մտիկ ընէի, Աստուած երկու խելք միայն ստեղծէր էր Հայաստանի մէջ, եւ ան խելքերու մէկը կնկան մը գլուխը լեցուցէր էր, միւսը լեռնցի շինականի մը»:

— Ո՛վ է եղէր այդ լեռնցին,— հարցուց Տիկինը սուր աչքերը փայլեցնելով:

— Սասունցի Յովնան մը:

— Յովնանը՝

— Դու Յովնան ուստի՛ կը ճանչես, Տիկին, ես ամենեւին չէի քսէր այդ անձանօթ անունը:

— Ինչպէ՛ս չեմ ճանչէր: Ահա մեր մեծամեծ իշխանաց հազար մէկ յիմարութեանց առաջիններէն մէկն էի կ'արհամարհէն, ոչինչ կը համարին իրենցմէ շատ վար գտնուած ժողովրդեան մարդը, նորա խելքէն, քաջութենէն, կարողութիւններէն օգուտ քաղել ամենեւին չգիտէն: Հազար անգամ ըսէր եմ եղբարցս էլ, զակներուս էի որ օրինակ պէտք է առնուլ նոյնիսկ արաբներէն, նոյնիսկ յոյներէն, որ ամէն մարդու հասարակ զինուորին՝ նաեւ օտարականին մտաւոր եւ մարմնաւոր զօրութիւնը չեն արհամարհէր՝ կը վարձատրեն, փառաց եւ մեծութեան կը հասցնեն. իսկ սոքա նախատինք կը համարին անձանց, ո՛չ իբրեւ հաւասարի՝ այլ իբրեւ մարդու վրայ նայիլ՝

ժողովրդեան մեջէն ելած մարդուն վրայ, որ խելք եւ յաջողակութիւն ցոյց կու տայ, եւ զանի ոտնակոխ ընել, ոչինչ դարձնել իրենց պարտքը կը համարին: Չեն տեսնէր յիմարները, որ մեր Հայաստանեայց եկեղեցին եթէ այսչափ հալածանաց կը դիմանայ, այսչափ ներքին եւ արտաքին բռնութեանց կը տանի այն պատճառաւ միայն անկործան կը մնա, որ անխտիր մտաւոր կարողութեանց իր դոները բացէր յետին ողորմելի գիւղացին, շինականը, անագատը կառնու իւր ծոցը, կը սնուցանէ, կը մեծցնէ եւ կաթոռիկոսական գահոպից վրայ նաեւ կը բարձրացնէք

— Բայց այդ Յովնան կը ճանչեմ ըսիր, Տիկին, ուրեմն երեւելի մարդ է:

— Եթէ իւր զգեստներն նկատենք, եթէ իւր ազգային անունը նկատենք, եթէ իւր հարստութիւնն ու կալուածները նկատենք՝ ամենատչինչ մարդ է. իսկ եւ եթէ իբրեւ քաջ եւ խելօք մարդ նկատենք՝ մեր բոլոր իշխաններու՝ ոչ Վասպուրականի համար կ'ըսեմ, այլ բոլոր Հայաստանի իշխաններու մէջ տասն հոգի չեմ գտներ նորա հետ բաղդատելու համար:

— Բայց ինչպէ՞ս կարելի է Արծրունեաց Տիկնոջը այսպէս լաւ ճանչել յետին շինական մը. զիս այդ կը զարմացնէ:

— Ես երբ զինք ճանչեցի Արծրունեաց Տիկին չէի՝ այլ Բագրատունեաց Օրիորդ: Հօրեղբօրս պալատն ի Տարօն այդ տղան կը տեսնէի. տարեկից իշխանագուններուն հետ կը խաղար, կիյներ, կ'ելներ յաջողակ, զօրաւոր, առաջին ամէն մարմնաւոր կրթութեան եւ մարզերու մէջ: Նոյնպէս մտաւոր կարողութեան կողմանէ կը զարմացնէր նաեւ այն վարդապետը, որ վարժապետելու եւ ատենադպրութեան պաշտօն ունէր հօրեղբօրս քով: Եւ այն աստիճանի իւր յաջողակութիւնը յայտնի էր ամէնուն, որ դեռ 15-16 տարեկան, ռեւիցէ դժուար պարագայի իրեն կը դիմէր ամէն մարդ:— Ատենադպիր վարդապետը հիւանդ էր՝ Յովնան կը կատարէր նորա պաշտօնը: Գաղտնի խօսք մը կար մէկուն տանելիք՝ Յովնանու կը յանձնուէր նոյն պաշտօնը: Հօրեղբօրս տղաքը վտանգաւոր, անել ճամփու մը մէջ մտած էին՝ Յովնան կրնար զիրենք հանել՝ ճողոպրել:— Մէկ մ'ել յանկարծ օրը խոր լռութիւն տիրեց Յովնանու անուան եւ անձին վրայ, որ անհետացաւ մէջտեղէն. բայց եթէ Յովնան միայն անհետանար զարմանք չէր՝ այլ միեւնոյն ժամանակ հօրեղբօրս աղջիկներէն սրամիտն ու ծնողաց սիրականը Վասկանուշ, յունաց սահմանները կ'ուղարկուէր կուսանաց վանքի մը մէջ իւր կեանքը մաշեցնելու: Ամէնուն զարմանք պատճառեց այս դիպուածը բացի ինձմէ. վասնզի ես գիտէի թէ Բագրատունի Օրիորդը եւ Յովնան իրար կը սիրէին, եւ մէկ քանի անգամ իրենց տեսութեան ներկա գտնուեցայ ծաղկանոցին մէջ, ուր զիշերները ժամադիր էին իրար տեսնելու համար այդ երկու սիրահարները: Հետեւանքը սարսափելի երեւցաւ ինձ, յորդորեցի Վասկանուշ մոռնալ այս սէրը, հեռացնել իրմէ այս երիտասարդը, որ թէպէտ ամեհի առիւծ բայց նորա քով ամենախոնարհ եւ քծուն շուն էր. իսկ Օրիորդը թէեւ իրաւացի կը գտներ իմ խորհուրդս բայց սրտին սիրածէն բաժնուի շատ դժուար էր. ուստի, երբ յանկարծ այս աքսորները լսեցի չի զարմացայ, այլ դառնացայ՝ մանաւանդ երբ այս դիպուածէն վերջ հօրեղբօրս հրաւերին հնազանդելու համար գնացի եւ տեսայ, որ զակին հետ ինքն էլ պատժուէր էր եւ երեք ամսու միջոցին մէջ ժամանակէն առաջ ծերացեր էր: Խնձ հայր, զիս զակին պէս կը սիրէր՝ իւր զակին սիրոյն համար՝ վասնզի գիտէր թէ նորա շատ սիրական էի եւ կերպարանօք էլ նման. յանձն կ'առնուր հալիլ, մաշիլ, զաւակն սպաննել եւ ինքն էլ մեռնիլ, որպէսզի իւր յիմար ազնուատոհմական ամբարտաւանութենէն բան մը զոհած չլինի: Երթալէս քանի մը օր վերջը, զիս տարաւ նոյն ծաղկոցը ժամտեղ Օրիորդին սիրոյն վայրկեաններուն. շրջան մ'ըրիմք մէկտեղ. եւ այն խիստ մարդը, յանկարծ թուլցաւ, արտասուքը գետօրէն աչքերէն իջեցնելով, «Թշուառ հայր եմ ես, Հոբիփսիմէ՛, ողբա՛ իմ վրաս», ըսաւ: Իսկ ես նոյն վայրկեանին, երբ

առանց անմեղադիր ընելու իմ բարեկամուհիս, խնդրել համարձակեցայ, որ բաւական համարի եղած պատուհասը, թոյլ մարդը գազան դարձաւ, արտասուքը վայրկենին չորցաւ եւ երկու շանթաձիգ աչքերով՝ «Մի՛ խօսիր, մահը միայն գանոնք իրենց արգելանէն կրնայ բաժնել, վճիռն անդառնալի է՛», գոչից: Ես մեր տունը դարձայ սրտաբեկ եւ դառնացեալ: Հօրեղբայրս օրաուր տկարացաւ՝ բայց այնչափ տարի ապրեցաւ, որ երբ մեռաւ եւ Վասկանուշի հրաւեր գնաց տուն դառնալ երբ կամենար, նա այսչափ միայն պատասխանէր էր թէ՛՝ «Շատ երջանիկ եմ կրօնաւորութեան հաւասար կեանքի մէջ, ուր ազնուատոհմութիւն չի կար եւ աստուծոյ արարածներն հաւասար էին»:

Այստեղ դադրեցաւ իշխանուհին: Իսկ Խոսրով հետաքրքիր՝ չի կրցաւ համբերել եւ հարցուց.

— Իսկ Յովնան ինչպէ՛ս մէջտեղ ելաւ նորէն:

— Այդ երկաթէ մարդը սպաննել միայն կարելի էր, բայց, մշտնջենաւոր բանտի դատապարտել յիմարութիւն էր: Հօրեղբայրս՝ նա էլ Շիրակայ գաւառը, որ իր սեփականութիւնն էր, վանքի մէջ բանտարկել հրամայած էր, եւ ամենայն խստութեամբ պահել, եւ իմանալու համար թէ իւր հրամանը ճշտութեամբ կը պահուէ՞ր, յանկարծ երկու տարի վերջը ճանապարհորդութիւն յանձն առնելով կ'երթար աչօք տեսնելու իւր կալանաւորը, որ բաւական ճկուն չգտնելուն համար՝ կը հրամայէր աւելի խիստ բանտի մը դատապարտել, եւ գտնելով այդ վանքին ընդարձակութեան մէջ գետնափոր սենեակ մը խոնաւ եւ մահաբեր, հոն նետել կու տար այդ անզգամը, որուն եղեռնն էր սիրել գեղեցիկ, սիրուն եւ սիրոյ արժանի աղջիկ մը, եւ որուն վիճակին բարձրութեան եւ հեռաւորութեան միջոցը խեղճ լեռնցին չէր կրցեր, չափել: Բայց կ'երեւի թէ Աստուած կ'ուզի երբեմն մեր յիմարութեան աստիճանը մեր երեսին յայտնել, այդ մթին եւ խոնաւ սենեակը, որ խոր վիրապ կը նմանէր, անձանօթ գետնափոր ճամփու մը սկիզբն էր, ուսկից նոյն գիշերը սողալով էլէր, գնացեր եւ ազատէր էր Յովնան: Իսկ Բագրատունեաց իշխանը իւր վրէժախնդրութեան մէջ սխալեալ՝ լի ատելութեամբ եկաւ Տարօս եւ հոն քանի մը տարիէն մեռաւ, իւր երկու երիտասարդ գաւակաց մահն էլ տեսնելով: Իսկ Յովնան ութ-տասը տարին վերջ լսեցի թէ եկեր էր Մասուն, քաշուած կեանք մը կը վարէր իւր լեռներուն եւ իւր հայրենի գիւղին մէջ, նոյն գիւղացիներուն պէս պարզ ապրելով. ետքը զինքը տեսաւ մէկ-երկու անգամ եղբօրս՝ Բագրատ իշխանին տուն, ուր նորա հրաւիրելով կու գար, եւ կ'իմանայի թէ սասունցիք յայտնի իմացուցեր էին, թէ ռեւիցէ՛ բանի համար երբ պէտք ունենար իրենց իշխանը՝ Յովնան եղբօր միջոցաւ եւ ձեռք կ'ուզէին, որ կարգադրի: Եւ այս կը նշանակէր թէ ո՛վ ուզէր Մասունն իրեն ունենալ՝ պէտք էր Յովնան միջնորդ ունենար:— Իսկ դու, Խոսրով, նամակ մը, գրութիւն մը չունեցա՛ր եղբօրմէս:

Ո՛չ, Տիկին, անկարելի էր, վասնզի շատ խստութեամբ կը պահէին իշխանը. ես երբ հոն հասայ դեռ կրկին շղթայիք կապուած էր, բայց վերջը կապանքը թուլացուցին եւ բանտը փոխեցին, եւ հրաման եղաւ, որ ընտանիքը երբեմն երթան զինք տեսնեն. կրօնափոխութեան յորդորանք եւ սպառնալիք դադրեցուցին. այս ժամանակ էր, որ ես էլ բանտապետին ձեռք կաշառք խթելով՝ կրցայ զինք երթալ տեսնել. ուրախ էր եւ յոյս ունէր բոլորովին ազատիլ, ինձ յանձնեց աղաչել Տիկնոջոյ, որ ամէնքը հանդարտութեան յորդորես, որպէսզի այս անզգամ եւ անհանդարտ ժողովրդոց մէջ ծագելիք խռովութեան արգելք չլինի:

— Արդէն իմ փափագս էլ այդ է, եւ միշտ Աշոտի այս յորդորն եմ տուեր եւ նոյն խրատը կը շարունակեմ: Բայց դու, Խոսրով իշխան, յոգնութիւնդ ա՛ռ, ետքը ժամանակ մի կորսնցնէր, գնայ Մոկս, եղբօրս՝ Սմբատ Սպարապետին, պատմէ ի՛նչ տեսութիւն որ ունեցար Բագրատայ հետ:

— Գլխուս վրայ քու հրամանքդ, Տիկին,— ըսաւ Խոսրով, ձեռքը պագաւ, եւ հագիւ թէ դահլիճին դռնէն դուրս ելաւ, ընդարմացաւ, փայտ կարեցաւ մնաց՝ եւ ետ-ետ քաշուելով դարձեալ ներս մտաւ:

— Այդ ի՞նչ է, Խոսրով, ի՞նչ կը նշանակէ քու ետ դառնալդ,— ըսաւ Տիկինը բազմոցէն ելնելով:

— Նայէ՛, Տիկին, տե՛ս,— պատասխանեց Խոսրով:

Եւ իրօք Տիկինն ալ ապուշ մնաց տեսնելով Արծրունեաց պատանդները, որ գուարթերես մէկիկ-մէկիկ ներս կը մտնէին իրենք յարգանքը մատուցանելու մեծ Տիկնոջն Արծրունեաց:

— Այս ի՞նչ է, այս ի՞նչ յետադարձ է,— կ'ըսէր Տիկինը զայրացեալ,— այսպէս դուք մեզ կը խաբէք. ձեր փախուստը չէ՞ք իմանար թէ ոստիկանը խաբել չէ՞՝ այլ զմեզ:

— Բայց չէ, Տիկին, ոստիկանը ձեզի օրեր՝ ինքն էլ եւ բոլոր իր զօրքն էլ չի կան՝ կոտրուեցան ամենքն էլ:

— Ի՞նչ կ'ըսէք. ո՞վք էին այդ յիմար գործողութիւնն ընողներն:

— Մասունցիք:

— Մասունցի՞ք:

— Այո, սասունցիք իրենց գլուխը Յովնան ունենալով եկան Մուշ կոխեցին, արաբները բոլոր ջարդեցին, Իւսուֆ ոստիկանն սպաննեցին, մեզ էլ ազատեցին եւ իրենք գնացին Ս. Կարապետի վրայ յարձակող խումբին դէմ:

— Յովնանն զատ ուրիշ գլուխ չի կա՞ր այս սասունցոց:

— Գուրգէն իշխանն էլ միատեղ էր, բայց նա չէր հրամայէր:

— Գուրգէ՞ն, Արծրունի՞ն, ի՞մ տղաս, նա՞ այդպիսի յիմարութիւն ըրաւ:

— Ո՛չ, Տիկին, մեր Գուրգէն իշխանը չէր. ուրիշ Գուրգէն մ'էր սա: Մենք զինք չէինք տեսած, բայց սա էլ Արծրունի էր:

Եւ այս խօսքերն պատանիքը ամենքը մէկտեղ կը գրուցէին, իսկ Տիկինը, որ գունատ եալ եւ մինչեւ հիմա կանգնած կ'իրքով կը խօսէր, նստաւ իբրեւ յոգնած, իբրեւ թէ ինքնիրեն՝ «Տէ՛ր Աստուած, աս ինչ խառնակութիւն է, աս ի՞նչ շփոթութիւն է», կ'ըսէր եւ երիտասարդաց մէկուն ակնարկ ընելով, «Գրիգոր իշխան, մօտ ե՛կ եւ դու միայն պատասխանն,— ըսաւ:— Ո՞վ է այդ Գուրգէն Արծրունին, կրցա՞ք իմանալ»:

— Այո՛, Տիկին,— պատասխանեց պատանի իշխանը,— ես իր ծառային հարցրի, իմացայ թէ նոր կը հասնէր Յունաց երկրէն, թէ ինք Արծրունի է հօր կողմէ, Մամիկոնեան մօր կողմէ. գեղեցիկ, պարթեւ, սեւ աչք, սեւ ընթուի, սեւ մօրուք, քսանհինգ-երեսուն տարու երիտասարդ մ'է, թէ Կոստանդնուպոլիս կայսրը աս տղան շատ կը սիրէ եղեր իր քաշութեանց համար, եւ թէ իրեն երկիր էլ տուեր է, եւ թէ աղջիկ էլ ուզէր է տալ, բայց սա թօզեր ամէն բան հիմա հայրենիք կը դառնա:

— Սորա հօր անունը իմացա՞ր:

— Այո՛, Տիկին, Ապուպելճի մը տղայ է եղեր:

— Աս գեղեցիկ պարագայներուն մէջ միայն այս կը պակսեր,— ըսաւ Տիկինը ցաւազին՝ Խոսրովի դառնալով:— Այս Գուրգէն հետը զօրք էլ ունէ՞ր:

— Ո՛չ, Տիկին, երկու թիկնապահ երիտասարդ եւ ծառայ մը:

— Մասունցիք իրեն կը հնազանդէի՞ն:

— Ո՛չ, Տիկին, սա եւ ոչ գործողութեան մէջ խառնուեցաւ, եւ բացի Յովնանէ մարդու հետ նաեւ չի խօսեցաւ: Մէկ օր մը միայն մեզ հետ ճանապարհորդեց, հազիւ թէ մէկ երկու խօսք մեզի ըրաւ: Իսկ երկրորդ առաւօտուն, բարի՛ լոյս մը միայն ըսաւ, եւ ձին քշեց գնաց, մենք կարծեցինք թէ զինք նորէն պիտ գտնէինք, իսկ նա անհետ եղեր էր, միայն գիշեր մը Ոստան հանգչեր էր:

— Լաւ՛, իմացայ, գնացէ՛ք հանգչեցէք, տղա՛ք,— ըսաւ Տիկինը: Եւ երբ ամէնքը գնացին,— տե՛ս, Խոսրով, մարդս հիմա ի՞նչ ընէ. մենք ինչ բանէ որ կը վախէինք, ահա այն կատարուեցաւ, մեր վերջը հիմա ո՞ր պիտի երթայ՝ Աստուած միայն գիտէ: Սա միջոցիս Ապուպելճի տղան էլ մէջտեղ ելնելն միթէ՛ Աստուծոյ պատիժն չէ՞: Ես այնչափ աղաչեցի իշխանին, որ խնայէ այդ մարդու կենաց, իրեն ազգակիցն ու արենակիցն էր. բայց կնոջ խօսք ի՛նչ նշանակութիւն ունի, կնոջ խելք ո՛ր բանի կը հասնի. մարդուն արիւնը թափեց անխիղճ, եւ անիրաւութիւն անիրաւութեան վրայ աւելցնելով իմ որդիս Աշոտ՝ հօրը յաջորդելով՝ որք տղուն ժառանգութիւնը բոլորովին յափշտակեց: Հիմա իմ միտքս շփոթեցաւ. եթէ այդ Գուրգէն երիտասարդ՝ պատերազմի մէջ մեծացած, որ միայն հանդիսատես եղեր է կոտորածին, միթէ՛ արաբին գործիք պիտի չլինի՞ մեզ դէմ: Արդար դաւաճան մը, իրաւաբար մատնիչ մը մեզի կը պակսեր, փա՛ռք Աստուծոյ, նա էլ գտնուեցաւ:

— Ի՞նչ կ'ըսես, Տիկին, վերջապէս, այդ երիտասարդը Արծրունի արին ունի երակաց մէջ. այդպիսի անզգամութիւն չի կրնար ընել:

— Ի՛նչ յիմար խօսք գրուցեցիր, Խոսրով, այդ խօսքը զիս աւելի կը վախցնէ հին յիշատակներ միտքս բերելով: Մեծին Ներսէսի ժամանակակից մատնիչ, ուրացող, դաւաճան Մերուժանը մոռցա՞ր, որ Բագրատունի ասպետին շամփուրով պասկուած սատկեցաւ: Նոյնպէս ուրացող դաւաճան Շաւասպ Արծրունին մոռցա՞ր, որ Մեծին Վարդանայ սուրով սատկեցաւ, եւ գրեթէ մեզ ժամանակակից երրորդ Մերուժանը, որ Մահմեդի կրօնքն ընդունեցաւ եւ կորաւ: Ես Արծրունիներէն իրաւունք ունիմ վախելու. այս Արծրունեաց տուն սովորաբար միջին կարգի մարդ չունի, Խոսրով, կամ լաւ մարդիկ կը բերէ, կամ անօրինաց անօրէն կը բուսցնէ:

Այս խօսքերը երբ գրուցեց Հռիփսիմէ տիկին, ոտք ելաւ. թէպէտ յիսունն անցած՝ բայց դարձեալ իւր գեղեցիկ հասակաւ եւ կենդանի, վսեմ նայուածքով ամէն աչքի ակնածութիւն եւ պատկառանք կը բերէր: Խոսրով այս խօսքերուն պատասխան չի տուաւ, եւ լռութիւն մը տիրեց մինչեւ Տիկինը իբր քունէ արթնցած.

— Խոսրով, գնա՛, յանգի՛ր, եթէ ես պէտք ունենամ քեզ կ'իմացնեմ,— ըսաւ. եւ երբ Խոսրով գնաց՝ մտաւ իւր սենեակին կից մատուռը աղօթելու:

Թերեւս բոլոր իւր տան մէջ այս արթուն կիւնը միայն ունէր սրամտութիւն գուշակելու համար փոթորիկը, որ պիտի հասներ, եւ որովհետեւ մարդկանց վրայ յոյս չունէր, նամանաւանդ եւ յիրաւի կը կասկածէր ու կ'երկմտէր, ինկաւ Աստուծոյ առջեւ ողբալու իր երկրին կորուստը:

Այս միջոցին Աշոտ իշխանը եւ իւր եղբարք Գուրգէն եւ Գրիգոր որսի, խաղերու, անառակութեանց եւ զուարճութեանց միայն զբաղեալ կ'ին, եւ երբ պատահարն իմացան եւ պատանդներն տեսան, ոչ միայն իրենց մօր հոգերն ու կասկածները չունեցան, այլ ուրախութեամբ իրենց խրախճանութիւնքն աւելցուցին: Իսկ Գուրգէնի գալուստը բոլորովին արհամարհեցին, տղայ տեսեր էին զինք եւ իրենց միտքը չէր կրնար համոզուի՞լ թէ տղայն երիտասարդ եւ մարդ էր դարձեր:

Ի՛նչ մեծ տարբերութիւն այս աշխարհի տէր նախարարաց եւ խեղճ Յովնանու մէջ. լեռնցի մարդը նոյն միջոցին ժողուած իւր եղբայրները՝ արաբացոց աւարեալ զենքերուն կը բթեր զիրենք եւ Մուշ գտնուած պաշարը չէր թողուր, որ խառնիխուռն անհետանայ, այլ Խոյթի անառիկ տեղուանքը պահպանել կու տար, լեռան դիրամատոյց գիւղերը ամրացնել կ'աշխատէր, եւ այս գործողութեանց մէջ ոչ իշխանական, ոչ հրամայական ձեւ չի կար իր քով, այլ ինք առաջինն էր իբրեւ մշակ գործելու եւ իր բարի օրինակը միայն կը պարտաւորէր ուրիշներն աշխատելու:

ԳԼՈՒԽ Ը ԿԱՆԳՈՒԱՐԻ ԱՄՈՒՐԸ

Այն միջոցին, որ Բերկրոյ Արծրունեաց ապարանից մէջ, Հոփսիմէ տիկին իւր ցաւած սիրտը Աստուծոյ առջեւ կը տարածէր, Աշոտ իշխան իւր զուարճութեանց եւ իւր զինեւրբուաց մէջ կը հրճուէր, Յովնան իւր լեռներուն ամրութիւնը բաւական չի գտնելով կ'աշխատէր, Վահրիճ ուրախ, զուարթ իւր կնոջ եւ զակներուն հետ կը պագտուէր: Վարագայ լեռան ստորոտէն բաժնուած հեծեալ մը իւր լայն մոխրագոյն վերարկուին փաթթուած, որ իւր սպառազինութիւնքն կը ծածկէր եւ ցուրտէն կը պահպանէր՝ ծանր եւ մտախոհ կ'երթար դէպի Խոյ: Թէպէտ եկեղեցի, խորան, սեղան չի կար իւր առաջ, այլ երկինք ամպամած եւ գետին ձիւնամած, բայց այդ մարդը երբեմն զլուխը երկինք կը վերցնէր, եւ իւր լայն կուրծքէն մեծ հառաչանք մը կը հանէր, ապահով, որ ոչ ոք չէր կրնար լսել իւր սրտին տխուր ձայնը: Գուրգէնն էր այդ մարդը, որուն ծանր էր Վասպուրականի օդը, եւ որոշէր էր վայրկեան մը առաջ ձգել հեռանալ այն երկրէն, որ իրեն թշուառութեանը աղբիւր մը եղած էր: Թէպէտ անբժշկելի էր իր սրտին վերքը եւ իրեն համար չի կար բան մը բնութեան մէջ, որ զայն դարմանէր, բայց դարձեալ ինքնիրեն կ'ըսէր. «Անգամ մը եթէ զինք տեսնէի, անգամ մը եթէ սրտիս սա վերքը նորա առջեւ դնէի եւ նորա սիրտն էլ անգամ մը տեսնէի, եւ այնպէս հեռանայի սա երկրէն, երթայի Թորթում՝ փոխանակ երջանկութեան, որ երազի ցաւագին կեանքս անցնելու, հեռու աշխարհքէն, որ զիս ծնաւ, հեռու անձէն առանց որոյ կեանքը տանջանք է մշտնջենականս:

Այդ եղանակին ուղեգնացութիւնը թէեւ զուարճալի չէր, բայց խանձեալ սրտի մը համար մարդկանցմէ հեռաւորութիւնն ու միայնութիւնը այնչա՛փ փափագելի էր, որ երբ ճանապարհին վրայ գիւղ մը կը հասնէր Գուրգէն՝ ժամ առաջ հեռանալ կը ջանար, որպէսզի խօսելու, պատասխանելու յարաբերութիւններէն ազատ մնա: Երկու-երէք գիշեր աննշան գիւղերու մէջ անցնելէ վերջը իւր ուղեգնացութիւնը, երբ Խոյի մօտեցաւ եւ ճանապարհն երկուքի կը բաժնուէր, փոխանակ արեւելք երթալու դարձաւ դէպ հիւսիս եւ մտաւ Անձեւացեաց ժայռոտ գաւառը:

Հեղինէն անգամ մը տեսնելու փափագը որչա՛փ զօրաւոր էր սրտին մէջ այնչափ էր իրմէ փախչելու մտածութիւնն էլ, որպէսզի նորա կեանքին մէջ դժբախտ պարագայ մը չաւելցնէ՝ իւր միտքը կը տատանէր, բայց դարձեալ սիրոյ զօրութիւնը, որ կը ձգէր զինք դէպի հիւսիս՝ դէպի Կանգուար ամուրն՝ շատ աւելի բուռն էր: Թէպէտ մեծ եւ բարձր էր սիրտը, սակայն չէր կրնար անցնիլ եւ արհամարհել տեղեկութիւն Մուշեղի՝ Անձեւացոց իշխանին վրայ, որ կարելի էր առնուլ առանց խոյզ եւ խնդիր ընելու այդ երկրին մէջ՝ վասնզի իւր Հեղինէի կեանքը կապուած էր նորա կենաց:

Այսպէս կը մօտենար նա Հոգեաց վանքի շրջակայքը, որ շատ հեռի չէր Կանգուարէ, եւ ուսկից կը նշմարէր ամրոցին երկնաբերձ աշտարակները: Այս սահաւոր բերդը Անձեւացեաց ժայռերուն մէջ նաեւ ամենէն անառիկ համարուած էր, նախ որ՝ քարայրներէ ի քարայր իբրեւ թէ լաբիրինթոսի մը մէջ պէտք էր պտըտիլ հասնելու համար ահագին ժայռի մը ստորոտը, երկրորդ՝ ժայռին բարձրութեան վրայ արհեստական պարիսպներուն եւ աշտարակներուն պատճառաւ, ուր ոչ պատերազմական հարուած եւ ոչինչ չէր հասնէր հողի կտոր մը հասնելու: Եւ երրորդ միմիայն ճանապարհ կար այդ ժայռին գլուխը դրան հասնելու համար, ճանապարհ, որ թշնամուոյն դէմ բազմատեսակ արգելքներ ունէր:

Այդ կէտին վրայ կանգնած Գուրգէն, սրտատրոփ կը նայէր ամրոցին. ո՛չ անոր բարձրութեան եւ ոչ շինութեանը վրայ ապշեալ, այլ միայն անոր համար, որ Հեղինէ այդ ամրոցին մէջ կը բնակէր եւ իրեն շատ դժուարին էր հասնիլ նաեւ անգամ մը հետը առանձին տեսութեան համար:

Երբ այս մտածութեանց մէջ շփոթած՝ չէր կրնար որոշել թէ ո՛ր կողմն էրթար, ուղղակի ամրոցը՝ թէ վանքը կամ թէ գեղերուն մէկը, որ ժայռերուն մէջ կը ծածկուէին, յանկարծ մէկ երկու հոգի տեսաւ, որ փախչելով դէպ իրեն կը վազէին եւ երբ իրեն մօտեցան «Փախի՛ր եղբայր, փախի՛ր»: Մէկն անցաւ, եւ միւսն էլ կ'անցնէր՝ Գուրգէն նորա թեւէն բռնեց եւ արձանի մը պէս կեցուց: «Ա՛յ եղբայր, թեւս կոտրեցիր», կը գոչէր մարդը. իսկ Գուրգէն թուլցնելով, «Մա՛րդ, ինչո՞ւ կը փախչիս, պատճառն գրուցէ՛», ըսաւ:

— Պատճառն այն է, որ աւագակ քուրդերն դարանի էին եւ բազմութեամբ մեզ զարկին, իշխանը վիրաւորեցին, եւ այս ճամփով կու գան, քեզ էլ, մեզ էլ եթէ չսպաննեն՝ գերի կը տանին:— Եւ դարձեալ կը ջանար փախչելու ձեռքէն:

Իսկ Գուրգէն դարձեալ ամուր սեղմելով թելը.

— Մա՛րդ,— կ'ըսէր,— սա իշխանին անունը տուր եթէ կ'ուզես, որ քեզ թողում:

— Ա՛յ, թեւս կոտրեցիր, Մուշեղ, Մուշեղ է անունը. Անձեւացեաց իշխանն է... ահա՛ եկան անօրէնները...

Վայրկենին Գուրգէն թողուց մարդը, «Տէ՛. հիմա փախի՛ր, անպիտան մարդ», ըսաւ, եւ աչքով կշռեց ձիաւորաց խումբը, որ կու գար՝ տասնութը-քսանի չափ նիզակաւոր, սոցա կերպարանքէն եւ ըրած գործողութիւններէն յայտնի էր թէ մօտ գտնուած Խոյա տաճիկ ամիրայի զօրքերէն էին, որ դարանի մտած Կանդուար ամրոցին շուրջը՝ Մուշեղ իշխանը ձեռք անցնելով փրկանք առնուլ, ամրոցին տիրել իրենց նպատակ ունէին: Իսկ Գուրգէն վերարկուն վար առաւ, փոքրիկ վահանը ձախ ձեռք, աջով երկայն որով զինեալ. «Տէ՛, քեզ տեսնեմ, Յովակ», ըսաւ, եւ երասանակը սղմեց՝ ու թողուց. փոթորիկ մը եղան մարդ ու ձին, եւ իբրեւ թէ թոչելով յարձակում մ'ըրին խումբին դէմ, որ կու գար: Ահագին սուրը կը շողար աջ ու ձախ, փայլատակման լոյս մ'էր, որ կը ցոլար, եւ այս ու

այն կողմ մեռեալ եւ վիրաւոր կը թապլտկէին. հազիւ թէ քանի մը վայրկեան՝ ոչ ոք ոտքի վրայ շուրջը չի կար, այլ ո՛վ որ կրցեր էր փախեր էր, եւ միայն մէկ մարդ մը կար ձիու մը վրայ՝ ձեռքերը իրարու կապած եւ ոտքերը ձիուն փորին տակէն շղթայած. Մուշեղ Անձեւացոց իշխանն էր այդ մարդը, որ զարմանքով կը նայէր եղածին: Առանց խօսք մը գրուցելու մօտեցաւ Գուրգէն, իջաւ ձիէն, եւ երկսայրի դաշոյն մը հանելով մէջքէն ձեռքին կապերը կտրտեց, իսկ ոտքին շղթայները զննեց տեսաւ, որ կղպակով էին, պէտք էր կամ բանալին գտնել՝ կամ դարբինի մը կոտրել տալ: Այն միջոցին ամեն կողմէն վագող վագողի կը հասնէին, ոմանք զինեալ, ոմանք անզէն, եւ մեծ փութով եւ եռանդեամբ իրենց ազատեալ իշխանին շուրջը կ'առնուին, մէկն իր գլխարկը կը գտնէր կը բերէր, միւսը իւր սուրբ, ուրիշ մը իւր աջ ուսին վրայի վերքը կը պատէր: Իսկ Գուրգէն իբր թէ լոկ հանդիսատես մէկ կողմ կեցեր էր, մինչեւ որ Մուշեղ իւր ապուշութիւնը թօթափելով՝ դարձաւ՝

— Ո՛վ քաջ,— ըսաւ,— խնդրեմ շնորհել ինձ քու անունդ, որ իմանամ թէ ո՞ւմ շնորհապարտ եմ այս ազատութեան. որպէսզի արժանաւոր փոխարէն ընեմ:

— Մուրէն Շաղգումեցի կ'անուանիմ,— ըսաւ Գուրգէն:

— Շատ լաւ, տեար Մուրէն, եթէ կը հաճիս իմ ամրոցս կը բնակիս, եթէ ոչ՝ պարգեւներ կընդունիս այս մեծ ծառայութեան փոխարէն: Երթա՛նք հիմա:

Իսկ Գուրգէն առանց պատասխանի անգամ արժանի համարելու այս խօսքերը՝ կը դիտէր Մուշեղի կերպարանքը. լաւ, միամիտ մարդ մը կը նշմարէր չափաւոր կարողութեամբ թէ մտքի եւ թէ մարմնոյ կողմանէ, ոչ սիրելի եւ ոչ ստելի իր ժողովրդեան, քառասնամեայ գրեթէ բայց յոգնած ի զուարճութեանց, ի գիներբուաց եւ ի մոլութեանց. կատարեալ պատկեր ժամանակի իշխանաց: Եւ այս դիտողութեամբ, «Մե՛ դք, մե՛ դք հազար անգամ մեզի՝ իմ Հեղինէին», կ'ըսէր մտքէն եւ լոկ կը հետեւէր ամբոխին, որ յարգանք մեծ շրջանակ միջոց մը կը թողոր իւր Յուլակին չորս կողմը, եւ մօտ եկողները փսփսուքով կ'ըսէին իրարու. «Սա՛ է մարդը, որ քսան-երեսուն հոգին ցրուեց եւ իշխանն ազատեց»: Իսկ նոքա, որ հեռուէն կու գային, աւելի բարձր ձայնով կը խօսէին իրենց մէջ, իշխանը թողլով փախչողները՝ քուրդաց խումբը հարիւրէն աւելի կը պատմէին: Իսկ նա, որ զԳուրգէն փախչելու յորդորէր էր, իւր թեւին կապոյտը ցոյց տալով.

— Տեսէ՛ք,— կ'ըսէր,— սա մատներուն տեղը, եթէ քիչ մ'էլ սղմէր՝ ոսկորս կը փշրէր, ի՛նչ զարմանք եթէ այդչափ ուժ ունեցող մարդ այս կոտորածն ըրաւ:

Իսկ կոտորածը՝ չորս մեռեալ, երեք վիրաւոր էին, որ իրօք մեռելէ տարբերութիւն չունէինք վասնզի ոչ ոք մէջերնէն ապրանաց չէր. ոչ միայն իրենց վերքի ծանրութեան համար, այլ նաեւ անխնամ մնալէ զատ ձիւնին վրայ՝ պէտք էր որ անցնող, դարձողին ոտնահարութիւնն էլ ընդունէին: Ժամանակի՛ սովորութիւնը, որ դեռ մինչեւ հիմա ոչ միայն Ասիոյ այլեւ քաղաքականացեալ Եւրոպայի շատ տեղուանք թերեւս կը տիրէ:

Վանքը ետ թողուցին եւ ուղղուեցան դէպ ամուրը, որու բոլոր ժողովուրդը պատահարը լսելով գունդագունդ վար կ'իջնէր դիմաւորելու եկող խումբը, ուր քանի մը ձիաւորներու մէջէն կ'երթար բարձր ի գլուխ Մուշեղ՝ քանի որ իւր իշխանական գլխարկը գտեր գլուխը գրեր էին իւր հաւատարիմ հպատակները: Իսկ Գուրգէն քիչ մը հեռուէն կը հետեւէր դարձեալ ժողովրդէն շրջապատեալ՝ որ միշտ զօրութեան եւ յաջողութեան երկրպագուն է ամեն տեղ եւ ամեն ժամանակ:

Երբ Կանգուարի ժայռին գլխուն միջնաբերդին առջեւ հասան, որ իշխանական ընդարձակ ապարանը կը կազմէր, ժողովուրդը քիչ-քիչ սկսաւ ետ քաշուիլ եւ ցրուիլ: Իսկ ազատաց խումբը իւր սմբակաց արձագանքներով կը մտնէր պարսպաց ներքին դռնէն ներս ուր իշխանը պարտաւորեալ էր կոտորել տալու, իւր ոտքին շղթան, որու բանալիքը չէին գտած, եւ հոնկից դիմեց իւր պալատը որպէսզի սփոփի իւր վերքերէն ու ցաւերէն:

Գուրգէն իւր Յուլակին վիճակը նախ ապահովեց, վասնզի աւելի կը վախէր թէ իշխանական պալատի մը մէջ անհանգիստ լինի կենդանին քան թէ գիւղացւոյ տան մը: Երբ իւր միմիայն շնչաւոր ընկերին հանգստութիւնը հոգաց, է՛լ ժամանակ չունէր ակնարկ մը ձգելու այդ սոսկալի ժայռերու, քարափներու վրայ, որ Անձեւացեաց գաւառն կը կազմէն: Իւր միտքն հոն էր՝ ուր Հեղինէ էր, ուստի հառաչանքները խեղդելով՝ մտաւ դահլիճը, որ դարերէ ի վեր Անձեւացի նախարարաց զինարան եւ հիւրընկալութեան դահլիճն էր, բայց որովհետեւ ժամանակը ձմեռ էր՝ աւելի տաք սենեակ մը իրեն ցոյց տուին: Հոն՝ գէնք-գրահ թողուց եւ տխուր խորհրդածութեանց մէջ թաղուեցաւ, առանց տեսնելու թէ դռան առջեւ կախուած վարագոյրին ետին ամէն Անձեւացեաց տան սպասաւոր եւ աղախին կու գային այդ նորահրաշ զիւցազնը տեսնելու:

Այս միջոցիս Մուշեղ կը տքար՝ ոչ վերքին, այլ դարմանին առջեւ. թէպէտ վերքը վտանգաւոր չէր, բայց ուսին գլուխը շատ զգայուն տեղ մ'էր, եւ պառաւ կինը (պէտք է գիտնալ թէ սովորաբար բժշկութիւնը միայն դոցա վերապահեալ էր այն ժամանակ ի Հայաստան) առանց փաղաքշանաց իր ասեղը իշխանական մարմնոյն կը մխէր եւ կը կարէր եւ վերքին երկու բերանը միացնելէն վերջ՝ հին գինուով, մեղրով ու զանազան խնկեղէններով շինած զանգուած մը վրան կը տարածէր եւ սովորական առածը կը կրկնէր. «Օգտակար է թէ Աստուած կամի»:

Մուշեղ թթու երեսով, հառաչանք եւ գրեթէ արցունքը աչքին այդ դարմանին տարաւ, միշտ «Անիծած պառաւ, շուտ ըրէ», ըսելով: Իսկ Անձեւացեաց Տիկինը ամէն պէտք եղածը բերել տալէ վերջ՝ մարմարէ արձանի մը պէս կեցած էր: Խեղճ իշխանը երբեմն աչքը իրեն կը վերցնէր, իբրեւ թէ ողորմութեան փշրանք մը հայցելով նորա նայուածքէն, իսկ նա ամենեւին անզգայ յայտնի էր յետագինն աչքի մը թէ իւր քով սիրտը մեռած էր: Նշանաւոր կերպարանք մը ունէր այդ կինը, եւ որ ամէն բանէն աւելի դիմացինին կ'ազդէր իւր աչքերն էին, որոնց խորութիւնը եւ արտեւանանց երկարութիւնը եւ նոցա գոյնը կը ծածկէին եւ սեւ կը կարծեցնէին, երբ բուն իրօք իւր ծովուն ծիրանի գոյնն ունէին: Գեղեցիկ ճակատը սեւ ագռաւի մազեր կը պսակէին, երեսը դժգոյն ճերմկութիւնը կար ուր ծիծաղ կ'ըսէիր թէ ամենեւին չէ ծագած. ամէն տեսնող այդ սակաւախօս կինը կը յարգէր եւ կ'ակնածէր իրմէ, բայց շատ քիչ մարդ կրնար սիրել, վասնզի անթափանցելի էր ամէն տեսակ բարեկամութեան եւ ընտանութեան: Հիմա էլ նոյն անտարբերութեամբ կեցած էր իշխանի առջեւ, ինչպէս անտարբերութեամբ լսած էր նորա գերի երթալը եւ հրամայած ամէն մարդ զինելու եւ աւազակաց ետեւէն արշաւելու՝ ինչպէս անտարբերութեամբ եւ անուշադիր մտիկ ըրած էր օտարականին քաջութեան պատմութիւնը, եւ ամենեւին հետաքրքրութիւն չէր ցոյց տուած զնայ տեսնելու:

Երբ իշխանը հանդարտեցաւ եւ հոգի առաւ.

— Տիկին,— ըսաւ,— մենք հոս բարերար մ'ունինք, աննշան մարդ էլ լինի՝ ա՛ն աստիճանի է նորա ըրած ծառայութիւնը, որ կարելի չէ զինք մեզի սեղանակից չընել. ուստի փրկանաց իրաւունք՝ եղբօր եւ հաւասարի պէս զինք պատուել ինձ կ'իյնայ. եւ ներս հրաւիրել:

— Քու գիտնալու բանդ է այդ, իշխան, դու ես տէր:

— Ձարմա՛նք է, որ սա ամբողջիս մէջ ես եւ դու լինելով այս քանի ամիս է, եւ ուրիշ մէկ անձ մը չունենալով օր մը, անգամ մը սխալէիր եւ կարծիք յայտնէիր... Բայց երբ կին մը այդչափ անփոյթ է՝ յայտնի է, որ եթէ իւր սրտին մէջ գաղտնի խորհուրդ մը չունի՝ սուկալի անտարբերութիւն ունի: Արդէն ես լաւ գիտեմ թէ ինչչա՛ փ ակամայ յանձն առիր այս ամուսնութիւնը եւ եթէ բռնադատեալ պարագայներէ...

— Ինչո՞ւ կեցար, շարունակէ՛,— ըսաւ Տիկինը նոյն անդրդուելի ձեւը անսասան պահելով:

— Ո՞ւմ համար շարունակեմ, ես այսչափ կին տեսած էի, այսպիսի անզգայ արձան մը ուրախութեան եւ տրտմութեան չէի կրնար երեւակայել: Յանցանք ոչ իմս է եւ ոչ քու, այլ Արծրունեաց:

— Եթէ իմ քովս յանցանք չես գտներ, ուրիշներունը իմանալու հետաքրքիր չեմ...

— Ո՛ւր կ'երթաս, հրաւեր դրկէ սա մարդուն, որ գայ, սեղան պատրաստել տո՛ւր, մարդկութիւն չէ մնացեր աշխարհիս վրայ:

Դարձեալ Տիկինը ելաւ դուրս, կանչեց աղախիները, պէտք եղած հրամանները տուաւ: Եւ ահա քանի մը վայրկեան վերջը Գուրգէն կը մտնէր իշխանին քով, որ իւր անկիւնը բազմեալ ըսաւ.

— Արի՛, տեսար Սուրեն, նստէ եւ ներէ թէ որ մինչեւ հիմա զքեզ թողինք, բայց մենք ալ զբաղած էինք մեր վերքերով. ուստի՞ է քու գալուստդ, այսպիսի վտանգաւոր ժամանակներով քու զօրութիւնդ եւ քաջութիւնդ ունենալու է, որ մարդ համարձակի առանց թիկնապահի, առանց ծառայի, առանց ընկերի ուղեւորուիր:

Այս խօսքերուն տարտամ պատասխաններ տուաւ Գուրգէն եւ ամենայն ուշադրութեամբ եւ գազանութեամբ սենեկին ամենայն մութ խորշերը, վարագոյրները եւ վանդակները կը դիտէր: Սեղանը եկաւ. իշխանը Տիկինը հարցուց, բայց նա անհանգիստ էր, Մուշեղ ինք ալ ախորժակ չունէր եւ կը զարմանար, որ Գուրգէն հազիւ թէ քանի մը պատահաւոր առնելով քաշուեցաւ: Իշխանն էլ իւր անկողնոյ սենեակները մտաւ: Եւ բոլոր Կանգուարի բնակիչները քուն եղան: Հեղինէ տիկինը, պառաւին հրամանն ի գործ դնելով՝ բերաւ տեսակ մը օշարակ, որ լաւ քունի համար պատրաստէր էր, եւ նա էլ «անիծեա՛ լ պառաւը» կրկնելով գաւաթը պարպեց եւ խոր քուն ի մէջ թաղուեցաւ:

Ան ատեն կանչեց Հեղինէ իւր միմիայն աղախինը, որ Ռշտունեաց երկրէն հետը բերէր էր, ոչ միայն հաւատարմութեան, այլ նաեւ քիչ խօսելուն համար, եւ հրամայեց, որ իշխանին ամենափոքր շարժումնքին իրեն իմաց տա, եւ ինք ուղղեցաւ համարձակ Գուրգէնի սենեակը: Եւ ինչպէս կ'երեւակայէր, երբ դուռը բացաւ նա արթուն էր եւ նստած վառարանին բոցին կը նայէր խոր մտածութեանց մէջ ընկղմած:

Իսկ երբ առջեւ կանգնեցաւ Հեղինէ, ահագին սարսուռ մը անցաւ Գուրգէնի մարմնոյն վրայէն եւ ելաւ կանգնեցաւ. երբ ոտքն առաջ նետեց մօտենալու համար, նա ետ ետ քաշուելով.

— Մի՛ մօտենար ինձի.— ըսաւ,— մարդ մը միայն իրաւունք ունի ինձ մօտենալու, իսկ նոքա, որ իրենց խօսքին կը դրժեն՝ տարիներով որբերը եւ անտէրները կը խաբեն, կը մատնեն, այդպիսիները արհամարհանաց են արժանի:

Կանգ առաւ իշխանը եւ իւր բոլոր եռանդը ստռելով՝

— Թշուա՛ն Նեղինէ, քեզ խաբէր են, եւ դու շատ շուտ յուսահատէր ես, եւ մեզ երկուքնիս էլ այս յուսահատ վիճակին մէջ դրեր ես:

— Ինչ կ'ըսես դու, այդ գիրը քուկդ չէ՞:

Եւ այս ըսելով լի բարկութեամբ նամակ մը երեսին նետեց:

Իշխանը քննիչ աչք մը ձգեց եւ շուտ մը կարդալով վերէն վար այդ համառօտ նամակը, որ քանի մը բառէ կը կազմուէր, երկրորդ անգամ բարձր սկսաւ կարդալ:

«Ազնուատոհմ Օրիորդ Ռշտունեաց».

«Կը փափագէի քու եւ իմ կամաց յարմար նամակ մը գրել, բայց նախախնամութիւնն Աստուծոյ ուրիշ կերպ սահմանէր է: Այս վայրկենիս որ ձեռքդ կը հասնի այս իմ գիրս, ես արդէն կայսեր պալատան մեծամեծաց մէկուն աղջկան հետ ամուսնացեալ կը լինիմ: Նոյն բախտը քեզ էլ կը մաղթեմ: Ռշտունեաց Օրիորդի փեսայ չի պակսիր: Իսկ ես այնպիսի պարագայներու մէջ գտնուեցայ, որ այս ամուսնութիւնն ընդունելով կեանքս աղատեցի»:

«Գուրգէն Արծրունի Ապուպելճ»:

— Անիծեա՛լ այն խարդախ ձեռքը, որ այս նամակը գրեր է: Այս գիրը իմս չէ՛, այս ստորագրութիւնը իմս չէ՛, այս կնիքը իմս չէ: Մէջի իմաստը իմս չէ, վասնզի մինչեւ Ռշտունեաց Ոստանը ոչ ձին, ոչ ցուրտ, ոչ բուք, ոչ թշնամեաց բազմութիւն զիս չարգիլեցին իմ Նեղինէի հասնելու ճանապարհս ընդհատելու: Ութ տարի քրտինք, արիւն թափեցի, ամէն տեսակ արշաւանք յանձն առի, անկարելի կարծուածը կարելի ըրի, որ իմ եւ քու հայրենի ժառանգութեան փոխարէն մը ստեղծեմ, փոքր գեղեցիկ գաւառ մը խնդրեցի, վասնզի լիճ մը ունէր, վասնզի գետակ մը ունէր, որպէսզի իմ Նեղինէս հայրենի երկրին նամանութեամբ գոնէ օտարութեան մէջ միսիթարուի, եւ երբ նպատակիս հասած կը կարծէի ինքզինքս եւ երջանիկ՝ Ոստանը գլխուս վրայ եթէ կործանէր ոչինչ էր:

— Այդ նամակը քու գիրդ չէ՞:

— Իրաւ ջանացեր է գիրը նմանեցնելու, կնիքը ջանացեր են նմանեցնել, բայց տե՛ս, բաղդատե՛ սա երկու կնիքները:

Եւ ծոցեն կսքեալ թուղթ մը հանելով ցոյց կու տար Նեղինէին, որ բաղդատէ: Իսկ նա, երբ սուր աչք մը նետելով որոշ տեսաւ խարդախութիւնը, փոխուեցաւ բոլորովին, եւ այդ կորովի կինը ձեռքը աչքերուն դրաւ եւ լռիկ յորդահոս արտասուքներ սկսաւ թափել:

— Զբուցե՛, Նեղինէ՛, ո՞վ կը կարծես այդ դաւաճանը՝ գոնէ ես զանի պատմելով միսիթարովիմ:

— Ի՛նչ օգուտ դաւաճանը պատժելէն, միթէ՛ եղածը չեղած կրնա՞յ լինիլ.— այս յուսահատ խօսքը գրուցելով խեղճ կինը նստաւ բազմոցին վրայ, վասնզի է՛լ ծունկները զինք չէին կրնար վերցնել: Իսկ Գուրգէն նորա ոտքերուն քով նստած գետինը կը մտածէր. երկայն լռութիւն մը տիրեց:

— Այդ արցունքը կը վկայէն, որ դու զիս կը սիրես, Նեղինէ. Աստուած արդար է, վերջապէս իր արդարութիւնն կը հասնի այդ անզգամները պատմելու համար. ես դարձեալ քեզ խօսք կու տամ հաւատարիմ մնալու, չեմ էլ զոջար այսօր այս մարդը ազատելուս: Բայց այդ նենգաւորը, որ իմ

գիրս, որուն մէջ իմ գալուստս քեզ կ'իմացնէի՝ փոխէր խարդախէր է, այդ մարդուն ձեռքը կտրել իմ պարտքս լինի:

— Դու աւելի երջանիկ ես, որ ազատ ես եւ ամենեւին պարտականութիւն մը չունիս միշտ անձի մը քով լինելու, որուն համար ոչ սէր եւ ոչ համակրութիւն ունիս: Իսկ ես...

— Իրաւունք ունիս, քու վիճակդ աւելի դառն է, ինձ համար մեծ ազատութիւն կայ. բայց մի թէ նոյնն է վիճակը այսուհետեւ ինձ համար. երբ երբեմն ես թշնամեաց վրայ կը յարձակեի՝ ամբողջ գունդեր իբրեւ փոթորկէ պաշարեալ իմ սուրիս առջեւ կը սարսէին, կը շփոթէին եւ խառնափնթոր կը փախչէին. կայսրը եւ Մանուէլ Սպարապետը զուարթ աչքով ինձ կ'ակնարկէին, Մանուէլ «Կեցցէ՛ մեր արծիւը», կ'ըսէր, իսկ ես հազիւ զիրենք կը տեսնէի, իմ միտքս քու քովդ էր եւ ամէն բան ինձ դիրքին էր, վասնզի քեզ արժանանալու եւ քու երջանկութեանդ համար էր այս իմ բազկացս զօրութիւնը: Հիմա ոչինչ չի կայ ինձ համար. թէ՛ նիւթական կեանք, թէ՛ բարոյական կեանք կորուսած են իրենց քաղցրութիւնը:

— Դեռ այսօր միթէ՞ Մուշեղ ազատելդ մոռցա՞ր:

— Այդ ամէն հայու համար պարտականութիւն մ'էր անպիտան աւազակներու ձեռքէ ազատել հայ իշխան մը, որ գերի կը տանէին ի նախատինս ազգիս:

— Ուրեմն, իմ ազնիւ Գուրգէնս, իմ սիրելի Գուրգէնս, ապրէ՛ ազգիդ համար, ապրէ՛ ժողովրդեանդ համար, որուն պատիւը, կեանքը, ստացուածքը՝ շատ ժամանկներէ ի վեր արհամարհեալ՝ ոտնակոխ եղած է եւ կը լինի: Ես լաւ կը յիշեմ ամէն գանգատ՝ ամէն պարագայ, ուր ժողովուրդը կու գար մօրս՝ Ռշտունեաց Տիկնոջ տրտնջելու իւր կրած անիրաւութեանց համար. խեղճ, սուրբ կին, ինքզինքը կը դրկէր, որպէսզի այդ դառնացեալ շինականները մխիթարէ, վասնզի եղած անզգամութեանս դէմ բան մը ընել կարող չէր, վասնզի ամէն յափշտակութիւն՝ նաեւ իրեն դէմ գործելու չէին ամաչէր՝ նոքա որոնք պաշտօն էր արդարութեան հսկելու: Ուստի դու հիմա սրտիս միմիայն սիրելին, գնա, քաջ եղիւր, արդար եղիւր, հասիւր գրկելոյն, հայր եղիւր որբոյն եւ մխիթարիչ այրոյն. Աստուած քեզ վարձատրէ, եւ երբ ես լսեմ քու անուանդ օրհնութիւնը, երբ իմանամ թէ սրտիս Գուրգէնն է, որ հայր եւ պաշտպան եղեր է ժողովրդով, մխիթարութիւն պիտի իմանամ իմ ցաւած եւ վիրալից սրտիս:

— Օրհնեա՛լ է քու սրտիդ փափագը, իմ հրեշտակս, տարին չի կատարած պիտի լսես իմ անունս, վասնզի Աստուած պահէ՛ բայց ես շատ կը վախեմ թէ այս գարունը սոսկալի գարուն մը պիտի լինի, եւ Հայաստան արիւններու աւազան մը:

— Աստուած ինքը հասնի՛ այս թշուառ հայրենեաց:

Եւ Հեղինէ կանգնեցաւ ու պատրաստուեցաւ երթալու:

— Ուրեմն այս մեր առաջին եւ վերջին տեսութիւ՞նն է ութ երկայն տարիներէ վերջ,— ըսաւ Գուրգէն:

— Այո, Աստուած մեր այսպէս ուզեց, նոյն Աստուած քեզ օգնական լինի:

— Մնաս բարեաւ, հրեշտակդ իմ, զրուցեց Գուրգէն, եւ իւր թելերուն ու կտրծքին մէջ սեղմելով ծածկեց նրա սիրուն գլուխը համբոյրներով: Իսկ Հեղինէ անշարժ, անսասան իբրեւ արձան

— Աստուած քեզի օգնական, իմ սրտիս միմիայն սէրը,— ըսաւ եւ աներեւոյթ եղաւ:

Երկրորդ առաւօտուն, երբ Կանգուարի բնակիչքը մեծ եւ փոքր ելան այդ Շաղգումեցի Սուրենը փնտռեցին, տեսան եւ իմացան, որ չի կար, զարմացան թէ այդչափ մեծ ծառայութիւն ընելով եւ փոխարէն մը չընդունած իշխանէն ինչպէ՛ս ելեր հեռացեր էր:

ԳԼՈՒԽ Թ ՂԵԻՈՆ՝Դ, ՂԵԻՈՆ՝Դ

Կ'երթար Գուրգէն տխուր՝ բայց ոչ որպէս առաջ, սրտին վրայէն սոսկալի բեռ մը թեթեւցեր էր, վասնզի Հեղինէի վերջին խօսքերը իւր վրայ ազդեցութիւն ըրած էին: Ուստի ծանր եւ դանդաղ կը ճանապարհորդէր, ո՛ր որ խեղճ գիւղեր գտներ այն տեղուանք կ'իջներ, սիրով շինական մարդկանց հետ կ'ընտանենար, որոնք սկզբան կասկածանօք իրեն կը նայէին, բայց վերջը բարեկամ դառնալով իրենց քաշածները նորա առջեւ կը դնէին: Այսպէս օրերով, երբեմն միշտ շաբաթով կը դանդաղէր իւր ուղեգնացութիւնը, ո՛ր որ իշխանական ամբողջ մը տեսներ՝ շուտ կ'անցներ, ո՛ր որ գիւղական պարգոյթիւն կար՝ նոցա զարի հացը, նոցա մածունն իբրեւ թէ իրեն քաղցր էին: Այսպէս անցաւ Արտազ գաւառը, Աւարայրի ընդարձակ դաշտը ուր իւր նախահոր Վարդանայ հսկայ յիշատակը կանգուն էր հայ սրտերու համար. կը տեսներ հեռուէն Մասիս լեռան գլուխը՝ ուր տեղացի ժողովրդոց համար միշտ կար եւ մնար Նոյայ տապանը. ուստի այս խորհրդածութեամբ կը մօտենար իւր դէմ եղեալ նպատակին՝ Բագրեւանդայ գաւառը, ուր իւր քեռին Քուրդիկ իշխանը կը տիրէր: Օդը արդէն սկսած էր մեղմանալ, ձիւները սկսած էին հալիլ, առուններն ու վտակները մէկ, մէկ ահագին գետ դառնալ, երբ տեսաւ մարդ մը, որ գլուխը կախած կ'երթար առջեւէն նիզակն ի ձեռին, հաստատ եւ ամուր քայլերով. այդ քայլուածքը եւ այդ շարժումնքը իրեն կը յիշեցներ ուրիշ յատուկ անձ մը, որ չէր կրնար մտաբերել, ուստի ձիուն ձայն մը հանեց եւ նա քանի մը ոտք առնելով, մարդուն քով գտնուեցաւ:

— Դո՞ւ ես, Յովնան եղբայր,— ըսաւ: Իսկ նա առանց գլուխը վեր վերցնելու

— Այո, Գուրգէն իշխան, ես ինքս՝ Յովնանն եմ:

— Առանց գլուխդ վերցնելու զիս իմ ձայնէ՞ս կը ճանչես:

— Ժամ մը կայ, որ ես արդէն զքեզ տեսայ, երբ բլուրին գուխն էի եւ դու դեռ դաշտն էիր:

— Ուսկի՛ց այսպէս կու գաս:

— Տարոնոյ:

— Բայց այնչափ համառօտ պատասխաններ կու տաս, որ պէտք է դադրեցնեմ խօսիլս:

— Ինչո՞ւ, իշխան, ե՞րբ ինձի հետ խօսէր ես եւ առանց պատասխանի ես մնացեր:

— Կ'ուզէի հարցնել թէ ո՞ր կ'երթաս:

— Լաւ՛, քեզի այդ էլ նաեւ զրուցեմ, Հայոց կաթողիկոսը տեսնելու կ'երթամ:

— Անշուշտ իրեն առաջարկութիւն մը ունիս:

— Ինչպես չունիմ. կ'ուզես ա՛յն էլ իմանալ, լաւ՛, – այն պիտի առաջարկեմ, որ կոնդակ մը հանէ բոլոր Հայաստան, ամէն տեղ նուիրակներ, քարոզիչներ յուղարկէ, որ սուրբ պատերազմի ժամանակը եկած հասած է, եւ նգովի այն ամէն մարդ, որ կարողութիւն ունի զէնք վերցնելու եւ չի շարժիր, այն ամէն հայ, որ հաց կրնայ տանիլ պատերազմողին եւ չի տանիր, նա՛ որ ձի եւ զէնք ունի՝ չի գործածեր՝ կը պահէ եւ ուրիշի չի տար: Վերջապէս պիտի յորդորեմ զինք, որ առանց դանդաղելու դա նստի Ս. Կարապետ, իւր բոլոր եկեղեցական դասով, եւ թէ իշխանները չի շարժին ինք ձայն արձակէ եւ ժողովուրդք կը շարժին:

— Այդ բանի՞ն համար կ'երթաս, ապրի՛ս Յովնան, շատ պատուական հայ ես, եւ բոլոր Հայաստանի մէջ թերեւս քեզմէ աւելի հայրենասէր մարդ չի կայ այսօր:

— Դու, իշխան, ուրեմն համամիտ ես այս խորհրդիս:

— Բոլոր մտքով ու սրտով:

— Եւ կը հաւատա՞ս, որ կաթողիկոսը ընդունի իմ առաջարկութիւնս:

— Մեր եկեղեցականաց թուլութիւնը եւ անհոգութիւնը ճանչելով կը կասկածիմ, բայց չեմ կարծեր թէ մերժէ, կը խոստանայ, հաւանութիւն ցոյց կուտա...

Այս միջոցիս Գուրգէն էլ իջեր էր ձիէն եւ երկու հոգի այսպէս խօսելով կ'երթային եւ Յուլակ իւր տիրոջ ետեւէն հանդարտ կը քայլեր. երբ Յովնան բոլորովին իւր սովորութեան հակառակ հարցական ձեւ առնելով՝

— Իսկ դու ո՞ւր կ'երթաս իշխան,— ըսաւ:

— Բագրեւանդ կ'երթամ՝ քեռոյս՝ Քուրդիկ իշխանին:

— Այդ մարդը Մամիկոնեան է. բայց Վարդան չէ:

— Դու Ղեւոնդ մը միայն գտիր, ես քեզի տասը Վարդան կը գտնեմ:

— Ճշմարի՛տ որ, եթէ Ղեւոնդը գտնեմ՝ Վարդան մեծը նաեւ չեմ փնտռեր:

Գուրգէն շուտ մը յիշեց այդ մարդուն խստութիւնը ընդդէմ նախարարեան խումբին, եւ ամենեւին պատասխան չի տալով շարունակեց ճամփան, մինչեւ որ մուրը սկսաւ եւ գիւղը երեւցաւ: Երբ հասան ճամփան, որ գիւղին յատուկ էր, տեսաւ իշխանը, որ իւր ընկերը չէր գատուէր մեծ պողոտայէն, այլ կուգեր դեռ շարունակել.

— Յովնան եղբայր, մի՛ գուցէ իշխանագուն մարդու հետ նոյն տան, նոյն գիւղի մէջ միատեղ չի գտնուելու համար ուզես ճամփադ շարունակել:

— Գիւղ մ'էլ առջեւնիս կայ, եւ ժամ մը չի քշեր. ես որ օր առաջ կ'ուզեմ Սասուն դառնալ չեմ կրնար դանդաղիի բայց որպէսզի իմացնեմ թէ Գուրգէն իշխանը սխալ կարծիք մը ունի իմ վրաս, իրեն ընկերակից կը լինիմ եւ կ'իջնեմ գիւղս:

Եւ քանի մը վայրկեան ետքը այս մեր երկու բարեկամները նստած էին կրակին քովի անկիւնը, եւ շատ դիւրութեամբ իրարու կը համոզէին եւ շատ նիւթերու վրայ համամիտ էլ էին, վասնզի երկուքն էլ ապահով էին թէ գարնան Հայաստանի վրայ փոթորիկ կար հասնելու, թէ Հայաստան միահամուռ եւ միահոգի կրնար վանել ռեւիցէ՛ յարձակումն, թէ այդ բանի համար հոգեւորական

իշխանությունն պետք էր շարժիլ եւ շարժել, եւ թէ պետք չէր սպասել բարբարոս թշնամուն, որ երկրին կեդրոնը հասնի, այլ խելօք շարժիլ, պետք էր սահմանազուխը անցած-չանցած թշնամին դիմաւորել ինչպէս քանի մը տարի առաջ Ադանեաց պատերազմին մէջ ըրած էին հայք, եւ խորտակէր էին տաճիկը, եւ թէ ո՛վ որ թշնամուն հետ բանագնացութեան մտնէր, քանի որ նա Հայաստանի գաւառի մը մէջ կը բանակէր, նա էլ թշնամի հայրենեաց պետք էր համարիլ եւ ամէն մարդ իրաւունք ունենալով ունիցէ՝ միջոցաւ զանի անհետացնել:

Այսպէս երկար խօսակցութիւն մը ունենալով այս երկու մարդիկը, համարմունք առին իրարու վրայ եւ խոստացան ունիցէ՝ պարագայի մէջ յաջողութեան եւ ձախորդութեան իրարու տեղեկութիւն տալ եւ օգնել: Եւ նոյն գիշերը Բագրեւանդայ աննշան գիւղին մէջ անցընելով, երկրորդ օրը միատեղ ճանապարհորդելէ վերջը մինչեւ Բուր, ուր իշխանը իւր քեռին պիտի գտնէր, Յովնան կը շարունակէր իւր ճամփան՝ կ'անցնէր Երասխ, կ'երթար Դուին եւ իմանալով թէ կաթողիկոսն Յովհաննէս ժողով ունէր քանի մը երեւելի նախարարաց հետ, կը փութար ժամ առաջ հասնելու քանի որ չէին ցրուած:

Թէպէտ շատ լուրջ մարդ էր Յովնան եւ երկայն տարիներու փորձն ու տառապանք զինք ամէն արկածից դէմ ամրացուցեր էին, բայց դարձեալ, երբ մտաւ Դուին եւ մօտեցաւ կաթողիկոսարանին եւ տեսաւ բոլոր նախարարաց գունդագունդ ծառաները եւ թիկնապահ հեծելազօրքը հրապարակին առջեւ, որոց առջին սասնցի լեռնականն անարդ արարած մ'էր, երբ դռնէն ներս մտնելու համար պետք էր խօսք չի հասկցող ամրագլուխ դոնապանին հետ վիճել եւ համոզելու համար շատ մը լեզու թափել, եւ երբ մեծ դահլիճին դռանն առջեւ հասնելով նոյն արարողութիւնը աւելի հնարագիտութեամբ պետք եղաւ գործածել՝ ան ատեն ճշմարտապէս յոգնութիւն իմացաւ:

Բայց արդար լինելու համար պետք է ըսել թէ այդ դահլիճին մէջ գումարեալ ժողովը գոնէ ըստ երեւոյթին շատ ծանրակշիռ էր, հոն ժողովեալ էին բացի կաթողիկոսէն՝ Սմբատ Բագրատունի Սպարապետ Հայոց եւ իր որդին Աշոտ իշխան եւ նոյն Բագրատունեաց տոհմէն Աշոտ եւ Դաւիթ որդիք Բագրատայ, որ ի Բաղդատ կալանաւոր էր, Վասպուրականի Արծրունեաց տունէն Աշոտ մեծ իշխանին տեղ իւր եղբայրը Գուրգէն եկած էր փոխանորդաբար: Միւսեաց նախարարութեան տունէն Վասակ մեծ նախարարը ներկա էր իւր իշխանօք. հոն էին իշխանն Գարդմանաց Կտրիճ, իշխանն Աղուանից Եսայի, իշխանն Ուտեացոց Ստեփաննոս, իշխանն Արցախայ Ատրնէրսեհ Տէրն Խաչէնոյ, եւ ուրիշ երեւելի իշխանք եւ իշխանագունք եւ շատ արքեպիսկոպոսք, եպիսկոպոսք զանազան գաւառաց Հայաստան երկրի:

Կաթողիկոսն Յովհաննէս իւր աջ կողմը Սմբատ Սպարապետ եւ ձախը Վասակ Միւսին ունելով, սկսաւ երկայն պատմութիւն մը ուր գլխաւոր եւ տիրող իմաստն էր թէ՝ «Աստուած զայրացեալ Հայաստանի բնակչաց չարագործութեանց եւ մեղաց համար, իւր բարկութիւնն անպակաս էր ըրեր հայ ազգին վրայէն, ուստի պետք էր ապաշխարել եւ մեղայ գոչել, եւ շուտով դեսպան դրկել Բաղդատ ամիրապետին, որ Աստուծոյ բարկութեան գաւազանն էր, եւ հանդարտեցնել զանի ընծայիւք ու պատարագոք, որպէսզի սասնցուց գործած յիմարութեան պատիժը չի տուժէ բոլոր Հայաստան»: Այս ատենաբանութեան վրայ՝ իւրաքանչիւր ոք նոյն խօսքերը միեւնոյն կերպով կը կրկնէր եւ նոյն դարմանը կը հեղեղէր, երբ երիտասարդ եկեղեցական մը մերձենալով կաթողիկոսին յայտնեց թէ սասնցի լեռնական մը կուգեր եւ թախանձանօք կը խնդրէր, որ ներս մտնէ ամենակարեւոր առաջարկութիւն մ'ընելու համար: Կաթողիկոսը, որ առանց Սպարապետին խորհրդեան եւ ինքնիրեն բան մ'ընելու անկարող մարդ էր, նորա երեսը

նայեցաւ՝ եւ նա հրաման տուաւ ներս մտցնելու մարդը: Եւ Յովնան, երբ ներս մտաւ նիզակն ի ձեռին եւ անկեան մը գանի կրթնցնելով աջ առաւ եւ դահլճին մէջտեղ կանգնեցաւ իւր խութեցի պարզ հագուստներով եւ իւր պարկեշտ ու համեստ կերպով՝ նախ ամէն աչք զինք դիտեցին, եւ վերջը իւրաքանչիւր ոք սկսաւ հծծել իւր ընկերին այդ կէս վայրենիներուն վրայ, որ գազանի պէս լեռներու մէջ կը բնակէին եւ անսովոր կեանք կ'անցնէին:

Վերջապէս կաթողիկոսը ձայնը բարձրացնելով՝

— Դու ուզէր եւ ինդրէր ես այս ազնուակազմ ժողովին ներկայանալ եւ առաջարկութիւն մ'ընել, մենք այնպէս կը կարծէինք թէ դուք անպիտան սասնցիքդ երես պէտք չէք ունենալ եւ համարձակիլ ազգին առաջ ելնելու, վասնզի ձեր յիմար գործողութիւնը շատ գէշ հետեւանքներ պիտի ունենայ ազգին համար. բայց դուք կը տեսնեմ թէ այդ էլ իմանալ չի կարենալով ելեր եկեր էք մեզի խորհուրդ տալու, ուստի գրուցէ՛ տեսնենք ինչ որ քու սասնի մտքիդ մէջ կրցեր ես ձեւակերպել:

Իսկ լեռնցին ան ատեն իւր խոնարհ գլուխը երբ վեր առաւ՝ իւր երկայն մազերը ցնցեց եւ իւր փայլակնացայտ աչքերը երբ ժողովականաց վրայ պտըտցաց՝ արհամարհանաց զգացումներ փոխուեցաւ, խոր լռութիւն մը տիրեց ամէնուն քով, լռութիւն նշան ուշադրութեան, որոշ եւ յստակ ձայնով այսպէս խօսեցաւ Յովնան.

— Հոգեւոր տէր եւ մեծագոր իշխանք աշխարհաց Հայոց, կը ճանչեմ մեծ շնորհքը, որ կ'ընէք ինձ պէս ողորմելի լեռնցույ մը ունկնդիր լինելով: Ես եկայ իմ լեռներես մեր գործքերուն համար ոչ թողութիւն ինդրելու այլ ազգը փրկելու համար վերահաս վտանգէ առաջարկութիւն մ'ընելու, բայց հիմա կը տեսնեմ թէ նախ պէտք է Սա սուն արդարացնեմ, վերջը առաջարկութիւնն ընեմ:— Ի՞նչ ըրին սասնցիք.— այն ինչ որ հինգ վեց տարի առաջ ըրին Բագարատ իշխան իշխանաց եւ Աշոտ Տէր Վասպուրականի: Ապուսէթ ոստիկանական իշխանութիւնը յանձնէր էր Մուսէի, եւ այս մարդը՝ ինչպէս սովորութիւն է տաճկաց՝ յանկարծ օր մը ելաւ Ադանեաց որջերէն սաստիկ զօրքով մտաւ Տարօն: Բագարատ Արծրունեաց օգնութեան դիմեց, եւ Աշոտ իւր եղբայրներով եւ բոլոր Վասպուրականի զօրութեամբ հասաւ Բագարատայ. ես ներկա էի պատերազմին եւ Գուրգէն իշխան՝ ներկա հոս այս ժողովիս՝ նոյն պատերազմին երիտասարդ զօրավարաց մէկն էր, ուր զարկին կոտորեցին թշնամին, բանակը ւարեցին, փախստականքը բերդերու եւ անտառներու մէջ հալածեցին եւ մինչեւ Շահաստան սկսան պաշարել: Այս պատերազմէն քիչ մը ժամանակ վերջը նոյնպէս նոյն Ապուսէթ Ալի անուն ամիրայ մը կ'ողարկէր Վասպուրական շատ զօրքով, որ արքունի տուրքերը հաւաքէ, նա էլ ըստ սովորութեան անօրէն ազգին, Աղբակ գաւառը դրած բանակը՝ հոնկից ասպատակ կը սփռէր բոլոր Վասպուրական, կը գերէր, կ'աւերէր, կը յափշտակէր, կապուտ կողոպուտ կը գործէր ընչից եւ ստացուածոց՝ այդ աւազակները կը յափշտակէին այր եւ կին, նոցա ժառանգութիւնը՝ եւ նոցա զօրքը իրենց անզգամութիւնը մինչեւ Անձեւացեաց տէրութեան կողմն կը հասցնէին: Արծրունեաց Տէրը դեսպան դրկեց, յարկերը, տուրքերը տալ խոստացաւ, որպէսզի դադրի աւերումնքը եւ անզգամութիւնը, եւ երբ դեսպանը արհամարհեցաւ եւ անօրինութեան գործը կը շարունակուէր, յարձակեցաւ բոլոր Վասպուրականի զօրութեամբ անօրինաց վրայ, Ամիրան հազիւ թէ քանի մը հոգուով կրցաւ ազատիլ պատերազմէն, իւր զօրաց բազմութիւնը իւր եղբայրն էլ միատեղ սուրի բերան ջարդուեցան եւ երկիրը իրենց դիակամք ծածկեցին. դարձեալ նոյն պատերազմին մէջ աջ թելի հրամանատար սա՛ այս Գուրգէն իշխանն էր՝ եղբայր մեծի իշխանին:— Ի՞նչ ըրին ուրեմն սասնցիք, հոգեւոր տէր եւ մեծագոր իշխանք, երբ տեսան Բագարատ դաւաճանութեամբք գերի եւ

կապեալ ընտանեօք յուղարկեալ ի Բաղդատ, երբ տեսան բոլոր Տարոնոյ գաւառը աւար եւ յափշտակութիւն անօրինաց, կոտորածի եւ գերութեան արք, կանայք եւ տղայք մատնեալ, Ս. Կարապետ պաշարեալ բարբարոսներէ եւ բոլոր յոյսը սասնցուց մնացեալ, իջան իրենց վեռներէն եւ նոյնը ըրին, ինչ որ Բագարատ, Աշոտ եւ Գուրգէն իշխանները ըրած էին: Յանցա՞նք էր հայ քրիստոնէայ եղբայրը ի սրոյ, ի շղթայից ազատել, յանցա՞նք էր Քրիստոսի մզկիթ դարձած եկեղեցիները Քրիստոսի դարձնել, յանցա՞նք էր Ս. Կարապետի վրայ հրով եւ սրով եկողները սուրի մատնել: Եթէ սասնցուց ըրածը յանդիմանութեան արժանի է, ուրեմն արդար եւ իրաւացի են այս անզգամ ժողովրդեան մեզ դէմ գործած ամէն չարութիւնքը: Բայց ան ատեն հետեւանքը մտածեցէք, տեարք մեծագօրք, հետեւանքը, որ հայ ազգին մէջ կրնայ փճացնել մինչեւ վերջին սերմունքը, որ Թաղէտի, Բարդուղիմէոսի եւ Լուսաւորչայ արիւնով ուռճացաւ այս Հայաստան աշխարհիս վրայ:

— Մեզի այդչափ երկայն քարոզութեան պէտք չի կար,— ըսաւ Սմբատ Սպարապետ հանդարտ խստութեամբ,— դու առաջարկութիւնդ ըրէ, մեր հոգեւոր տէրը քեզ այդ բանին համար հրաման տուաւ խօսելու, եւ նայէ՛, որ ինչչափ կարելի է շուտ եւ համառօտ կատարես խնդիրքդ:

Աս խօսքերը եւ գրուցուածքին եղանակը կը յայտնէին, որ Յովնան փուճ տեղ կ'աշխատէր համոզել այնպիսի մարդիկ, որ իրենց մտքի դրածոն անդին բան մը չունէին ընելիք, բայց որովհետեւ սրբազան պարտականութիւն մը կար այդ յիմար մարդկանց ճշմարտութիւն մը գրուցելու եւ զիրենք կորստենէ ազատելու, սկսաւ խօսիլ երկրորդ անգամ:

— Մենք լեռնցի պարզ մարդիկ ենք, տեարք, աշխարհիս կառավարութենէն չենք հասկնար, բայց ցաւով սրտի կը տեսնենք, որ նոքա որոնց ձեռքն է ամէն կառավարութիւն՝ շատ անգամ թշնամույն խաբէութեան գոհ կ'երթան. իրենք մեծ մարդիկ են, իմաստուն են, իրաւունք ունին իրենց անձը եւ իրենց ունեցած գանձերը պահպանելու, մենք այնպէս կարծենք, թէ լաւ կ'ընեն, որ կը քաշուին իրենց ամբոցները վտանգի ժամանակ, թող տան ժողովրդեան եւ քահանայից հաւատքի պատերազմը պատերազմիլ: Ուստի այդ նպատակաւ Սասնոյ ժողովուրդը կը խնդրէ հոգեւոր տեսունէս, որ օրհնութեան կոնդակ մը հանէ բոլոր Հայաստանի ժողովրդոց, զէն ի ձեռին յարձակելու ընդդէմ անօրինաց, որ կը պատրաստուին մտնել աշխարհքս բնաջինջ ընելու համար քրիստոնէութիւն եւ հայութեան անունը, կը հրաւիրէ իւր սրբութիւնը գալ բնակելու Ս. Կարապետի վանքը մինչեւ պատերազմի վերջը, նուիրակներ հանելու ամէն տեղ, որ դրամ, ձի, զէնք, պաշար ժողունն բոլոր Հայոց երկրէն եւ հոն հասցնեն, ուր որ հայ գօրքը կեցեր կը պատերազմին ընդդէմ անհաւատից, կը խնդրէ խոնարհաբար...

— Այս ի՛նչ խնդիրներ, այս ի՛նչ հրաւերներ են, որ այդ յիմար լեռնցի մարդը եկեր այստեղ այսպիսի ժողովքի մը կը համարձակի առաջարկել եւ մենք հազար անգամ աւելի յիմար կը լինինք եթէ այդպիսի առաջարկութեանց համբերենք: Մե՞նք երթանք նստենք ամբոցները եւ մեր շինականքը զինուին պատերազմին որպէսզի զենքերնին վաղը մեզի դէմ դարձնեն. եւ դուք այդպիսի խօսքեր լսելու համբերութիւն ունի՞ք:

Այս խօսքերը գրուցողը Գարդմանացուց Կտրիճ իշխանն էր եւ արդէն ոտք էլնել եւ երթալ կուգեր, երբ զինքը խնդրանօք եւ բռնի նստեցնել տուին: Իսկ Սմբատ Սպարապետ դարձաւ այն ատեն Յովնանու եւ ըսաւ խստութեամբ.

— Որովհետեւ մենք ներողամիտ գտնուեցանք, դու էլ դորայ փոխարէն համարձակութիւնը յանդգնութեան տարիր, եւ այսպիսի մեծ նախարարներ այդ խօսքերովդ նախատեցիր. եթէ իրօք

այդպիսի խորհուրդներու կը համարձակին սասնեցիք, մեզ նախ պարտականութիւն կայ զիրենք պատժելու: Ուստի այդ քննութիւնքը մինչեւ որ կատարվին պետք է դու այստեղ պահուիս, վասնզի կ'երեւայ թէ դու ես այդ կարծիքները ժողովրդեան մէջ տարածող:— Պահապանք, այդ մարդը զգուշութեամբ պահեցէք:

Եկան զինուորներ եւ առին դուրս հանեցին Յովնան եւ իջուցին կաթողիկոսարանին բանտը, եւ վերը հայոց իշխանք եւ նախարարք Յովնանու խօսքերը մեկնելով սոսկալի հետեւանքներ կը հանէին իրենց իշխանութեան համար եւ ամէն խօսքերուն տակ դաւաճանութիւն կը տեսնէին:

Իսկ թշնամոյն դէմ գործելու մասին ոչ ոք իր ընկերոջ հետ միաբան չէր, ոչ ոք չէր ուզէր իւր անձնական զինուորները իւր անձէն հեռացնել, ոչ ոք իւր սահմաններէն հեռանալ: Ուստի ինչպէս անօգուտ մտած էին ժողովքի, անօգուտ դուրս ելան, հեծան իրենց ձիերը, առին իրենց թիկնապահները, գնացին իւրաքանչիւր ոք իւր ընկերոջ դաւաճանութենէն կասկածելով եւ ցրուեցան իրենց գաւառները:

Բայց այդ բազմութեան մէջ, որ դահլիճին մէկ կողմը կեռած խօսքի չէին խառնուէր՝ կային երիտասարդ իշխանագունք, որոնց պարտականութիւն էր վուռ միայն կալ եւ յարգել իրենց հարց, հօրեղբարց կամ մեծ եղբարց ներկայութիւնը եւ լսէր Մոցա մէջ ծանրագլուխ երիտասարդ մը կար նաեւ, որ ուշադրութեամբ ամէն բան կը դիտէր եւ մտիկ կ'ընէր: Երբ ամենքը ցրուեցան՝ մօտեցաւ Սմբատ Սպարապետին:

— Հայր,— ըսաւ,— միթէ՞ բաւական չեղաւ այդ սասնեցոյն պատիժը, եթէ հրաման տաս արձակել զինքը, որ երթայ իւր ճամփան:

— Այո՛, շատ եւ շատ եղաւ, բայց ճշմարտութիւններն նաեւ ամէն տեղ պետք չէ խօսիլ Հօրեղբօրդ սիրական Յովնանն է գա:

— Կը ճանչեմ, հայր, երթամ ուրեմն:

Շուտ մը վար իջաւ Աշոտ եւ հրաման ըրաւ պահապանաց իրեն բերել Յովնան. եւ առանձին սենեակի մը կը շրջագայէր, երբ սասնցին եկաւ նոյնպէս անխռով ինչպէս բանտ գնացած ժամանակ անխռով էր:

— Յովնա՛ն եղբայր,— ըսաւ Աշոտ,— ինչ պետք կար այս իշխանաց ժողովքին մէջ քու բոլոր կարծիքներդ յայտնէր մի թէ աւելի լաւ չէ՞ր լռիկ մնջիկ գործել՝ պատրաստել ժողովուրդը եւ վտանգի օրն ու ժամը հասնելուն գործի սկսիլ:

Յովնան պարզ էր, բայց պարզամիտ չէր, երիտասարդին, որ այսպէս քաղցրութեամբ կը խօսէր՝ նայեցաւ աչքին խորը հետաքննին կերպով եւ ամենայն ցրտութեամբ ու տխրութեամբ ըսաւ.

— Իշխան, դու շատ սրամիտ երիտասարդ մը կ'երեւաս, ինձ հետ այդպիսի խորախորհուրդ հնարիմացութեամբ խօսելու պետք չի կայ. եթէ կարենայի այդ քու ըսածդ ընել՝ ժողովուրդը պատրաստել եւ կարելոր ժամուն ոտք հանել թէ այդ իւր յիմար տէրանց դէմ, թէ այդ օտարահաւատ բռնաւորաց դէմ՝ այս բոլորէն կ'ընէի, բայց այդ լեռը շարժելու հաւատք եւ կարողութիւն վերի գառամեալ եւ ողորմելի ծերուն ձեռքն է. ի՛նչ օգուտ, նա էլ այդ իւր գօրութիւնը չի ճանչեր եւ չի գիտէր ազգին օգտակար ընել: Իսկ այդ յիմար իշխանները, որ ինձի դէմ կը գոռային կամ կը մոնչէին, հինգ տարի ժամանակ չեմ տար իրենց, մէկ հաստ մը պիտի չի մնայ, որ Բաղդաստու ճամփան չափած չլինի, եւ չեմ գիտէր քանի՞ հաստ իւր Քրիստոսը Մահմեդի հետ չի

փոխէ: Ղեւո՛նդ, Ղեւո՛նդ, ո՛ւր ես, Հայաստան քեզ պէս մեծ մարդ, մեծ քահանայ, մեծ Քրիստոսի ծառայ մէկ հատ մը միայն բերաւ, ափսո՛ս, եւ հոն իւր ծննդական կարողութիւնը դադրեցաւ:

Յովնա՛ն եղբայր,— ըսաւ երիտասարդ իշխանը,— ինչո՞ւ այդպէս կը յուսահատիս, համբերել, սպասել, պարադաներէն օգուտ քաղել իմաստուն եւ հեռատես մարդուն առաքինութիւնն է: Տե՛ս, ահա այդ մեր օտարահաւատ թշնամին՝ թէպէտ զօրաւոր օրաւոր կը հալի՝ թէպէտ ահագին աշխարհաց ընդարձակութեան վրայ կը տարածէ իշխանութիւնը՝ բայց օրաւոր կը տկարանայ, եւ իւր մէջէն բաժնուելով պիտի կործանի:

— Ո՛վ երիտասարդ, դու կը տեսնես թշնամոյն իյնալը, կը մոռնաս, չես տեսնէր քու փճանալդ, քու ոչնչանալդ, դու՝ թէ որ միջոց ունենայիր ինքզիքդ անվթար պահպանելու՝ ես էլ քեզի հետ նոյնպէս կը միսիթարուէի:— Թողունք այս ողբալից խօսակցութիւնը, ի գործ դիր ի՛նչ հրաման որ ունիս մեծաւորներէդ:

— Ազատ ես երթալու ո՛ւր որ կամք ընես, ընելու ի՛նչ որ ուզես:

— Լաւ, իմ ժամանակս դեռ չէ հասած ուրեմն:

Եւ ամենայն հանդարտութեամբ աս խօսքերն ըսելով, աչքերը լորս կողմը պտտցուց իբրեւ թէ բան մը կը փնտռեր: Աշոտ իւր շարժումնքէն իմանալով փնտռածը՝ շուտ մը քակեց մէջքէն սուրը եւ ներկայացնելով Յովնանու՝

— Թէպէտ սորա տէրը մինչեւ այսօր այնպիսի քաշ մէկը չէ եղեր, որ պատիւ բերէ, բայց իբրեւ բարեկամական յիշատակ խնդրեմ, որ յանձն առնուս գործածել:

— Բագրատունի իշխանի մը սուրը միշտ պատիւ կը բերէ:

Այս խօսքը զրուցեց սուրը կապելով, եւ երբ բերին տուին իրեն իւր նիզակն էլ, ձեռքը կուրծքին գրաւ, մնաս բարեւն ըսաւ, եւ ուղղուի ցաւ դէպի դուռը:

— Ահա երիտասարդ մ'ել, որ կը խոստանայ, կ'ըսէր ինքնիրեն Յովնան, բայց ի՛նչ օգուտ, իւր սրամտութիւնը կրնա՛յ արգիլել, որ Հայաստան արիւններու մէջ չի թաթխուի, իբրեւ հնձան չի տրորուի: Երթանք, Յովնան, մեր Սասնոյ լեռները, սպասենք ինչ որ վճռուած է, «Բարկութեան, որ գալոց է» եւ յուսանք յԱստուած եւ ոչ ի մարդիկ:

Այսպէս Յովնան ինքնիրեն իւր նիզակին՝ վրայ յեց կ'երթար՝ կը շարունակէր իւր յետադարձն անխռով եւ անսասան՝ բայց տխուր վասնզի չի կրցաւ շարժել եկեղեցական խումբը՝ ուսկից ինք յենակէտ մը շինել կը յուսար:

ԳԼՈՒԽ Ժ ԻՇԽԱՆԱԶԱՆՅ ԺՈՂՈՎ ՄԸ

Հասաւ դարձեալ Երասխայ ափանց վրայ, որ դարիւ-դարիւ կու գար իւր խրոխտ ընթացիւք, սիրտը այնչափ տխուր էր, որ առաջ քան անցնիլը նստաւ ճանապարհէն հեռու նոյն ափանց վրայ.

ի՛նչ կը մտածէր այդ մարդը, որ քսանչորս ժամը անցեր՝ բերանը բան չէր դրած ուտելու եւ ոչ ախորժ ունէր:

Այդ Երասխայ դիմացի գետեզրը, Բագարանէ շատ վար՝ փոքրիկ վանք մը կը տեսնէր, ճիշտ նոյն միջոցին ուր Ախուրեան Երասխ կը թափէր եւ իր աչքը անկից չէր կարող բաժնել. այդ վանքը երկու երկայն տարիներ իրեն բանտ էր եղած, կը նայէր այդ աշտարակին ուր կը յիշէր թէ անքուն գիշերներ անցուցեր էր, կը տեսնէր այն փոքրիկ երկաթապատ լուսամուտի, ուսկից առանց երկաթի արգելքին դարձեալ մարդ չէր կրնար անցնիլ, ծակը ուսկից շնորհեալ էր տեսնել երկինք իւր պայծառութեան եւ իւր տխրութեանց մէջ, երբ իր սրտին այն օրերէն սկսեալ մինչեւ սոյն այս վայրկեան օր մը ուրախութեան արեւ չէր ծագած քսան-քսանհինգ տարիներու ժամանակ: Եւ որ աւելին է կը յիշէր այն սրտի համար սոսկալի վայրկեանները, որ չարչարանաց երկար տարիներ էին, հորում հոգին կը տոչորէր եւ նորա տանջանքները բացատրելու համար չի կար բառ վասնզի մարդկային լեզուն շատ աղքատ է յայտնելու այդ վիճակը, եւ նա միայն կը զգայ, որ սիրէր է անյոյս, որ սիրէր է թշուառ եւ որ խնդրէր է յԱստուծոյ հազար բիւր անգամ ազատել զինք ի սիրոյ եւ ի կենաց, որուն երկնային քաղցրութիւնը դառնացուցեր լափլիզէր է բաժանման եւ անյուսութեան դժոխային հուրը: Կը յիշէր այն տխուր գիշերներու անհանգիստ քունը, ուր հրեշտակային եւ պաշտելի կերպարանքը Վասկանուշին կ'երեւար փայլակի մը պէս, եւ խեղճ բանտեալն հազիւ աչքերը յագեցնել փափագէր՝ աներեւոյթ կը լինէր եւ ինք խտտէ խշտոյն վրայ ամբողջ ժամեր կը տապալտկէր: Վերջապէս յոգնած այդ յիշատակն երէն ձեռքը ակամայ ճակտին դրար մէկդի վանելու համար ամէն խորհրդածութիւն, թէպէտ այնչափ տարիներէ վերջը սրտի սպիացեալ վերքը ձայն կու տար թէ չէր բժշկուած, եւ այս այն վայրկենէն, որ քրմուհին գուշակէր էր թէ դարձեալ պիտի տեսնէր իր սրտին սիրելին: Յնցուեցաւ ելաւ, հանեց զգետսներն ու զէնքերը, կապեց զխուն վրայ եւ առանց ուշ գնելու Երասխայ մոնչիւններուն եւ բարկացայտ յարձակմանց նետուի ցաւ մէջ, եւ նորա ընթացքին հետ կը սրանար, կ'իջնէր միշտ հանդէպ կողմը, մինչեւ որ ափունքը գտաւ, եւ երբ վրայէն ջուրը ցնցեց, իր պարեգօտը դարձեալ հազաւ եւ ուղղուեցաւ դէպի նոյն վանքը, որ իբրեւ թէ մագնիսական զօրութեամբ առ ինքն կը ձգէր, վասնզի Վասկանուշի համար բանտին յիշատակը նաեւ քաղցր էր, եւ նոյն միջոցին մտածութիւն չի կար մտքին մէջ այլ միայն Վասկանուշ, վասնզի այս սիրոյ հսկայ ուրուականին առջեւ ամէն բան ազգ, Սասուն, արար, նախարար, կաթողիկոս, անհետացեր էր մտքէն, այս մտածութեամբք երբ կ'անցնէր առաջին գիւղին քովին, երկու պատանիք իրեն մօտենալով եւ ակնածութեամբ, իրար երեսու նայելէ եւ աչքով խորհրդակցելէ վերջ, մին աւելի համարձակ հարցուց.

— Եղբա՛յր, խութեցի Յովնան դո՞ւ ես: — Այո, որդեակ, ես եմ:

— Խնդրեմ մեզ հետ գալ, վասնզի տունը մարդ մը քեզ կսպասէ:

— Լաւ՛, որդեակ, պատասխանեց Յովնան քիչ մը մտածելէն վերջ եւ առանց հետաքրքրութեան նշան կերպարանքին վրայ ցոյց տալու, Լոիկ սկսաւ երթալ պատանուոյն հետ, որու միւս ընկերը միշտ պատկառանք իրեն կը հետեւէր:

Եւ երբ պատանին դռան մը առջեւ կեցաւ, մտաւ Յովնան եւ առաջին աչք նետելուն տեսաւ Գուրգէն թիկնաւէտ, որ դէպ իրեն քայլելով.

— Ե՛կ,— ըսաւ,— եղբայր, հազիւ թէ իմացայ քեզի եղած այն վատթար եւ յիմար ընդունելութիւնը, սիրտս տրոփեց եւ վախելով, որ առանց քեզ տեսնելու ձեռաց կը հանեմ եւ դու կ'երթաս Տարօն,

բոլոր սա գետեզրը գիւղացւոց ապասրեցի, որպէսզի տեսնուինք եւ եթէ կարելի բան մի կայ՝ գործ դնենք:

— Ի՞նչ մնաց ընելիք, եղբայր,— պատասխանեց Յովնան տխրութեամբ եւ հանդարտութեամբ,— յոյս չի կայ ոչ կաթողիկոսէ, ոչ եպիսկոպոսն, ոչ իշխանէ եւ ոչ նախարարէ. իսկ ժողովուրդը «ոչխար, որու հովիւ չի կայ»՝ որ վաղը պիտի մատնուի բարբարոսաց ձեռքը՝ սրոյ եւ գերութեան: Եթէ կաթողիկոսը միայն ուզէր շարժիլ, եթէ իմ խորհրդոյս ուզէր հետեւիլ, դար Ս. Կարապետ, հանէր ոտք եկեղեցական բանակը, ժողովրդոց բանակը հարիւր հազարներով կը կանգնէր անմիջապէս, եւ մենք հայքս ան ատեն ոչ վատ կը լինէինք, ոչ անմիաբան, ոչ նախանձոտ, այլ քարով միայն զինեալ՝ շունէու պէս կը հալածէին թշնամին, որուն անարգ ոտից տակ կը հեծէն գերութեամբ մեր զաւկները, մեր կանայքը, մեր իշխանքը, մեր եկեղեցին, մեր հաւատքը... Աստուած մեղք չի համարի, Գուրգէն, բայց սրտիս դառնութենէն առջի անգամ չէ, որ խնդրէր եմ իրմէ առնուլ, վերցնել աս կէանքը, որ չի տեսնեմ միմիայն քրիստոնէայ ասիական իմ ազգիս վիճակը, որ օրաուր կը վատթարանայ, ծաղր ու ծանակ կը լինի անհաւատից եւ կարճամիտ քրիստոնէից: Եւ այն կը ցաւիմ, որ մենք կրնայինք անկարօտ եւ առանց ուրիշի օգնութեան այս երկու ինքնակալութեանց նաեւ դիմադրել եւ մեր երկիրը պաշտպանել եթէ մեր այդ յիմար նախարարական եւ ազնուապետական կառավարութեան ձեւը չունենայինք, որ մեր ազգը հարիւր կտոր ընելով բիւր բռնաւորաց գերի է ըրեր:

Աս խօսքերը գրուցելով Յովնան՝ իբրեւ թէ յոգնութիւն իմացաւ եւ նստաւ: Գուրգէն տեսնելով այս երկաթի մարդուն գունատութիւնը՝ հարցուց.

— Յովնան, ե՞րբ ելար Դուինեն:

— Երէկ երեկոյ:

— Ոտքո՞վ եկար մինչեւ հոս եւ առանց դադրելու, այնպէս չէ՞:

— Այո:

— Ին՞չ կերար:

— Ոչինչ,

Կը մտածէր Գուրգէն թէ այդ մարդը քսանչորս ժամու մէջ երեք օրուան ճամփայ էր քալած եւ անօթի, եւ հացի խօսք չէր ընէր ամենեւին, ուստի շուտ մը ուժեղ ձայնով կանչեց.

— Վահրի՛ճ:

— Հրամայէ, տէր,— ըսաւ մեր հին ծանօթ Վահրիճ:

— Զրուցէ մեզի շուտ կերակուր բերեն:

Վահրիճ գնաց կերակուր ուզելու. Յովնան անշարժ նստեր, աչքերը գետնին սեւեռեալ կը նայէր, իսկ Գուրգէն սենեակին մէջ վեր, վար կը շրջագայէր, եղած վիճակին վրայ խորհրդածելով եւ այդ ժողովրդեան մարդուն, ինք նախարարական՝ ամօթալից ակնարկ մը նետելով, իբր թէ իր Արծրունի եւ Մամիկոնեան լինելուն ամաչէր, մոռն ալով թէ այդ նախարարական իշխանութեան առաջին զոհեղ բուն մէկն ինքն էր:

Լռութեամբ կերակուր կերան գրեթէ առանց խօսելու: Գուրգէն Յովնանու երեսը նայեցաւ:

— Դու պետք է քննասա քիչ մը, Յովնան, վասնզի քեզի հետ ետքը գործ ունինք:

— Եթէ գործը կարելոր է, հոգ չէ:

— Ո՛չ, պետք է հանգչիս, եւ կէս-գիշերէն վերջ քեզ հետ կ'երթանք:

— Լաւ,— ըսաւ Յովնան եւ Գուրգէն տեսաւ, որ քանի մը վայրկեան ետքը իր անուանակից մարգարէին նման կը քնէր, թէպէտ մենք գիտենք, որ իւր սիրտը նաեւ նորա նաւուն պէս պլեկոծեալ էր: Կէս-գիշեր չի կար, երբ էլաւ կանգնեցաւ Յովնան. այդ զօրաւոր կազմուածքը պետք չունէր երկայն հանգստեան, արդէն բոլորովին կազդուրել էր. նոյնպէս էլաւ Գուրգէն եւ ահա քիչ մը վերջը մեր երկու բարեկամները ձիարշաւ կ'երթային Ախուրեանն ի վեր Բագարանու ճամփան, եւ մեր հին ծանօթ Վահրիճ կը ջանար իւր գրաստով նոցա հետեւիլ եւ հասնիլ ոչ միայն զանոնք չի կորսնցնելու, այլ նաեւ իւր հետաքրքրութիւնը գոհ ընելու համար. վասնզի պատուական մարդը, որ շատ քիչ միջոց երբեմն Գուրգէնի դաստիարակ լինելու փառասիրութիւն ունեցեր էր, հիմա շատ քիչով էլ գոհ լինելու կամք ունէր իր հետաքրքրութիւնը լցնելու համար, մանաւանդ, քանի որ տերը կորուսել էւ ոտք-ոտք, գիւղեգիւղ հարցնելով կրցեր էր հետեւիլ նորա շաւղաց եւ գտնել զինք Բագրեւանդ: Բայց ի՛նչ փոփոխութիւն այդ մարդուն վրայ, մէկ քանի շաբաթուան հեռաւորութեամբ Գուրգէն փոխուր էր, տխրութիւն նկարուած կերպարանաց վրայ, քիչ եւ միավանկ կը խօսէր, ծիծաղ եթէ ծագէր երեսին՝ այն էլ հեզնական էր գրեթէ, Թորթումի անունը եւ հոն դառնալու խօսք չի կար ամենեւին: Հիմա էլ իւր սովորական ձին Յովնանու տալ պարտաւորեալ՝ ինք անտանելի գրաստի մը վրայ ցնցուելով ոսկորները խուրտ ու խաշ կը հետեւէր, նզովելով՝ Յովնան եւ բոլոր սասունցիք, Յոլակ եւ բոլոր աշխարհիս ձիանք, կը նզովէր նաեւ բոլոր աշխարհիս տեարք եւ իշխանք եւ Գուրգէն նաեւ, բայց այնպէս կամաց, մնջիկ ձայնով, որ ոչ ոք եւ սատանան անգամ կարող չէր լսելու, վասնզի մեր Վահրիճ շատ խորագէտ մարդ էր եւ վտանգաւոր բառ բերնէն չէր հանէր եթէ մտքէն անցնէր:

— Գրո՛ղ տանի այդ խութեցին, իր լեռներուն վրայ ձիու երես տեսած ունէ՞ր, որ իմ ձին կը հեծնա, եւ ես այս անիծած կենդանւոյն կը դատապարտվիմ, ուստի՞ այս մարդն էլաւ մեր դիմաց, քանի որ դա տեսանք, մեր գործը յաջող չի գնաց, մա՛րդ, որ կեանքին մէջ երեսին ծիծաղ չէ եկել, մա՛րդ, որ ու բերանը ամենեւին չի բացուիր՝ եւ երբ յանկարծ բացուի, ամենեւին չի գոցուիր, մինչեւ չի հարցնես չի պատասխաներ... Այդ մարդը կախարդ է, վեցհազարլայի կը ծառայէ... ահա քանի որ իշխանը այդ մարդը տեսաւ, ինք էլ տխուր է, խելքին եկաւ: Երէկ յանկարծ խաղաղ նստած էինք՝ Բլուր, ի՞նչ եղաւ, սատանան դրդեց՝ վազէ՛ր Երասխայ ավունքը, ամէն գեղացւոց իմաց տո՛ւր. ո՛ւմ համար... «Խութեցի Յովնան եղբայր հրաւիրել ամենայն ակնածութեամբ, որ շնորհք ընէ՛՝ զա մեր տեսութեան եւ Գուրգէն իշխան ընդառաջ կելնէ, լեռնցի մարդուն ձեռքերը կը բռնէ... հին բարեկամ եղած իրարու Յովնա՛ն, Գուրգէ՛ն, իբրեւ թէ եղբօր զակներ լինէին... Անիծա՛ծ կենդանի, աղիքներս վեր, վար դարձաւ... իմ պատուակա՛ն ձին, տես ինչպէ՛ս լաւ կ'երթայ Յոլակին հետ... բայց դոքա ի՞նչ կը խօսին, մենք ո՞ւր կ'երթանք, այս ճանապարհը դեռ ինչչա՞փ կը քշէ, ասոնք ամէնը խնդիր են, բայց ո՛ւմ հարցնես: Իրաւ որ Վահրի՛ճ, դու մեծ յիմարութիւն ըրիր՝ թողիր տուն տեղ էլար իշխանին ետեւէն... բայց միթէ՛ գիտէի թէ զիս այսպէս պիտի ընդունի. ոչ ընտանութիւն, ո՛չ՝ ի՞նչ ըրիր, ո՛չ՝ ընտանիքդ ինչպէ՛ս են, ոչինչ հարցունք չի կայ, այլ միայն «բարի ես եկեր» մը եւ ետքը գնա այդ կախարդը փնտռէ, տո՛ւր ձիդ որ վեցհազարլայի մարդը նստի, եւ դու հեծի՛ր վայրենի կենդանւոյն վրայ, որ բոլոր աղիքներդ վեր, վար շրջէ եւ զքեզ սպաննէ:

Եւ յանկարծ այս ամէն խորհրդածութիւնք ընդհատեցան, Բագարան եւ իր կաթողիկէին ստուերը երեւցաւ մութուն մէջ եւ մեր երկու ձիաւորք կեցան եւ իջան ձիերնէն. Վահրիճ իջաւ նոյնպէս եւ կաղնիկաղ ամենաթթու կերպարանքով եկաւ ձիերը առնլու: — Դու այս աղբիւրին քով մեզ սպասէ,— ըսաւ Գուրգէն, առանց գլուխ անգամ դարձնելու Վահրիճի տխուր երեսին, որ արդէն տեսնել կարելի չէր մութուն պատճառաւ, եւ շարունակելով Յովնանու հետ իւր ճամփան դէպի քաղաք: Թէպէտ դժգոհ, որ այս արշաւանքէն բան մը չիմացաւ, թէպէտ զկծեալ, որ զինք քաղաք մտնելու արժանի չէր համարէր իշխանը՝ բայց մխիթար եալ, որ ազատեցաւ ցնցմունքէ եւ ոսկորներու ցաւէ, կապեց երկու ձին ծառի մը, Յովակիին էլ ապսպրեց հսկել եւ ինք վերարկուին փաթաթեալ երջանիկ քունի մը մէջ ընկղմեց աւ: Խեղճ Վահրիճ հագիւ թէ քառորդ մը կըրցաւ քնանալ եւ ահա զգաց տաք շունչ մը եւ երկու ահագին շրթունք իւր երեսը կը գգուէին, Յովակ իրեն իմաց կու տար. ցատկեց ելաւ, եւ կը լսէր քանի մը հեծելոց, ոտից դոփիւն. կորովաբար իւր երկու ոտքին վրայ, հաստատուն կանգնեցաւ, եւ կըրցաւ որոշել, որ իշխանական խումբ մ'էր, որ կ'անցնէր. դարձեալ առաջին դիրքը առաւ, իր քարէ բարձին վրայ սկսաւ քնանալ, բայց հագիւ աչքերը կը գոցէր՝ Յովակ հաւատարիմ պահապան զինք կ'արթնցնէր: Երկու-երէք անգամ նոյն դիպուածը նորոգուեցաւ, միշտ նոյնանման փոքրիկ գունդեր էին, որ քաղաք կը մտնէին:

Թողունք Վահրիճ իր քուէին, երթանք մեր երկու ընկերաց հետ, որ ուղղուեցան հետի դէպի Բագարան:

— Լաւ կը խօսիս,— կ'ըսէր Յովնան,— կ'ուզես յոյս ունենալ այդ երիտասարդին վրայ. այնպիսի յուսահատ վիճակի մէջ է մեր խեղճ ազգը, որ ո՛ւմ ըսես օգնութեան ձեռք պիտի երկնցնէ. ես տեսայ զինք, շատ խելօք եւ ուշիմ կ'երեւայ, բայց ժամանակը միայն կրնայ յայտնել թէ երեւոյթը պիտի իրագործի թէ ոչ:

— Տեսնենք ի՞նչ է իր առաջարկութիւնը, ինքն է, որ զմեզ կը խնդրէ, ինքն է, որ ինձ մասնաւոր իմացուցեր էր, որ զքեզ առնում եւ զամ Բագարան եւ թէ շատ կարեւոր խնդրոյ վրայ կը փափագի խորհրդածել. ես որ աշխարհքես զգուած կը խորհէի առնուլ գլուխս՝ անցնիլ յունաց բաժինը, այս լուրիս վրայ զարմացայ՝ ուզեցի այս երիտասարդը տեսնել, որու վրայ ամէն մարդ գովութեամբ կը խօսի:

— Ամէ՛ն մարդ, կը նշանակէ՝ ո՛չ մէկ մարդ: Եթէ ես էլ ամէնուն պէս ո՛վ որ իմ երեսիս ծիծաղէր նա գովէի, եթէ ես էլ ամէնուն պէս որ անիրաւութեան մը փոխարէն նշոյլ մը տեսնելուն արդարութեան արեւ ծագեցաւ գոչէի, անշուշտ այդ երիտասարդը պիտի գովէի, վասնզի զիս անիրաւ բանտէ մը ազատեց. բայց ինձ եղած մէկ դիպուած եւ ուրիշներուն եղած հազար դիպուած բաւակա՞ն են ըսել տալ թէ հաչ ազգին փրկութիւնն ծնաւ, որովհետեւ Բագարատունի սմբատ Մպարապետի որդի Աշոտ իշխան մը կայ: Տեսնե՛նք զինք հիմա փորձով թէ ի՛նչ է, եւ մինչեւ ո՛ւր կ'երթայ իւր գործունէութիւնը ազգին ընդհանրութեան համար:

Այս միջոցիս ձիերու ոտից տրոփ լսուեցաւ եւ քանի մը հեծչալք անցան եւ ուղեւորեցան դէպի վերին բերդը, որ Ախուրեանի բարձրաւանդակը կը տանէր, հագիւ թէ քանի մը վայրկեան անցաւ ուրիշ փոքրիկ խումբ մը դարձչալ տեսնուեցաւ, երբ մեր երկու բարեկամք արդէն բերդին դռան հասեր էին: Հաչտնի կ'երեւէր լռութենէն, որ կը տիրէր թէ գաղտնիութեան կարգադրութիւն մը կար. հեծելոց ձիերը անմիջապէս պատրաստ ձիասպասք կառնուին իրենց սահմանեալ ախտոնները կը տանէին, լռիկ սպասաւորներ հիւրերուն կ'առաջնորդէին դահլիճը, ուր երկու-

երկու, երեք-երեք, չորս-չորս խմբիկներու բաժնուած հրաւիրչալք կամաց ձաչնով կը խօսէին. քանի մը կանթեղ աղօտ լուչս կը ձգէին ժողովականաց վրայ:

Յովնան հետազօտ աչք մը ձգելով տեսաւ, որ բոլոր երիտասարդ իշխանագունք էին սոքա, իրեն տարեկից քառասունն անցած մարդ չէր գտնէր եւ ոչ մէկ հաս. կը փնտռէր եւ չէր տեսնէր զաշոտ, եւ ինքնիրեն՝ «լաւ, տիրաբար թող վարուի, հո՛գ չէ, միայն թէ գիտնա կառավարելի, կ'ըսէր, եւ առանձին անկիւն մը քաշուած կը ծածկուէր:

Իսկ Գուրգէն նոյն միջոցին արդէն հաչանի ամէնուն ոչ անուամբ այլ իւր հսկայ հասակաւ, համարձակ կերպիւ կը մօտենար իւրաքանչիւր խումբի, իւր մեծ աչքերուն նայուածքը ձգելէն վերջ կ'անցնէր ամէնուն քովէն՝ սրահին մէջ կեցած զՅովնան կը փնտռէր, երբ դռան երկու փեղկերը միանգամաչն բացուեցան, եւ Աշոտ Բագրատունի երեցաւ իւր եղբօր Շապիոյ եւ քանի մը Բագրատունի իշխանաց հետ մէկտեղ: Ամէնքը ոտք ելան. իսկ նա քաղցր եւ ծանր քաղաքավարութեամբ, ձեռքը սրտին վրայ դնելով զամէնքը ողջունեց, անցաւ նստաւ եւ ձեռքով զամէնքը հրաւիրեց նստելու: Նոյն միջոցին տեսնելով զԳուրգէն, որ չէր ճանչեր, այլ երեւակայեց, ելաւ տեղաց «Գուրգէն իշխան» ձայնեց իւր խոշոր ու փայլուն ձայնով. իսկ նա՝ «Աւասիկ եմ, իշխան քաջ, միայն թէ ընկերս կը փնտռեմ» պատասխանեց եւ, տեսնելով զՅովնան քաշուած մէկ կողմ, մօտեցաւ թոնեց ձեռքէն՝ բերաւ եւ իւր եւ Աշոտոյ մէջ նստեցուց:

Գուրգէնի այս ըրածը ամէնուն եւ Աշոտոյ անգամ զարմանք պատճառեց. միայն ինք Գուրգէն էր, որ անխոռով աչք պտըտցնելով կ'իմացնէր թէ իր տուած պատիւը այդ լեռնականին, այդ շինականին՝ արժանաւոր յարկ մ'էր:

Երբ հետաքրքրութեամբ ամէնը խոր լռութեան մտան, այսպէս խօսեցաւ Աշոտ Բագրատունի.

«Ո՛վ ազնիւ եւ պատուական բարեկամք իմ եւ իշխանագունք, հայրենիք եւ կրօնք կարելի է այնպիսի ծանր եւ վտանգաւոր վիճակի մէջ չեն գտնուած ինչպէս այսօր. Վարդանանց ժամանակի վտանգը հիմկուանին հետ բաղդատելով շատ ոչինչ է. թէպէտ ան ատեն Պարսից մեծագոր արքայից արքայն էր, բայց Հայաստան իւր մատնիչներէն զատ օտարագգի չունէր իր ծոցը, իսկ այսօր Բաղդատու արաբացուց ամիրապետը իւր իշխանութեան հօր թէերը կը տարածէ ո՛չ Ասիոյ վրայ միայն, այլեւ բոլոր Ափրիկոյ եւ մինչեւ Եւրոպա կը դողացնէ, եւ օտար թշնամին մեր Հայաստան երկրին մէջտեղ իրեն բոյներ կը շինէ. Դուին, Նախջեւան, Բաղէշ, Տփլիսիս եւ Գանձակ տաճկաբնակ քաղաքներ են դարձած, ոչ մեր հնագանդութիւնը, ոչ մեր հաւատարմութիւնը, ոչ մեր վճարած յարկաց ծանրութիւնը, մեր կրօնից, մեր կենաց, մեր ստացուածոց, մեր ազգութեան ապահովութիւն չունին. այս տիրապետող տէրութեան ձեռքէն, որ կը խոստանայ՝ խաբելու համար, կերդնու, ստելու համար, ապահովութեան ձեռագիր կու տայ կողոպտելու, գերելու, քանելու, այրելու եւ հիմնահատակ ընելու համար. քաղաքներն աւերակ, գեղերն անշեն, դաշտերն անապատ, ժողովուրդ տարագիր եւ փախստական լեռներու, ժայռերու, ծործորներու դատապարտուած — այս է մեր Հայաստանի վիճակը: Երբ այս վիճակին վրայ մեր հայրերը, մեր մեծերը, մեր իշխանները կը մտածեն եւ ճար ու հնար չեն գտնէր՝ մեզ բնական է յուսահատիլ. բայց յուսահատութիւնը, լքումը վերջապէս ոչ մարդու վայել է, ոչ քրիստոնէի. եթէ մենք իւրեքով, խոհեմութեամբ եւ քաջութեամբ վարուինք եւ այնպէս կը հաւատամ, որ Աստուած մեզ կօզնէ, եւ Քրիստոսի զօրութիւնը մեծ է՝ կրնայ այս դառն վիճակէն մեզ ազատել:

Աստուածաշունչ գիրք եւ մեր Հայոց պատմութիւն եւ մեր օրերու պատմութիւն նաեւ մեզի ցոյց կու տան, որ մեր սոյն թշնամեաց դէմ նոյնիսկ մեր հայրերը քաջութեամբ պատերազմեր են.

Դաւիթ Սահառունի, Աշոտ Մսակեր իմ պապս, եւ դեռ շատ սոցա նմաններ ահագին հարուածներ տուեր են այս արաբացոց, եւ դեռ երէկ մեր քաջ սասնցիք ոստիկան մը իւր բոլոր բանակով բնաջինջ ըրին: Ուրեմն ինչ որ պէտք է ընել, ի՛նչ որ կարելի է ընել մտածենք եւ եթէ ընելիք բան մը կայ ջանանք ի գործ դնել: Խնդրեմ, հոս ազատ համարձակ խօսինք, եւ զձեզ ամենքդ կը ճանչեմ եւ գիտեմ եւ ամէն վստահութիւն քելնիմ ձեր վրայ եւ ամէնուր երաշխատոր եմ, որ մեր գաղտնիքը գաղտնիք կը մնա, եւ գործելու համար միայն կը յայտնուի»:

Երբ նա վերջացուց իր խօսքը, քրթմնջիւն մը ելաւ բոլոր սրահին մէջ, ամէն ոք իւր ընկերին հետ կը խօսէր, բայց բարձրաձայն խօսող՝ կարծիք յայտնելու համարձակող ոչ ոք չէր երեւեր:

Յովնան եւ Գուրգէն լուռ կը կենային եւ բերան չէին բանար: Իսկ Աշոտ տեսնելով վիճակը՝ դարձաւ յանկարծ այս երկուքին՝ «Դուք,— ըսաւ,— ամենեւին բան՝ առաջարկութիւն չունի՞ք ընելու»:

— Իմ առաջարկութիւնս երկու օր առաջ լսեցիք այդ մեծ ժողովքին մէջ. ես կը յուսայի, որ եկեղեցական իշխանութիւն գլուխ կանգնելով ազգին կրնար հրաշքներ գործէի նա չուզէր շարժիլ. դուք էլ կարելի է իրաւունք ունիք այս իշխանագուն երիտասարդութեան վրայ յոյս դնելու եւ փրկութեան նշոյլ մը փնտռելու: Ես այստեղ այս ժողովքիս մէջ, անյարմար անձ մը կը գտնեմ ինքզինքս, ոչ իշխանագն եմ եւ ոչ երիտասարդ. լռութիւնը իմ բաժինս ուրեմն պէտք է լինի:

— Յովնա՛ն եղբայր, երկու օր առաջ այն ժողովքին մէջ, ուր սւտենաբանեցիք, կարծեմ թէ նոյնպէս իշխանագն չէիք» եւ ժողովքը կաթողիկոսի ու մեծ նախարարաց ժողովք էր:

Առանց այս խօսքերուն հեզնական մասին ուշադրութիւն ընելու, միամիտ հանդարտութեամբ պատասխանեց Յովնան.

— Կարելի է եւ խաբուեցայ եւ համարձակեցայ խօսելու սոսկական ռամիկ մը, վասնզի պէզաբող կաթողիկոս մը հոն նախագահ կը տեսնէի ժողովքին, եւ այդ կրօնական գլուխը կարծէի թէ ինձի պէս կը հասկնար Լուսաւորչայ ժողովուրդը՝ ինչպէս առաքեալը կը կարծէ՝ որուն առջեւ «ոչ ազատ կայ եւ ոչ ծառայ՝ այլ ամենայն ոք մի ի Քրիստոս Յիսուս»: Եւ ես այդ հաւասարութիւնը ոչ իշխանութեան եւ ոչ մեծութեան առջեւ կը փափագէի, այլ ահաւոր վտանգին, ուր կը գտնուի այս խեղճ հայրենիք:

— Վտանգը դարձեալ նոյնն է. եթէ ոմանք ծերութեամբ, ոմանք անձնական շահերով, ոմանք քէնով կը մոռնան Հայրենեաց վիճակը, հաւասարապէս յանցաւոր են:

Այս խօսքերուն վրայ Գուրգէն թեպէտ կամաց՝ բայց ի բնէ որոտաձայն պատասխանեց.

— Իշխան քաջ, դուք, երբ այս ժողովքը հրաւիրեցիք՝ անշուշտ այս վիճակին դարման մը ունէիք ձեր մտաց մէջ, անշուշտ առաջարկութիւն մը պատրաստած էիք, ինչո՞ւ ժամավաճառ լինիք խօսեցէ՛ք համարձակ:

Գուրգէնի հեզիկ ձայնը, որ առիւծի լռիկ մոնչիւնի կը նմանէր բոլոր դահլիճին ուշադրութիւնը դէպ այն կողմը դարձուց, ուր մեր այս խօսակցաց հետ քանի մը անձինք նաեւ ունկնդիր էին, շրջանակը մեծցաւ, եւ այս խօսքերուն վրայ Աշոտ խորագէտ, ինչ որ կուզէր, որ ուրիշները զրուցեն, ինք պարտաւորեցաւ զրուցելու:

— Այսպիսի վիճակի մը մէջ, Գուրգէն իշխան,— ըսաւ նա, իբրեւ թէ միայն Գուրգէն կը տեսնէր,— ազգի մը պարտաւորութիւն ինքզինք զօրացնելն է, եւ այս զօրութեան համար միութիւն մը կազմել պէտք է անքակտելի. մեր բոլոր թշուառութեանց աղբիւրը զօրաւոր կապ մը չունենալն է կը ծնանի. արաբացին զօրաւոր է վասնզի ամիրապետ մը ունի որուն ամէնքը կը հնազանդին, յոյնը զօրաւոր է որովհետեւ կայսր մը ունի, որուն ամէնքը կը հնազանդին, եւ այն ամէն ազգք եւ ազինք, որ իշխանութիւն մը չունին ամուր եւ զօրաւոր՝ այս երկուքին գերի են եւ ծառայ: Ուրեմն խնդիրն հոն է իմ կարծիքովս, որ մենք էլ պէտք է իշխանութիւն մը հաստատենք եւ այդ իշխանութեան պէտք է հարուինք ամէն սրտով, պէտք է յանձն առնունք հնազանդիլ այդ իշխանութեան հրամանաց: Յարկ չէ իշխանութիւնը մէկ անձի միայն յանձնել, կրնայ երկու-երէք անձի ալ յանձնուիլ, միայն թէ այդ իշխանութիւնը գիտնա կառավարել, եւ ամենայն ոք գիտնա նոյնպէս հնազանդիլ եւ ուրիշները հնազանդեցնել: Պէտք է համոզուինք, որ Հայաստան ուտող, սպասող ցեղը անիշխանութիւնն է, միմիայն պատճառ իւր կործանման, աւերակաց եւ գերութեան:

Երբ ինք լռեց՝ քանի մը երիտասարդք մօտենալով ըսին.

— Աշոտ իշխան, մենք զքեզ արժանաւոր կը տեսնենք այդ իշխանութեան, դու յանձն առ եւ գործէ եւ մենք պատրաստ ենք քեզ հնազանդելու եւ օգնելու:— Նոյնը կրկնեցին մեծ մասը ժողովականաց. երբ Աշոտ լուռ կեցած կը մտածէր, եւ երբ ամէնքը նոյնը կը կրկնէին եւ կը բռնադատէին պատասխանել, նա վերջապէս համեստ ծանրութեամբ սկսաւ այդ իշխանութեան դժուարութիւնքը ցոյց տալ, իւր երիտասարդութիւնն առջեւ դնել, եւ խնդրեց, որ «Միթէ՞ կարելի չէ՞ ր այսպիսի իշխանութիւն մը իւր հօր՝ Սպարապետին յանձնել, որուն քաջութիւնը, խոհեմութիւնը, փորձառութիւնը յայտնի էին բոլոր Հայաստանի»:

— Կեցցէ՛ Սմբատ Սպարապետ,— ըսաւ, գրեթէ միաբերան բոլոր ժողովքը,— յիբաւի նա է միայն արժանաւոր, նա կրնայ փրկութեան հանել Հայաստան:

Եւ երբ ձայները հանդարտեցան, Աշոտ խոստացաւ. հօրը իմացնել այդ ժողովքին որոշումնքը եւ խնդրեց, որ երբ իւրաքանչիւրին իմաց տրուի՝ սահման եւլ տեղին ամէնքը գտնուին:

Արդէն արշալոյսն հասած էր, ժողովքը սկսաւ ցրուիլ, ամէն մարդ իւր տեղը կ'երթար: Երբ դռնէն դուրս ելան, Գուրգէն Յովնանի երեսը նայելով. «Եղբա՛յր, դու ի՞նչ կ'ըսես այս եղածին, ես Սպարապետը ոչ տեսած եմ եւ ոչ կը ճանչեմ, կրնա՞յ ազգը փրկել»:

— Ազգը փրկելու կարողութիւն մարդ մը միայն ունէր, իմ կարծիքովս, յկայոց կաթողիկոսը. բայց նա ո՛չ կամեցաւ. դատաստանը Աստուած ինք տեսնէ:

— Բայց Սմբատ կրնա՞յ բան մ'ընել:

— Ո՛վ գիտէ, տեսնենք, ես բանի մը յոյս չունիմ, կ'երթամ մեր լեռները, ինչ որ կրնամ կը ջանամ ընելու. իմ պարտքս մահվնէ չի վախել եւ չի փախ չիլ է, այդ աստուծոյ շնորհքով կրնամ կատարել: Մնաս բարով, Գուրգէն իշխան, եթէ Աստուած ուզէ դարձեալ կը տեսնուինք:

Յովնան Երուանդակերտի ճամփան բռնեց, իսկ իշխանը կ'ուղղուէր դէպի Բլուր եւ չէր կրնար չի դարձնել գլուխը երբեմն այդ լեռնցի մարդուն ետեւէն, որ առանց ետին նայելու կ'երթար անսասան, ուր որ պարտքը զինքը կը տանէր. վասնզի ինք միակ մարդն էր նոյն օրը բոլոր Հայաստանի մէջ, որ գիտէր թէ ի՛նչ պիտի բնէր:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ ԽՈՒԹԵՑԻ ԶՕՐԱՎԱՐԸ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՍՊԱՐԱՊԵՏԸ

Ապրիլ ամիսն եկաւ, բայց ո՞վ իմացաւ գարունը այդ սոսկալի տարին, ո՞վ տեսաւ գարնանաբեր թռչունը. գուժաբերք Բաղէշու կողմէն իրարու վրայ կը հասնէին եւ լուր կը բերէին ի Սասուն թէ արաբացի ահագին բանակը ուղղակի կու գար նախ խութեցիք բնաջինջ ընելու, Ապուսէթի որդւոյն վրէժն հանելու համար: Եւ իրօք չափազանցութիւն չի կար այդ պատմութեան մէջ, վասնզի ամիրապետը բոլոր մահմեդական զօրութիւնը ոտք հանէր էր հարուածելու, պատմելու եւ բնաջինջ ընելու համար Հայաստան: Ասորիք, բաբելացիք, Թուրքաստան, Խուժաստան, մարք, իսլամացիք, եգիպտացիք եւ Տաճկաստանի խորերը մինչեւ Սակաստան իրենց զօրաց ընտիրները դրկել էին Հայոց երկիրը անապատացնելու համար: Ամիրապետը բոլոր զօրաց առջեւ իւր Բուղայ Սպարապետին խստիւ հրաման էր տուած «Սովով եւ սրով եւ գերութեամբ ելնել Հայոց աշխարհին վրայ աղատքը եւ ազատորդիքը իրեն դրկել, գեղեցիկներն ուրացնել, ռամիկն ի չիք դարձնել եւ երկիրը ժառանգել» այսպիսի հրամաններով կու գային Հայաստան այդ խուժադուժ ժողովրդոց արիւնախանձ ամբոխը:

Իսկ Սասուն ի՞նչ կ'ընէր այն միջոցին:

Սասուն միաբան, անխռով մարդու մը վրայ աչքերը յառեալ կը սպասէր թէ նա ի՞նչ պիտի հրամայէր, եւ այդ մարդը գիտէնք թէ Յովնանն էր, որ բոլոր կիրճերը ամրացնել տուեր էր, պահապաններ բաժնէր լեռներուն անառիկ կողմերը, կանայք, տղաք եւ ձերերը ապահովել էր իրենց բոլոր աղքատին ստացուածով եւ պաշարով, եւ ինք քանի մը հազար հոգոյ ընտիր խումբով Խութի ստորոտը բանակեալ՝ դարանամուտ կը սպասէր անսասան, որ թշնամին գա: Եւ թշնամին կու գար բազմութեամբ երեք առաջ բաժնած իւր բանակը, իբրեւ թէ Խութայ լեռներն անհետացնելու եւ շնչաւոր կենդանի մարդ չի թողլու համար հոն:

Երբ իմացաւ Յովնան թէ թշնամեաց մէջ առաջ մը մտաւ Բոնաշեն գաւառ, առաւ իր ընտիրները, եւ զանխուլ ճամփայներէ հասաւ մութուն նոցա դիմաց. այդ խիտ առ խիտ լեռները ծածկուած կաղնի ծառերով, այդ անդնդախոր ձորերը, որոնց ամէն մէկ խորշը իւր լեռնականք լաւ կը ճանչէին՝ իրեն մեծ վստահութիւն էին: Ուստի քիչ մը դադար եւ հաց ուտելու ժամանակ տալէն վերջ իր գունդին՝ բաժնեց զանոնք երեք խումբի, եւ երբ թշնամին ամենեւին անկասկած եւ ապահով քունի էր թաղուած, երեք խումբը երեք զանազան կողմէ ահագին աղաղակաւ, սուրերը, վահանները շկահելով յարձակեցան թշնամւոյն վրայ եւ սկսան կոտորել անխնայ:

Յովնան իւր խութեցուց նշան պատուիրած էր իւրաքանչիւր հարուածի Սուրբ Առաքեալ գոչել, ի յիշատակ Սրբոյն Թադէոսի, մէկ ձայնի՝ հազար եւ բիւր ձայն արձագանք կու տային այդ լեռներուն մէջ Ս. Առաքեալ բառերուն. թշնամին, որ փախչիլ կուգեր, ճամփայ չէր գտներ, այդ սոսկալի բաւիղին մէջ եւ մութուն սուրի փայլիւն եւ նիզակի հարուած կը գտներ.

Վիրաւորեալներուն ձայնը, փախչողներուն աղաղակը, Ս. Առաքեալներու գոռումն ու գոչումը անխմանալի վիճակ մը զգալ կու տային նաեւ Յովնանու: Ուստի, երբ գործողութիւնը լմնցաւ, օտար եւ խուժական ձայները դադարեցան եւ միայն Հայ խութեցի լեզուն մնաց, փառք տուաւ Յովնան աստուծոյ, եւ օրհնութեան սաղմոսներ սկսան երգել միաբերան բոլոր լեռնականք, եւ, երբ արշալոյսը ծագեցաւ եւ տեսան թշնամւոյն դիակներով ծածկուած գետինը, երբ տեսան թէ

գահավեժ ժայռերէն վար գլորածներուն թիւը աւելի շատ էր քան Սուրէն ինկածները, երբ բաղդատեցին իրենց եղբարց կորստեան ոչնչութիւնը եւ թշնամոյն թողած աւարին հարստութիւնը եւ ճանչցան թէ այս ամէնքը իրենց զօրավարին հնարիմացութեան արդիւնքն էր, իրենց համարմունքը Յովնանի վրայ բազմապատկեցաւ, եւ չէին գիտեր թէ ինչպէ՞ս յայտնէին իրենց երախտագիտութիւնը: Մտածեցին իրենց մէջ գաղտնի, որ կողոպուտին մէջ գտնուած արծաթն ու ոսկին բոլոր իրեն ընծայեն. վերարկու մը Յովնանի առջեւ տարածած ամէն ոք գտած դրամ, մանեակ, ապարանջան կը բերէին մէջ կը ձգէին. իսկ նա երկար ժամանակ առանց ուշադրութեան կը նայէր եղածը, եւ երբ իմացաւ իրենց դիտաւորութիւնքը՝ հրաւիրեց զամենքը եւ սկսաւ այսպէս խօսիլ.

«Ո՛Յ իմ սիրելի եղբարք, իմ սիրելի խորեցիքս, միթէ՞ այս չնչին ոսկին եւ արծաթը ձեր սիրոյն նշա՞նն է ինձ, մի թէ ես առանց այս նուերին չե՞մ ճանչեր ձեզ: Ձեր քաջութիւնը, ձեր ցոյց տուած հնազանդութիւնը այս պատերազմին մէջ ձեր գլուխ ընտրած եղբօր ինձ ամէն վարձքէ վեր է, գնացէ՛ք, բաժնեցէք ամէն աւարը, միայն ի՛նչ որ պաշար գտնէք բանակին մէջ պահեցէք զգուշութեամբ, որ յանձնէք ամբարապետին: Լաւ համոզուեցէք, որ մեր առջեւ դեռ խիստ աշխատութիւն կայ, վասնզի թշնամոյն բանակը շատ մեծ է եւ բազմաթիւ. պէտք չէ յուսահատիլ եւ վախէք այլ գիտնալ քաջ լինիլ եւ յարատելել: Իսկ զիս թող տուէք, ես գոհ եմ իմ վիճակես, իմ ունեցածս շատ է ինձ համար, վասնզի ինձ պատահող մը հաց, իմ գրգռեակս եւ իմ զենքերս բաւական են: Գնացէ՛ք, որդեակք իմ, գնացէ՛ք, եղբարք իմ, ջանացէք, որ ձեր սակաւապետութենէն չի բաժնուիք»:

Երբ իմացաւ Բուդայ իւր կորուստը, հազիւ թէ Հայաստան ոտք կոխած այդպիսի անակնունելի հարուած մը, նա որ կարծէր թէ առանց դիմադրութեան երկիրն պիտի ոչնչացնէր, ապշեցաւ, բայց խստիւ արգիլեց այդ նիւթին վրայ ամենեւին խօսիլ, որպէսզի մի՛ գուցէ հայք քաջալերուին եւ իւր տաճիկք լքանին, եւ ամէն իւր զօրութեամբ եւ ամէն կողմերէն յարձակեցաւ Սասնոյ վրայ. ամէն հաղորդակցութիւն կտրեց պաշարելով բոլոր ճանապարհները: Իսկ Յովնան իւր քաջ խումբով կը գտնէր ճամփայ՝ երբ չի կար կը հնարէր, յանկարծուստ կը հասնէր այդ բազմազգի եւ բազմալեզու ամբոխին ցանուցի խումբերուն վրայ, կոտորած կը հասցնէր նոցա, եւ երբ կը տեսնէր թէ օգնութիւն կը հասնի թշնամոյն՝ կը քաշուէր կ'ելնէր իւր բարձանց վրայ, հոն իբրեւ ամպ մը կը ժողուէր, կը թանձրանար՝ դարձեալ յանկարծ որոտմունքով իջնելու փայլակ, կայծակ, կարկուտ լինելու այդ բարբարոս թշնամեաց խումբին վրայ: Երկու կողմէն էլ շնորհք գրութիւն չի կար այդ պատերազմին մէջ, գերին իբրեւ վրէժխնդրութեան գործիք կը պահէին փոփոխակի զոհելու համար: Արաքը սասունցի մը կը բերէր տանջանոք կը սպաննէր իւր լեռնականաց առջեւ, շուտ մը սասունցին տասն անգամ վրէժ կը հատուցանէր, եւ տասն արաբացի գլուխ Բուդայի բանակին մէջ կը նետուէր փոխարէն:

Զօրքը կը քրթմնջէին, վասնզի ի՛նչ օգուտ կար այդպիսի աղքատ լեռնականաց հետ պատերազմելէն, որ եթէ բոլոր լեռան էլ տիրէին՝ ոչինչ շահ չունէին այդ ժայռերէն: Պէտք էր ուրեմն, որ Բուդայ փոխէր զենքը, գործածէր այն, որ շատ անգամ յաջողէր էր արաբաց ընդդէմ հայոց, պատգամաւոր մը կը հասնէր առ Յովնան՝ քաջ զօրավար խորեցուց, որ գայ ի հնազանդութիւն օրինաւոր իշխանութեան մեծ թագաւորին, իր հաւատքին սրբութեան վրայ երդմունքով կը հաստատէր թէ վնաս ամենեւին պիտի չի տեսնէր ոչ ինք եւ ոչ իւր լեռնականք, եւ թէ իրենց կրօնական ազատութեան ոչ ոք պիտի վնասէր՝ միայն թէ յանձն առնուին ապստամբութեան զենքը թողուլ:

Երբ պատգամաւորը բերին եւ աչքերուն կապը վար առին, եւ նա տեսաւ սովորական մարդ մը՝ հագուած խութեցի ասուէ կապան, ժայռի մը վրայ նստած անշուք, նիզակը եւ վահանը ոտքին քով դրբած՝ չէր կրնար հաւտալ թէ Յովնան էր այդ մարդը, վասնզի իւր անունը Բաղդաստ մինչեւ ամիրապետին ականջը հասած էր, եւ հիմա Բոնաշենի կոտորածէն վերջ բոլոր տաճկաց բանակը գիտէր եւ կը ճանչէր Յովնանի անունը: Իսկ խութեցի զօրավարը եւ ոչ գլուխ վերուց պատգամաւորին, երբ նա իւր բոլոր ճարտարախօսութիւնն ի գործ ածեց, այլ մինչեւ վերջը մտիկ ընելով, երբ վերջացուց խօսքը, գլուխը վեր առաւ եւ երկու կրակէ աչքեր պատգամաւորին վրայ բանալով, որ գնայ քանի մը քայլ ընկրկեցին. «Գնա՛, զրուցէ քու զօրավարիդ թէ խութեցիք թէպէտ միամիտ լեռնականք են, բայց տաճկաց խաբէութեանց եւ ստերդումութեանց հաւտալու չափ յիմար չեն: Թէ Բագարատ եւ բոլոր հայ նախարարք եւ իշխանք մեր պարզամիտ խորհրդոց մտիկ ըրած լինէին եւ փոխանակ ձեր ստութեանց լսելու զէնքով պատերազմէին քաշութեամբ, ոչ անարգ կապանաց, ոչ տանջանաց, ոչ ուրացութեան չէին մատնուէր, եւ Հայաստան երկիր այդ ձեր անզգամ խուժանին ոտնակոխ չէր լինէր; եւ այդ ողորմելի աւերակաց կերպարանքը չէր ունենար: Դժբախտութիւն մ'է, որ մեր իշխանք յիմարաբար ձեր գիրկը դիմեն կուրօրէն, երբ նոցա ուսը կը շոյէք կեղծաւորաբար, բայց հոս այս լեռներուն մէջ պէտք է լաւ գիտենա Բուղայ, որ ոչ իշխան կայ, ոչ նախարար, ոչ ազնուական, ոչ ազատ, բայց եւ ոչ մի ծառայ եւ մի գերի. ուստի խաբուելու մարդ ամենեւին չի կայ եւ մեռնելու պատրաստ ամէն ոք: Մենք այն ատեն միայն զէնքերը կը թողունք, երբ տեսնենք մեր երկիրն ազատ ձեր սիրելի ներկայութենէն. իսկ ձեր խոստումները Կաշմերու, Աբդլաներու խոստումնք են որոց չենք կրնար հաւատ ընծայել: Միայն մէկ սխալ ըրեր են մեր տղայք, որ քու աչքերդ կապեր եւ այնպէս բերեր են իմ քովս. ո՛չ այդպէս, ես քեզի ցոյց կը տամ թէ ինչպէ՛ս կրնաք ելնել մեր լեռները եւ մեզի հասնիր որպէսզի դիւրանայ Բուղայի քաշութիւնը եւ ամիրապետին վրէժխնդրութիւնը»:

Եւ այս խօսքերը զրուցելով ելաւ եւ առաւ պատգամաւորը աչքերը բաց հանեց սարն ի վեր այնպիսի ահաւոր բարձրութիւն մը, ուսկից կ'երեւար պատսպարանը կանանց եւ տղայոց անելանելի բարձրութեան մէջ, կը տանէր՝ ցոյց կու տար իրեն ժայռերու ահագին բեկորներ բարձրաւանդակներու վրայ դիզուած, ուսկից տղու մը ձեռք կրնար դիւրութեամբ վեր ելնող զօրաց բազմութիւն ոչնչացնել, վերջապէս կը ցցնէր այն ամէն ամրութիւնքը, որ ամիսներով Սասնոյ ժողովուրդը պատրաստել էր իւր անառիկ լեռները անմատոյց ընելու համար թշնամեաց, եւ երբ այս ամէն բան ցցուց Յովնան պատգամաւորին, «Հիմա գնա՛, մեզմէ բարեւ զրուցէ՛ տիրոջդ», ըսաւ եւ ճամփեց:

Երբ պատգամաւորը պատմեց Բուղայի թէ ի՛նչ ընդունելութիւն գտաւ Յովնանէ, դիմակը վար առաւ եւ աղրաները կրճտելով կատաղութեամբ հրամայեց անզգամութիւնն աւելցնել եւ խեղճ ու թշուառ բնակիչք, որ միամտաբար իրենց հնազանդութեան վրայ վստահացեալ մնացեր էին սրոյ ճարակ՝ կամ գերութեան շղթայներու մատնուեցան կամ ուրացութեամբ իրենց կեանքը եւ ազատութիւնը գնեցին:

Ծանր էր Յովնանու առաքինի եւ հայրենասէր սրտին այս սոսկալի անգթութիւնքը տեսնել անկարեկիր եւ համբերել: Փախստականներ ամէն օր կու գային մանրամասն տեղեկութիւններ կու տային, եւ նա կեցած ժայռերու գլուխը արծուի աչքերով կը դիտէր թշնամոյն շարժումնքը եւ երբ տեսաւ առաւօտ մը, որ ահագին բանակը կը դորդէր, կը թողուր Սասնոյ շրջակայքը, կը պարպէր Տարօնոյ դաշտը եւ կ'ուղղուէր Ապահունեաց գաւառը. ձայն տուաւ իւր քաջերուն, իջաւ յարձակեցաւ վերջապահ բանակին վրայ՝ կը կոտորէր, կը ջարդէր ինչ որ ցանուցիր կը գտնէր

դաշտին երեսը, եւ երբ թշնամին իւր վրայ դարձներ գորութիւնը՝ դարձեալ կ'ամրանար իւր լեռները:

Տեսնելով Բուդայ, որ խաղալիք եղած էր այս վայրենի լեռնցւոյն, ինչ որ ամրութիւն, բերդ եւ վանք կար այդ շրջանին մէջ ամրացուց ամենքը եւ բազմաթիւ գորքերով լցուց, որպէսզի Յովնանու ոտքը կապէ: Եւ այսու թեպէտ Յովնան իւր առջի ազատութիւնը կորոյս, այլ ոչ երբէք դադարեցաւ եւ օր չէր անցնէր, որ յանկարծ չի լսուէր թէ Յովնան, որ Տարօս կը կարծուէր, փոքր խումբով մը Բաղէշի քովերը տեսնուած էր եւ արաբացի ասպատակներ ջարդած, եւ երբ Բաղէշի վրայ գորք կը շարժէր զինք բռնելու, կը լսուէր թէ ինք Ռշտունեաց գաւառը մտէր՝ թշնամեաց խումբեր բնաջինջ կ'ընէր եւ հայ գերիներ կ'ազատէր: Զարմանալի էր իւր շարժումնքներուն արագութիւնը եւ իւր յանդգնութիւնը. քսան-երեսուն հոգւոյ փոքրիկ գնդով մը կը յարձակէր հարիւրաւոր մարդկանց վրայ, եւ այն աստիճանի հասած էր իւր անուան ահը, որ միայն երբ գրուցուէր, թէ Յովնան կամ սասնցիք եկան, արաբը խոհեմութիւն կը համարէր հեռանալ:

Իւր բոլոր արշաւանաց մէջ Յովնան կը յիշէր երբեմն այն Բագարանի ժողովը եւ կը սպասէր, թէ ի՞նչ պիտի ընէր Սմբատ Մպարապետ, թէ ե՞րբ կենաց նշան պիտի երեւէր հայ իշխանագանց շարժումնքով. ուստի թեպէտ շատ քիչ վստահութիւն ունեցեր էր, այլ դարձեալ շատ հետաքրքիր էր իմանալու ամէն բան, եւ գերիներէ, փախստականներէ կը տեղեկանար թէ Աշոտ եւ Սմբատ ամենեւին շարժումնք մը չէին ընէր, միայն թէ Հայրը Մոկաց գաւառը կը նստէր անշարժ, իսկ որդին Արարատայ եւ Վանանդայ կողմերը կը շրջագայէր. ոմանք կ'ըսէին թէ գորք կը ժողուէր, ուրիշները կ'ըսէին թէ զամենքը խաղաղութեան եւ հնազանդութեան կը յորդորէր, այսպիսի հակասական լուրերէ որոշ բան իմանալ անկարելի էր, ուստի աստուծոյ յանձնելով ամէն ինչ դարձաւ տեսնելու իւր Սասնոյ լեռները, եւ կարգի-կանոնի մէջ գտնելով, հանգիստ սրտով առաւ դարձեալ ընտիր եւ փոքրիկ խումբ մը իր լեռնցիներէն, ելաւ ճամփայ երթալու դարձեալ Վասպուրական, գտնելու Աշոտ Տէրն Արծրունեաց, վասնզի կը լսէր, թէ նա կը պատրաստուի իւր բոլոր գորութեամբ մաքառելու ընդդէմ թշնամեաց, ուստի իւր սովորական արագութեամբ հասաւ Բզնունեաց երկիրը եւ քստմնելով տեսաւ երկրին աւերումնքը, Նորաշէն մեծ աւանը բոլորովին քարուքանդ եղած, հաչ մարդ չէր մնացեր եւ աւերակաց մէջ հետամնադ արաբացի գունդեր մողէսի պէս աւերակներէն դուրս երբեմն կ'երեւային, զանոնք ջարդել, անհետացնել դիւրին գործ մը եղաւ սասնցի գունդին, բայց ո՞ւմ համար էր այդ աշխատանքը, շէն աւանը բնակիչ մը չէր մնացեր, կաթընկեր տղայոց անգամ չէր խնայել արաբացի սուրը, եւ Բուդայի երկրորդը՝ Ժիրակ գորավարը, հասեր Ռշտունեաց Ոստանը հայ գերեաց բազմութիւն չուան ի վիզ քշելով առջեւէն իբրեւ անասնոց նախիր՝ եւ աճուրդով ծախելու կը հանէր:

Նորաշէնի աւերակաց վրայ նստեր էր Յովնան գիշերելու իր խմբովը, երբ գիշերապահ տղայքը եկան իմացնելու իրեն, թէ ձիաւորաց մեծ գունդ մը կը դիմէր Նորաշէն՝ Հողցի կողմէն: Արդէն Յովնանու սովորութիւնն էր գիշերելու տեղը միշտ ամրացնել խառնիխումն պատնէշներով, ուստի խիստ լռութիւն հրամայեց իւրայնոց եւ բոլոր կրակները մարել եւ պատրաստ հսկել եւ ինք ընկեր մը միայն առած գնաց աւանին մուտքը դիտելու եւ իմանալու թէ ո՞րք էին, որ կու գային: Հոն կիսակործան աւերակաց մէջ սմբած, երբ քանի մը խօսք լսեց, յայտնի եղաւ իրեն թէ հայ էր այր ու ձին եւ թէ մոկացի էին գորքն, որ կու գային: Մութուն մէջ նաեւ դիւրին եղաւ նշմարել Սմբատ Մպարապետ, որ շրջապատեալ ի թիկնտպահաց կը յառաջանար: Առանց դանդաղելու վազեց ելաւ Յովնան կիսակործան պատին վրայ, եւ մեծ ձայնով, որ ձիերուն սարասմդակ շառաչմանը յաղթանակեց, զոչից յանկարծ եւ ամէն արշաւանք կարկամեցաւ.

«Մբատ Սպարապետ Հայոց, ո՞ր այսպէս կ'երթաս, սխալ է այդ քու ճամփան, թշնամեաց գիրկը զքեզ կը տանի, ինչպէս տարաւ Բագարատ քու եղբայրդ: Ո՛վ նախարարք, ո՛վ ազատագունդք, հայոց, մինչեւ ե՞րբ այսպէս միամտութեան եւ վատութեան ձեր անձը, ձեր ազգը, ձեր երկիրը, ձեր հաւատը պիտի զոհէք, մինչեւ ե՞րբ այդ իմաստութիւն կարծուած յիմարութեան պիտի հէ տեւիք: Ափսո՛ս, հազար ափսոս, դուք անձամբ կ'երթաք զձեզ մատնելու անօրինաց ձեռքը. եթէ միայն զձեզ մատնէի՞ք, զիտէ՞ք ուր կը տանի զձեզ ձեր անձանց մատնութիւնը՝ կը տանի մինչեւ դաւաճանութեան ձեր ազգին, կըսէ զձեզ անարգ ստրուկ եւ գործակից Բուղայի, եւ ձեզի վարձք փոխարէն վաստակոց շղթայներ կը սպասեն եւ բանտ, երբ մայրն Հայաստան բոլորովին ճնշեալ, վատթարացեալ եւ չքացեալ լայնատարած գերեզման մը պիտի կազմէ եւ ողբա ոչ միայն իւր զակներու դիականց եւ շղթաներու վրայ, այլ նաեւ մանաւանդ այն զակներուն վրայ, որ արբանեակ եղան իւր դահիճներուն եւ մատնիչ իրենց եղբարց»:

Այդ մեծ ձայնը գիշերուան լռութեան մէջ՝ այդ աւերակաց վրայէն սասանելուց Սմբատ:

— Ո՞վ ես դու, մա՛րդ,— ըսաւ,— չարագուշակ մարգարէ, որ ամէն բարի փափագները ի շար փոխարկեալ կը տեսնես, ամէն քայլափոխ վատ կը մեկնես, իբրեւ թէ դու միայն քու ազգդ սիրէիր, եւ ամէն հայ մատնիչ լինէր եւ դաւաճան իւր ազգին, միայն դու տեսար նորա թշուառութիւնը եւ ցաւեցար, եւ Սմբատայ սրտեն արիւն չի՞ հոսիր միթէ այդ սուկալի պատուհասին, որ մեր վրայ հասեալ է:

— Եթէ ճշմարտապէս ազգդ կը սիրես, մ'երթար Խլաթ, մ'երթա՛ր Բուղայի. հոն կայ մահ բունեաղ ոչ քու անձիդ, ոչ քու տոհմիդ միայն, այլ բոլոր հայ ազգին, դարձու այս քաշերը, զինէ սոցա ձեռքը պատերազմի եւ ոչ շղթայից: Վատութեան անունը խոհեմութեան հետ մի խառնէր, խոհեմութիւնը ուխտադրուծներէ, սուտ երդումներէ հեռի կենալն է: Մինչեւ ե՞րբ եւ քանի՞ անգամ պիտ փորձեն հայք այդ թշնամին:

— Բայց ո՛վ եւ ինչ մարդ որ լինիս այսպէս մութունն եւ խաւարի մէջ կարելի չէ խօսիլ եւ վիճարանէի օթեւան մը մեզի գտնենք եւ հոն տեսնուինք:

— Ո՛ւր է ասկից վերջ հայուն օթեւան եւ բնակարան, Սմբատ Սպարապետ, ես լոյս աչօք Նորաշէն աւանը փնտռեցի եւ աւերակներ գտայ, մարդ փնտռեցի եւ երկոտանի գազաններ գտայ. դու խաւարի մէջ ի՛նչ կը յուսաս գտնել:

— Իջնենք, տղա՛ք,— ըսաւ Սպարապետը. ամէնը իջան ձիերնեն, եւ ինք ուղղուելով Յովնան ու կողմը,— ե՞ս քեզի գամ, թէ դու ինձ կուգաս,— հարցուց:

Իսկ Յովնան շուտ մը ցատկելով իւր բարձրաւանդակէն ճամփուն վրայ, եւ մօտենալով.

— Ես միշտ պատրաստ եմ գնալու եւ հնազանդելու նոցա, որ Աստուած ազգին գլուխը գրեր է, միայն թէ սրբազան պարտիք կայ իմ վզին, որ զիրենք վտանգէ զգուշացնեմ, մանաւանդ երբ վտանգն ակներեւ եւ յայտնի է:

Իսկ Սմբատ, երբ մերձեցաւ եւ նշմարեց ամառուան գեղեցիկ եւ աստղագարդ գիշերուան մը աղօտ լուսով Յովնան ու աչքերուն փայլը, որուն արդէն ձայնը մտքին մէջ ծանօթ յիշատակ մը կ'արթնցնէր, կանգ առաւ եւ ձեռքէն բռնելով,

— Ո՛ւր կրնամ քեզ հետ երկար եւ առանձին խօսիլ, Յովնան,— ըսաւ:

— Ո՛ր եւ երբ կամենաս, ես միշտ պատրաստ եմ:

— Երթանք ուրեմն եւ տեղ մը ճարենք, դու անշուշտ տեղ մը գտար քեզի եւ քու մարդիկներուդ. յուսամ թէ միայն չես:

— Բոլոր աւանը աւերակ է դարձեր, իշխան. ես իմ ընկերներո՛վս աւերակներու մէջ զետեղեցայ ինչպէս որ կրցայ, մենք մեր կորեկի հացով կը շատանանք, բայց դուք ինչպէ՞ս կ'ընէք. միատեղ պաշար ունի՞ք, ձիոց համար գարի ունի՞ք:

— Մենք էլ զինուոր ենք, Յովնան,— ըսաւ Սմբատ հառաչեչով,— մեր ձիերն էլ կրնան երբեմն շատանալ խոտով. եւ շատ անգամ քսանչորս ժամ անօթի կռուած ունինք. իրաւ արժանի ենք նախատանաց, վասնզի շատ յանցանքներ ունինք, բայց վատութեան նախատինքը Բագրատունի զօրավարի մը շփել, որու մազն ու մօրուքը զենքերու տակ ճերմկեր է, ծանր է, եւ դու պետք չէիր ընէր:

— Ներէ, իշխան մեծ,— պատասխանեց Յովնան եւ նոյն միջոցին զգաց, որ ծեր Սպարապետին ձեռքը կրքեն կը դողար՝ ինչպէս խօսելու ատեն ձայնը դողացեր էր.— ես մտքես անգամ չեմ կրնար անցնել այսպիսի նախատինք մը, եւ եթէ իմ խօսքերուս մէջ այնպիսի նշմար մը կար քու անձիդ վրայ, ինձ դառնա, քու կեանքդ պետք է Հայաստանի, նորա պահպանութիւնը միայն ինձ չափազանցութեան տարած կրնայ լինիլ:

— Մոռնանք այդ դիպուածը, Յովնան, վասնզի ժամանակը կարճ է, եւ պետք է ես քեզի հետ խօսիմ:

Վերջապէս յառաջ գնալով հասան եկեղեցույ մը առջեւ. «Գոնէ Հոս այս գիշեր սա աստուծոյ տան մէջ կրնանք պատսպարիլ», ըսաւ իշխանը, նոյն միջոցին թիկնապահները լապտեր մը բերին վառած եւ հագիւ թէ քանի մը քայլ առին՝ արանց, կանանց, տղայոց դիակներ տեսան, որ գետինը դիզուած էին եւ թանձրացած արիւնը ոտքերնին կը սահեցնէր: Սոսկալով ետ քաշուեցան, Սմբատ հառաչանքով հրամայեց թիկնապահաց ուրիշ տեղ մը ճարել եւ ինք Յովնանու միշտ ձեռքէն բռնած կը շրջագայէր, երբ թիկնապահք եկան իմացուցին թէ պատրաստ տեղ մը յարմարցուցին: Այն ատեն քանի՞ մը գորգ փռած սենեակ մը մտան, ուր Հայաստանի առաջին մեծ նախարարը եւ Սասունի լեռնականը դիմացէ դիմաց նստած ժամերով խօսեցան, եւ այդ խօսակցութեան վերջի արգասիքն այդ եղաւ, 4-եր Յովնան կատարեալ համոզուեցաւ թէ նախարարութիւնը՝ բազմազլխեան վիշապ՝ ի կորուստ պիտի տանէր Հայաստան, վասնզի այն նաեւ իմացաւ Սպարապետեն թէ Աշոտ Արծրունի, որ պատէ բազմելու կը պատրաստուէր՝ կը վարանի, վասնզի իւր նախարարքն իրեն հետ միաբան չէին:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ ԱՇՈՏ ԱՐԾՐՈՒՆԻ ԵՒ ԴԱԻԱՃԱՆՔ

Առաւօտուն երկու խումբերն իրարու հակառակ ճամփով կը բաժնուէին. Սպարապետին ձիաւորաց շքեղ խումբը կ'երթար Խլաթ թշնամույն երկրպագելու, իսկ Յովնանու լեռնականաց հետեւակ եւ աղքատիկ խումբը կ'երթար Ռշտունեաց Ոստանը թշնամին փնտռելու. եւ

հարուածելու: Եւ թշնամին գտնելու համար ոչինչ դժուարութիւն չի կար, միայն պէտք էր աւերակաց եւ կոտորածոց հետեւիլ. այսպէս հասաւ Ոստանի վաճառատեղին, որ դիակոք եւ գերեօք լեցուն էր, վասնզի անողորմ արաբացիք մարդկանց գեղեցիկները եւ կորովիները միայն գերութեան արժանի կը համարէին, իսկ տղեղները եւ տկացները սրոյ կը մատնէին:

Այս դառն վիճակին մէջ, երբ խեղճ ժողովրդեան մնացորդը գազանաց ձեռքը մատնեալ յուսահատ կը սպասէր մահուան, յանկարծ հրեշտակաց փրկիչ խումբ երեւցաւ Յովնան իւր սասունցիներով: Դահիճները փախչելու ծակ կը փնտռէին, գերիները ազատութիւն կը գտնէին, եւ Յովնան վայրկենին՝ ինկած թշնամեաց զենքերով կտրիճները կը զինէր եւ իր գունդը այսպէս ստուարացեալ՝ չի համարձակելով դիմել ժիրակայ վրայ ի Վանտոսպ, կը յարձակէր Ածանայ ձորը, ուր իմաց տուին իրեն թէ արաբացի մեծ գունդ մը փախստականներու ետեւէն էր դիմէր: Հոն աչուրները վեր առաւ Յովնան եւ առաջին անգամ իւր սիրտը մեծ ուրախութեամբ լցուցաւ տեսնելով, որ արաբացի խումբը կիրճի մը բերան կը կռուէր հայկական խումբի մի հետ, որ նիզակ, մանգաղ, պարսատիկ եւ աղեղն զենք ըրած՝ քաջութեամբ կը դիմադրէր, եւ երբ սասունցիք իրենց սոսկալի աղաղակը ձգեցին եւ արաբացուց ճամփան փակեցին, արեան գետեր սկսան վազել եւ հազիւ քանի մը հոգի կրցան փախչիլ երթալ Արտամէտ իրենց զօրավարին իմացնել պատահարը:

Այն ատեն ժիրակ առած զօրքերը ամենայն արագութեամբ Յովնան փնտռելու ելաւ: Իսկ սա հազիւ թէ մտաւ սստան՝ իմացուցին իրեն թէ արաբը հասաւ: Նահանջի ժամանակ չի կար, ուստի շուտ մը ամբողջ քաջուեցաւ եւ հողէ պատնէշներով ամրացուց ինչ որ խաթարեալ էր պարիսպներէն. դռներն ամրացնել տուաւ, եւ հրամայեց, որ փնտռեն բերդին մէջ եթէ կար ոք, որ տեղեկութիւն ունենար ելից ու մտից: Եւ ահա գտան եւ բերին բերդապահը, որ մեզի ծանօթ Խուրենն էր, որ արաբացուց կոտորածը լսելով եկեր իջէր էր Արտոս լեռան ճորճորներէն եւ մտեր բերդը միայն թաղած եւ ծածկածները զննելու, եւ որ հիմա սոսկումով կ'իմանար բերդին պաշարումը եւ շատ գոհ էր, որ գոնէ ընտանիքը լեռնէն չէր բերած:

Յովնան տեսնելով այս մարդը սկսաւ հարցնել եւ իմանալ թէ բերդը ինչ տկար տեղ ունէր պաշտպանելու, մի թէ կարելի՞ էր ծովէն նաւակ կամ լաստ գտնել եւ փախչել: Խուրենն այս հարցմունքներուն ուշադրութեամբ մտիկ դնելով եւ տեսնելով թէ այդ հասարակ մարդը շատ կը յարդէին իւր ընկերները, ըստ իւր սովորութեան ըսաւ.

— Իշխան...

— Լռէ՛, անպիտան շողոքորթ, ես էլ քեզի պէս սոսկական մարդ եմ, եղբայր չե՞ս կրնար զիս անուանէի զրուցէ միայն թէ այս քու բերդը գաղտնի ճամփայ մը՝ փախչելու տեղ մը ունի՞:

— Ինչպէ՛ս չունի, եղբայր, ստորերկրեայ ճանապարհ մը կայ, որ բերդէն դուրս վարը կը հանէ:

— Ո՞ւր վարը:

— Ահա՛, սա հին եկեղեցին կը տեսնե՞ս, ճիշտ դորայ մէջէն է ելքը խորանին տակը. Սուրբ Ստեփաննոսի եկեղեցին է դա:

— Այս մօտերս անկից մարդ անցած ունի՞:

— Ինչպէ՞ս չունի, ես այս առաւօտ անկից ներս եմ մտել:

— Շատ բարի, եղբայր, ապրի՛ս, Աստուած բանդ յաջողէ.— ըսաւ Յովնան եւ հրամայեց երկու ճարպիկ երիտասարդներու երթալ տեսնել ճամփան իւր բոլոր երկայնութեան մէջ եւ երբ կարելի է զգուշութեամբ դուրս ելնել եւ բարբարոսաց դիրքն իմանալ:

Եւ ինքն այն միջոցին կը դիտէր թէ ինչպէ՞ս թշնամին կը զեղանէր, կը տարածէր որպէսզի ամէն կողմէն բերդը պաշարէ, եւ իւր սուր աչքերը չէին բաժնուէր այդ Ս. Ստեփաննոսի եկեղեցին, որու դռան առջեւ քանի մը արաբացի զինուոր միայն կ'երեւային եւ որ վերջը թողին եկեղեցին եւ եկան խառնուելու ամբոխին հետ: Վերջապէս մեծ հաճութեամբ տեսաւ իր երկու խութեցիքը, որ աչալուրջ գողի պէս գլուխնին կը հանէին եկեղեցոյն դռնէն դուրս զգուշութեամբ եւ ներս կը քաշուէին, վերջը՝ քանի մը վայրկեանէն կը տեսնէր, որ նոյն խութեցիներէն մէկը եկեղեցոյն տանեաց վրայ դառացեալ կը շրջէր սողալով եւ ամէն կողմ կը դիտէր ու կ'աներեւութանար. «Ապրի՛ք տղաք, այսպէս պէտք է լինիլ միշտ», կ'ըսէր Յովնան ինքնիրեն եւ կը սպասէր նոցա գալստեան, ու սաստիկ կը ցաւէր թէ ինչպէ՞ս այդպիսի փոքրիկ խմբով ելեր էր իւր չեռներէն: «Ա՛հ, եթէ հազար հոգի մը իմ գլուխս ունենայի փոխանակ այս հարիւր քաջերու, այդ երեսուն հազար աւազակաց խումբը կաքաններու պէս կը ցրուէի հիմա: Տեսնենք, ո՛ր զիտէ թերեւս Աշոտ Արծրունին բան մը յաջողի ընելու. փոքրիկ յաջողութիւն մը բաւական է ինձ եւ ես շաբաթ մը կու գամ երկու հազար հոգուով իրեն օգնելու»:

Այսպէս կը խորհրդածէր, երբ տղաքը եկան եւ պատմեցին իրենց ստորերկրեայ արշաւանքը, եւ նա զիրենք վարձատրեց «Շա՛տ բարիք ապրի՛ք, որդեակք», ըսելով. այս բառերը Յովնանու ժլատ բերնէն մեր լեռնցիները այնչափ ուրախացուց ինչչափ որ Բիւզանդիոնի կայսերաց պալատականը կ'ուրախանային, երբ ինքնակալ տէրը բազմականգուն տիտղոսներ շնորհէր իրենց:

Ժամանակն սկսէր էր մթնել, երբ ինք առջեւէն մտաւ գետնուղին եւ ամէնքը ետեւէն հասան եկեղեցին, զգուշութեամբ ելան դուրս եւ առանց տեսնուելու սկսաւ յետադարձը, ու բոլոր զիշեր քալելով հասան Մոխրաբերդ, այդ բերդը թէպէտ կիսաւէր, բայց լաւ պատսպարան մ'էր խութեցի գունդին, որ տարածուեցաւ քնոյ հանգիստ առնուլ եւ կազդուրիւր Իսկ Յովնան ըստ իւր անխոնջ բնութեան եւ պարտուց, ամէն կողմ լաւ քննելէն վերջ՝ իջաւ ծովեզերեայ կողմը, բերդին նստաւ եւ կը դիտէր ծովը, որ շարունակ բարձրանալով կ'ընդարձակէր իւր սահմանը, կ'ողողէր ցամաքը, կը կլանէր շէն եւ անշէն. իւր հայրենասէր աչաց Հայաստանի պատկերն էր այդ տեսարանն, որ թշնամին կ'ողողէր, եւ այդ Մոխրաբերդ, որուն պարիսպներուն բարձրութեան սկսէր էր հասնել օրաուր առատացեալ ծովը:

Այդ խորհրդածութեանց մէջ յանկարծ երկու նաւ տեսաւ, որ տկար հողմով հանդարտ կ'անցնէին Աղթամար կղզոյ քովէն դէպ արեւմուտք դիմելով, վազեց գնաց առաւ իւր Սասնցի դրօշակը, որ սպիտակ լաթի վրայ կարմիր խաչ մ'էր, եւ սկսաւ ծածանել օդին մէջ. ուրախութեամբ տեսաւ, որ նաւերը դէպ ծովեզրը ուղղեցին իրենց ընթացքը, եւ երբ դեռ բաւական հեռու էին, Յովնանու սուր աչքերը նշմարեցին հայ քանի մը իշխանագունք եւ ընտանիք էին, որ կ'երթային եւ հաւանական թէ կը փախչէին: Երբ աւելի մօտեցան, տեսաւ, որ միջահասակ մարդ մը ոտքի վրայ կեցած, դէկը ձեռին նաւը կը կառավարէր, տասնի չափ կանայք եւ տղայք նաւուն խորը նստած տխուր՝ լրիկ արցունք կը թափէին. ութ-տասը ազատորդի երիտասարդք վտանգեալ վահանները ձախ եւ աջով սուրերու վրայ յեց եալ իրեն կը նայէին, իրենց արիւնլուայ եւ պատառոտի ըզզեստներու վիճակը կը ցցնէր թէ կռիւէ նոր կ'ելնէին: Երկրորդ նաւը առաջնոյն հար եւ նման կերպարանք ուներ:

— Փա՛նք ազատողին, Խոսքով իշխան,— ըսաւ Յովնան ճանչելով Ակէացին, որ դէկին վրայ կանգնած էր. իսկ նա լի տխրութեամբ աչքերը երկինք վեր առած.

— Փառք քեզ, տէր, փառք քեզ, հաղագս ամենայնի, տէր, փառք քեզ,— պատասխանեց եւ իւր լայն կուրծքէն մեծ հառաչանք մ'արձակեց:

Մէկ-երկու նաւավար առազաստն իջուցին, մէկ-երկունք էլ պարսպին վրայ ցատկեցին ելան եւ նաւը մերձեցաւ. նոյնպէս միւս նաւն էլ անոր օրինակին հետեւեցաւ:

— Եղբայր,— ըսաւ Խոսքով,— ապահով տեղ ենք յուսամ այս խաչի դրօշակին տակ:

— Օրուան մը ապահովութիւն կրնամ տալ քեզ,— պատասխանեց Յովնան,— եւ այսպիսի ժամանակ՝ այս վայրկենիս չգիտեմ թէ Արծրունեաց տէրը կրնա՞յ այսչափ խոստանալ:

— Շղթայներու մէջ ի՛նչ կարելի է, որ խոստանայ:

— Շղթայներո՛ւ մէջ, այսքա՞ն շուտով...

— Ինքն էլ եւ իւր որդին՝ Գրիգոր, Վահան Արծրունի եւ նորա ուրդին՝ Գագիկ: Մուշեղ եւ Հրանդշտիկին եւ մեծ տիկինն Հռիփսիմէ եւ ուրիշ շատ ազատ տանէ մարդիկ կապեալ եւ ուղտերու վրայ բարձեալ Ատրպատականէ Բաղդատու ճամփան յուղարկուեցան:

— Բայց դուք պատերազմով կ'երեւայ թէ ազատած էք, ձեր վիճակը յայտնի ցոյց քչուտայ:

— Մենք մեր ազատութիւնը աստուծոյ օգնութեան եւ մեր սուրբերուն պարտիմք. իսկ նոքա իրենց շղթայները՝ մատնիչներու անարգ վատութեան:

— Որո՞նք էին մատնիչները:

— Են՞չ պէտք յիշել անօրինաց անունները:

— Ոչ միայն պէտք է յիշել, այլ նաեւ կրակով գրել, ժայռերու վրայ փորագրել, մանր եւ փոքրիկ տղայոց ուսուցանել, որ նոցա անունը նգովեն եւ նոցա օրինակեն քստմնել սովորին եւ մեծ, հասակաւոր մարդիկ առաջին առթիւ զանոնք պատուհասեն. որո՞նք են այդ անօրէնները:

— Մուշեղ՝ Վահեւունեաց ցեղէն, Վահրամ՝ Տրունեաց ցեղէն, եւ միւս Վահրամ թիկնապահ իշխանին, միաբանելով իրենց հետ ազատաց գունդը, զաղտնի պատգամաւոր դրկեցին Բուղայի կապել եւ մատնել իւր ձեռքը Աշոտ եւ իւր հաւատարիմները, որ բոլոր բազմութեամբ ապաստան եալ էինք Նկանի բերդը: Այդ վիճակը տեսնելով իշխանը՝ գնաց եւ անձնատուր եղաւ թշնամույն. մենք էլ պարտաւորեալ իւր օրինակին հետեւեցանք, բայց երբ տեսանք երկրորդ կարաւան մը, ուր մեր կանայք եւ զաւակունք գերի կը վարէին ի Բաղդատ, եւ որովհետեւ զարմանալի յիմարութեամբ թշնամիք մեր զենքերը չէին առած մեզմէ, ձայն տուինք իրարու զարկինք ցրուեցինք խումբը եւ կարաւանն ազատեցինք. բայց ո՛ր փախչիլ կրնայինք, Ամիկայ (ամրոցին կողմը դէպի ծով զմեզ թշնամին կը վարէր, երբ մենք պատնէշ եղած մեր ընտանեաց՝ կռուելով կ'ընկրկէինք մտքերնիս դրած ծովակալու լինել քան թէ գերութեան մատնուիլ. եւ իրօք ծովեզրը ետեւնիս եւ թշնամույն բազմութիւնն առաջնիս, «քա՛ջ եղիք, նաւ գտանք» ձայնը մեր զօրութիւնը բազմապատկեց, յուսահատ վերջին յարձակմամբ թշնամին ետ մղեցինք, կանայք եւ որդիք մտտան նաւերը, եւ ես ու սա ութը տղաքը միատեղ ինքզինքնիս նաւերը նետեցինք եւ բացուեցանք: Բայց ի՛նչ սոսկալի փրկութիւն է այս. ահա սոքա կուլան փոքրիկ աղջկանս

կորստեան վրայ, նոյնպէս ամենքը կամ հայր ունէին, կամ եղբայր, կամ քոյր, որուն վրայ պիտի ողբան յաւիտեան. եւ չենք գիտեր ո՞րն է աւելի ողբալի, հոգոյ կորուստը թէ մարմնոյ:

— Աստուած ողորմած է եւ արդար, Մերուժաններ ու Վասակներ չեն ազատիր իր բարկութենէն, հիմա մենք տեսնենք թէ ի՞նչ բանի պէտք ունին այս տիկիները, եւ մենք ի՞նչ ծառայութիւն կրնանք ընել իրենց եւ ձեզի:

— Յիրաւի ես էլ չգիտեմ թէ ո՞վ ինչ բանի պէտք ունի. միայն այն գիտեմ, որ երեք օր է հացը բերնես վար չերթար:

Գլուխը ետ դարձուց Յովնան եւ տեսաւ, որ քանի մը խութեցի տղայք ելեր կը նայէին, ուստի իրենց հրամայեց, եւ նոքա շուտ մը բերդին ամենէն լաւ սենեակներուն մէկը խոտի դեզեր բերին եւ փռեցին, իրենց գարի հացեն եւ չոր պանիրեն նոյնպէս բերին, սափորով մ'էլ ջուր դրին, որ փախստականք հանգչին ու կազդուրին:

Երբ այս սասնական հիւրընկալութիւնը վայելեցին մեր ազնուատոհմք, նօսրով Յովնանու հետ առանձնացաւ եւ հարցուց թէ ի՞նչ էր միտքը, մինչեւ ե՞րբ այդ աւերակ բերդին մէջ կենալ էր, իսկ Յովնան յայտնեց թէ իրեն այդ երկրին մէջ երկայն կենալ անկարելի էր, մանաւանդ երբ բուն երկրին բնակիչք ոչ յոյս, ոչ կարողութիւն եւ ոչ գլուխ ունէին դիմադրելու, եւ Ժիրակ Ոստանի բերդին առջեւ երկայն չէր կրնար կենալ եւ անտարակոյս խութեցի գունդին ետեւէն սլիտի արշաւէր, վրէժխնդիր լինելու այն չարեաց, որ հասուցեր էին իւր գօրաց, ուստի իրեն պարտք էր դառնալ Սասուն եւ մտածել թէ ի՞նչ պէտք էր ընէր:

— Ինչչա՞ փ են քու գօրքերդ,— հարցուց Խոսրով:

— Գրեթէ հարիւր հոգի:

— Ուրեմն մեր նաւերը զձեզ կրնան առնուլ եւ տանիլ ուր որ կ'ուզէք:

— Լաւ՛, ուրեմն այս գիշեր ճամփայ կ'ելնենք, եւ երբ քամին յաջող է կը հասնինք Դատուան: Եթէ դուք յանձն կառնուք մեզի հիւր լինիլ Սասուն մինչեւ որ այս պատուհասը անցնի՝ մենք շատ գոհ կը լինինք:

— Արդէն մենք տարագիր փախստական մարդիկ ենք, ապահովութիւն ո՛ւր որ գտնենք հոն կը դիմենք:

Նաւավարներն բերել տուին եւ հարցրին. նոքա ապահովեցին թէ կէս-գիշերուն հանդարտ քամի մը որ կ'ելնէր սովորաբար՝ զիրենք առաւօտուն կանուխ Դատուան կրնար հանել: Նոյնպէս նաւավարներու ըսած խաղաղութեամբ եւ հանգիստ Դատուան հասան Յովնան ու Խոսրով եւ նոցա ընկերքը. կանանց համար գրաստներ եւ արաբացի նժոյգներ նաեւ կը ճարէին մեր սասնցիք եւ կ'ելնէին իրենց լեռները, որ արդէն փախստականներով լեցուն էր եւ որ շրջակայից միմիայն ապահովութիւն մնացեր էր:

Բայց Յովնանու սիրտը հանգիստ չէր, գիշեր-ցերեկ զինքը խորհուրդ մը կը տանջէր, ճանապարհաց կիրճերը նստած քանի մը հոգուով եւ շարունակ տեղափոխուելով հարուած հարուածի վրայ կը բերէր թշնամեաց եւ զարմանալի հետաքրքրութեամբ կը տեղեկանար թէ ի՞նչ կընէ թշնամեաց զօրավարը, թէ որո՞նք են, որ միշտ իւր քով կը գան վին, թէ ի՞նչ կընէ Սմբատ Սպարապետ, թէ ի՞նչ կընէ իւր որդին Աշոտ, ի՞նչ կ'ընեն եւ ո՞ւր են մատնիչ նախարարք եւ

ազատք, որ Արծրունեաց Տէրը մատնեցին. եւ այս ամէն նիւթերուն վրայ լաւ, ճիշտ եւ մանրամասն տեղեկութիւններ կառնուր: Ականատես վկայներէ կ'իմանար, թէ Սմբատ սաստիկ դառնացեր էր Աշոտս մատնութեան վրայ եւ հաճոյանալով Բուղայի Վասպուրականի բոլոր գերիքն, բացի մեծամեծաց, յաջողէր էր ազատել եւ իւրաքանչիւր իր տեղը դարձնել: Եւ թէ այս հայրենասիրական գործողութիւնն ամենայն ճշտութեամբ կատարելու հսկեր էր: Եւ թէ նորա որդին՝ Աշոտ միշտ կը ջանար թշնամոյն ներկայութենէն հեռու կենալ: Միւս կը սղմեն կ'իմանար, թէ Մուշեղ Վահեւունի եւ միւս երկու մատնիչ Վահրամներ Բուղայի բանակին մէջ իբրեւ բարեգործք եւ հաւատարիմք բարձրաւիգ կը պտրտէին:

Իր արշաւանքները անհանգիստ ըրին վերջապէս տաճկաց զօրավարը. եւ խիստ սլահպանութիւն հրամայեց ընել Խոյթի լեռներուն վրայ, բայց Յովնան նաեւ կը փոխէր իւր պատերազմի կերպը եւ շատ անգամ կը տեսնուէր արաբացի հագուստներով՝ նոցա դրօշակով կոտորած հասցնելու համար նոցա վրայ:

Բայց ի՛նչ էր Յովնանու ջանքը եղած ապականութեան հետ բաղդատեալ. գոյժ կը հասնէր դարձեալ թէ Գուրգէն Արծրունի՝ եղբայր Աշոտոյ մեծ իշխանին թէպէտ մեծ յաղթութիւն կանգնելով ընդդէմ Բուղայի զօրավարաց Ռոսերանք գաւառին մէջ եւ հազար ութ հարիւր հոգի ջարդելով ի թշնամեաց, խաբուելով յիմարաբար անձնատուր եղեր էր յուսահատելով եւ հաւատալով նորա երդմանցը, որ եղբօրը տեղ կը խոստանար զինքն իշխան կացուցանել Վասպուրականի:

Քաջութիւն, վատութիւն, մատնութիւն եւ յիմար վստահութիւն այնպիսի խառնաշփոթ ազդեցութիւն կ'ընէին խեղճ մարդուն զլխուն, որ հայ նախարարեանը արհամարհել իրեն սովորութիւն ըրած էր, բայց իւր անխօս բնութիւնը կ'օգնէր իրեն եւ ժողովրդեան առջեւ չէր ուզէր յայտնել իւր մտածութիւնը, ուստի կը համբերէր: Երբ իմացուցին իրեն, թէ Բուղայ վերցուց բանակը եւ ելաւ ի Խլաթայ երթալու ձմեռելու Դուին, ինքն էլ պատրաստութիւն տեսաւ իրեն հետեւելու եւ երթալու Խլաթ իր առաջադրութիւնը ի գլուխ հանելու:

Խլաթ այն ժամանակ Վասպուրականի գեղեցիկ մէկ քաղաքն էր. ծառախիտ պարտէզներէ շրջապատ եալ, իւր պտուղները միշտ անուշահամ, միշտ գեղեցիկ, հոչակաւոր էր բոլոր Հայաստան. իւր դիրքը Վանայ ծովուն վրայ էր տարածեալ վերուստ ի վայր, իւր ամուր բերդը, աշտարակոք ամրացեալ, եկեղեցիներուն գմբէթները բարձրաբերձ, վաճառանոցներն հարուստ, դարձեալ նոյն վայրկենին էրբ ամբողջ Հայաստան ոտնակոխ կը լինէր, նա միայն նիւթական կորուստ չունենալով, բացի մայր եկեղեցոյն, որ մզկիթ էր դարձեր, շէն եւ փարթամ կերպարանք ունէր. տաճիկը Տարօնս եւ Վասպուրականի աւարը հոն էր լցուցեր, եւ առեւտուրը լաւ վիճակի մէջ էր: Ուստի երբ բանակը վերցուց Բուղայ Դուին երթալու, բնակիչքը շատ գոհ չեղան, ոչ միայն որ մեծ բռնաւորին եւ զօրաց հեռանալով առեւտուրը պիտի պակսէր, այլ, մանաւանդ որ նորա հեռանալով անհամար փոքրիկ բռնաւորք մէջտեղ պիտի ելնէին ինչպէս միշտ սովորութիւն է, եւ այս՝ փորձով գիտէին իւրաթեցիք. ուստի քանի որ զօրաց թիւը կը պակսէր վաճառական մարդն էլ իւր կրպակը կանուխ կը գոցէր եւ իր պարտէզներու մէջ ծածկուած տունը կը հեռանար:

Ինչպէս սովորութիւն եղած է միշտ արեւելքի մէջ, թագաւոր կամ զօրավար երբ կ'ելնէ ճանապարհ, նշան է երթալու ամենուն, այնպէս եւ Բուղայի ելնելէն վերջ՝ դիւանապետը նաեւ իւր թղթերը կաշեայ պարկերու մէջ կը գետեղէր եւ կը պատրաստուէր իւր տիրոջ ետեւէն ելնելու երկրորդ օրը: Ինք Խլաթ քաղքէն դուրս պարտէզներու մէջ ամառանոց մը կը բնակէր, բնակարան

իշխանագուն հայու, որ պատերազմի իրաւունք իրեն վիճակեցուցեր էր, ուստի դիւանապետը, որուն Միրզա Հասան անուն կու տային, իւր բոլոր պատրաստութիւնքը տեսած առաջին քաղցր քունը կը քնէր, իմացաւ որ մէկը զինքը կը դողէր զգուշութեամբ. կարծելով թէ ծառան զինք կարթնցնէ սկսաւ սաստել, որ հեռանայ եւ թողու հանգիստ քնել: Բայց տեսնելով, որ ազատում չի կայ, աչքերը բացաւ եւ զարմանքով նայեցաւ, որ ծառային տեղ միջահասակ, լայնալանջ, մեծագլուխ մարդ մը գլխուն վերելը կեցեր էր, որուն սեւ եւ փայլուն մազերը ուսը կը հասնէին, եւ երկու աչք ունէր սլաքի նման, եւ որուն ժպիտը հեզնութեան կերպարանք ունէր քան թէ ծիծաղի. այս օտար մարդը երբ գլխուն վրայ տեսաւ Միրզա Հասան, սուկալով ձեռքը երկնցուց դէպի դաշոյնը, որ բարձին քովն էր, որպէսզի ինքզինք պաշտպանէ. իսկ մարդը առանց խօսելու ձեռքը նորա դաստակին վրայ գրաւ եւ այնպէս տղմեց, որ ոչ միայն ձեռքը կարկամեցաւ՝ այլ ցաւին չի դիմանալով սկսաւ աղաղակել: Իսկ անծանօթը իւր լայն ձեռքը բերնին վրայ դնելով կամաց եւ հանդարտ ձայնով

— Ամօթ է, Միրզա Հասան, քեզի այդպէս տղու նման կանչվոտել,— ըսաւ.— դու գրագետ եւ ուսումնական մարդ ես, ի՞նչ կ'ըսեն քու ծառաներդ, երբ պատմես թէ ձեռքդ փոքր մը տղմելուն չի դիմանալուն այդպէս ողորմուկ ձայն կը հանես:

Իսկ Միրզա Հասան տեսնելով թէ մարդն անուշ կերպով կը խօսի եւ իւր ծառաներուն խօսքը կընէ, որ դուրսն են, սկսաւ ձայնը բարձրացնել.

— Անհաւատ շուն, որ աւագակ հայու մը կը նմանիս, չե՞ս վախեր որ ետքը ի՞նչ կը լինի քու վիճակդ, դու չե՞ս մտածէր թէ ես ո՞վ եմ, թէ իմ տերս Բուղայ ի՞նչ մարդ է:

— Նախ՝ պէտք է գիտնաս, որ նախատական բառ պէտք չէ գործածես եւ թէ քու ծառաներեդ նորա միայն կենդանի են, որ խելօք վարուեցան եւ անձնատուր եղան. ուստի դու էլ պէտք է խելօք լինիս, երկրորդ պէտք է գիտնաս թէ հայ աւագակ միշտ քիչ հանդիպած է աշխարհքիս վրայ, քան թէ իրեն դրացի ազգաց մէջ, երրորդ՝ թէ ես կենացս մէջ երկիւղ ըսուած բանը չեմ գիտեր թէ ի՞նչ է եւ նոյն քու Բուղայ յեղ նաեւ չեմ վախել:

— Բայց ի՞նչ կ'ուզես դու ինձմէ, զի՞ս էլ սպաննել կ'ուզես ծառաներուս պէս:

— Ո՛չ երբէք, ես անզէն մարդ չեմ սպաննէր:

— Ոսկի՞ կ'ուզես, ահա՛,— ըսաւ եւ բարձին տակէն քսակ մը հանեց երկնցուց Միրզա Հասան ձեռքերը դողալով:

— Ոչ ոսկի եւ ոչ արծաթ, իմ ուզածս ուրիշ բան է:

— Ի՞նչ կ'ուզես, գրուցէ՛, մարդ,— ըսաւ դիւանապետը բոլոր անձամբ գողաւով եւ աչքերը խփելով, ար զիմացիսին սլաքային աչքերը չի տեսնէ, վասնզի նորա հայուածքը՝ ծանր ու հանդարտ խօսուածքը սուկալի ազդեցութիւն մը կ'ընէին իւր վրայ:

— Բոլոր դիւանի թուղթերը քու քովդ են, այնպէս չէ՞:

— Այո, անոնք կ'ուզե՞ս, ահա սա պարկերուն մէջ են:

— Ո՛չ, ամէնքը չեմ ուզեր, մէկ թուղթ մը միայն կուզիմ:

— Ո՞ր թուղթը, գրուցէ՛ տամ:

— Դու կը յիշես թէ երբ Աշոտ Արծրունեաց Տէր Նկանի բերդին մէջ պաշարած էր, քանի մը հայ իշխանք գաղտնի նպմակ գրած էին Բուդալի:

— Այո, գիտեմ, կը յիշեմ:

— Այդ թուղթը պէտք է ինձ գտնես եւ տաս, ահա բոլոր իմ պահանջմունքս:

— Այդչա՛ փ միայն, եւ այս ոչինչ թղթին համար զիս սարսափեցուցիր:

Այս խօսքերն ըսելէն վերջ ելաւ տեղէն եւ պարկերուն մէկը բացաւ դողդոջուն ձեռք եւ հայերէն թուղթ մը գտնելով,

— Ահա թուղթը,— ըսաւ:

— Ճշմարիտ ա՛յս է, հարցուց մարդը կանթեղին մօտենալով աչք մը պտտցնելէն եւ ծոցը դնելէն վերջ, լա՛ւ է, Միրզա Հասան, հիմա պէտք է ինձի շիտակը խոստովանիս թէ ի՞նչ է Ջարր ամիրապետին հրամանը առ Բուդայ Հայաստանի համար:

— Արդէն կը տեսնես թէ ինչ է. կամ պէտք է Հայաստան իւր անհաւատութիւնը թողու եւ ուղիղ հաւատքն ընդունի, կամ պէտք է բոլորովին կորի, եւ իւր յիշատակը աշխարհքես վերնա:

— Ուրեմն մնաս բարեւ, կը տեսնես թէ ես իսելօք եւ խօսք հասկցող մարդոց վնաս չունիմ,— ըսաւ եւ առանց ետին դարձնելու գլուխը՝ հանդարտ քայլերով ելաւ դուրս:— Երթա՛նք տղաք,— գրուցեց եւ անհետ եղաւ:

Միրզա Հասան դուրս ելաւ եւ իրօք տեսաւ իւր քսանի չափ ծառաներէ մէկ քանի հատը փողոտեալ, միւսները չուաններով կապկպած. ծառաներուն եւ ինքնիրեն կը հարցնէր թէ ո՛վ էր այդ սուկալի մարդը կամ երեւոյթը:

Մենք գիտենք, թէ խութեցի Յովնանն էր նա:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ ՎՐԷ՛Ժ

Ձմեռը հասաւ եւ ձիւնն ու սառը պատեցին Հայաստան. Բուդայի կոտորածը դադարեցաւ, միայն թէ իւր անուան սուկումն ամէն սրտի կը տիրէր, եւ ինք ցրուած ժամանակ իւր արիւնախանձ զօրավարքը, խստութեամբ պատուիրել էր ամէնուն, որ գարնան սկիզբը անգանդաղ պէլզք էին հասնիլ Դուին: Սոցա մէջ էին մեզ ծանօթ երեք մատնիչ հայ նախարարք, որ Խլաթ քաղքեն մէկ-երկու օրուան ճամփայ յուղարկաւոր երթալէն վերջ՝ հրաժարական ողջոյնը տուին բարբարոս իշխանին եւ բաժնուեցան դառնալու իրենց տուները:

Մուշեղ Վահեւունի երբ իւր երկու մատնութեան ընկերները՝ երկու Վահրամք բաժնուեցան իրմէ, գնաց բնակելու Նազուկ լճին վրայ իւր Հերերթի ամրոցը, ուր հանգիստ նստած կը սպասէր գարնան մեծամեծ վարձքերու Բուդայէ, որ խոստացեր էր գրել Ամիրապետին նոցա ամենամեծ ծառայութիւնքը եւ արժանաւոր փոխարէնը: Նազուկ փոքրիկ եւ գեղեցիկ լիճը գարդն էր Կորի գաւառին, եւ ձմեռ ժամանակ ամբողջ սառելով գեղեցիկ հայլի մը կը կազմէր, բայց լճին շրջակայ

բազմամարդ գեղերը մեծաւ մասամբ անապատացեալ էին, եւ Մուշեղ չորս կողմ լուր կը դրկէր, որ բնակիչք չի վախէն դառնան իրենց բնակարանները, ապահովութիւն եւ պաշտպանութիւն իրենց խոստանալով: Իսկ գիւղացիք, որ արդէն իւր անիրաւութիւններէն ձանձրացեր էին, շատ դժուարութեամբ եւ ակամայ կը դառնային իրենց բնակարանները, եւ մեծ մասը գիւղերուն անապատ մնացել էր:

Ձմեռուան մէջ Տարօնս կողմէն երիտասարդ խումբեր կու գային իրենց պաշարներով, այդ քրեալ գիւղերուն մէջ բնակութիւն կը հաստատէին, նոյնպէս տարոնեցիք ոմանք հինգ-վեց հոգի Կորայ վանքը եկած հիւրընկալութիւն խնդրելով ուխտաւորաց սենեակները կը բնակէին, եւ վանահայրը թէպէտ սկիզբները հիւրընկալութեան երկայնաթենէն ձանձրացած՝ կուգեր զիրենք ճամփայ դնել, բայց նոցա գլխաւորին համեստ եւ առաքինի վարմունքը, իւր ջերմեռանդութիւնը, որ միշտ երկար սաղմոսերգութեանց ներկա էր եկեղեցին, իւր աշխատասիրութիւնը, որ պարապ ժամ անցնել չէր գիտէր, այլ միշտ ծառայութիւն մը, գործ մը կը գտնէր եւ կը կատարէր՝ վանահօր կարծիքը փոխեցին. մանաւանդ որ այդ ձմեռուան միջոցին այս տարոնեցի տղայք կ'երթային որսի եւ իրենց յաջող նետաձգութենէն ոչ թռչուն, ոչ կենդանի չէր ազատէր դիւրութեամբ եւ կրօնաւորաց սեղանատունը ուտիք օրեր պատուական եւ համով կերակուրներով կը զարդարուէր: Վերջապէս ութ-տասը օրուան մէջ ար օտարականները այնպէս ընտանի եղան, որ վանքին փայտակիր, փայտահատ, ջրկիր, աւելաւու, դոնապան այս մարդիկն էին. եւ օրաւոր հարկաւոր անձինք դարձեր էին վանքին մէջ: Պէտք է գիտնալ նաեւ, որ Կորայ վանքը Բլրոյ մը վրայ շինուած, մինչեւ այսօր դեռ ունի իր բարձրաբերձ պարիսպները, եւ եթէ եկեղեցւոյն գմբէթը շչինէր վրան բարձրացեալ՝ աւելի բերդ մը կը կարծուէր քան թէ վանք: Ս. Դանիէլի էերունոյն էր նուիրեալ եւ իւր մարմինը եկեղեցւոյն մէջ է թաղեալ մինչեւ այսօր: Տարօնեցւոց կիրակի օրեր եկեղեցին բազմաթիւ երեւիլը չէր զարմացներ մեր վանականքը, վասնզի աշխարհք գիտէր, թէ Տարօն շատ չարչարուէր էր այդ մէկ-երկու տարուան միջոցին մէջ:

Մուշեղ իշխանին գլխաւոր ձմեռուան զուարճութիւն որսն էր. յաճախ որսական բարակներ եւ ութ-տասը թիկնապահներ հետ առած կ'երթար շրջակայքը որսալու: Ուստի նոյնպէս, երբ օր մը որսէ դառնալով Կորայ վանուց առջեւէն կ'անցներ՝ յանկարծ քանի մը հետեւակ տարոնեցի դիմացն ելան, եւ մէկը լայնալիճ աղեղէն այնպիսի նետի հարուած մը տուաւ ձիուն փորին, որ կենդանին ցաւէն յիմար եալ ու կատաղեալ զարկաւ Մուշեղ ի գետին եւ ինք գնաց ինկաւ քանի մը մղոն հեռու եւ հոգին փչեց: Իսկ Մուշեղի թիկնապահները երբ իրենց տէրը տեսան ինկած եւ օգնելու դիմեցին այնպիսի նետաձգութիւն մը իրենց դէմ սկսաւ, եւ թշնամի խումբը այնպէս շատցաւ եւ իրենց դէմ յարձակեցաւ, որ թողին փախան, եւ քանի մը հոգի նոյն միջոցին Մուշեղի ժամանակ չի տալով գետնէն ելնելու, ոտքերը ձեռքերը կապելով առին վանքը տարին, ուր իրենցմէ շատեր արդէն տանտէր դարձեր էին:

Մուշեղ նախ ջանաց այս տարոնեցւոց խօսք հասկցնել իմացնելով թէ ինք Բուղայի բարեկամն էր եւ թէ մեծ թագաւորին շատ ծառայութիւններ ըրած, եւ թէ իրենց յանդգնութիւնը մեծ պատիժներու արժանի էր, եւ թէ զինքը եթէ թող տային անյիշաչար կը լինէր եւ կը ներէր՝ նաեւ վարձ էլ կու տար: Բայց այդ կոշտ գիւղացիքը խօսք մը չէին պատասխանէր, մինչեւ որ այդ ընդարձակ վանքին սենեակներուն մէկը զինք տարին: Հոն իրեն կապերը քակեցին եւ թողին, որ նստի. քիչ մը բան բերին, որ ուտէ եւ քիչ մը գինի, որ զօրանայ: Այս միջոցիս վանահայրն իմանալով եղածը կուգեր ներս մտնել իշխանին քով, իսկ երբ տարոնեցի պահապանք զինքն արգիլեցին՝ սկսաւ զանգոսիլ եւ ձայնը բարձրացնել, մինչեւ որ այս աղաղակը լսելով դուրս եկաւ նոցա գլխաւորը:

— Աս ինչ է, եղբա՛յր,— կ'ըսէր վանահայրը,— «Տուն իմ տուն աղօթից կոչեացի, եւ դուք արարիք զդայ այրս աւագակաց» Քրիստոսի խօսքը իմ վանքիս վրա՞յ պիտի ճշգրտէք: Աս ի՛նչ ապերախտութիւն է.ա՞յս է իմ հիւրընկալութեանս փոխարէն ձեր ըրածը, որ գաւառին առաջին մեծ եւ պատուաւոր իշխանը կը յափշտակէք եւ հոս իմ վանքս ձեր աւագակութեան ապաստարան կ'ընէք, եւ ինձ՝ վանահօրս կ'արգիլէք մտնելու այն սենեակը, ուր իշխանը կը պահէք. ո՛վ է ուրեմն տէր վանուցս, դո՞ւք թէ ես:

— Հայր Սուրբ, սիրտդ հանգիստ բռնէ՛, մի՛ վրդովիր, մեր տարոնեցիքը անիրաւ գործ չեն ընէր, եւ եթէ քեզ այսօր արգիլէր են ներս մտնել կալանաւոր իշխանին քով վաղը միւս օր ապահով եղիր, որ պիտի հրաւիրեն քեզ իրեն քով, եւ մենք տարոնցիքս ոչ ապերախտ ենք, ոչ երախտամոռաց, մանաւանդ թէ շնորհակալ ենք ձեր հիւրընկալութեան, միայն մենք դատաստան ունինք իշխանին հետ եւ դու, Հայր Սուրբ, առաջին դատաւորը պիտի լինիս, սիրտդ հանգիստ բռնէ:

— Ուրեմն ինչո՞ւ կ'արգիլէք զիս ներս մտնելու:

— Եթէ այդչափ կը փափագիս, լաւ՛, մտի՛ր,— ըսաւ գլխաւորը եւ աչք ըրաւ պահապանաց ու թողին, որ մտնէ:

Իսկ Մուշեղ Վահեւունի հազիւ թէ տեսաւ վանահայրը, սկսաւ գանգոյիլ այս իրեն եղած անիրաւութեան վրայ, եւ այդ վանքին ապերախտութիւնը սկսաւ երեսին զարնել, թէ ինք ինչչափ չարիք կրնար հասցնել եւ չէր հասուցած եւ թէ ինք այն մարդն էր միշտ, որուն շատ դիւրին էր հիմնահատակ ընել այդպիսի վանք մը, որ բոյն կը դառնար դաւաճանութեան ընդդէմ իւր անձին:

Այս խօսքերուն ամենայն քաղաքավարութեամբ եւ խոնարհութեամբ կը պատասխանէր վանահայրը, իմացնելով թէ եղածը բոլորովին դիպուածական էր, եւ թէ ինք խեղճ տարոնեցուց հիւրընկալութիւն ընելով չէր կարծէր երբէք, որ նոքա կրնային այդպիսի անզգամութիւն մը կատարել: Այս միջոցին յանկարծ իշխանը խելաբրեց տեսնելով, որ մատանին չի կար մատը, եւ վեր ցատկելով.

— Ահա,— ըսաւ,— այդ անպիտան աւագակաց չարագործութեան մէկ նշանն էլ, մատնիս նաեւ. գողցեր առէր են մատես:

Իսկ տարոնեցուց գլխաւորը, որ աս խօսակցութեան ներկա մէկ կողմ նստած էր, գլուխը վեր վերցնելով եւ մօտենալով Վահեւունի իշխանին, ծանր, հանդարտ եւ կամաց ձայնով, բայց այնպիսի ձայնով, որ առիւծի մոնչման կը նմանէր, ըսաւ.

— Հոգ մի՛ ընէր, Մուշեղ, այդ մատանին կը գտնենք եւ քեզի կը դարձնենք մենք:

— Բաւական չէ, որ ինձ պէս ազնուատոհմ իշխանի դէմ ամէն բռնութիւն գործածէք, պէտք է նաեւ որ զիս նախատէք իմ անունս միայն ինձի տալով իբրեւ գռեհիկ մարդու:

— Մենք շինական մարդիկ ենք եւ քաղաքացուող պէս չենք գիտէր արժանաւոր յարգանքը տալ ձեզ նման մեծ մարդկանց,— պատասխանեց տարոնեցին հեզնական ծիծաղով:

— Շատ չանցնիր ես կը սովրեցնեմ ձեզի պէս մարդկանց թէ ինչպէ՞ս պէտք է վարուել իշխանի մը հետ:

— Կրնա՞նք իմանալ թէ ի՞նչ տեսակ բան է մեզի սովրեցնելիքդ:

Իսկ վանահայրը նոյն միջոցին յիշելով սենեկին դռան առաջ եղած խօսակցութիւնը, դարձաւ եւ ըսաւ տարոնեցւոյն, որուն անունը մինչեւ այն օր չէր հարցուցեր եւ չէր գիտեր եւ դիտանալու էլ փափագ չունէր.

— Բայց, Տարօնեցի՛, դու քիչ առաջ կ'ըսէիր թէ մենք դատաստան ունինք իշխանին հետ, դատաստանդ ի՞նչ է:

— Մինչեւ որ վկաները չի ժողուին՝ դատաստանը չի կրնար սկսիլ եւ այդ նիւթին վրայ հիմա խօսիլ աւելորդ է, մանաւանդ թէ ժամանակ էլ չի կայ եւ հիմա պէտք է երթանք:

— Ո՞ւր,— հարցուց Մուշեղ հրամայական ձեւով եւ կիրքով:

— Դատարանը ուր դատ պիտի վարենք քեզի դէմ, եւ ուր եթէ արդարանաս կը թողունք, որ երթաս:

— Եւ եթէ՞ չարդարանամ:

— Դատաստանը ինչ որ վճռէ, ի գործ դնել պարտաւոր ենք:

— Ձեզի պէս աւագակներու, գռեհիկներու, սինքրոներու հետ դատաստանի մտնելն էր պակաս: Ես որ զձեզ չեմ ճանչեր, ես որ զձեղ չեմ տեսեր, ես որ ոտքիս տակ երբէք չեմ նայեր, որ կարենայի ձեր նմանները նշմարել, եւ դուք կը համարձակի՛ք ինձի հետ դատաստանի խօսք ընել:

— Երկայն եւ նախատական խօսքերու պէտք չի կայ: Տղա՛ք, մութը կոխեց, դէ՛, ջորին պատրաստեցէք: Հայր Սուրբին չորին էլ պատրաստեցէք, դուք էլ պատրաստ եղէ՛ք, որ երթանք:

— Եմ ջորիս ո՞ւր կը տանիք,— ըսաւ Հայր Սուրբը:

— Քու ջորին քեզ համար պիտի պատրաստեն, Հայր Սուրբ:

— Բայց հիմա աս ցուրտին, աս սառին, գիշերով ես քայլ մը չեմ փոխեր: Դուք խելքերնիդ թռուցեր էք:

— Կարելի է որ քու կամքիդ քեզ թողուն տեղեղ չես շարժիր, բայց որովհետեւ քահանայ Աստուծոյ եւ, արդարութիւնը կը սիրես եւ պարտք է սիրէի պէտք է մեզի հետ գաս, եւ եթէ չուզես սիրել մենք քեզի սիրեցնել կու տանք:

— Բռնութեա՞մբ զիս պիտի տանիք,— ըսաւ խոժոռելով եւ շփոթելով վանահայրը:

— Միթէ՞: Իշխանն էլ պիտի գայ. միթէ՞ բռնութիւն կը գործածենք մարդու, որ մեր բարեկամական խորհրդոց կը հետեւի:

Աս միջոցին տղաքն եկան եւ իմացուցին թէ ամէն բան պատրաստ է:

— Երթանք, իշխան,— ըսաւ Տարօնեցին:

— Ես իմ կամօքս քայլ մը չեմ առնուր,— պատասխանեց Մուշեղ:

— Դու լաւ մարդ ես. ոչ մէկ՝ այլ շատ քայլեր էլ կ'առնու: Միայն պէտք է, որ քեզի օգնեմ, վասնզի իշխան մարդ ես եւ պէտք է թելերդ մտնել:

Եւ այս ըսելով Տարոնեցին (որ Յովնան ինքն էր ինչպէս ընթերցողը կրցաւ երեւակայել) թեւէն բռնեց, եւ իբրեւ թէ մեքենայէ մը ցնցուելով Մուշեղ ցատկեց երկու ոտից վրայ:

— Ա՛յ անօրէն գռեհիկ, թեւս կոտորեցիր, թո՛ղ,— կ'աղաղակէր եւ կը ցնցուէր:

Իսկ նա երեսին վրայ առանց փոքրիկ շարժմունք յայտնելու, եւ ամենայն հանդարտութեամբ,

— Քալէ՛, իշխան, քալէ՛,— ըսելով սենեկին դուռը բերաւ, եւ հոն երկու հոգի իւր ընկերներէն զինքը պատրաստ ջորիի վրայ պարկի մը պէս նետեցին, առանց իւր աղաղակներուն ականջ դնելու:

Եւ նոյն միջոցին ուրիշ երկու հոգի էլ երկու ոտքերը ամուր՝ կենդանւոյն ոտքին տակէն իրար կը կապէին:

Մուշեղ աչքերը ան ատեն չորս կողմը դարձուց եւ տեսաւ, որ բակը լեցուն է զինեալ մարդերով, յուսահատութիւն զինքը պաշարեց եւ իմացաւ, որ դիմադրութիւնն անկարելի էր. ուստի այն սկսաւ մտքէն չափել թէ այդ աւագակաց ի՞նչ փրկանք տալով կրնար ազատիւր:

Իսկ Հայր Սուրբը, աւելի խոհեմ՝ իւր վերարկուն խնդրեց եւ հեծաւ իւր ջորւոյն վրայ ու տեսնելով թէ աւագակները (նա էլ մտքէն ուրիշ անուն չէր կրնար տալ իւր հիւրերուն) ամենքը հետեւակ էին, առջի ազատ քայլափոխին փախչիլ եւ վանք դառնալ եւ դռներն ամուր փակել եւ հիւրընկալութեան, ողորմութեան անուն չի տալ կեանքին մէջ որոշեց մտքէն:

Ուստի, երբ քիչ մը տեղ գնացին եւ դեռ վանքին պարիսպները անյայտ չէին եղել եւ Հայր Սուրբը լեռնականաց շրջանակէն ինքզինքը դուրս տաւ, ջորւոյն գլուխը դարձուց, մտրակեց երկու ոտից ամենայն զօրութեամբ, եւ դառնալով լեռնականաց. «Մնաք բարով, Աստուած ձեզի բարի յաջողութիւն տա» գոչեց եւ սկսաւ կրակի պէս երթալ: Իսկ Յովնան. «Տղա՛ք, ձեզ տեսնեմ, Հայր Սուրբը ճամփան շփոթեց, դարձուցէ՛ք», աղաղակեց եւ քսան հոգի սրացան ետեւէն եւ վանքին պարիսպներուն չի հասած շրջապատեցին ջորին, եւ կենդանւոյն գլխէն բռնելով հասուցին խմբին, որ ամենեւին իւր ընթացքէն չէր կասել եւ կը շարունակէր ճամփան:

Մեր խումբը երեք ժամու չափ սասունցոյ ընթացքով քայլելով, հասաւ շամբի մը առջեւ եւ մտաւ եղեգներու անտառին մէջ սառած ջորին վրայ ապահով քայլելով, եւ ահա այդ անտառին մէջ կար քաղաք մը իւր օձապտոյտ ճամփաներով, ուր մեր սասնցիք մտան իբրեւ իրենց տուն, եւ վերջապէս կանգնեցան բերդանման, ընդարձակ, կիսաւեր շէնքի մը առաջ, որ հաւանական թէ հոչակաւոր Մամիկոնեանց Մուշեղի եւ Գայլ Վահանայ բնակութիւն եղած էր: Անուանի Օձն քաղաքն էր այդ:

Մուշեղի կապերը քակեցին եւ որովհետեւ չէր կրնար քայլել կապերէն ու ցուրտէն ոտքերը բռնուած լինելուն, դրկեցին զինքը եւ բերին գեղեցիկ ճարձատող կրակէն հեռու նստեցուցին: Ամօթապարտ Հայր Սուրբն էլ քաղաքավարաբար իջուցին ջորիէն եւ առաջնորդեցին նոյն սենեակը, որ փառաւոր էր տաքութեամբ եւ խոտէ նստարաններով: Բերին առատութեամբ իրենց լեռներուն դարույ հացը, իրենց քարի պէս պանիրը, իրենց պատուական մեղրը եւ Մեղրագետի ցուրտ ջուրը: Եւ Յովնան դառնալով իւր երկու հիւրերուն. «Լեռնցոյ հիւրասիրութիւնը՝ թէպէտ Մամիկոնեան քաջ իշխանաց պալատին մէջ՝ այսչափ կրնայ լինիլ. մի՛ նայիք մեր աղքատիկ կերակուրներուն, այլ հաշուեցէք, որ ո՛չ մեր յաւելուածէն այլ բոլոր ունեցածէն ձեզ կը մեծարենք», կ'ըսէր:

Իսկ Հայր Սուրբը տխուր, բայց տեսնելով թե՛ զօրաւոր մագիլներու մէջ էր եւ ազատում չի կար, ակամայ պարտաւորեցաւ զինքը զուարթ ցոյց տալու: Թշուառական իշխանը միայն խոժոռադէմ տխուր կը մտածէր. այս հասնելուկը, որ իւր գլխուն վրայ կը պտըտէր չէր կարող կատարեալ մեկնել, միայն երբ ոտքերուն կապած տեղուանքը կը շօշափէր եւ ուռեցները կը զգար, միտքը կու գար թէ Աշոտ Արծրունին, որ ինք մատներ էր՝ նոյնպէս ոտքերը ձեռքերը շղթայներով տեսել էր, որ ընտանեօք այնպէս կապած ուղտերու վրայ բարձած տարին Բաղդաստ: Այն միջոցին խղճմտանքը զիսքը կը գրգէր, բայց վայրկենին մեկդի կը վարէր այդ մտածութիւնը:

Ակամայ կը նայէր այս սենեակին առաստաղներուն, որ ահագին գերաններ իրարու յեցեալ լուսամուտ էին կազմել, կը նայէր այդ եղէգներով բորբոքեալ ճարճատող վառարանին եւ բոցոյն, որ զանազան ձեւ ու գոյն կ'առնուր, որ երկայն ժամանակ ամէնուն աչքը եւ ուշադրութիւնը կը գրաւէր, ուշադրութիւն անհաստատ եւ անկայուն, վասնզի կայուն միայն իւր մտքին մէջ իւր վիճակին դառն փոփոխութիւնն էր. կ'երեւակայէր թէ նոյն զիշերը իւր կիներ ու զաւակները ի՛նչ մտատանջութեան մէջ էին, եւ յանկարծ միտքը կու գար Արծրունեաց մեծ տիկինը Հոփսիսիմէ՝ այդ ծանրագլուխ եւ վսեմ կինը իբրեւ թէ յիմարացեալ՝ մագերը փետտելով, առանց վերարկուի, առանց քօղի, իւր երկու զաւակներուն տուէէն իւր կամօք դիմելով աքսոր եւ ի բանտ:

Բայց ձեռքը ճակտին եւ աչքերուն տանելով՝ մեկդի վարեց այս մտածութիւնն էլ, շուրջը աչքը պտըտցնելով տեսաւ Յովնանու երկու սայրասուր աչքերն, որ իրեն կը նայէին, եւ կշռելով թէ այդ մարդէն կախուած էր իրեն բախտը, վասնզի աւագակները իր բերնին կը նայէին՝

— Մա՛րդ, ո՞վ ես դու,— ըսաւ ոչ իշխանաբար՝ այլ յուսահատաբար:

— Դու որ գիտես, ինչո՞ւ կը հարցնես, դու չէի՞ր, որ քիչ առաջ աւագակ, գռեհիկ, սինկոր կ'անուանէիր զիս: Ահա ես այդ երեքն էլ եմ՝ եթէ հաճիս:

— Այո՛, ես այդ խօսքերես բառ մը ետ չեմ առնուր, միայն այդ կը հարցնեմ քեզ թէ դու կին, զաւակ ունեցե՞ր ես. եթէ ունեցեր ես՝ միտքդ բե՛ր թէ այս զիշեր իմ կիներ, իմ զաւակներս, իմ տունս ի՛նչ վիճակի մէջ են. ի՛նչ ողբոց եւ արտասուաց տուն ըրիր դու, դո՛ւ իմ տունս, անօրէ՛ն անԱստուած:

Եւ այս խօսքերը զրուցելով աչքերէն հեղեղի պէս այրող արտասուք կը վազէին: Վարդապետը եւ բոլոր խութեցիք մէկ մը Յովնանու, մէկ մը այս մարդուն կը նայէին, եւ երիտասարդ լեռնցիք, որոնց սիրտը իրենց ժայռերուն խստութիւնը չունէր, գլուխին մեկդի կը դարձնէին, իբրեւ թէ Մուշեղին տան տեսարանը տեսած լինէին: Իսկ Յովնան աս խօսքերէն իբրեւ թէ ցնցուած երկու ծունկի վրայ գալով, ընթուիները ցցուած, աչուրները սոսկալի փայլ մը առած.

— Մուշե՛ղ, Մաւշե՛ղ,— գոռաց,— ես քու տանդ վիճակը ոչ այսօր, ոչ երէկ, ոչ ամիս մը առաջ այլ վեց ամիս առաջ երեւակայեցի եւ ողբացի: Հայց դեռ ինչե՛ր տեսայ, ի՛նչ անմեղ կանայք, ի՛նչ անմեղ տղայք տեսայ, որ ոչ իրենց կորուստը միայն կ'ողբային՝ այլ զազանաբարոյ արաբացուց սուրերու եւ շղթայներու տակ կը հեծէին. իմ ոտքերս թափուած անմեղ արեանց վրայ լալիծ սահեցան. քաղաքներ, աւաններ, գիւղեր, որ շէն եւ ուրախ տեսեր էի, ագռաւներու, բուերու եւ զիշակեր զազանաց բնակարան տեսայ: Հարցո՞ւ քու խղճմտանքիդ, մի թէ քու այդ ձեռքդ, մաքուր է այդ արիւններէն, քու միտքդ մասնակից եւ պատճառ եղած չէ՞ կանանց եւ որդուց դառն արտասուաց: Բայց կ'ուզես իմանալ թէ ո՞վ եմ. իմացի՛ր. ես եւ իմ ընկերներս սասունցիք եմք. Խութեցի Յովնան կ'ըսեն ինձ:

— Սակայն ինձմէ ի՛նչ կ'ուզես դու, մա՛րդ, ես ի՞նչ ըրած եմ քեզ, ես ի՛նչ ըրած եմ քու խոյթեցուցող, ի՛նչ է, որ դատաստան ունիմ, կ'ըսես. եթէ դատաստան ունիս ո՞ւր են դատաւորներդ, ո՞ւր են վկայներդ, ո՞ւր դատախազքդ:

— Մինչեւ որ քու ընկերներդ չի հասնին, մինչեւ որ դատախազներդ չի հասնին՝ կարելի չէ, որ դատաստանը սկսինք: Բայց նոքա էլ չեն ուշանայ, հիմա սուրհանդակներ կը հանենք մենք զամենքն ըստ կարի ժողուելու, եւ այսպէս արդարութիւնը պէտք է տեղը երթաւ: Արդարութիւնը գթութենէ առաջ...

Այս միջոցիս երիտասարդ աբեղայ մը ներս մտաւ ձեռքը երկու թուղթ մաքուր գրուած եւ Յովնանու տուաւ. իսկ նա զգուշութեամբ կարդալէն վերջ. «շատ բարի», ըսաւ եւ ծոցէն ոսկի մատանի մը հանեց, թուղթերը նոյնպէս նամակի ձեւով ծալեց եւ վրայները նոյն կնիքով կնքեց: Երբ այդ գործողութիւնները լմնցուց՝ ելաւ եւ մօտենալով Մուշեղայ, որ ամէն բան կասկածոտ աչօք կը դիտէր՝

— Ահա՛ քու մատանիդ, որ կարծէիր թէ աւագակներն յափշտակէր են, նոքա լաւ տղաք էին եւ ինձի բերին, որ քեզ դարձնեմ, միայն որպէսզի արդարութիւնը տեղը գտնէ պէտք էր այս մատանին այս երկու թղթերը կնքէր:

— Իմ անունովս երկու թուղթ կնքել կը համարձակի՛ս, եւ չե՛ս ամաչէր եւ ինձ հետ արդարութեան վրայ կը խօսիս: Ի՛նչ են այդ նամակները:

— Այդ նամակները քու երկու բարեկամացոյ են գրուած, որ գան քեզի օգնեն այս միայնութեանդ մէջ, եւ թերեւս քու արդարանալդ դիրացնեն. եւ ես գաղտնիք մը չեմ համարիր եւ չեմ ուզեր ծածկել քննէ. ահա կարդամ հասցէները. «Հասցէ գիրս Աստուծով ի քաղաքն Արճէշ առ Վահրամ քաջ իշխան յազգէն Տրունեաց ամենայն յաջողութեամբ»: Ահա միւսն էլ. «Հասցէ գիրս Աստուծով ի քաղաքն Արճէշ առ քաջ իշխանն Վահրամ յազգէն Գնունեաց թիկնապահ Արծրունեաց նահապետին ամենայն յաջողութեամբ»:

Այս երկու անուններն ու հասցէները լսելով Մուշեղ իւր կարմրած երեսները թալկացան, կանաչցան եւ ցուրտ քրտինք մը ճակատն եկաւ. բայց իմանալու փափագը թէ ի՛նչ կար այն նամակներուն մէջ զօրանալով.

— Բա՛ց սա նամակները, իմանամ ի՞նչ է գրուած,— ըսաւ:

— Նամակները կնքուած են, չեն բացուիր,— պատասխանեց՝ Յովնան ծանրութեամբ,— բայց օրինակները կան, գնա՛, հայր,— ըսաւ աբեղային,— բեր օրինակները, որ իշխանը գոհ ընենք:

հօր լռութիւն մը տիրեց սենեկին մէջ, եւ ամէն աչք այս երկու մարդկանց կը նայէին. Մուշեղի, որ դալկահար նստած դժուարութեամբ շունչ կու տար կ'առնուր եւ Յովնանու, որ խիստ եւ անաչառ արդարութեան արձանի պէս կանգուն իրեն կը նայէր:

Հազիւ թէ քանի մը ըրաւ անցաւ եւ ահա աբեղայն եկաւ թղթին օրինակաւ եւ Յովնանու հրաւիրելովն սկսաւ կարդալ բարձրաձայն.

«Ես Մուշեղ Վահեւունի, իշխան Կոբ գաւառի, կ'իմացնեմ քեզ քաջագն իշխանիդ Վահրամայ Տրունույ, որ կարեւոր գործի համար հասեալ կամ Արճէշու վերելը Մեծփայ վանք. մեզ համար այնպիսի խնդիր կայ, որ կամ կեանքերնիս կորսնցնենք եւ կամ ամենամեծ իշխանութեանց

հասնինք. աճապարէ՛, ե՛կ, վասնզի քեզ եւ Վահրամ Գնունոյ կը սպասեմ, որ միատեղ եւ համաձայն շարժինք: Քաղաք եւ շէն տեղ մեր տեսութիւնը խօսքի եւ կասկածի առիթ կրնայ լինիլ, այսպիսի առանձին տեղ յարմարագոյն դատեցի. ուստի մ՛ուշանար, վասնզի դանդաղելու ժամանակ չէ: Ողջ լեր»:

— Կը տեսնես, իշխան,— ըսաւ,— որ քու կնիքդ՝ համախոհ եւ համակամ բարեկամներդ քովդ ժողուելու համար գործածեցի. ես չեմ ուզել, որ այսպիսի բարեկենդանի օրեր տխուր եւ միայնակ անցնես:

Բայց այս խօսքերը չիմացաւ անգամ Մուշեղ, վասնզի խոր մտածութեան մէջ էր թաղուել: Ուստի զինք այն սենեկին մէջ թողլով, Յովնան ուրիշ սենեակ մը մտաւ, ուր առանձին մարդ մը միայն նստած էր եւ մեզ քաջածանօթ Խոսրով Ակէացի:

— Եղբա՛յր, այս ինչպէ՛ս տեղ բերել տուիր զիս գիշերով,— ըսաւ ծիծաղելով.— ուսկի՞ց գտար այս գազանաց բոյնը եւ կիսակործան քաղաքը այս եղէգնուտին մէջ:

— Չե՞ս գիտեր, եղբայր, յիշատակարանաց երեւելի Օձն քաղաքն է այս: Բայց հիմա թողունք անցեալը, նայինք ներկային. իմացա՞ր թէ ո՛վ հիւր ունիմ այստեղ:

— Ո՛չ, հիմա եկայ Սասնոյ. ամիսն անցաւ, որ զքեզ չեմ տեսեր. եւ անգործութենէ սկսել էի ձանձրանալ:

— Մուշեղ Վահեւունին կալանաւոր ներսն է:

— Այդ չարագործը, այդ արիւնարբու գազանը, որ բոլոր Վասպուրական արեան եւ սուզի համակեց:

— Նա ինքն. բայց երկու ուրիշ ընկեր էլ ունի:

— Երկու Վահրամները:

— Այո՛. նոքա էլ պէտք է ձեռք բերենք:

— Ինչպէ՞ս, ո՞ւր են:

— Արճէշ են երկուքն էլ: Բայց այդ հոգ մի՛ ընել, միայն դու պէտք է մեզի ընկերանաս, եւ այդ բանին համար քեզ ուզեցի:

— Ես պատրաստ եմ, ուր որ գնաս, քեզ հետ գնալու:

— Բայց պէտք է քիչ մը զգեստներդ նայինք:

Եւ այս ըսելով Յովնան՝ բացաւ դարան մը, որ պատին թանձրութեան մէջ շինուած էր եւ դուրս քաշեց կաշի մաքուր պարկ մը, ուր մէկ քանի իշխան զարդարելու չափ մաքուր զգեստներ կային:

— Ահա, անխիղճ կրնաս գործածել ասոնք, Բոնաշենի աւարեն են. գատե՛, ջոկէ, յարմար եկածն ընտրէ եւ հագիր:

Երբ այս գործողութիւնն էլ կատարուեցաւ.

— Դու այս գիշեր հանգիստ քուն եղիր, միայն վաղն առաւօտ կանուխ կ'ելնենք ճամփայ, հոգ մ'ընէր, քեզ համար պատուական եւ զարդարուն ձի էլ ունիմ,— ըսաւ Յովնան:

— Ձիու պէտք չի կայ, եղբայր. ամէն տեսակի կրնամ յարմարիլ:

— Բայց դու պէտք է մեր իշխանը լինիս եւ Մուշեղ Վահեւունի անուանիս, մենք էլ պէտք է մեր խութեցի զգեստները թողունք եւ իշխանի թիկնապահի կերպարանք առնունք: Ես երթամ տղոց զգեստները կարգի դնեմ, պատրաստեմ, բարեկենդանի շաբաթ է, տղաքը մեղք են, պէտք չէ, որ այդչափ յոգնին եւ ծով պահեն: Պէտք է նաեւ ընտրեմ որոնք մեզի հետ պիտի գան, որոնք այստեղ կալանատորը պիտի պահպանեն:

— Բայց աւելի լաւ եւ ապահով չէ՞ Սասուն դրկել այդ անզգամը:

— Այո, որ ժողովուրդը վայրկենին պատառ-պատառ ընէ: Գիշեր բարի, Խոսրով իշխան:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ ԴԱՏԱՍՏԱՆ

Այդ ձմեռ ժամանակին դժուար էր ճամփան ունիցէ մարդու համար, բայց մեր սասնցուց համար ի՞նչ էր ձիւն, սառ, ցուրտ, մանաւանդ որ Յովնան իւր խիստ սովորութեան դէմ բարեկենդանի ճանապարհորդութիւն մ'ընել կու տար. միս, հաւ, ձուկ անպակաս էին ճաշին կամ ընթրեաց, եւ որպէսզի խեղճ հայ գիւղացին չի նեղի ու գաղտնիքը լաւ պահուի ըստ կարելոյն կը ջանար աւերակաց մէջ գիշերել: Ամէն տեղ Մուշեղ Վահեւունին էր, որ կը ճանապարհորդէր հարիւրի չափ թիկնապահով: Երբ գունդը Քաջբերունեաց սահմանը հասաւ, երկու երագօտն սուրհանդակ որոշեց Յովնան, որ երթան իջնեն Արձէշ եւ տան նամակները տէրերուն՝ նախ զիրենք լաւ կարդացնելով թէ ինչ պիտի պատասխանեն, երբ իրենց հարցաքննութիւն լինի:

Ուստի ամենայն զգուշութեամբ առանց կասկած տալու՝ Վահեւունեաց իշխանը հասաւ Մեծոփայ հոշակաւոր վանքը: Յովնան առաջ անցնելով մտաւ ներս հիւրընկալութիւն խնդրելու իշխանին կողմէն եւ տեղեկացաւ, որ ոչ ոք չէր ճանչեր անձամբ Մուշեղ Վահեւունի, դարձաւ քանի մը կրօնատրներով ի դիմաց վանահօր հրաւիրելու իշխանը. եւ Խոսրով արդէն եւ ի բնէ իշխանագուն՝ լաւ կը կատարէր իւր պաշտօնը: Իսկ Յովնան քանի մը բեռնակիր գրաստներ առած եւ քսանի չափ իւր կորովիներէն՝ կ'անցնէր այն լեռները, որ Քաջբերունեաց գաւառը Արձէշի դաշտէն կը բաժնէն եւ այդ լեռանց հարաւային ստորոտը Յարութիւն գիւղ կը թողէր կէսը իւր մարդկանց եւ միւսով կ'իջնէր Արձէշ, կը բեռնատրէր իւր գրաստները պաշարով, պարէնով ու գտնելով իւր երկու սուրհանդակները, որ իրենց պաշտօնը կատարած էին՝ նամակները տուած եւ խոստում առած թէ նոյն երեկոյին պիտի ճամփայ ելնէին իշխանները երթալու համար Մեծոփ:

Յովնանու փափագն այն էր, որ փախստեան ճամփայ չի թողու այս երկու Վահրամներու, ուստի շուտ մը դարձաւ Յարութիւն գիւղ եւ կը սպասէր. երբ տեսաւ թէ նոքա ութ-տասը թիկնապահով մեծ գիւղն անցան, ինք իւր գրաստներով եւ մարդիկներով հեռուէն իրենց հետեւեցաւ, եւ լեռներու կիրճերը իր տղոցմէն քանի մը հոգի թողուց, որ Վահրամեանց գնդէն մարդ չի կարէնայ ետ դառնալ Արձէշ: Եւ ինք լեռներու կարճ եւ անգնալի ճամփաներէ առաջ անցնելով դարձաւ՝ հասաւ եւ մտաւ Մեծոփ եկաւորաց ընդունելութիւնը պատրաստելու:

Խոսքով եւ Յովնան միախորհուրդ որոշած էին, թէ ինչպէ՛ս պիտի ընդունին իշխանները. հայ արին չի թափել իրենց գլխաւոր պայմանն էր. ուստի կասկած չի տալու համար՝ Խոսքով գրեթէ անզէն եւ երկու ծառայիւք զիրենք դիմաւորեց վանքի դռան առաջ փոխանակ Մուշեղայ, որ տկարութեան պատճառաւ քանի մը ժամ կրնար ուշանալ: Խոսքովու կերպարանքը մեր երկու իշխանաց թէպէտ կասկածելի, որովհետեւ զիտէին թէ ինչպէս Հոփսիսիմէ մեծ տիկնոջ հաւատարիմն էր, բայց տեսնելով զինքն անզէն երկու իրեն պէս անզէն ծառայիւք, մտան ներս եւ իրենց պատրաստուած վանքի ամենէն փառաւոր սենեակը նստան: Յուրտ եղանակին՝ ուղեւորութեան յոգնութեան փոխարէն լաւ տաքուկ սենեակը, իրենը համեղ ճաշիկը, ուր զանազան ընտիր ըմպելիք առատօրէն շարուած էին եւ ախորժ կը բերէին, Խոսքովու օրինակը՝ իրեն ուրախ զուարթութիւնը, իւր կեղծաւորութենէ հեռու լայն ճակատը, իւր բարձրաձայն ծիծաղը, եւ Մուշեղի միջնորդութեամբ Բուդայէ ընդունած ներողութեան կեղծ հրովարտակը, որ արաբացի լեզուաւ գրուած ծոցէն զգուշութեամբ եւ երկիւղածութեամբ կը հանէր եւ զօր ոչ ոք կարողալ կարող չէր, բոլորովին ապահովեցին մեր երկու Վահրամները, եւ ամէն երկբայութիւն մէկդի թողած սկսան ուտել եւ խմել ամենայն վստահութեամբ սպասելով Վահեւունուն:

Երբ գինին ամէն կասկած փարատեց, գլուխները տաքցան եւ աչքերը զուարթութեան փայլ առին, Վահեւունին մոռցուիցաւ եւ Ակէացին հին բարեկամ դարձաւ: Վահրամ զինակիր ըսաւ Խոսքովու.

— Վերջապէս դու էլ մեզի հետ յուսահատեցար եւ այս վիճակն ընդունեցար. խելօք մարդը իւր գործն առաջ կարգի դնելու է, եւ քեզի համար շատ կը կասկածէի թէ Արծրունեաց հոգուով մարմնով անձնատուր ես, բայց կը տեսնեմ, թէ այդչափ յիմար չես եղեր:

— Ես ճշմարիտն ըսեմ, որ այդ երիտասարդներովս երբէք յարեալ չէի, վասնզի կը տեսնէի թէ յիմար եւ մոլի իրենց զուարճութեանց ու մոլութեանց միայն կը հետեւէին, եւ խորհուրդ մտիկ ընել ամենեւին չունէին: Իրենց մայրը մեծ Տիկինը եւ կը յարդէի իբրեւ առաքինի եւ խելօք կին, բայց իր զակները երբէք նորա խրատներուն ուշ չէին դնէր, ուստի յուսահատած էի իրենցմէ, եւ կործանմունքը յայտնի կը տեսնէի:

— Դու տեղեկութիւն ունի՞ս մեզի գրուած նամակին նիւթին վրայ,— հարցուց Վահրամ Տրունի:

— Գիտեմ, որ Բուդայէ իրեն հրովարտակ մը եկաւ, եւ Մուշեղ շատ ուրախացաւ, բայց միջի պարունակութիւնը ինք չի գրուցեց. ես էլ (դառնալով զինակրին), գիտես, բնութեամբ հետաքրքիր չեմ, չի հարցուցի, այն բանը, որ յայտնի պիտի լինի՝ օր մը ժամանակին կ'իմանամ, ըսի ու անցայ: Հիմա գործի ատեն չէ, զուարճութեան նայինք,— ըսաւ եւ բաժակները լցուց:

Էլ կարողութիւն չէր մնացել մեր իշխանաց ոչ խմելու եւ ոչ շարժելու. իրենց թիկնապահները նոյն վիճակին մէջ էին արդէն դուրսը, երբ ներսը կը գտնուէին իրենց տեարքը. յանկարծ ներս խուժեցին Յովնանու առաջնորդութեամբ սասունցի խումբը, որ եկեղեցուն մէջ ծածկուած էին մինչեւ այն րոպէ, եւ առանց շարժման ժամանակ թողլու՝ վայրկենին մեր երկու Վահրամները կ'ապեցին. առանց դիմադրութեան նոյնն ըրին նաեւ իրենց թիկնապահաց: Երբ Յովնանու փափազը ուզածին պէս կատարուեցաւ, տեսնելով, որ կէս-գիշեր դեռ չի կայ, հրաման ըրաւ ժողովուելու, եւ մօտենալով Խոսքովու, որ ընկողմանեալ էր բայց արթուն, ըսաւ.

— Խոսքով իշխան, կարծեմ ժամանակ է գնալու:

— Այո, երբ մէկը իմ վիճակիս մէջ չի գտնուի եւ ձի հեծնելու կարողութիւն ունենա:

— Բայց դու լաւ վարուեցար, Խոսրով, եւ գործը իմ ուզածես լաւ կատարեցիր: Երթանք ուրեմն:

— Երթանք եղբայր,— ըսաւ Խոսրով եւ թեթեւելով ելաւ տեղաց Յովնանի օգնութեամբ,— կը տեսնեմ, որ դեռ կարողութիւն կայ՝ դուրսի՝ ցուրտ օդը զիս կը կազդուրէ:

Զին պատրաստ էր եւ հեծաւ Խոսրով, իսկ մեր երկու Վահրամները կէս քուն, կէս արթուն նետեցին դրաստներուն վրայ լաւ կապկպեցին ոչ միայն չը փախչելու համար, այլ մանաւանդ որպէսզի չընկնին: Սոցա այս վիճակը տեսնելով Խոսրով.

— Եղբայր, այդ մարդկանց չափ ես էլ խմեցի. տես թէ ի՛նչ վիճակի մէջ են հասել:

— Այս կը նշանակէ որ,— պատասխանեց Յովնան,— դու քանի մը տեսակ գինի միայն խմեցիր, սոքա ափիոն էլ խմեցին. եւ լաւ է իրենց համար եւ մեզ համար, ար Վահեւունոյն պէս զլիսացաւ չեն տար յիմար գանգատներով, եւ անուշ-անուշ կը քնեն այսօր էլ վաղն էլ:

— Միգուցէ՛ յաւիտենական քունն էլ քնեն:

— Աստուած չընէ, պէտք է դատաստանով դատուին, դատապարտուին բարի օրինակի համար:

Հազիւ թէ ձիուն վրայ հեծաւ Խոսրով եւ ասպանդակներուն վրայ կը կշռուէր, քանի մը տղաք, որ ճամփայներուն պահպանութեան համար դրած էր Յովնան, վազելով եկան, թէ ձիաւորաց խումբ մը կը հասնէր Կերմանից կողմէն եւ ուղղակի վանք կու գար:

— Կերմանից կողմէն վտանգ չի կայ, բայց դարձեալ դռները գոցեցէք եւ մեծ պարան մը իջուցէք պարիսպն ի վար սա դռան հակառակ կողմէն, եւ եթէ ձայն տամ դռները բացէք, եթէ ոչ ես պարանն ի վեր կ'ելնեմ, եւ կը մտածենք:

Այս խօսքերն արտորնօք ըսաւ եւ ինք դռնէն դուրս ելաւ, եւ դռները գոցեցին:

Եւ իրօք տեսաւ, որ տասն-տասն երկու ձիաւոր համակ սպառազէն կու գային դէպի Մեծով, ձիւնի ճերմկութեան մէջ գիշերով նաեւ կ'երեւար իրենք սաղաւարտներուն, վահաններուն, նիզակներուն փայլը, եւ թէ առջեւէն հսկայ մը իրենց կ'առաջնորդէր:

Իսկ Յովնան նոյն միջոցին վանքին դռան մօտ ժայռերու խոռոչներուն մէջ ծածկուած կ'ուզեր ստուգել թէ ի՛նչ մարդիկ էին, որ կու գային: Եւ այս ստուգութիւնը շուտ յայտնի եղաւ, վասնզի առջեւէն գնացողը մեծ եւ ուժով ձայնով գոռաց.

— Վահրի՛ճ, շուտ իջիր, ձայն տուր, որ դուռը բանան, տէ՛, սառեցանք՝ շո՛ւտ ըրէ:

— Աստուած քեզ բարին տա, Գուրգէն իշխան, դո՞ւ ես,— ըսաւ Յովնան ժայռերուն մէջէն դուրս ցատկելով:

— Յովնանու ձայնն է. կեցցէ՛ս Յովնան.— եւ Գուրգէն իջաւ ձիէն: — Այս ի՛նչ սքանչելի ժայռեր են, որ քեզի պէս հրաշք կը ծնանին, այս ցուրտին, այս սառին ի՛նչ կ'ընես հոս, եղբայր, գիշերով:

— Քեզ կը սպասեմ, բայց ժամանակ չի կորսընցնենք, Վահրի՛ճ տասը տարի էլ դուռը զարնէ, չեն բանար: Դու մեկդի, Վահրի՛ճ: Տղա՛ք, բացէ՛ք, ես եմ:— Եւ դուռը վայրկենին բացուեցաւ:

— Աս ի՛նչ կը նշանակէ, եղբայր,— կ'ըսէր Գուրգէն, տեսնելով հարիւրի չափ մարդիկ,— Սասուն հոս պարպուէր է կարծեմ:

— Հիմա դու այն ինձ գրուցէ թէ ո՞ր կողմ կ'երթաս:

— Յունաց կողմ կ'երթամ:

— Որ կողմէն:

— Մուշի վրայէն:

— Շատ բարի, միատեղ կ'երթանք ուրեմն: Ելնենք ճամփայ:

— Հիմա՞, Աստուած պահէ. մենք տասը ժամ է, որ ձիու վրայ ենք: Դու որ դռներ բանալ գիտես մեզ քիչ մը ուտելիք, քիչ մը կրակ եւ հանգստեան խշտի պէտք է ճարես:

— Իմացայ,— ըսաւ Յովնան, եւ դառնալով,— տղա՛ք, այս գիշեր հանգչինք եւ վաղը ճամփայ կ'ելնենք. կալանաւորները վար առէք եւ ներս բերէք:

Սուտ մը սենեակը մաքրեցին, կրակը փայլեցուցին, եւ Գուրգէն ու Խոսրով իրար բարեւեցին: Յովնան դուրս ելաւ ոչ միայն կերակուր հոգալու իւր նոր հիւրերուն՝ այլ նաեւ կալանաւորներուն վիճակը տեսնելու, որպէսզի յանկարծակի հրաշք մը իրենց փախուստի դուռ չի բանայ: Վերջապէս, ամէն բան ապահովելէն եւ կարգի դնելէն ետքը երկու իշխանաց քով եկաւ նստաւ:

— Եղբա՛յր, դու կալանաւորներու խօսք ըրիր, Խոսրով իշխանի երբ հարցնեմ՝ կը ծիծաղի եւ կըսէ թէ Յովնանու վերաբերեալ խնդիր մ'է, նա միայն կրնայ պատասխանը տալ: Կ'երեւի թէ քանի մը արաբ աւագակներ բռներ կապեր են, այդ անպիտանները կապել մեղք է, առջի հանդիպած ծառէն պէտք է կախել:

— Եթէ այդպիսի սովորական աւագակներ լինէին, այնպէս կ'ընէի եւ ժամանակ չէի կորսնցներ, ինչպէս շատերուն ըրի. բայց սոքա հայ իշխաններ են, եւ ես ուրախ եմ, որ դատաւոր մը աւելի ձեռք բերի:

— Յայտնի խօսէ, Յովնան, դու միտքդ լաւ գիտես բացատրել:

— Վահրամ Տրունի եւ Վահրամ Գնունի՝ Արծրունեաց Աշոտոյ մատնիչներն են իմ կալանաւորներս, եւ ես ուրախ եմ, որ անկողմնասէր եւ արդարակորով մարդ մ'էլ աւելցաւ զանոնք դատելու համար:

— Այդպէս շուները դատելն ի՛նչ է: Վանքին պարսպէն կախել տուր երթա:

— Նախ յանցաւոր լինիլն պէտք է քննուի եւ վճռուի, վերջը կախելու տեղը գիտեմ ես: Հիմա թողունք այս խնդիրը: Զրուցէ թէ Յունաց երկիր կանցնիս ինչ ընելու համար:

— Ազգին այս վիճակին մէջ տեսնելով ես, թէ հայութիւնը կ'ոչնչանայ, երկիրը կը քանդուի, սպասեցի, որ Աշոտ Բագրատունի շարժումնք մը ընէ, եւ ես էլ ձեռքէս եկածը ընելու աշխատիմ, բայց իմանալով թէ նա եւ իւր հայրը Բուղայի հետ եթէ գործակից եւ արքանեակ էլ չեն, տեսակ մը հանելուկ են ինձ համար անբացատրելի, որոշեցի, որ յունաց երթամ եւ տեսնեմ թէ կարելի է օգնութիւն մը, յոյս մը ճարել այս խեղճ ազգին համար. ահա իմ նպատակս, իսկ եթէ այն էլ չի յաջողի՝ այն ժամանակ կը մտածեմ թէ ի՞նչ պէտք է ընեմ: Դու որ խելոք մարդ ես, գրուցէ՛, գիտե՞ս բան մը, որ դարման լինի այս վիճակին:

— Եթե գիտնայի՝ կը հաւատա՞ս թէ լեռներ, ձորեր, գաւառներ կ'անցնէի երեք դաւաճան պատժելու համար:

— Լաւ՛, ուրեմն ուտենք եւ քնենք, վաղն առաւօտ ճամփայ ելնելու համար:

Եւ այնպէս էլ ըրին. վանահայրը, որ հանդարտ ծերուկ մ'էր, ամենայն սիրովի երթաք բարով, Աստուած հետերնիդ լինի, ըսաւ: Ինչպէս անարգել գնացին՝ իրենց նպատակին հասան, նոյնպէս անարգել դարձան եւ մտան մեզ ծանօթ քաղաքը: Բացի երկու կալանաւորներէ, որ շփոթած իրենց գլուխն եկածին վրայ, չէին գիտեր թէ ի՛նչ էր եւ ո՛ր պիտի յանգեր այս վիճակը, ոչ ոք դժգոհ չէր: Վահրիճ անգամ, որ Յովնան տեսնելուն մեծ կասկածի մէջ էր իր ձիուն համար, երբ տեսաւ, որ նա գլուխն առած հետեւակ առջեւէն կ'երթար միշտ, շատ գոհ էր, եւ Յովնան ու հետ հաշտ բոլոր սրտանց:

Մուշեղ եւ երկու Վահրամները միեւնոյն սենեկին մէջ բանտարկուեցան եւ երկրորդ օրը Սասնոյ լեռը ապաստանեալ ութ-տասը իշխանագուն մարդիկ, նոյն չափ մ'էլ երեւելի գիւղապետք, շրջակայ վանաց առաջնորդք եւ մեզ ծանօթ Գուրգէն եւ Խոսրով ամէնքն աստեան կազմեցին ու նստան:

Հոն բերուիցան Մուշեղ Վահեւունի, Վահրամ Տրունի եւ Վահրամ Գնունի թիկնապահ մէկ կը սղմեն, եւ Յովնան Խորթեցի իբրեւ դատախազ ամբաստանեց այս երեքն էլ թէ ինչպէ՛ս սոքա Նկանի բերդին պաշարման ժամանակ գաղտնի պատգամաւոր եւ նամակ դրկեցին Բուղայի՝ խոստանալով մատնել զԱշոտ Արծրունի եւ բերդը նորա ձեռքը յանձնել եւ թէ ինչպէ՛ս նոյն նամակին մէջ մատնութիւնը յետին ծայր վատութեան հասցնելով իմաց կու տային թէ Գուրգէն Աշոտս եղբայրը ո՛ր կը գտնուէր եւ ինչչա՛փ զօրք, զօրութիւն եւ ինչ բերդեր ունէր: Կ'աւելցնէր նաեւ Յովնան իւր ամբաստանութեան մէջ եւ երկայն ու տեղն ի տեղ կը պատմէր թէ ինչպէ՛ս պաշարման ատեն Աշոտոյ հրամանները կը խարդախէին եւ չէին կատարէր, եւ թէ երբ Աշոտ իմանալով իրենց կեղծաւորութիւնն ու նենգութիւնը եւ ուզելով հեռացնել զիրենք ամբողջն հրամայեց երթալ թշնամի զօրավարին հետ խօսիլ եւ կամքն իմանալ, նոքա յայտնելով իրենց դաւաճանութիւնը եւ կեղծաւորութեան դիմակը վար առնելով՝ «Դու պէտք է երթաս եւ խօսիս իրեն հետ որպէսզի ամբաստանութեան կասկածը վերանայ վրայեդ» պատասխանեցին. եւ երբ Աշոտ ամենայն քաղցրութեամբ իւր բարիքները, պարգեւները, սէրը կը յիշեցնէր, իւր առատաձեռնութիւնքը յուշ կը բերէր, որ իւր գանձին աղքատութեան մինչեւ պատճառ եղած էին, երբ այսպիսի տարաձայնութեան հետեւանք ցոյց կու տար թէ իւր բոլոր ընտանեաց եւ երկրին սրոյ եւ գերութեան պատճառ պիտի լինէին, դոքա՝ այդ երեքը՝ իրենց քանի մը միաբանելովքը՝ ամենայն խստասրտութեամբ կը պատասխանէին. «Չենք կարող թագաւորական ահագին զօրութեան դէմ դնել. մեր բերդերը ամբացեալ չեն բաւականին ինչպէս կարծէինք, բաւական պաշար չունինք եւ ոչ պէտք եղածին չափ պահապան. եւ այս պատճառներուն համար պէտք է, որ դու երթաս անձամբ Բուղայի, որ ապստամբութեան կարծիքը վրայեդ վերնա, եւ խեղճ ժողովուրդը, որ գաղթականութեամբ եկել հոս ամբացել է, իւր տեղ կարէնայ դառնալ եւ երկրիս ասպատակութիւնը դադրի. վասնզի աշխարհքս ահա կործանեցաւ: Եւ եթէ քու կամօքդ երթաս՝ թերեւս շատերու եւ քու անձիդ օգտակար լինիս, վասնզի կարելի է, որ գուցէ ակամայ երթալովդ քեզի էլ, ուրիշներուն էլ վնաս հասցնես»: Դոցա այս սպառնալիքներէն ու դաւաճանութենէն պարտաւորեալ Աշոտ, մահը աչքն առնելով գնաց վիրագին, սոցա մատնութեամբ եւ առաջնորդութեամբ դարձեալ Գուրգէն նորա եղբայրն անձնատուր եղաւ: Բոլոր Հայաստան գիտէ թէ ի՛նչ հետեւանք ունեցաւ Վասպուրական աշխարհի համար այս երկու եղբարք գերութիւնը,

ինչչա՛ փ անմեղներ սրոյ եւ գերութեան մատնեցան, ինչչա՛ փ ողորմելիներ ուրացութեամբ եւ հոգւոյ կորստեամբ իրենց կեանքն ազատեցին, եւ. աւ ամէնքը՝ որովհետեւ այս երեք իշխանագունք զինուորական օրինաց մատնիչ եղան վատութեամբ, տիրադաւ եղան իրենց տէրը մատնեցին, իրենց բարերարներու երախտեաց ապերախտութեամբ պատասխանեցին:

Մշոյ փախստականներէն ծեր դատաւոր մը, որ ամէնուն յայտնի էր իր արդարակորով բնութեամբ եւ ուղղութեամբ հարցուց աւ մեր երեք ամբաստանելոց թէ ի՛նչ պատասխան ունէին: Իսկ նոքա երեքը միաբերան ուրացան իրենց Բուղայի մատնութեան նամակ գրելն. իսկ միւս խօսակցութիւններն Աշոտի հետ՝ յայտնի չարակամութեան նշան համարեցան եւ կը պնդէին թէ Նկանի բերդը իրօք կարողութիւն չունէր դիմանալու: Եւ քաջալերեալ, որովհետեւ օտար ու պատկառելի կերպարաններ կը տեսնէին դատաւորաց մէջ, սկսան ամբաստանել զՅովնան իբրեւ խարդախ եւ դաւաճան, որ իրենց կենաց դէմ թշնամութեամբ գրգռուած՝ ո՛յ զիտէ ուստի, զիրենք կապանաց եւ բանտի մատներ էր ամենայն դիւական նենգութեամբ, եւ իրենց ձեռաց եւ ոտից կապէրու տեղուանքը ցոյց կու տային. իրենք իշխանագուն եւ նախարարական մարդիկ, այսպիսի նախատանաց մատնեալ:

Իսկ Յովնան՝ «Այո,— կ'ըսէր,— երբ արարին կրօնական եւ քաղաքական բռնութիւնն իմ ազգիս վրայ կը ծանրանան, մարդկային եւ Աստուածային օրէնք այսպիսի մատնիչներու ձեռք խաղալիք կը դառնան, տիրասիրութեան տեղ տիրանենգութիւն մեր հոգեւոր գլուխներէն նաեւ աւելի կը վերադասի, քրիստոսատեաց, արիւնարբու եւ ուխտադրուժ մահմեդականին ու օտարին լուծը Քրիստոսի եւ ազգային պարտաւորութեանց լուծեն աւելի ընտրելի կը քարոզուի այսպիսի ժամանակ, ուր հայոց հոգեւոր տէրն ու կաթողիկոսն անգամ սասնցուց քաջագործութիւնքը՝ Իւսուֆ ոստիկանին, որ զԲագարատայ դաւեց հոգուով եւ մարմնով, որ Մուշ եւ բոլոր Տարօն ի հուր եւ ի սուր մատնեց, որ Ս. Կարապետ նոյն վիճակին պիտի բերէր, Իւսուֆին արժանաւոր մահը եւ պատիժը յիմարութիւն կը վճռէր, այսպիսի ժամանակ դաւաճաններու դէմ՝ դաւաճանութիւն, նենգաւորներու դէմ՝ նենգութիւն ամէն հայու իրաւունքն էր եւ ես, այո՛, ամէն ջանք ի գործ գրի զիրենք ձեռք բերելու համար: Կրնայի զիրենք կախել առաջին փայտէն՝ ես որ համոզուած էի իրենց եղեռանց ստուգութեան վրայ, բայց չուզեցի, վասնզի կը փափագիմ, որ իմ ազգս մարդկային կեանքը խաղալիք չի համարի որովհետեւ գրուած է. Մի՛ սպանանէր, այլ դատէ եւ դատապարտէ: Այս իշխանները կ'ուրանան թէ գրած չեն Բուղայի, բայց ի՛նչ պիտի ընեն եթէ ցցնեմ իրենց եւ այս ժողովքին նոյն մատնութեան նամակը իրենց կնիքներով՝ որով մատնեցին Աշոտ եւ Գուրգէն եւ Վասպուրական արեամբ ողողեցին: Ահա՛ նամակը»:

Եւ այս ըսելով տարաւ թուղթ մը տուաւ ծեր դատաւորին ձեռքը, որ սկսաւ բարձր եւ դողդոջուն ձայնով կարդալ նամակը, որուն օրինակը այսպէս էր.

«Հայոց աշխարհիս վերակացութիւնը Քեզ յանձնուած լինելով ինքնակալ թագաւորէն, ամէնքը իշխանք եւ տեարք, կողմնակալք եւ կուսակալք, քաղաքապետք եւ մարզպետք բոլոր Հայաստան երկրիս Քեզ պարտական են հնազանդութեան: Իրաւունք ունիս ապստամբները եւ դիմադրողները զանիւ, բանտիւ եւ զանազան տանջանոք պատժելու, որպէսզի անհետ ընես աշխարհքէս շփոթ եւ խռովութիւն, ինչպէս պարտք է գործել թագաւորաց եւ թագաւորազանց, որ Աստուծոյ կամքը կը կատարեն իբրեւ հաւատարիմ ու տիրասէր ծառայք:— Ուստի մենք Վասպուրական աշխարհի իշխանք, նախարարք ազատաց, Մուշեղ Վահեւունեաց ցեղէն, Վահրամ Տրունեաց ազդէն եւ Վահրամ թիկնապահ իշխանին, եւ ուրիշ ազատաց գունդք եւ զօրականք, որ մեր ձեռքն է երկրիս հոգաբարձութիւնը, գրեցինք քեզի, Բուղայ, գլուխ տաճկաց

գորավարաց եւ բարձակից մեծ թագաւորին, միայն թէ մեզ եւ մեր տոհմին եւ մեր երկրին բնակչաց ազատ մնալ եւ խաղաղութեամբ իւրաքանչիւրս իւր տան մէջ բնակի մենք կու տանք քու ձեռքդ Աշոտ առանց քեզ փոքրիկ աշխատութիւն տալու. միայն թէ զմեզ ապստամբ չի կարծես ինքնակալ թագաւորէն ու քու ճոխութենէդ: Բայց պէտք է գիտել քեզ նաեւ, որ իշխանիս եղբայրը Գուրգէն եւ Արծրունեաց տոհմէն շատ ուրիշներ եւ շատ բազմութիւն ազատաց, ազատորդեաց եւ քաջ գորականաց Վասպուրական տէրութեան՝ Ատրպատականի սահմանը գնացին եւ հոն ժողուած են աշխարհիս քաջերն ու կորովիքը, որ սուրէ չեն վերադառնար, որ եթէ աս պաշարմունքը երկարի գիշերով կրնան զալ քու վրադ եւ մեծ կոտորած ու վնաս արքունի գորաց վրայ հասցնեն, վասնզի նա քաջ մարդ է եւ պատերազմող, եւ իրեն հետ միաբանած զօրքը կը մեռէին իրենց տան, աշխարհքին, ազգին եւ տոհմին վրայ: Ունին ձեռուրնին ամուր բերդեր ինչպէս են Ջլմար եւ Սրինգ եւ Ճախուկ, եւ եթէ բոլոր իրենց գորութիւնը միացնեն, կրնան քեզի մեծ աշխատութիւն հասցրնել եւ քու բոլոր խորհուրդներդ արգիլել, եւ մինչեւ ամօթով ու կորանոք զքեզ ետ դարձնել: Ինչպէս քեզմէ առաջ եկած «արքունի հազարապետին ըրին, վասնզի չի կրցաւ սոցա դէմ կենալ, վասնզի այս հայոց գորաց տասն հատին հարիւր մարդ դէմ չէ կարող դնել»:

— Ահա,— ըսաւ ծերունի դատաւորը,— այս երեք իշխանաց կնիքները. «Մուշեղ Վահեւունի, Վահրամ Տրունի եւ Վահրամ թիկնապահ»: Տեսէք ու դատեցէք:

— Առէք սոցա մատանիները՝ բաղդատեցէք սա կնիքներուն հետ եւ տեսէք թէ կա՞յ խարդախութիւն,— զրուցեց Յովնան:

Երբ մատնիներն առնուեցան՝ կնիքները բաղդատուեցան եւ քննող աչքեր ճշգրիտ, հար եւ նման գտան, ցոյց տուին նաեւ ամբաստանեւոց, որ աւելի մեռեալ էին քան կենդանի եւ խօսք չի կար բերաննին: Ան ատեն Յովնան կրկնեց.

— Սոքա ամբաստանեալ են եւ ես դատախազ, մենք այստեղ գործ չունինք, ձեզ կը մնա դատել, հարք եւ վանահայրք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, իշխանք, դատաւորք եւ գիւղապետք Հայաստան աշխարհի, եթէ արժան կը դատիք եւ արդար համարիք այս երեք մարդիկը, մենք սասնցիքս, թէպէտ արին, քրտինք թափեցինք զիրենք եւ այս վկայաթուղթը ձեռք բերելու, դարձեալ զիրենք կը թողունք արձակ երթալ ի խաղաղութիւն, իսկ եթէ ուրիշ կերպով վճռէք, դարձեալ մեզի պարտք կը համարինք ձեր վճիռը ամենայն ճշտութեամբ մինչեւ վերջին կէտը ի գործ դնել:

Եւ ակնարկի ըրաւ դուրս ելան երեք իշխանք եւ ինք իւր սասնցիներով միատեղ:

Տարօնս առաջնորդ եւ նախագահ ժողովքին նստեալ արքեպիսկոպոսը, որ մինչեւ այն րոպէ բերան չէր բացէր.

— Ո՛հ, սարսափելի մարդ է այդ Յովնան,— ըսաւ:

Իսկ ծեր դատաւորը առանց այս բացազանչութեան ուշ դնելու, համառոտեց դատաստանական եղելութիւնքը, եւ մէկիկեւմէկիկ հարցուց թէ «Այս երեք անձինքը՝ Մուշեղ Վահեւունի, Վահրամ Տրունի եւ Վահրամ Գնունի թիկնապահը՝ Աստուծոյ առաջ եւ արդար խղճով յանցաւոր եւ մատնիչ կը համարէի՞ն իրենց իշխանին եւ դաւաճան հայրենի երկրին ու պատճառ կոտորածի եւ աւերման Վասպուրական աշխարհին». եւ ամէնքը երդումով աջերնին Աւետարանին վրայ դրած, ձախը սրտերնուն վրայ խոստովանեցան թէ «Յանցաւոր եւ մատնիչ էին՝ հաւասար ուրացելոցն Մերութանայ Արծրունոյ եւ Վասակայ Սիւնոյ եւ Յուդայի Իսկարիովտացւոյ»: Ան ատեն ծերը դարձեալ հարցուց. «Ի՞նչ պատժոյ արժանի կը համարիք այս յանցաւորները»: Դարձեալ նոյն

ձեռով պատասխանեցին միաբան՝ «մահու»: Բերել տուին ատենադպիրը՝ երիտասարդ արեղայ մը եւ ծերը տուն կու տար եւ նա կը գրէր վճիռը, երբ վճռուեցաւ ամէն բան եւ ստորագրութիւնք, ու մեծաւ մասամբ ստորագրութեանց տեղ խաչանիշք դրուեցան, հրաման եղաւ, որ ամբաստանեալք եւ բոլոր ժողովուրդը ներս մտնէ: Եւ ծեր դատաւորը կարդաց վճիռը.

«Մենք, ներքոյ ստորագրեալքս, յամի Տեանն ուր հարիւր հիսուներկու եւ Հայոց թուականին երեք հարիւր մի, եւ Մեհեկի ամսոյ երեք, ժողովեալ ի Տարօն ի քաղաքն Օձն քննեցինք առաջի Աստուծոյ Մուշեղ Վահեւունի, Վահրամ Տրունի եւ Վահրամ Գնունի թիկնապահ, եւ ակներեւ՝ անսխալ ապացոյցներով յայտնի եղաւ մեզ թէ սոքա երեքը միաբան դրեալ եւ կնքեալ նամակաւ առ Բուղայ մատնեցին իրենց իշխանը Աշոտ Արծրունի ի կապանս եւ ի գերութիւն, եւ Վասպուրական երկիրն ի հուր եւ ի սուր. վասն այնորիկ մենք զիրենք արժանի դատեցինք մահու եւ այս վճիռն ու նորա գործադրութիւնը յանձնեցինք Յովնանու Խութեցոյ, ընտրեալ զօրավար Սասնոյ գաւառին, որ ո՛ւր տեղ եւ ո՛ր կողմ արժան եւ յարմար դատի՝ այս մեր պատժոյ վճիռն ի գործ դնէ յօրինակ եւ ի զգուշութիւն չարագործաց եւ միամտաց»:

Երբ ամենքը սկսան ցրուի ի Գուրգէն, որ խոր մտածութեան մէջ էր, մէկ կողմ առաւ ծեր դատաւորը առանձին եւ ծոցէն փոքրիկ նամակ մը հանելով, «Հայրիկ,— ըսաւ,— սա նամակին գիրը եւ այդ դաւաճան մահապարտաց առ Բուղայ դրկուած գիրը թեպէտ փոխուած իրարու չե՞ն նմանիր. ինդրեմ, մէկ մը քննէ, վասնզի դու փորձ մարդ ես»: Ծերը երկու թղթերը քովե-քով դնելով՝ երկար գննութենէ մը վերջ. «Որդեակ, հարիւրին իննսունինն հաւանութիւն կայ թէ սա երկու նամակին գրողն միեւնոյն մարդն լինի, թեպէտ ջանացեր է, որ գիրը ծամածռէ»: — Ենտրի ունիմ քեզ, Հայրիկ,— ըսաւ Գուրգէն եւ դուրս ելաւ. Վահրիճի աչք ըրաւ, որ գայ, եւ առանձին սենեակ մը քաշուելով.

— Վահրիճ, դու պէտք է որ ճարպիկութեամբ սա մահապարտներէն իմանաս թէ որո՞ւն գրել տուին այս Բուղայի նամակը: Քե՛զ տեսնեմ:

— Շատ բարի, իմ պարտքս լինի այդ, միայն թէ Յովնանու պէտք է իմացնես, որ հրաման տա ինձ ազատ թողնել մտնելու նոցա քով, վասնզի այդ սասունցիք բացի այդ մարդէն ուրիշ ոչ ոք չեն ճանչցեր:

— Լաւ՛,— ըսաւ Գուրգէն:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ ԱՐՏԱՆՈՒՇԻ ՎԱՆՔԸ

Այս մեր պատմութեան ժամանակները, Հայաստանի արեւմտեան ծայրերը, յունաց բաժնին ճորոխ գետի ափանց վրայ, ուր Արտանուշի վտակը անոր կը խառնուի, կուսանաց վանք մի կար Բագրատունի իշխանաց շինութիւն: Վանք՝ այսինքն բերդ իւր բարձր պարիսպներով, իւր աշտարակներով, բուրգերով, բլրոյ մը վրայ շինուած, որ երկու ջրերու միացած տեղը թերակղզի եղած արդէն զօրաւոր դիրք ունէր: Պարանոցը, որ ցամաքի հաղորդակցութեան կապն էր՝ բերդի երկաթապատ դուռն էր դրուած, որուն շրջապատը շինութիւնք կային, ուր բազմութիւն զինեալ սպասաւորաց եւ զօրականաց վանքին ծառայութեան եւ պաշտպանութեան պաշտօնն ունէին:

Վանքը հարուստ էր, վասնզի Բագրատունի իշխանք շրջակայ երկրին եկամուտը իրենց սահմաներ էին, եւ մեծ մայրապետը գրեթէ բացարձակ իշխանութիւն մը կը վարէր նաեւ Սմբատաւանի եւ նրա գիւղորդից վրայ, որ քանի մը մղոն միայն հեռաւորութիւն ունէր վանքէն: Մեծ մայրապետը գրեթէ միշտ Բագրատունեաց ցեղէն օրիորդ մը կամ այրի տիկին մը կը լինէր, որ կամ իր ազատ կամօք, կամ ակամայ պարագայներէն բռնադատեալ, հոն հանգիստ եւ թէպէտ առանձնացեալ կէանքի դատապարտուած բայց միշտ մեծ յարգանք եւ ակնածութիւն կը վայելէր թէ հայ, թէ՛ վրացի, եւ թէ՛ յոյն մերձակայ իշխանաց եւ ժողովրդոց:

Վանքի կեդրոնը շինուած էր եկեղեցին՝ բաւական ընդարձակ, փառաւոր եւ սիւնազարդ, ուր ժամերգութիւնք եւ սաղմոսերգութիւնք սահմանեալ ժամերու միշտ կը կատարուէին ըստ աւուր պատշաճի: Սեղանատունը նորաշէն քանդակներով զարդարեալ իշխանական պալատի յարկ կը կարծուէր, քան թէ մենաստանի տխուր կերանոց, նոյնպէս գեղեցիկ էին ժողովարանք կուսանաց եւ դահլիճք, պարկեշտ, բայց վայելուչ նոցա մենարանք, պարկեշտ մանաւանդ նոցա կենցաղավարութիւնը եւ առաքինութեան համբաւը:

Քսան տարի էր, որ Վասկանուշ Բագրատունի օրիորդը մայրապետ եղած էր կուսանաց իր իմաստուն կառավարութեամբ խաղաղութիւն եւ երջանկութիւն կը տիրէին ոչ միայն վանքին մէջ՝ այլ բոլոր փոքր շրջակայքը, ուր իւր ձեռքը կը հասներ: Ինչպէս վանքին մէջ հարստահարութիւն չի կար, նոյնպէս հարկատու գիւղորդից մէջ արդարութիւն կը տիրէր, վասնզի ամէնքը կոյս իշխանուհոյն աղերսագիր կրնային հասցնել: Վա՛յ էր այն անձին, որ խեղճի մը բողոքը խղդեր եւ իր աղերսը արգիլէր:

Հարուստ հայրենի ժառանգութեամբ եւ միշտ չափաւոր եւ խնայող իւր ծախուց մէջ, գեղեցկացուցեր էր վանքը շինութեամբ, բարեկեց ըրեր էր նոցա կէանքը, որ իւր իշխանութեան տակն էին, եւ ոչ ոք կար կուսանաց մէջ, որ ակամայ կրօնաւորութեան լուծը տանէր. եւ կ'արձակէր կուսանքը իրենց հայրենական տները, կամ սխալմանց կը ներէր, որ աններելի կը համարէին շատ կրօնաւորք, մեղադրողաց նա կը պատասխանէր թէ Քրիստոսի «լուծը քաղցր եւ բեռն փոքրոգի» պիտի լինի եւ թէ հրամայած է «կարողին միայն տանել»:

Վասկանուշ իւր պարզ եւ սեւ հագուստներուն մէջ եւ իւր սպիտակ քօղին տակ վայելուչ կերպարանքով եւ հասակաւ՝ թէպէտ քառասունհինգն գտած՝ երեսունհինգ կ'երեւէր: Իւր գեղեցիկ աչքերուն վսեմ նայուածքը պատկառանք կ'ազգէին եւ մեծ ու փոքր ակնածութեամբ իրեն կը մերձենային: Թէպէտ միշտ զբաղած՝ ոչ երբէք իւր կրօնական պարտքերէն կը պակսէր, այլ կոչնակին ձայնին հնազանդ՝ միշտ եկեղեցին կը գտնուէր ներկա սաղմոսերգութեանց, եւ միշտ սեղանատունը հասարակաց սեղանը կը ճաշէր հաւասար ամէնուն: Իր ծանր եւ ազնիւ վարմունքը եւ առաքինի օրինակը պաշտելի էակ մը ըրած էին զինք իւր կուսանաց:

Այն ձմեռուան մէջ, որ Հայաստանի կէս մասը արաբական բարբարոսութեան ոտնակոխ եղած կ'ողբար եւ միւս մասը ամառուան համար կը սարսէր, Վասկանուշ Տարօնոյ եւ Վասպուրականի փախստականներէ կ'իմանար իր հայրենի երկրին վիճակը եւ աւերածը. եւ երբ այն մտածութեամբ իւր պատուհաններէն Արտանուշի եւ Ճորոխի փրփրալից խառնուրդը կը դիտէր, ոտքի ձայն լմեց եւ դարձնելով գլուխը տեսաւ, որ վերակացու կոյս մը մեծ կնիքով նամակ մը խոնարհաբար իրեն ներկայացուց: Կնիքը զննեց, նամակը բացաւ եւ աչք մը ձգելով գրութեան վրայ՝ կամարաձեւ յօնքերը շարժեց.

— Հոգեւոր Տէրը մեզ շնորհք կընէ՝ Միւնեաց երկրէն կոյս մը մեզ կ'ուղարկէ: Տեսա՞ր զնայ, քոյր իմ, — հարցուց. եւ այս պարզ խօսքերուն իւրաքանչիւրն հեզնութիւն մ'էր, եւ որ կնոջ միայն արուած է ձեւակերպել եւ յայտնել:

— Ոչ, մեծ իշխանուհի, եթէ հրաման ընես բանալ դռները դեսպակը ներս կ'առնունք:

— Շուտով ներս առէք: Ո՛ր գիտէ խեղճը այս եղանակիս կէս սառած է թերեւս, տաք սենեակ մը տարէք, բայց առանձին, կերակուր հանեցէք եւ ինձ լուր բերէք: Այսպիսի եղանակի մէջ Միւնեաց երկրէն մինչեւ հոս ինչպէ՛ս ողկեր են, ի՛նչ խղճմտանք է կամ ի՞նչ պարագայ է, չեմ հասկնար:

Այս վերջին խօսքերը այնպիսի ձայնով մը զրուցեց, որ ինք միայն լսեց: Եւ երբ դուրս ելաւ կոյսը. «Ձիս գոնէ գարնան քաղցր ձգանակին մէջ աքսորեցին եւ այս բանտը դրկեցին: Բայց ո՛վ է այս աղջիկը. «բարձր եւ ազատ ազգէ» կ'անուանէ զսա կաթողիկոսը եւ «խստիւ պահպանել» կը հրամայէ: Ի՛նչ է արդեօք յանցանքը, ո՛ր գիտէ ինչ ոճիրներ գործեր է տասնէօք տարեկան աղջիկ, միգուցէ սա էլ նոյնպիսի ոճրագործ մի լինի ինչպէս ես էի. ես էլ բարձր եւ ազատ ազգէ էի. միգուցէ սա եւս Սեւանայ գեղեցիկ կապոյտ ծովակին եզերքը սիրոյ բաժակին իւր շրթունքը հպեցուց եւ իմացուեցաւ: Տեսնենք»:

Եւ այս մտածութեամբ ճորոխի ալեաց վրայ աչքերը յառեալ կը նայէր:

Ի՞նչ է գետի մը ընթացքը, ծովու մը՝ ափունքին տուած հարուածները, որոց իւրաքանչիւր ալիք միեւնոյն շարժմունքն ու խաղն ընելով մեր աչքը եւ մեր միտքը կը գրաւեն առանց մեր մտքին տիրապետող խորհուրդը խախտելու: Վասկանուշ այդ ճորոխին հախուռն ջրերուն մէջ կը տեսնէր իւր Տարօսն հայրենի պալատին ոսկեձեղուն եւ նկարէն սենեակները, կը տեսնէր զինք իւր ոսկեթել բեհեզներուն մէջ, կը տեսնէր Յովնան Սասնոյ առիւծակորիւնը իւր քսան տարիներուն մէջ՝ նորա լայն ճակատը եւ մեծ գլուխը սեւ մազերով պսակեաչ, որ ուսերուն վրայ կ'իջնէին, նորա կայծակնափայլ աչքերը, որ իւր ակնարկին առաջ կը խոնարհէին եւ կը քաղցրանային, կը տեսնէր լուսնի հանդարտ լուսով իւր վարդենեաց պարտեզը ինք նստած եւ առիւծը ոտքերուն քով ի գուճս, կը տեսնէր յանկարծ իւր գլխուն վրայ կանգնած իւր հօր Վասակայ բարկաճայթ աչքերը... եւ ահա ոսկեձեղուն պալատ, բեհեզներ, Յովնան, վարդենիք, լուսին եւ ամէն բան ճորոխի ալիք կը յափշտակէին, կը տանէին, եւ կը մնար ինք իւր տխուր սենեկին մէջ միայնակ, որուն լռութիւնը կ'ընդհատէր կրակարանին հրոյն ճարճատմունքը:

Գիշերն հասեր էր երբ բերին աղջիկը մայրապետ իշխանուհւոյն առջեւ, եւ ամէնքը քաշուեցան. ակնարկ մը ձգեց սա աղջկան վրայ. այն քնքուշ կազմուածքներէն էր, որոնց թափանցիկ մորթը շուշանի սպիտակութիւնն ունի, որոնց մազերուն գոյնը արծաթի փայլն ունի, եւ որոնց էութիւնը կարելի չէ իրենց տեղէն հեռացնել վասնզի երբեք չունին զօրութիւն կեանք քաղելու օտար հողէ եւ արմատէ:

Հազիւ թէ անունը, ո՛վ լինիլն հարցուց, արտասուաց հեղեղ մը եւ սանձեալ հեկեկանաց ձայն մը եղաւ բոլոր պատասխան: Վասկանուշ ելաւ, իբր գթած մայր առաւ ձեռքէն, նստեցուց քովը եւ սպասեց մինչեւ որ հանդարտեց հեկեկանքը:

— Հիմա, որդեակ իմ, — ըսաւ, — զրուցէ ինձ ամէն բան եւ միայն ճշմարիտը, ո՛ր գիտէ կարելի է որ ես ճար մը, հնարք մը գտնեմ քու թշուառութեանցդ, զրուցէ՛ ո՛վ էս դու, ո՞ւմ աղջիկն ես, ինչո՞ւ քեզ այստեղ կ'ուղարկեն. եթէ կ'ուզես, որ քու վրադ գուր ունենան՝ զրուցէ, յայտնէ ամէն ինչ ճշմարտութեամբ:

— Զարուհի է իմ անունս, ես դուստր եմ Գրիգոր Սուփան Սիւնեաց իշխանին, որ այս ամառ սպանուեցաւ Բաբկէն Միսականէ:

— Գիտեմ այդ թշուառ դիպուածը, որդեակ, զրուցե՛ հիմա թէ ինչո՞ւ զքեզ այստեղ ուղարկեցին:

— Հայրս երկու տարի առաջ զիս Բաբկէնի որդւոյն Աշոտի հետ նշանած էր, հիմա եղբայրս Վասակ զիս ուզեց ամուսնացնել Գարդմանաց Կտրիճ իշխանին, եւ որովհետեւ ես յանձն չառի հնազանդիլ՝ զիս այստեղ բանտել յուղարկեց...

— Մի լար, որդեակ, այստեղ բանտ չէ, եւ եւս քիչ ժամանակէն կը դարձնեմ քեզ քու տունդ, դու ապահով կաց: Բայց մայրդ ի՞նչ կ'ըսէր այս պարագային մէջ:

— Մա՞յրս, ո՛հ, մայրս եթէ կենդանի լինե՛ր...

— Մի՛ լար, Զարուհի, հանդարտե՛, — ըսաւ Վասականուշ, բայց իւր աչքերն էլ լցուեցան այդ պարզ եւ միամիտ աղջկան կատարեալ որբութիւնն իմանալով, եւ քանի մը շրջան ընելէն վերջ դարձաւ հարցուց.

— Բայց դու Աշոտի հետ ամուսնանալ կ'ուզէի՞ր, եւ ա՞յդ բանին համար քեզ Կտրիճին պիտի տային:

— Աշոտ իմ նշանածս էր եւ ես զինք կը սիրէի, բայց երբ իմ հայրս նորա հօր ձեռքէն մեռաւ, իւր տղուն հետ ինձ ամուսնանալ անկարելի է ըսին, եւ ես հաւանեցայ. սակայն Կտրիճը չար մարդ է, եւ այդ մարդէն կը սոսկամ. թողուին զիս եւ ես տունը կը նստէի. թո՛ղ մեզ մօտ վանք կար հոն դնէին, յանձն կ'առնուի, զիս այսպէս հեռու տարագիր ըրին, այդչափ մեծ իշխաններ, վարդապետներ, եպիսկոպոսներ ինձի՝ տկար աղջկան մը դէմ միաբանեցան. այս ցուրտին, ձիւնին...

— Շատ բարի, զուակս, դու հանգիստ բռնէ սիրտդ, գարնան իմ պարտքս լինի քեզ Սիւնեաց երկիրը դարձնել: Հիմա դու գնա՛, քեզ համար պատրաստեալ սենեակը: Յանգի՛ր: Ես կը մտածեմ եւ ինչ պէտք է ընել կը հոգամ: Գնա դու հիմա, գարունը, քեզի ըսի, պէտք է սպասես:

Այս յուսատու խօսքերն լսելով Սիւնեաց աղջկան արտասուաթոր այտից վրայ ծիծաղ ծագեցաւ եւ երկիւղը, կասկածը պարզ վստահութեան փոխարկեալ՝ Վասականուշին ձեռքերը համբոյրներով ծածկելով.

— Գարնան քանի՞ օր կայ, սիրուն Տիկին, ըսաւ:

— Ձմեռուան դեռ կէսն ենք, աղջիկս, երբ գարունը դա, դու էլ կը տեսնես, ես էլ:

— Շատ բարի, ես կ'երթամ պառկելու, շատ յոգնած եմ:

Եւ երբ դուրս ելաւ աղջիկը, մայրապետ տիկինն սկսաւ մտածել, եւ առած տեղեկութիւններէն այնպէս դատեց, որ Աշոտի յանդուգն ձեռնարկութիւնք կամ սպառնալիք պատճառ տուած էին այս տարածամ արքայանայ: Իւր դատմունքն այնչափ ուղիղ էր, որ հազիւ երկու-երէք օր անցաւ այս դիպուածիս վրայ, եւ ահա առաւօտ մը կանուխ լուր տուին թէ Սմբատաւանի պետը եկեր էր կարեւոր լուր մը հաղորդելու: Երբ հրամայեց իրեն բերել, տարիքն առած համեստ մարդ մը ներկայացաւ, որ ամենայն յարգանօք ողջունելէն վերջ սպասեց, որ հրամայէ խօսիլ:

— Բարի եկիր, Թադոս հայրիկ,— ըսաւ Վասկանուշ,— կարեւոր լուր ունիս եղեր հաղորդելու, ի՞նչ է, ըսէ տեսնեմ:

— Պատրաստ եմ ծառայ քո հրամանին հնազանդիլ, մայր իշխանուհի...

— Կ'իմանամ: Կոյսեր, մեզ միայն թողէք վայրկեան մը: Խօսէ՛ ուրեմն:

— Այս կէս-գիշերուան մօտ, քսանի չափ ձիաւոր աւանը մտան եւ օթեւան ուզեցին, եւ իրենց գլխաւորը քսան-քսանհինգ տարու երիտասարդ մը՝ իմ տունս ընդունեցայ իւր քանի մը ընկերով, միւսներն էլ զանազան տեղուանք օթեւանեցան: Երիտասարդը, իբրեւ թէ հնարագիտութեամբ հարցմունքներ ընել սկսաւ թէ դեսպակով եկած օրիորդ մը ո՛ւր իջեր էր, եւ թէ վանքը ի՞նչ դիրքով, ի՞նչ զօրութեամբ տեղ էր, եւ թէ ինք Կոստանդնուպոլիս երթալու միտք ուներ, Սպարապետին կողմէն իբրեւ պատգամաւոր եւ թէ միայն քիչ մը տկար լինելուն քանի մը օր հանգիստ կ'ուզեր ընել Սմբատաւան, եւ թէ ինք շիրակեցի էր՝ նոյնպէս իւր հեծեալները: Այս խօսքերուն եւ միամտաբար մտիկ ըրի, բայց իր հնչմունքը, իր լեզուն, մանաւանդ իւր ընկերաց լեզուն յայտնի կ'ընէին թէ ինք սիւնեցի է, եւ իր անհանդարտ կերպէն իմացայ թէ այդ աղջկան համար է եկած, եւ կարելի է յիմար ձեռնարկութիւն մ'ընելու համարձակի, ուստի պարտք համարեցայ քեզ իմաց տալ, մայր իշխանուհի:

— Տկարութեան նշան կա՞յ իւր վրայ:

— Ամենեւին, բայց շատ տխուր է, երկայն կը մտածէ եւ յանկարծ հարցմունքներ կ'ընէ:

— Քովի մարդիկը ինչպէ՞ս կը վարուին իրեն հետ:

— Իբրեւ իրենց իշխանին հետ:

— Անունը իմացա՞ր:

— Ներսէհ է անունը:

— Ի՞նչ կարծես թէ կը մտածէ այդ երիտասարդը:

— Իմ կարծիքս այն է թէ յարձակում կուզէ ընել վանքին վրայ եւ այդ աղջիկը յափշտակել:

— Բայց աղջկան այստեղ մտնելը ո՞վ կ'ընայ իրեն իմացուցած լինիլ... Անշուշտ սիւնեցիքը, որ ետ կը դառնային. աղջիկը յանձնելն վերջ հանդիպած են իրարու եւ տեղեկութիւն տուած:

— Շատ կարելի է:

— Հոգ չէ, դու հիմա կ'երթաս տուն, եւ որովհետեւ հուր իշխանն անհանգիստ է՝ դեռ տունէն դուրս ելած չլինիր. կուսանաց վանքի մայր իշխանուհոյն կը սղմեն կ'ողջունես եւ կ'իմացնես թէ կը փափագիմ իւր հետ տեսութիւն ընել:

Ծերը զարմանալով մնաց այս խօսքերը լսելով, վասնզի առաջին անգամն էր, որ իշխանուհին, անձանօթ հիւրի մը այսպիսի հրաւեր կ'ուղարկէր, մանաւանդ որ ինք այս լուրը տալուն այնպէս կը կարծէր թէ հրաման պիտի տրուէր պահապանները կրկնապատկելու, դռներն ամրացնելու, բայց որովհետեւ հնազանդել էր իւր պարտքը ձեռքը կուրծքին գրաւ խոնարհութեամբ եւ պատրաստուեցաւ դուրս ելնելու:

— Բայց, Թադոս հայրիկ, պետք է նաև իրեն իմացնել թե այդ տեսությունը կարելի է երբ ինք առանձին, միայնակ քեզի հետ ընկերացեալ ուզէ յանձն առնուլ:

— Շատ բարի, իշխանուհի:

Եւ ծերը դուրս ելաւ առանց գայթակղութեան եւ գնաց ուղղակի իւր պատգամաւորութիւնը կատարելու, ճիշտ ժամանակին հասաւ, վասնզի հիւրը արդէն պատրաստուէր էր հեծնելու եւ դուրս ելնելու: Երբ իմացաւ լուրը՝ շուտ մը յանձնառու եղաւ յօժարութեամբ եւ երկուքը միատեղ եկան վանք. մեծ երկաթապատ դռնէն երբ ներս մտան, դուռը փակեցաւ եւ անմիջապէս իշխանը միայն հրաւիրեցին դռան քով սենեակ մը, ուր իշխանուհին կեցած իրեն կը սպասէր:

Բարկէն Սիրականի որդին Աշոտ, որ լի համարձակութեամբ՝ մանաւանդ թէ յանդգնութեամբ ներս մտաւ սենեակէն, երբ այդ սէւեր հագուած ծանր եւ վսեմ կնոջ կերպարանքը տեսաւ, որու գեղեցիկ, տխուր, հանդարտ եւ քննիչ աչքերը իր վրայ կիյնային եւ իբրեւ թէ իւր միտքը, դիտաւորութիւնը, իւր կեղծ պաշտօնն եւ անունը արդէն գուշակած էին, շփոթեցաւ, հազիւ թէ ձեռքը կուրծքին գրաւ, եւ լեզուն անշարժ մնաց, եւ դռան քով կանգ առաւ: Իսկ Վասկանուշ միշտ անխռով.

— Բարի է, իշխան, գալուստդ այս մեր կողմերը, լսեցի քու երթը թագաւորական քաղաքը, փափագեցայ տեսնելու, վասնզի ես էլ բարեկամներ ունիմ եւ թերեւս օգտակար կարենամ լինիլ, վասնզի Սպարապետը ինձ էլ օտար չէ, մանաւանդ թէ շատ մօտիկ ազգական է: Ինչպէ՞ս է, ի՞նչ վիճակի մէջ է, զարմանք, որ այս կողմերէ անցնելով ինձ նամակ մը չէ տուեր:

Այս խօսքերը թեպէտ իբրեւ շատ պարզութեամբ զրուցուած, այնպիսի ձեւ մը ունէին եւ այնպիսի եղանակ իւրաքանչիւր բառի վրայ ծանր-ծանր շեշտուելով, որ Աշոտ բոլորովին շփոթեցաւ եւ թոթովելով այսչափ միայն կրցաւ պատասխանել.

— Կը ներէք, իշխանուհի, ես նաև չէի գիտեր թէ ի՞նչ ճամփայ պիտի բռնեմ իմ ճամփորդութեանս նպատակին հասնելու համար, եւ ինձ այնպէս հրաման կայ, որ առանց դանդաղելու ուղեւորիմ:

— Լաւ՛, բայց միւս հարցմունքներուս չես պատասխաներ, իշխան, Սպարապետին վիճակը հարցուցի:

Լռութիւն մը տիրեց դարձեալ, իբրեւ թէ աշակերտ մը վարժապետին առջեւ անպատասխանի մնացած չէր գիտեր թէ ի՞նչ զրուցեր եւ չէր համարձակէր գլուխը նաև վեր վերցնել. բայց վերջապէս իւր բոլոր զօրութիւնը ժողուելով եւ ինչպէս երկչոտներու սովորութիւնն է՝ անհամարձակութիւնը յանդգնութեան տանելով՝ գլուխը վեր առաւ:

— Կը ներես, իշխանուհի, ես ոչ դեսպան եմ, ոչ թագաւորական քաղաք կ'երթամ, եւ ոչ Սպարապետէն եմ յուղարկուած, եւ ոչ էլ Ներսէի է իմ անունս:

— Զարմանք չէ,— ըսաւ իշխանուհին անխռով միշտ՝ աչքերը իշխանին վրայ ունենալով,— այսպիսի ժամանակ ուղեւորաց սովորութիւնն է իրենց անձանց կարելորութիւն տալ, ապահովութիւն ունենալու համար ի վտանգաց, միայն զարմանալին հոն է, որ դու իշխանագուն երիտասարդ, ձեւդ, կերպարանքդ նաև կը վկայէն, այս– պիսի քօղերու տակ ջանաս ծածկել անձդ եւ անունդ: Կարծեմ թէ կը վայլէ եւ պետք է որ քու պատուոյդ համար ազգով եւ անունով ներկայանաս:

— Ինչ բանի համար ծածկեմ անունս, ես Բաբկէն Միսականի որդին Աշոտն եմ:

— Շատ բարի, ահա ինչպէս կը վայլէ Միւնեաց ազնուական ազգին որդւոց խօսիլ եւ համարձակ իրենց ճակատը բանալ ինչպէս արժանի է քաջագանց:

Դարձեալ երկայն լռութիւն յաջորդեց, եւ իշխանուհին իւր բազմոցը նստելով, ձեռքով հրաւիրեց իշխանը նստելու: Աշոտ կուգեր ելնել՝ բայց ճամփան անել էր, եւ Վասկանուշ ցաւելով աս անխոհեմ երիտասարդին վրայ, յարկ իմացաւ ձեռք կարկառել եւ զինքն այդ երկդիմի վիճակէն ազատել:

— Դու, իշխան, կարելի է այս կողմերս եկար իմանալու համար ազնուատոհմ օրիորդի մը վիճակը, որ ձեր կողմերէն մեզի դրկուէր էր բարձրագոյն հրամանաւ: Եթէ այդ կ'ուզէիր իմանալ կրնամ տեղեկութիւն տալ քեզ թէ Օրիորդը լաւ է, հանգիստ եւ գոհ:

— Այդ կարելի չէ, — գոչեց Աշոտ յուզեալ եւ փրփրեալ, — ես լաւ տեղեկութիւն ունիմ, որ իր դահիճները թշուառ աղջիկը այս ձմեռուան ցուրտերուն ու սառերուն լեռնէ լեռ ձգեցին, ձգձգեցին այս բանտը բերելով հասցնելու համար. եւ ես նա ազատելու կու գամ հոս:

— Այդ ամէն խօսքերը, — պատասխանեց իշխանուհին ծանր եւ մեղմ ձայնով, — կրնայիր յայտնել կամաց եւ հանդարտ կերպի. ի՞նչ պէտք է, որ դուրսը ստորին վիճակի մարդիկ իմանան թէ ի՞նչ նիւթի վրայ կը դառնա մեր այս խօսակցութիւնը: Բայց խնդրեմ, այդ Օրիորդը ազատելու համար ի՞նչ միջոցներ միտքդ գրեր ես:

— Ամէն կարելի եւ անկարելի միջոցներ ձեռք պիտի առնում որպէսզի այդ գերութենէն զինքն ազատեմ, — ըսաւ երիտասարդը կամաց, բայց գողացող ձայնիւ:

— Աշոտ իշխան, քու այդ խօսքերդ երիտասարդութեան անխոհեմութիւն եւ կիրք ունին, ես այնպէս կը յուսայի, որ մեր խօսակցութիւնը քեզի էլ օգտակար լինի եւ այն անձին էլ, որուն պաշտպանութեան էլեր ես, օգտակար վախճան մը ունենար: Բայց կը տեսնեմ թէ երբ մէկը «կարելի եւ անկարելի միջոցներ» ի գործ դնելու սպառնալիք կընէ, լաւ էլք մը չի խոստանար ունիցէ՛ գործողութեանն:

— Եթէ ես էլ քեզի պէս այդ սեւ հագուստներու տակ սառէ սիրտ մը ունենայի, եթէ ես էլ այդ հանդարտ եւ անխռով նայուածքը ունենայի, որ դիմացինը կը կարկամեցնէ, կը սառեցնէ եւ կը ծաղրէ, իրօք երջանիկ իմ անձս կը համարէի: Միթէ՞ ես գոհ եմ այս թշուառ վիճակէս, երկու տարի է, որ մոռցել եմ քուն եւ հանգստութիւն. իմ հօրս եւ աներոջս մէջ գրգռութիւն տեսած օրէս երեւակայեցի լինելիք ամէն դժբախտութիւն, եւ, որ երկուքին առջեւ էլ խօսելու նաեւ համարձակութիւն չունէիք ամէն կողմ դիմեցի, կաթողիկոսը գնացի գտայ անապատներու մէջ քաշուած խնդրելու, որ յանձն առնու միջնորդել եւ թափուելիք արիւնն արգիլել: Նա գրպարտութիւններէ դառնացած՝ «Ես կաթողիկոս չեմ» պատասխանեց, եւ ամէն խնդիրք մերժեց: Եպիսկոպոսաց ժողովք կար, նոցա դիմեցիք տարտամ պատասխաններ առի. Բագրատունի եւ Արծրունի տեարց դիմեցի, վերջինները գուարճութեանց եւ անառակութեանց մէջ թաթախեալ ժամանակ չունէին ինձ ուշ դնելու, իսկ միւսները թէպէտ չէին յայտնէր իրենց միտքը, բայց լաւ կը համարէին Միւնեաց ներքին պատերազմը, որպէսզի նոցա տկարութենէն օգուտ քաղեն:

Պատերազմը սկսաւ, եւ դասալիք զօրական վատաբար հիւանդ ձեւացայ, որ այդ դժբախտ գործողութեան մէջ ձեռք չունենամ. եւ երբ այդ սոսկալի վերջն ունեցաւ պատերազմը, իմացայ, որ իմ նշանածս գազանի մը հետ պիտի ամուսնացնեն եղբայրները, եւ երբ նա դիմադրեց կուսանաց

վանքի որոշումն տուեր էին, դիմեցի Միւնեսց մետրապոլիտին, դիմեցի դարձեալ կաթողիկոսին, զիս գնացուցին: Նոքա էլ հանդարտ, ծանր, կամաց խօսեցան հետս, զիս խոհեմութեան եւ համբերութեան, եւ Աստուածային կամաց հնազանդութեան յորդորեցին, երիտասարդութեան եռանդ է, ըսին, սաստանայի գրգիռ սրտիս մէջ նշմարեցին, աղօթք ընել եւ բժշկութիւն ինձ խոստացան իբրեւ թէ իմ Զարուհոյ համար զգացած սէրս դիւահարութիւն էր, եւ այն միջոցին յանկարծ իմացայ նոյն կաթողիկոսին շրջակայից թէ իր հրամանով Օրիորդը հեռաւոր վանք մը յունաց սահմանագլուխը յուղարկէր էին: Եւ հիմա դու, իշխանուհի, իւր բանտապետը, ինձ կ'ըսես թէ նա լաւ է, հանգիստ եւ գոհ է, այո՛, այս բարձրաբերձ պարիսպներուն, այս երկաթապատ դռներուն, այս զինեալ պահապանաց եւ սպասաւորաց մէջ անշուշտ կամաւ ցոյց տալու համար զիս բերել տուիր. նա էլ՝ ինչպէս դիակը գերեզմանին մէջ լաւ է, հանգիստ է եւ գոհ է. եւ այդ խեղճ աղջկան, որ կենդանի մեռել կ'ընեն, քեզ պէս գեղեցիկ եւ քարասիրտ կափարիչ մը պակաս էր:

— Քու այս խօսքերդ թէպէտ ուշ, բայց դարձեալ ժամանակին են, հոգ չէ թէ ես բանտապետ կամ գերեզմանի կափարիչ լինիմ, խնդիրը հոն է թէ դու ի՞նչ պիտի ընես, ի՞նչ է քու միտքդ:

— Իմ մի՛տքս, ազատել Զարուհին կամ մեռնիլ:

— Ամէն կը մեռնիմ ըսողները չեն մեռած, Աշոտ իշխան, եւ շատեր կը ճանչեմ, որ կարծէր են թէ մահը վերահաս է եւ դեռ երկար տարիներ կ'ապրին, նոցա սիրտը նաեւ որ մեռած կը կարծուիր յանկարծ երբեմն մոնչիւններ կու տայ, եւ իմ պաշտօնիս պատճառով շատերուն խոստովանանքը լսած եմ, եւ աշխարհքս իւր թշուառութեամբ կը ճանչեմ, եւ իմ քարի պէս սիրտս կարծածեղ աւելի ձեզի պէս թշուառներու համար գութ եւ կարեկցութիւն ունի, եւ թերեւս... օգնութիւն մը նաեւ իմ կանացի տկար ձեռօքս ընեմ ձեզ, եթէ միայն խելօք վարուելու խոստմունք մը ընես եւ համբերել գիտնաս:

— Միշտ նոյն երգը կը լսեմ, խելօք վարուիլ եւ համբերութիւն գիտնալ,— ըսաւ Աշոտ հեզմութեամբ եւ աղբայները կրճտելով եւ ոտք ելաւ: Իսկ իշխանուհին երկու սուր եւ հրամայական աչք վրան դարձնելով եւ սաստելով՝

— Նստէ՛, անմիտ երիտասարդ,— ըսաւ խստիւ ձայնով,— ձեր տարիքին միշտ յատուկ է կրքով շարժիլ եւ ի կորուստ դիմել. եթէ ես քեզմէ ամենափոքր երկիւղ ունենայի եւ վնասել ուզէին ակնարկութիւն մը բաւական էր ինձ քեզ կապել տալ եւ մինչեւ Պոլիս դրկել. բայց իմ միտքս քեզ եւ այդ թշուառ աղջիկն էլ ազատել է: Խօսք տո՛ւր ինձի համբերել մինչեւ զարուն, դառնալ քու երկիրդ, եւ ժամանակ տալ, որ բանակցիմ կաթողիկոսին հետ, եւ զարնան ե՛կ եւ Զարուհին քուկդ է:

Աշոտ որ նախ այդ կնոջ հրամայող ձայնին տղու մը պէս հնազանդեցաւ եւ նստաւ, երբ վերջի յուսադիր խօսքերն լսեց՝ տխուր երեսին փայլակի գուարթութիւն մը ծագեցաւ, բայց շատ կարճ տեւեց այդ գուարթութիւնը, վասնզի նշանուած օրէն անյաջողութիւն անյաջողութեան վրայ հասել էր, հիմա ինչ որ մէկը չէր կրցել, կին մը պիտի կրնա՞ր ընել:

Իսկ Վասկանուշ, որ նորա երեսին ամէն շարժմունքը կը տեսներ գուշակելով մտածութիւնը՝ աւելցուց:

— Այո՛, շատ զօրաւոր ձեռաց անկարելին՝ տկարներու կարելի կ'ընէ Աստուած, միայն դու ինձ խօսք տուր հնազանդելու:

— Շատ բարի, ես խօսք էլ կու տամ, կերդնում նաեւ ինչ սրբութիւն որ կայ երկրիս եւ երկնքին վրայ՝ քու ամէն հրամաններուդ հնազանդելու, բայց դու էլ ինձ խօսք կու տա՞ս, որ Զարուհին ձեռացդ պիտի չի հանես եւ իրեն վտանգ մը պիտի չի հանդիպի:

— Թշուա՛ն երիտասարդ, դու իմ վրաս կը կասկածիս վասնզի չես ճանչեր զիս. քանի որ այս պարիսպները իրենց հիմանց վրայ հաստատ կեցեր են, քանի որ ես կենդանի եմ՝ մէկը չի կրնար այդ աղջիկը իմ բազկաց մէջէն յափշտակել. եւ թէ Աստուած իմ փափագս կատարեց՝ աս ձեռքս ես նորա սեղանին առջեւ քու քովդ կը բերեմ նշանածդ:

Այս խօսքերը ազնուական վսեմութեամբ եւ վստահութեամբ գրուցուած՝ այնպէս ազդեցին երիտասարդ իշխանին վրայ, եւ այնպիսի ուրախութեամբ չցուցին իւր սիրտը, որ ցնծութեան արցունքով, ծունկի վրայ եկած.

— Դու գթած մայր մ'ես, դու թագուհի լինելու արժանի կիսն ես, դու պաշտելի էակ մ'ես, տո՛ւր որ ձեռքդ անգամ մը պագնեմ:

— Միայն թէ այս մեր խօսակցութիւնը խոստովանութեան գաղտնիք մնա:

— Հրամայէ՛ ինչ որ կ'ուզես, հրամայէ՛ կրակի եւ ջուրի մէջէն անցնիմ, միայն թէ խոստումնքդ մի՛ մոռնար:

Եւ երկու ձեռաց մէջ իբրեւ թէ գրկած այդ քնքուշ ձեռքը համբոյրներով ծածկեց եւ արցունքով լուաց երբ իշխանուհին ձեռքը քաշեց ու՝

— Բաւական է, չափաւորէ ուրախութիւնդ,— ըսաւ եւ ոտք ելաւ:

Իշխանն էլ նոյնպէս ելաւ, եւ դէպի դուռը գնալով՝ ետ դարձաւ.

— Մայր իշխանուհի, կարելի է՞, որ ինձ շնորհ մ'էլ ընես:

— Եթէ Զարուհին պիտի խնդրես տեսնել, անկարելի է. Աստուծոյ սեղանին առջեւ միայն այդ կարելի է եւ գարնան:— Եւ քիչ մը մտածելէն վերջ,— Աշոտ իշխան, դուրսի սենեակը հանգչի, ես կաթողիկոսին նամակ մը գրել տամ, եւ որովհետեւ ձեր կողմերը կը գտնուի իրեն կը հասցնես:

— Շատ բարի, մայր իշխանուհի:

— Աստուած բարի ճանապարհ տա:

Եւ իշխանուհին գաղտնի դուռ մը բացաւ եւ անյայտ եղաւ: Հազիւ կէս ժամ վերջ պառաւ կոյս մը բերաւ կնքեալ նամակ մը իշխանին տուաւ:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ ԱՐԱՄԱՆԵԱԿԻ ԲԵՐԴԸ

Ինչպէս լռիկ եկած էին մեր երկու ընկերները, նոյնպէս լռիկ կը դառնային, բայց ծերը իր ջորուոյն վրայ կորացեալ կը դիտէր շարունակ, որ երիտասարդ իշխանին ճակատը պարզեալ էր, այն դառնութիւնը եւ անհանդարտ հոգը, որ քիչ առաջ իւր երեսին վրայ նկարեալ էր՝ անհետ եղած էր

բոլորովին: Երբեմն ձեռք իւր նժոյգին պարանոցը կը շոյէր, երբեմն գուարթ դէմքով գլուխը շուրջ դարձնելով բնութեան ծիծաղն իբրեւ թէ կը փնտռէր, եւ յանկարծ գլուխը ետին դարձնելով,

— Հայրի՛կ, այս ձեր մայր իշխանուհին սովորական կին չէ, եւ նորա նման ոչ ոք չեմ տեսեր կեանքիս մէջ,— ըսաւ:

— Այո, իշխան, բոլոր շրջակայքը՝ ամէնքը ազգայինք եւ օտարք իւր իմաստութեան եւ առաքինութեան գովութիւնը կ'ընեն եւ կը յարգեն: Իսկ մենք իւր ժողովուրդը եւ մեր ամենէն յետինը՝ Աստուծմէ ետքը, մեղա՛յ, մեղա՛յ, Աստուածամօր պէս զինքն կը պաշտէինք պիտի ըսէի:

Ծերուն այս վկայութիւնն էլ խոր մտածութեան մէջ թաղեց իշխանը եւ հազիւ թէ Սմբատաւան հասան, առանց ձիէն իջնելու հրամայեց իւր փոքրիկ գունդին, որ հեծնեն, եւ աւանապետեն քսակ մը տալով խնդրեց քաղցրութեամբ, որ գոհ ընէ իւր մարդիկը եւ փոխանակ Արտահանի ճամփան բռնելու, Կարուց ճամփան բռնեց որովհետեւ այնպէս իմացեր էր թէ կաթողիկոսը Բագարան երթալու միտք ունէր Բուղայի երկիւղէն, եւ անկից յունաց սահման անցնիլ Կարնոյ քաղաք, ինք կը յուսար թէ Բագարան իւր նամակը կրնար իրեն հասցնել:

Ուստի երբ Բագրատունեաց քաղաքը մտաւ եւ միջնաբերդը գնաց իւր անուանակից Աշոտ Բագրատունին տեսնելու, նա շատ այլայլած գտաւ, վասնզի երկու լուր մէկտեղ առած էր, նախ Յովհաննէս կաթողիկոսին մահը, իսկ երկրորդ Բուղայէ հասած հրաման մը, որ ստիպաւ՝ հայրը՝ Սմբատ Սպարապետը կ'ուզէր, որ Սոկաց երկիրն էր: Ուստի այս լուրերը հաղորդելու համար հօրը սուրհանդակ մը դրկելէն վերջ, Բագրատունին սկսաւ գանգոյի ժամանակին դժուարութեան վրայ, մանաւանդ որ սասնեցիք բոլոր իւր եւ հօրը այնչափ խնամքը՝ յարդարեալ պատրաստութիւնքը հիմնահատակ ըրեր էին: Եւ երբ իրենք կը յուսային այդ ճիւղին՝ Բուղայի սիրտը կակղացնել ամէն օր նոր-նոր եւ անհաւատալի յանդգնութեամբ ամէն խորհուրդ վեր ի վայր կը շրջէին:

— Չի լսեցի՞ր այդ սասնեցուց նոր քաջագործութիւնը:

— Ո՛չ. նո՞ր բան կայ:

— Խումբ մը այս լեռնականներէն իրենց սարերուն զագաթներէն կ'իջնեն, կու գան մինչեւ Դուին, եւ հոն համարեա Բուղայի աչաց առջեւ երեք հայ նախարար, որք Նկան բերդին եւ Աշոտ Արծրունոյ անձնատուր լինելուն պատճառ եղան Մուշեղ Վահեւունի, Վահրամ Տրունի եւ Վահրամ թիկնապահ, մահապարտաց սահմանեալ կախաղանը կը հանեն եւ բոլոր Դուին՝ հայ ու տաճիկ զարմանքով կը տեսնեն այս երեք իշխանաց դիակները կ'ուրծքերնեն իրենց մատնութեան յանցանքը եւ օրինաւորապէս դատաւորաց տուեալ դատակնիքը, որուն հնագանդելով Յովնան խութեցուց զօրավարը կը գործադրէ նոյն վճիռը: Կրնաս երեւակայել հայ ժողովրդեան լոկի եւ անձայն ուրախութիւնը, բայց նոյնպէս երեւակայէ այդ անիծեալ Բուղայի կատաղութիւնը եւ միանգամայն սարսափը, որուն առջի հրամանը եղեր է երեք-չորս մեծամեծ զօրաց գունդեր դրկել այս սասնեցուց վրայ, ուր որ հանդիպին ողջ կամ մեռած իրեն բերել: Այս առաւօտ մասնաւոր սուրհանդակ մը այս լուրը ինձի կը բերէ, քիչ մը վերջը բռնաւորին սուրհանդակը ինձ հրաման կը բերէ, որ զհայրս սպարապետը կ'ուզէ այս անօրէնը: Ահա բոլոր վիճակը, ուր հիմա կը գտնուինք: Աստուած ինք հասնի, այս զարնան դուռները տեսնենք մեզ ի՞նչ դառնութեան աղբիւր պիտի բանան:

Աշոտ Մինի, կաթողիկոսին մահը լսելով յարկ համարեցաւ երթալ Մինիք, ուստի իր հրաժարական ողջոյնը տալով Բագրատունայն, ելաւ ճամփայ եւ ստաճ Ախուրեանին վրայէն անցաւ դիմացի դաշտավայրը, հագիւ մէկ քանի ժամուան ճամփայ առաւ սիւնեցի հեծելագունդը՝ եւ ահա բարձանց վրայէն տեսնուեցաւ Արագածի ստորոտը երկու խումբ, որ դիմացէ դիմաց կանգնած զիրար կը դիտէին, փոքրիկ խումբը, որ ամուր դիրք մը առած էր բլրոյ մը վրայ յայտնի հայոց գունդ մ'էր, իսկ միւսը արաբացի էր իւր ճերմակ փաթթոցներով: Աշոտ առանց դանդաղելու, «Երթանք, տղաք, մեր եղբարց օգնենք», գոչեց եւ ձիերը մտրակեցին դէպի բլուրը: Աշոտ առջեւնին սուրը խաչաձեւ կը փայլեցներ, եւ ահա բոլոր խումբը շարժեցաւ ընդունելու փոքրիկ օգնութիւնը: Ինչպէս դատեր էր հեռուանց ճիշտ նոյնպէս սակաւաթիւ էր խումբը, հարիւր յիսունի չափ հետեւակ սասունցիք էին, եւ երեսունի չափ հեծեալք գրեթէ ամենքը ազնուատոհմք, քաջ եւ կորովի մարդիկ. երեք հոգի առանձին կեցած այս նորեկ ընկերաց կը նայէին դիտող աչօք, եւ այս երեք անձինք մեզ քաջածանօթ Յովնան, Գուրգէն եւ Խոսրով էին: Երբ Աշոտ մօտեցաւ այս խմբակին սիրալիր ընդունելութիւն գտաւ, եւ Գուրգէն յայտնեց թէ իրենք յարձակելու որոշումնքն ըրած էին արդէն, բայց քիչ մը պիտի սպասէին, որ նոր եկող եղբարց ձիանքը յոգնութիւն առնեն: Միրով ընդունեցաւ Աշոտ այս պատիւը եւ կէսժամու չափ ժամանակ ուրախ-գուարթ խօսակցելէն վերջ այս երկու հարիւր հոգին՝ հետեւակները մէջտեղնին, ձիաւորները երկու կողմէն բլուրն ի վար յարձակեցան սաստկութեամբ: Թշնամիք, որ հագար հոգիէ աւելի էին, ուրախութեան ձայներով դիմաւորեցին զիրենք, յաղթութիւնն ապահով համարելով, բայց երբ իրենց բոլոր յարձակումները անօգուտ տեսան այդ փոքրիկ հետեւակախումբին դէմ, որուն նիզակներու անտառը կը քայլեր եւ ամէն բան կը խորտակէր իւր առաջ, երբ աջ թեւին վրայ Գուրգէն հսկայ հասակաւ իւր ահագին սուրը կը շարժէր տրդատաբար, եւ ամէն ընդդիմակաց կը կործանէր եւ կը տապալէր, ձախ կողմը սիւնեցիք առիւծի պէս կը պատերազմէին եւ Աշոտ՝ «Տղաք, սիւնեցիք, ձեզ տեսնեմ, ամօթով չելնենք մեր եղբարց քով», ըսելով թշնամեաց վրայ կոտորած կոտորածի կը հասցնէր: Եւ վերջապէս գոհութեամբ տեսան հայք, որ արաբացի գունդը տկարացած սկսաւ քաշուիլ եւ նահանջել. ան ատեն իրենք էլ դադրեցան հալածելէն եւ տեսնելով թէ երկու միայն անկեալ ունէին եւ քանի մը թեթեւ վիրաւոր ու թշնամին երեք հարիւրի չափ մարդ կորուսած էր, փառք տուին՝ Աստուծոյ եւ քաշուեցան դէպ Ախուրեան: Աշոտ կ'ուզէր իւր ճամփան շարունակել, բայց Գուրգէն եւ Յովնան զինք համոզեցին, որ իրենց ընկերանայ եւ չի բաժնուի, ոչ միայն, որ առջեւը վտանգը մեծ էր, այլ նաեւ, որ իրենք որոշած էին վրէժխնդիր գունդ մը կազմուել հայ ազգի եւ հաւատքի նախատիւնքը քաւել, թշնամի եւ մատնիչ պատուհասել, եւ թէ արժան էր, որ Աշոտս պէս քաջ երիտասարդ մը Միւնեաց նահանգը Տարօնս եւ Վասպուրականի հետ իրենց մէջ ներկայացնէր: Իսկ սիւնեցի իշխանը ինքնիրեն հաշուի մ'ըրաւ, որ մինչեւ գարնան ոչինչ գործ չունէր, սիրով յանձն առաւ այդ ընկերութիւնը եւ բռնեցին Կարսի ճամփան. անցան Ախուրեան, որ ստաճ իւր բոլոր երկայնութեան մէջ ահագին կամուրջ մ'էր ճանապարհորդաց, եւ զիշերով հասան Արգինայի աւանը:

Ուրախ-գուարթ զիշեր մը անցուցին, թշնամայն աւարէն բաժին հանեցին արգինացուց, ամէն կողմ պահապաններ դնելով լաւ մը հանգստացան, եւ դեռ արշալոյս չեղած լուր հասաւ թէ թշնամի մեծ խումբ դէպի Կարս կը դիմէր, իրենց ճամփայն արգիլելու համար: Որոշեցին, որ Արտահանու ճամփով յունաց սահմանազիլէն շարունակեն ճամփայնին, իսկ եթէ թշնամին հասնի եւ համարձակի պատերազմիլ՝ ջախջախեն եւ անցնին առաջ: Այսպէս բոլոր երկու օր ճանապարհորդելով առանց արգելքի հասան Արտահան. հոն անկարծելի արգելք մը դարձեալ զիրենք կասեցուց:

Գուրգէն իբրև յառաջապահ իւր փոքրիկ գնդով կ'երթար ժամու մը ճանապարհ հեռաւորութեամբ, հարիւր ձիաւոր զօրաց յունական խումբ մը յանկարծ յանդուգն յարձակմամբ շրջապատելով զինք հրամայեց անձնատուր լինիլ Գուրգէնի պէս մարդու այսպիսի առաջարկութիւնը անտանելի էր, բայց խոհեմութիւն նաեւ իրեն պարտք համարելով եւ չուզելով տաճկաց թշնամութեան վրայ աւելացնել յունաց թշնամութիւնը՝ ջանաց համոզել քաղցր խօսքերով յոյն գնդին զօրավարը թէ՛ «Անհաւատից ձեռքէն հալածեալ կայսեր սահմաններուն մէջ՝ նորա պաշտպանութեան կը դիմէին, եւ երբէք թշնամութեան գործ ընել չէին կրնար մտքէ անցնել եւ ոչ յունական իշխանութեանց ծանրանալ եւ թէ ինք եւս յունական իշխան եւ հպատակ էր կայսեր եւ թէ գաւառի մը ամբողջ տէրն էր նոյն կայսեր շնորհիւ»: Բայց երբ տեսաւ թէ յոյնք իւր քաջութիւնը երկիւղի նշան համարելով սկսան բռնակալ եւ իր մարդիկը զինաթափ ընել ջանալ, եւ նոցա զլիաւորը համարձակեցաւ զէն ի ձեռին իր վրայ յարձակելով սուրն ուզելու, ան ստեն.

— Սո՛ւր կ'ուզէք, առէք ձեզի սուր, հապա՛, տղաք, ձեզ տեսնեմ, սո՛ւր սոցա վրայ,— գոչից Գուրգէն:

Եւ նախ զլիաւորն ինք զոհ գնաց իւր ահագին սրոյն, եւ քանի մը վայրկեանի մէջ այդ յունական խումբը ցիրուցան դաշտին վրան քսանէ աւելի մեռել կը թողուր եւ մնացորդը վայրավատին կը փախչէին:

Իսկ երբ Յովնան եւ մեծ խումբը հասան տեսան եղածը եւ Գուրգէն, որ քանի մը կալանաւոր կը հարցաքննէր, յայտնի եղաւ այս գործողութեան բուն պատճառն:— Գրիգոր, Բագրատունեաց ցեղէն մէկը, Իշխանիկ մականուանեալ, Արամանեակ եւ Աշխարհաբերդ ամրոցներու կը տիրէր ժառանգութեամբ ճիշտ յունաց սահմանագլխուն վրայ: Եւ այսպիսի անորոշ դիրքի մէջ ոչ կայսեր յարկ կու տար եւ ոչ ամիրապետին: Յունաց Կարնոյ զօրավարն այսպիսի անկարգութեան վերջ տալ ուզելով եկեր պաշարէր էր Արամանեակ բերդը: Իր զօրքերէն հարիւրի չափ պահապանաց խումբ մը հանդիպելով Գուրգէնի եւ ջարդուբուրդ փախստական, պիտի տանէին լուրը բանակը եւ պիտի գրգռէին Գուրգէնեանց ու Յովնանեանց դէմ նոցա բոլոր զօրութիւնը: Եւ այսպէս մեր փոքրիկ գունդը, որ հայկական արդարութեան եւ վրէժխնդրութեան պաշտօն էր ստանձնել ձախ թելին վրայ արաբացիքն ունէր եւ աջ թելին վրայ յոյներն: Խորհուրդի նստան մեր չորս զօրավարները, որոց թիւը զօրաց թւոյն հետ բաղդատեալ շատ էր եւ չափազանց, բայց չորսն էլ իրենց օրինակաւ կը վարէին զօրքը՝ որք անմոռնչ եւ սիրով կ'երթային ո՛ւր որ սոքա զիրենք տանէին:

Գուրգէն համառօտ մը եղածը եւ առած տեղեկութիւնքը պատմելէն վերջ.

— Հիմա, իմ կարծիքս էլ զրուցեմ եւ դուք էլ ձեր որոշմունքը յայտնեցէք, վասնզի ժամանակ չունինք կորսնցնելու, ետ դառնալ ինձ անկարելի կը թուի, ուստի պէտք է առաջ անցնիլ եւ եթէ յարկ լինի մեր ճամփան արգիլողներուն վրայէն կոխելով անցնիլ: Ես այս յոյները կը ճանչեմ: Ինչպէս դու էլ Յովնան, ոչ երբէք ամուր զինուոր են, ինչպէս խօսելու նոյնպէս փախչելու մէջ վարպետ են, իսկ յաջողութեան մէջ յիմար եւ ամբարտաւան, իրենք մեր վրայ չի յարձակած մենք յարձակիմք նոցա վրայ Արամանեակի եւ մեր մէջ զիրենք պաշարենք, եւ յաղթութիւնն ապահով է:

— Բայց ինչչա՞ փ է այս յունաց գնդին թիւը,— հարցուց Խոսրով Ակեացի,— գոնէ այդ իմանայինք:

— Կալանաւորներէ առած տեղեկութեանս նայելով՝ շատ չեն, երեք հազարէ մինչեւ հինգ հազար առ առաւելն, յունաց մեծաբանութեան էլ եթէ բաժինն հանենք՝ երեք հազար նաեւ չկարծեմ թէ լինին, վասնզի այս ազգը միշտ մեծ եւ բարձրէն կը խօսի:

— Իշխանիկի գորքն ինչչա՛ փ կը կարծես,— հարցուց դարձեալ Խոսրով:

— Հարիւր, շատ, շատ երկու հարիւր հոգի, բայց ընտիր տղամարդիկ են, ես զիրենք կը ճանչեմ:

— Ի՛նչ կեցեր ենք ուրեմն,— գոչեց Աշոտ,— երթա՛նք, ժամանակ չի կորսնցնենք:

— Բայց Յովնան, դու բան չես խօսիր,— ըսաւ Գուրգէն:

— Տղոց քիչ մը կերակուր հրամայենք եւ յարձակինք,— ըսաւ Յովնան եւ ելաւ երթալու զօրաց քով:

— Միամի՛տ եւ միաբա՛ն, այսպէս միշտ պէտք է լինիլ,— գրուցեց Գուրգէն:

— Արամանեակի բերդի մէջ լաւ ընթրիք մը կ'ընենք այս գիշեր,— ըսաւ Աշոտ ուրախութեամբ եւ ձեռքերը շփելով:

— Ապրի՛ս տղայ,— պատասխանեց Գուրգէն աջ եւ ահագին բազուկը տարածելով եւ ձգելով իւր լայն կտորձքին վրայ զԱշոտ,— մեր փոքրիկ բանակին ուրախութիւն դրկեց քեզ Աստուած, նայէ՛ Յովնանու անգամ փոքր ժպիտ բերիր դու երեսին եւ այս մեծ շնորհք է: Քե՛զ պէս պէտք էին լինիլ հայ իշխանագունք: Միշտ դու ուրախ ես այսպէս եւ միշտ քաջ, այնպէս չէ՞:

— Միւնիք միշտ քաջ են: Իսկ իմ ուրախութիւնս երկայն ամիսներէ ի վեր կորել էր եւ փախէի Աստուած երկար կեանք եւ երջանկութիւն տա՛ այն կնոջ, այն հրեշտակին, որ իմ սրտիս նորէն գուարթութիւն եւ յոյս բերաւ: Խմե՛նք նորա կենաց: Եւ այս ըսելով թիկնապահին ձեռքէն առաւ արծթէ մեծ բաժակը եւ պարպեց:

Այս խօսքին վրայ փոքր լռութիւն յաջորդեց, Յովնան եւ Գուրգէն երիտասարդին երեսը՝ եւ ետքը առաջնին նայեցան, վասնզի երկուքն էլ իրենց սրտին մէջ թշուառ սիրոյ վերքն զգացին, Խոսրով միայն անշփոթ եւ պատառը բերանը բաժակը ձեռքն առաւ:

— Այդ կնոջ կենա՛ցն,— ըսաւ,— որովհետեւ հրեշտակ զինքն անուանեցիր:

— Աստուա՛ծ վկայ, որ հրեշտակ է նա, ես այդպիսի կին չէի տեսել կենացս մէջ, ես զինքը ժամ մը միայն տեսայ, բայց բոլոր շրջակայք՝ մեծն ու պզտիկ՝ զինք կ'օրհնեն ու կը գովաբանեն. մայր թշուառներու եւ ծերուն պէս խօսելով՝ «մեղա՛յ, մեղա՛յ, Աստուածամայր» կ'անուանեն գնա գիւղացիք:

— Տո՛ւր, տղայ, սա բաժակը,— ըսաւ Գուրգէն թիկնապահին որ կը մատուակէր,— այդ կնոջ՝ այդ հրեշտակին անգին կենաց, որ մայր է թշուառներու եւ ուրախութիւն կը բերէ տխուր երիտասարդ սրտերու:

— Հրեշտակին կենաց,— ըսաւ Յովնան եւ ըստ իւր սովորութեան գաւաթ մը ջուր խմեց:

— Ձո՞ւր կը խմես,— հարցուց Աշոտ զարմացեալ:

— Քանի մը տարի կայ որ ես ջուր կը խմեմ: Բայց երթանք, ահա տղաքը պատրաստ են,— ըսաւ եւ ելաւ:

Հազիւ թէ մեր փոքրիկ խումբը կէս ժամու չափ քալեցին, եւ ահա երեւցաւ բազմաթիւ հազարի չափ յունական գունդը որ կու գար. եւ ահա Գուրգէնի մեծ ձայնը որ առջեւէն գոչեց լսեցնելով ամենուն.

— Փա՛ռք տանք Աստուծոյ, հայու տղա՛ք, թշնամին քիչ-քիչ մեր վրայ կ'ուղարկէ:

Իսկ Յովնան դառնալով իր խութեցոց կ'ըսէր.

— Նետերը նախ, նիզակներն յետոյ, եւ վերջը, վերջը սուրերը, ձեզ տեսնեմ, քաջ սասնայք, պարապ նետ մը պէտք չէ ելնէ ձեր աղեղներէն եւ ոչ հարուած մը անօգուտ:

Իրօք երբ թշնամին մօտեցաւ, սաստիկ նետաձգութիւն հարիւր յիսուն վիրաւոր յիմարեցուց, եւ գրոհ մը փոքրիկ հայ խումբին՝ ժամանակ չի տուաւ նոցա ոգի առնլու եւ գործին սկիզբն ու վերջը՝ կոտորած եւ փախուստ եղաւ. աւելորդ է պատմել թէ ի՛նչ ըրին Գուրգէն, Յովնան, Խոսրով եւ Աշոտ. իրենց քրտինքը թշնամույն արիւնին հետ խառնուեցաւ եւ ձիւնապատ երկիրը չորս հարիւրի չափ դիակամբ ծածկուեցաւ ու կարմիր ներկուեցաւ: Եւ երբ կոնիւր, որ կէս ժամ տեւեց՝ վերջացաւ, եւ հայք իրենց կորուստը քննելունլան՝ տեսան, որ քանի մը վիրաւոր միայն ունէին եւ մեռած ոք չի կար. փառք տուին Աստուծոյ՝ տուողին յաղթութեան, եւ շարունակեցին իրենց ընթացքը, որպէսզի ժամանակ չի տան թշնամույն սթափուելու:

Եւ իրօք յունաց փախստական գորքերը իրենց բանակը գնացին պարտութեան լուրը տանելու, ահով եւ վախով լցուցին ամենուն սիրտը, ոչ միայն հայ խումբին զօրութիւնն անպարտելի էր, այլ նաեւ ամէն մէկուն հասակն ահագին, ոչ միայն իրենց երեսին գոյնը ճերմակ չէր, այլ նաեւ սեւ էր սատանայի երեսի պէս, եւ որ մեծն էր ոչ թէ հարիւր, երկու հարիւր էր իրենց թիւը, այլ ահագին բազմութիւն էին: Այս չափագանց լուրը զօրավարին եւ բոլոր զօրաց երբ հաղորդեցին փախստականք, վիատութիւնը տիրեց, եւ հրաման եղաւ շուտ մը բանակը վերցնելու եւ Կարնոյ ճամփան բռնելու. եւ այնպիսի արագութեամբ շարժեցան յոյնք, որ հազիւ թէ կարելորդ տանելով՝ շատ աւար թողին Արամանեակի առջեւ, հայք քանի մը յետամնաց կալանաւորեցին եւ Գուրգէն հրամայեց արձակել:

Բերդականք չի կարէնալով մեկնել թշնամույն փախուստը եւ նոր եկող փոքրիկ խումբը, կը զարմանային, եւ երբ մարդ հանել ու եղածն իմանալ կը մտածէին, Գուրգէն իւր թիկնապահներէն մէկը դրկեց բերդը իմացնելու Իշխանիկին բոլոր պատահարը, որ մեծ ուրախութեամբ իջաւ եկաւ եւ հրաւիրեց ներս իւր քաջ ազգակիցքն ու ազատարարք: Գիշերն սկսել էր վրայ հասնիլ, երբ ձիոց եւ մարդկանց ոտքերու դոփիւնը հնչեց բերդին կամարներուն տակ, եւ Աշոտ ուրախ-զուարթ կը գոչէր.

— Ես ձեզի չըսի՞, որ այս գիշեր Արամանեակի իշխանին հիւրն ենք մենք: Ահա իմ գուշակութիւնս կատարեցաւ:

— Ո՞վ է այս երիտասարդ իշխանը,— հարցուց Իշխանիկ Գուրգէնին:

— Մեր փոքր բանակին մեծ ուրախութիւնն է,— պատասխանեց Գուրգէն:

— Եթէ արդիւնքը կը ցցնէ իրի մը մեծութիւնը, ես ձեր բանակին չափ մեծ բանակ չեմ տեսեր մինչեւ այսօր, ձեր ուրախութիւնն էլ ըստ այնմ կը չափեմ:

— Սա Բաբկէն Միսականի որդի Աշոտն է: Քաջ, գուարթ, սիրուն երիտասարդ մ'է, իւր կերպարանքին գեղեցկութեան վրայ չեմ խօսիր, միայն լաւ նայէ՛ երեսին եւ այքերուն՝ գործոյ միշտ յաջող կ'երթայ:

— Չըսե՞ս, որ դուք ոչ միայն ուրախութիւն գտեր էք այս տղուն հետ, այլ եւ բարեբախտութիւն:

— Հայաստանի այս վիճակին մէջ, բարեբախտութիւն բառը հայու մը չի յարմարիր: Բայց այս օր յաջողութեան օր է, հանգչենք եւ ուրախ լինինք. վաղուան մնան հոգ ու մտածմունք:

Տանտէրը ջուր բերել տուաւ, լուացուեցան, մաքրուեցան հիւրերը, բերդին դահլիճները լուսաւորուեցան, վառարանին մէջ հուրը կը փայլէր ու կը ճարճատէր, գուսանք եւ երաժշտական ձայներ կը հնչէին, սեղանն ամէն տեսակ խորտիկներով՝ ընտիր գինիներով եւ ազնիւ պտուղներով ճոխ էր ու զարդարուն:

Իշխանիկն ամէն տեղ էր. վար կ'իջնէր նոյն միջոցին իւր մատակարարին նաեւ չի վստահանալով, այքով կ'ուզէր տեսնել թէ զօրականաց առատապէս ինչպէս հրամայած էր ամէն կերակուր եւ ըմպելիք եւ հանգստեան խշտիք պատրաստուած էին, պակասն աւելիով կը լեցնէր եւ կրկին-կրկին կը պատուիրէր, որ այս քաջ եւ ազատարար ազգայնոց բան մը չի խնայուի:

Երբ սեղանի նստան եւ տանտէրը հրամայեցէք ըսելով ձեռքը երկնցուց կերակուրի, Գուրգէն թեւէն բռնելով եւ արգիլելով ձեռք մխելու.

— Վահրիճ, գոչեց, ո՛ր է Յովնան եղբայր:

— Վարն է, Մասնցուց հետ հաց կուտէ:

— Եթէ նա հոս չէ, ես հաց կրնամ ուտել այսօր:

— Ո՞վ է նա, երթամ զինք բերելու,— ըսաւ Իշխանիկ եւ ելաւ: Գուրգէն նոյնպէս ելաւ ետեւէն, եւ երբ տեսաւ, որ Յովնան կը դժկամակէր գալու, վասնզի հոն վարը աւելի հանգիստ էր:

— Իմ սիրոյս համար, Յովնան, սա այս զիշերուան հանգստութիւնդ արե՛՛, — ըսելով Գուրգէն Յովնանի թեւէն առաւ:

— Քու սիրոյդ կարելի չէ դեմ դնել, ինչպէս քու բազկիդ զօրութեան, ո՛վ Գուրգէն,— պատասխանեց Յովնան.— եւ տարին չի կատարած կը յուսամ թէ բոլոր Հայաստան զքեզ պիտի ճանչէ:

— Ուրախ եմ գուշակութեանդ վրայ, երթանք զուարճանանք. ձմեռուան մէջ նաեւ երկինք զուարթ օրեր ունի, մեր սրտերն ինչո՞ւ չունենան, Յովնան:

Եւ այսպէս սեղանին քով նստան բոլորուեցան ամէնքը, կերան, խմեցին, զուարճացան: Յովնան նաեւ զուարթ կ'երեւէր, իր տխուր երեսին վրայ ժպիտ մը կար. իսկ երբ երաժիշտք կը հնչեցնէին իրենց նուագարանները եւ երգիչը հին երգ մը կ'երգէր, որու վերջի ձողերը կը կրկնուէին.

Անցեալ ատուրց քաղցր յիշատակք մեզ դարձէ՛ք.

Քնած վարդեր, գարուն եկաւ, ծաղկեցէ՛ք,

Սէր եւ հրրճուանք անգամ մի եւս արթընցէ՛ք,

աչքերը խփեց, վասնզի կը յիշէր սրտի արտասուոք քսանեօթ տարի առաջ հրեշտակային գեղեցիկ եւ յստակ ձայն մը վարդենեաց պարտեզի մը մէջ այդ երգը մրմնջէր էր: Միթէ՞ անցեալ աւուրք կրնային դառնալ, գարունը մեռած վարդին համար կրնա՞ր կեանք տալ, սէր եւ հրճուանք միթէ՞ գերեզմանէն կրնային յարութիւն առնել: Այս էին իւր խորհրդածութիւնքը, երբ աչքերը գոց՝ քուն ձեւացաւ, եւ մարդ մը միայն կար, որ իւր ամէն շարժումքը կը դիտէր կը տեսնէր, վասնզի նա միայն գիտէր իւր գաղտնիքը, այդ մարդը Խոսրով Ակեացին էր, որ գնայ ճանչցած վայրկենէն համարմունքն օր աւուր կ'աւելնար, տեսնելով նորա անշահասիրութիւնը, հայրենեաց եւ արդարութեան անձնուիրութիւնը եւ փառաց, եւ անձնուիրութեան արհամարհանքը:

Խնջոյքը կ'երկարէին, Յովնան ակնարկ ըրաւ Գուրգէնի, որ զինք թողու եւ գնաց իր սասնեցոց քով իր խշտին ընկողմանելու: Իսկ Խոսրով՝ Միւնի իշխանին կը զուարճաբանէր, կ'ընտանենար, որպէսզի իմանար գաղտնիքը այն հրեշտակին, որուն կենաց այնչափ եռանդով, փափագով զինի իմած էին նոյն օրը իրենց աղքատիկ եւ ձիւնեղէն սեղանին վրայ:

ԳԼՈՒԽ ԺԷ ՔՍԱՆԵՕԹ ՏԱՐՒ

Բայց այդ Յովնան ո՞վ է, այդ սասնեցոց զօրավարը. տեսայ զինք պատերազմի մէջ քաջ, բայց երբ ընկերութեան մէջ է՝ գազամենքը կը սառեցնէ, եթէ խօսի ակամայ կը խօսի, ծիծաղը նաեւ կարծես թէ հեզնութիւն մ'է. զինի բերանը չի դնէր. նուագարան, երգ օրօրի ձայն են իրեն համար: Բայց պէտք է խաստովանիլ, որ մեծ տարբերութիւն կայ իր եւ իր լեռնականաց մէջ, խօսքը, կերպը, մտածութեանց խելօքութիւնը, շարժմանց զգուշաւորութիւնը, վերջապէս իր ամէն վարմունքն յայտնի կ'ընեն թէ բարձր մարդ է, եւ ես կընդունիմ այս մարդը գործքի, պատերազմի գլուխ լաւ՝ բայց խնջոյից զուարճութեանց մէջ բան մը չարժէր. լաւ՝ ըրաւ, որ գնաց:

Այսպէս կը խօսէր Աշոտ կամաց ձայնով Խոսրովու հետ, եւ նա պատասխանեց.

— Դու այդ մարդը լաւ կը դատես, այդ մարդը զուարճութեան մարդ չէ, միայն գործի մարդ է. բայց տե՛ս, եթէ նա ուզէր մեր նախարարաց կարգը կ'անցնէր եւ շատերէն էլ կը գերազանցէր, վասնզի իւր լեռնցիք այնպէս իրեն կը հնազանդին եւ զինք կը սիրեն, որ եթէ մեռնիլ հրամայէ կը մեռնին: Տե՛ս, Մասուն ո՛ւր, մենք ո՛ւր, Դուին ո՛ւր, բայց երեք չարագործ կախելու համար ամէն վտանգ յանձն կ'առնուն այդ Մասնի տղայք եւ իրեն հետ կ'երթան այդ անձանօթ երկիրներ, ձիւնին, ցուրտին, սառին, որպէսզի Յովնան ու կամքը կատարուի:

— Բայց ի՞նչ հասկանամ Դուինի դուռը այդ մարդիկը կախելէն, առջի ծառը մի թէ յարմար չէ մատնիչ մը, չարագործ մը կախելու համար:

— Մեծ տարբերութիւն կայ Բուդայի աչաց առջեւ տանիլ կախել դաւաճան հայը, որ նորա անզգամութեանը գործիք եղաւ անապատի մը մէջ կախելէն: Դաւաճաններու իմաց տալ է թէ կայ այդ մեռեալ կարծուած Հայաստանի մէջ դատաստան մը, որ կը հսկէ, կը դատէ, կը վճռէ եւ կը գործադրէ:

— Ինչո՞ւ ուրեմն Աշոտ Բագրատունի այդ բանին համար գանգոտեցաւ:

— Աշոտ եւ իւր հայրն Սպարապետը հանելուկ մ'են, ի՞նչ կ'ուզեն, ի՞նչ կը մտածեն, Աստուած միայն գիտէ. մեր ճամփուն եւ նոցա ճամփուն մէջ ահագին հեռաւորութիւն կայ: Բայց այսպէս դարձեալ, Յովնան միշտ կըսէ թէ եղածեն՝ երեւոյթէն մարդ դատապարտել պէտք չէ, այլ յանցանքի պայացոյցը ձեռք ունենալու եւ այնպէս պատմելու է: Եւ այդ բանին համար Բուդայի դիւանէն՝ այդ երեք յանցաւորներուն կնքեալ թուղթը ձեռք անցնելով դատապարտել տուաւ Աշոտ Արծրունւոյն մատնիչները:— Բայց դու ինձ այն զրուցէ թէ այսպէս երիտասարդ՝ Սիւնեաց երկիրը թողել ո՛ր ելեր ես, ի՞նչ է, որ զքեզ այսպէս կը շրջագայէ: Ո՞վ է այն կինը, որ այսօր մեզ այնչափ գովեցիր:

— Այդ կինը կուսանաց վանքի մայրապետ մ'է:

— Վասկանուշ է իւր անունը:

— Դու ուսկի՞ց գիտես:

— Բաղրատունեաց ցեղէն է:

— Դու կը ճանչե՞ս զինք ուրեմն:

— Այո, շատերէն լաւ կը ճանչեմ:

— Իրաւունք չունէի՞ զինք այնչափ գովելու:

— Բայց դու ի՞նչ տեսար:

— Ի՞նչ տեսայ. կին մը տեսայ, որ իր իշխանութեան տակ գտնուող ամենքը իր իմաստութիւնը, իր առաքինութիւնը, իր արդարութիւնը կը գովէին. բոլոր Արտանուշի գաւառը եւ շրջակայքը իբրեւ թագուհի զինք կը յարգեն: Կայ բան մ'էլ, որ հիմա չեմ կրնար զրուցել:

Խոսքով աչս միայն կ'ուզէր իմանալ ուստի լռեց, եւ իր ուշադրութիւնը դարձուց Գուրգէնի եւ Իշխանիկի ուշադրութեան:

— Ի՞նչ անամօթ մարդիկ են այդ յոյները, — կ'ըսէր Գուրգէն, — որովհետեւ ես տարի մը չերեւեցայ, կայսեր հրովարտակաւ իմ արեանց եւ քրտնաց տրիուր պարգեւեալ Թորթում կ'ելնեն կը յափշտակե՛ն. բայց Աստուած ինձ տուած է այս բազուկը, որ գիտէ ջախջախել, եւ այս սուրը, որ գիտէ յօշոտել, այս յիմարները այսչա՛փ շուտով մոռցան Գուրգէն: Վաղը ես Թորթում եմ:

— Եր՛բ եւ ո՛ր կ'ուզես քեզի հետ եմ, կ'ըսէր Իշխանիկը, միայն իմ դրկած ձիաւորքս յունաց բանակին ետեւէն դեռ չի դարձան:

— Այդ կը նշանակէ, որ վատ յոյները մինչեւ Կարին կը փախչին, հազարաւորի երկու հարիւր մարդու առջեւէն: Ա՛խ, հայոց ազդ, այս ինչ անէ՞ք է քու վրադ, որ այսպիսի անարգ ու վատթար պետութեան ստրուկ եւ դերի ես դարձեր... Վաղն ուրեմն կը կարգադրենք թէ ի՞նչ պիտի ընենք, — ըսաւ Գուրգէն եւ ելաւ, եւ ամենքը գնացին ննջելու:

Գուրգէնի գուշակութիւնը ճիշտ էր, յոյները Կարինի ճամփան առեալ կ'երթային. այս լուրը հազիւ թէ իմացաւ Բագրատունի Իշխանիկը եւ գնաց հաղորդելու Գուրգէնի, ահա հետեւակ գրաբեր մը կը հասներ Արտանուշ գաւառէն նամակաւ, որ արտորնօք օգնութիւն կը խնդրէր արաբացի աւազակաց դէմ, որ յանկարծ մտեր երկիրը իրենց սովորական բարբարոսութեամբ ամեն չարիք կը հասցնէին գիւղացւոց, եւ Սմբատաւան պաշարել էին:

Նոյն միջոցին երբ նամակը կը կարդար Իշխանիկը, Յովնան, Խոսրով եւ Աշոտ Գուրգէնի սենեակը կը մտնէին. յունաց փախուստը ամէնն էլ գիտէին:

Եւ ահա Իշխանիկը նամակը բարձրաձայն իրենց կարդաց, եւ աւելցուց.

— Ահա վիճակը, պատուական բարեկամներ, ես չեմ կրնար անօգնական թողուլ դրացի գաւառ մը, որուն բոլոր բնակիչքը հայ են եւ ինձի կը դիմեն, ոչ միայն իբրեւ հայու այլեւ Բագրատունւոյ, վասնզի ինչպէս ձեզ յայտնի է՝ այս գաւառը անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր Բագրատունեաց առաջին սեփականութիւնն է:

— Ո՞վ է տէր երկրին, ո՞վ գրէր է այդ, ո՞վ ստորագրէր այդ նամակին,— հարցուց Գուրգէն:

— Ստորագրողը «Վասկանուշ Բագրատունի, մայրապետ Աստուածամայր վանուց Արտանուշի»:
Այս կինը հօրեղբօր գաւակն է Սպարապետին, հոչակաւոր իմաստութեամբ եւ առաքինութեամբ, Տայոց եւ թէ Բարձր Հայոց նահանգներու մէջ:

— Ի՞նչ կեցեր կը դանդաղինք, երթա՛նք,— ըսաւ Աշոտ եւ ոտք ելաւ:

— Կեցցե՛ք ու Աշոտ,— կ'ըսէր Գուրգէն ծիծաղելով,— այս կինն էլ դի՛ր քու միւս կնոջ քով, որու կենաց մեզ երէկ գինի խմցուցիր:

— Նոյն կինն է՛, պէտք չէ ժամանակ կորսնցնել,— կ'ըսէր:

Այս բոլոր խօսակցութեանց մէջ Խոսրով, որ բերան չի բացաւ, զՅովնան կը զենէր, որ Վասկանուշ անունին փոքրիկ աննշմարելի ցնցում մը միայն ունեցաւ. իսկ անկից վերջ անխռով էր քարէ արձանի պէս:

— Երթա՛նք ուրեմն,— կ'ըսէր Գուրգէն ծիծաղելով բարձրաձայն.— ի՞նչ կ'ըսես Յովնան, մե՛ դք է այս տղան, տեսե՛ք, զենքերն արդէն առաւ եւ սաղաւարտը կը դնէ:

— Երթա՛նք,— ըսաւ Յովնան եւ դուրս ելաւ:

Ժամ մը չեղած չորս հարիւրի չափ հետեւակ եւ ձիաւոր Արամանեակ բերդէն կ'ելնէին երկու օրուան պաշար առած եւ Արտանուշի վրայ կ'արշաւէին արագութեամբ: Գիշեր մը հանգիստ առած երկրորդ օրը այս կորովի գունդը կը հասնէր Սմբատաւանի առջեւ ճիշտ այն ժամանակին, որ արաբացիք հողապարսպին հետ կռուելով ներս խուժելու մօտ էին, Գուրգէն չէր այս անգամ խումբին դիւցազնը. Աշոտ մուկեցին կոտորածի մը սկիզբը տուաւ, եւ Գուրգէն աչքը միշտ նորա վրայ երկու-երէք անգամ զինքն ազատեց վտանգներէ: Արաբացիք երկու սուրի մէջ մնացած սաստիկ ջարդուեցան եւ հազիւ քանի մը հոգի փախստական կրցան Կարս դառնալ: Աւանին շուրջը իրենց մեռելներով ծածկուեցաւ, եւ քանի մը օր ճորոխ դիակներ Սեւ ծով կը տանէր: Նոյն գիշերը աւանին բնակիչքը այս օգնական զօրքն իբրեւ եղբայր հիւրընկալեցին, որք իրենց թողին թշնամույն աւարը, որպէսզի վնաս կրեալ գիւղացուց բաժնուի: Այս առաջարկութիւնը, որ Յովնան ըրած էր, իբրեւ պատգամ ընդունելի եղաւ զինուորներէն, եւ այն խեղճերը, որոնց գիւղերն արաբացի կրակէն կը մխար եւ ամէն բանէ դրկուած էին եւ իրենց անձինքը միայն ազատած՝ յուսահատ ապագայն կը մտածէին, հիմա առաջինէն աւելի զիրենք հարուստ գտնելով՝ ուրախութեան հանդէս կը տօնէին:

Երբ առաւօտուն Իշխանիկ՝ զօրավարաց կը յայտնէր թէ վայել էր իրենց այցելութիւնն ընել վանքը իշխանուհույն, Աշոտ անձայն կը մտածէր, իսկ Յովնան.

— Ձեզ երթալ կարծեմ պէտք է, բայց ինձ համար կարեւորութիւն չեմ տեսներ. մանաւանդ թէ ժամ առաջ պէտք է որ ես Սասուն դառնամ,— ըսաւ վճռողական ձայնիւ:

Հազիւ թէ ինք այս խօսքերը գրուցեց, մեզ ծանօթ Թադոս հայրիկ ներս մտաւ եւ ողջունելով զամենքը.

— Տեա՛րք, Վասկանուշ իշխանուհին ձեզ իւր շնորհակալութեան այցելութիւնը կու գայ ընելու,— ըսաւ, եւ հազիւ թէ խօսքը լմնցուց ահա իշխանուհին ինքն ներս մտաւ, շրջապատեալ չորս-հինգ պառաւ կոյսերէ, ողջունեց զամենքը եւ նստաւ:

Ճար չի կար, Յովնան ու փախստեան տեղի չի մնաց. իւր սրտին տրոփիւնն՝ Խոսրով որ քովը կեցեր էր կը լսէր որոշ եւ յայտնի, եւ այդ գորաւոր մարմինը բաբախման հետ կը շարժէր:

Տեսարան մ'էլ Աշոտի վիճակն էր, որ Գուրգէնի կռնակը պատսպարան գտեր էր ինքզինքը ծածկելու իշխանուհոյն աչքերէն:

Իսկ սա՛՝ համառօտ եւ քաղցր շնորհակալութիւններ ըրաւ ամենուն իւրեանց քաջութեան եւ ազնուասրտութեան համար, եւ խնդրեց, որ նոյն շնորհակալութեանց թարգման լինին այն պատուական զօրաց, որ այնչափ գուրջ եւ եղբայրասիրութիւն ցոյց տուեր էին յուր ժողաւրդեան, եւ խօսքը վերջացուց ըսելով թէ՛ «Հայ ազգին այսպիսի թշուառ վիճակին մէջ մեծ մխիթարութիւն էր տեսնել այնպիսի դիւցազուններ որոնց զինուորական քաջութեան հաւասար էր պատերազմէն վերջ առաքինութիւնն եւ անշահասիրութիւնը»:

Այս խօսքերը գրուցելէն ետքը իշխանուհին ոտք ելաւ, արդէն բացի իրմէ ոչ ոք չէր նստած. «Կը յուսամ, զօրավար Տեարք, որ այս երեկոյ մեր վանքի շնորհակալութիւնն ուզէք պատուել ընթրել յանձն առնելով»— ըսաւ: Եւ քանի մը քայլ առաջ անցնելով, Աշոտի առջեւ կեցաւ.

— Քաջ պատսպարան մը գտեր ես ինքզինքդ ծածկելու համար, Աշոտ իշխան, բայց դարձեալ քու քաջութիւնդ յայտնի ըրած է քեզ ամենուն, քու երէկուան համբաւդ ինձ հասաւ եւ ուրախացուց եւ ես գոհ եմ, ու խոստմունքիդ դրժող զքեզ չեմ կրնար համարիր:

Աշոտ քանի մը խօսք թոթովեց շփոթած, եւ իշխանուհին անցաւ Յովնանու առջեւ կանգնեցաւ. իր լուսալիր հայեցուածքը վսեմ եւ քաղցր այդ մարդուն կրակէ աչքերուն վրայ ուղղեցան, որ կարծես թէ թալկացեր էին նոյն միջոցին. հազիւ թէ այդ անխոնջ ծունկերը զինք կը վերցնէին:

— Յովնան զօրավար, զիս չէ՞ս ճանչիր:

— Ես ո՛վ եմ, որ զքեզ ճանչեմ, իշխանուհի,— պատասխանեց Յովնան խեղդուկ ձայնով:

— Ես Վասակ Բագրատունոյ դուստր Վասկանուշն եմ... յիշեցիր զիս, այնպէս չէ՞:

— Այո, իշխանուհի,— ըսաւ Յովնան նոյն ձայնով:

— Այս երեկոյ ուրեմն կը տեսնուենք, այնպէս չէ՞:

— Հրամանը քուկդ է, իշխանուհի:

— Շատ բարի,— ըսաւ Վասկանուշ եւ դառնալով իշխանաց հրաժարական ողջոյն մը տուաւ եւ ելաւ: Ամենքը յուղարկաւոր գնացին ետեւէն, մինչեւ որ հեծաւ շորին եւ վանքին ճամփան բռնեց: Իսկ Յովնան անհետացաւ:

Ան ատեն Գուրգէն Աշոտի ըսաւ.

— Իրաւունք ունիս դու տղայ, այդ կինը սովորական կին չէ. իրաւ թագուհու կը նմանի. իւր ամէն շարժումնքին, ձայնին, խօսքերուն մէջ վսեմութիւն մը կայ, որ ակնածութիւն կը հրամայէ:

— Դո՛ւ որ այնչափ կը ծիծաղէիր իմ վրա՛ս:

— Ճշմարիտ է, որ չի համարձակեցայ անգամ իւր առաջ նստելու:— Եւ դառնալով Խոսրովու,— քայց տեսա՞ր Յովնանու վիճակը. այդ առիծը ապուշ ոչխար էր դարձել, աչքերը մինչեւ իրենց փայլը կորուսել էին, ես հիւանդ կարծեցի:

— Այո, կ'երեւայ թէ փոքրիկ տկարութիւն մը ունէր:

— Քանի՞ տարեկան կարծես այս կինը, Խոսրով:

— Կարծեմ թէ հիմա քառասունհինգ պէտք է լինի:

— Շատ պակաս կը գցնէ. վանքի՛ կեանք, աղօթել, ուտել, խմել, հանգիստ ընել, զուակ չունենալ զինք երիտասարդ են պահել:

— Այսպէս շուտ դատաստան ընել, անխոհեմութիւն է, Գուրգէն, ո՛վ զիտէ մարդկանց կեանքը, անցեալը ի՛նչ գաղտնիքներ ունի: Բագրատունի օրիորդ մը, սիրուն, հանճարեղ, գեղեցիկ ի՛նչ դիպուած տեսնենք զինք բերէր ձգէր է Եփրատի ափանց վրայէն այս Ճորոխի ափանց վրայ: «Մարդկային սրտի խորը ծովու անդունդներուն կը նմանի» ըսէր են.— մենք կը խօսինք, կը ծիծաղինք, կը կատակաբանենք, կուտենք, կը խմենք, կ'երգենք. ամբոխը, որ մեր սրտին վերքերը չի ճանչեր, չի տեսներ եւ կարողութիւն չունի մեր ճակտին վրայ կարողալու մեզ երանի կու տայ: Ինչո՞ւ հեռուն երթանք. Գուրգէն, քեզ տեսնողը Աստուածին շնորհիւք, զուարթ, գեղեցիկ, կորովի, հսկայ, արքայազարմ, խելօք երիտասարդ, ի՛նչ կը գրուցէ, ինչպէ՛ս կը դատէ. միթէ՞ չի գրուցէր. «Ահա աշխարհիս ամենէն երջանիկ մարդը»: Բայց ես առանց Սողոմոն իմաստուն լինելու կը տեսնեմ թէ կայ որդ մը, որ քու սիրտդ կը կրծէ. կը տեսնեմ, որ կայ այդ պարզ ճակտիդ վրայ հոգ մը, ամպ մը, որ պայծառ արեւուդ ստուեր կը ձգէ. եւ ինչպէ՛ս կը գրուցեմ թէ Գուրգէն երջանիկ է, բարեբախտ է: Այսպէս իմացիր նաեւ այդ սէւերով ծածկեալ կնոջ համար, որ բեհեզներու եւ ծիրանիներու կեանքի համար էր ստեղծեալ:

— Իրաւունք ունիս, Խոսրով, դու ինձմէ խելօք ես:

— Քա՛ւ լիցի, քայց քեզմէ աւելի փորձառու եմ, վասնզի քու. կրկին տարիքդ ունիմ, եւ տեսածես օգուտ քաղել ջանացեր եմ միշտ:

Բարեբախտաբար Գուրգէնի համար, որ Խոսրովու գուշակութիւններէն գոհ չէրաւ, թէպէտ մեծ համարմունք առաւ նորա սրատեսութեան վրայ, Իշխանիկը եկաւ, որ իբրեւ աւելի ընտանի՝ իշխանուհոյն ընկերացեր էր քիչ մը տեղ:

— Ուրեմն կամա-ակամայ այսօր եւ այս գիշեր էլ մենք դեռ հոս պէտք է անցնենք, երբ Յովնան զօրավար նաեւ մնալու խօսք տուաւ իշխանուհոյն: Վաղը կ'ուղեւորինք Արամանեակ եւ անկից Թորթում ի միասին:

— Շատ բարի,— ըսաւ Գուրգէն,— քայց իմ դղեակս գրաւողը ի՞նչ տեսակ մարդ է:

— Անպիտան յոյն իշխան մը: Ես յունաց Սպարապետին քանի անգամ գնացի իմացնելու թէ եղածը մեծ անիրաւութիւն էր, թէ Գուրգէն կայսեր բանակին մէջ ծանօթ անձ մ'էր... Բայց նա իմ խօսքերս ընդհատելով, քու խնդրանաց համար, կը հրամայեմ, որ հիմա ոչ ոք դղեակը չի գրաւի եւ տարի մ'էլ ժամանակ կու տամ. Բայց այդ պայմանաժամն որ անցաւ եւ Գուրգէն չերեցաւ՝ ամենեւին մ'աշխատէր, վասնզի ո՛ր զիտէ նա ի՛նչ վիճակներու, ի՛նչ վտանգներու մէջ կը գտնուի իւր յանդուգն բնաւորութեամբ եթէ ողջ է: Եւ որովհետեւ տարին չի լրացեալ յոյնք ինձ թշնամացան, նոյն միջոցին, երբ իմ վրաս յարձակեցան Արամանեակ յափշտակելու, լսեցի թէ Թորթումի դղեակն էլ գրաւէր են: Ի՛նչ ընես, որդեակ, անտէրունչ ազգ ենք, ամէն մարդ իրաւունք կը կարծէ մեզ համար անիրաւութիւն եւ յափշտակութիւն: Մենք էլ ազգովին շփոթած եւ յուսահատ հացի մէկ պատառը շունին բերանը կը նետենք միւսն ազատելու համար. ես քանի որ աչքս բացէր եմ, այս եմ տեսեր. վա՛յ նոցա, որ մեր ետեւէն պիտի գան:

— Ո՛չ Բշխանիկ, այդպէս պէտք չէ լինի, աւելի լաւ՝ է անժառանգ աշխարհէս երթալ քան թէ այդպիսի վիճակ մը մեր զակներուն թողուլ:

Նոյն երեկոյին վանքին նախապարսպի սենեակներուն մէջ լաւ ընթրիք մ'ըըին իշխանուհւոյն կոչնականք, որ վայրկեան մը երեցաւ եւ իբրեւ իրեն փոխանորդ թողով վանքին քահանան՝ քաշուիցաւ: Ընթրիքը երբ վերջացաւ եւ ամենքը կը պատրաստուէին Սմբատաւան դառնալու՝ դարձեալ երեցաւ իշխանուհին եւ ամենուն բարի ճանապարհ մաղթելէ վերջը՝ դարձաւ Յովնանու ըսաւ.

— Քեզ եւ քու սասնցուցող դէռ բարի ճանապարհ չեմ կարող մաղթել եւ կը փափագիմ, որ քանի մը օր աւելի ինձ հիւր լինիք, վասնզի ինչպէս կրնաք երեւակայել կարելի է, որ այդ անզգամ արաբացիք դառնան վրէժ խնդրելու իրենց պարտութեան. եւ որովհետեւ ես էլ Տարօնս գաւառէն ձեզ հետ մերձաւոր հայրենակից եմ, կը յուսամ թէ իմ խնդիրքս չէք մերժեր:

Իսկ Յովնան, որ բոլորովին կազդուրեալ մարդ մ'էր, եւ առջի շփոթութենէն ազատ՝ անխռով, Բայց ամենայն խոնարհութեամբ պատասխանեց.

— Քու փափագը եւ խնդիրը մեզ սասնցուց համար սուրբ հրաման է, իշխանուհի, եւ զմեզ երջանիկ կը սեպենք եթէ քեզ եւ քոկիներուդ համար կենաց վտանգաւ անգամ կարէնանք ծառայել: Այս ոչ իմ միայն՝ այլ բոլոր մեր սասնցուց ամենուն փափագն է:

Այս խօսքերն այնպիսի միամտութեամբ գրուցուեցան, որ մէկուն կասկածի տեղիք չէին կրնար տալ, եւ Խոսրով նաեւ ամենեւին չէր կասկածէր՝ եթէ Հոնիփսիմէ տիկնոջ պատմութեան տեղեակ չլինէր:

Առաւօտուն իշխանաց հեծելագունոր կը բաժնուէր սասնցուց, եւ Գուրգէն խօսք առնելով Յովնանէ, որ պիտի գար զինք Թորթում տեսնելու, իւր միւս ընկերներով կ'երթար իր նպատակին:

Այս վիճակին մէջն էր ահա խեղճ Յովնանու անձը, երբ ամէն ընկերները գնացին, եւ ինք մինակ մնաց իր սասնցիներուն հետ, մանաւանդ թէ իւր քսանօթ տարուան տենչանաց հետ. իրաւ՛, տեսաւ, եւ ոչ միայն տեսաւ այլ եւ խօսեցաւ իրեն, այլ ոչ տեսնելը տեսնել էր, ոչ խօսիլը խօսիլ, անյպիսի սիրոյ մի համար, որոյ մէջ ոչ յանցանաց այլ ստոգտանաց նաեւ նշմարանք չէր մտեր, որուն մարդկային եւ երկրաւոր ամէն բիծերն ու ժանգը (եթէ այդպէս լեզու մը կրնայ գործածվիլ սիրոյ համար) թշուառութեան կրակը եւ հառաչանաց բոցը մաքրէր եւ զտէր էր, եւ ուր նիւթական ամէն բան հատեր աննիւթականն էր միայն մնացել: Ի՛նչ բաներ ունէր Յովնան գրուցելու այդ

կնոջ, ինչպա՛ր փ բանէր ունէր իմանալու իրմէ. քսանեօթ երկայն անհատնում տարիներու եւ նոցա աւելի երկայն գիշերներու պատմութիւնն իւր աչաց առաջ կը հոլովէին: Կը յիշէր այն դառնացեալ, անջատեալ սիրոյն գիշերները, երբ մարդկային ամէն ձայներ կը լռէին, ամէն աղմուկներ կը դադրէին, երկու տարուան բանտարկութենէ վերջ նաեւ այն օրերը, որ ինք միայնակ, օտար, պանդուխտ եւ կամաւոր տարագիր՝ իւր գերեզմանական սենեակին դուռը կը գոցէր, իւր կրակէ գլուխը երկու ձեռքերուն մէջ առած, թելերը ծունկերուն յեցուցած՝ երկու անուն միայն շրթունքները կը մրմնջէին. «Աստուած եւ Վասկանուշ...»: Եւ հիմա կականջին կը խօսէր այն ձայնը՝ այն մարգարէական ձայնը, որ գետնափոր տաճարին մէջ իրեն գրուցեր էր. «Կու գայ տարին, կու գայ օրը, եւ թերեւս հեռու էլ չէ, որ դարձեալ զինք պիտի տեսնես, դարձեալ արցունքներովդ իւր ոտքերը պիտի թրջես...»: Ո՛ր է այն ժամն, ո՛ր էր այն վայրկեանն. եւ ի՛նչ պիտի ընէր Յովնան անկից վերջ կէտնք ըսուած բանը, որ չարչարանք եղեր էր իրեն համար եւ բով տանջանաց այնչափ տարիներ:

Այս մտածութիւնք զինքը կը տարուբերէին եւ վայրկեանները մամեր կ'երեւէին, երբ Թադոս հայրիկ ներս մտաւ եւ իր հանդարտ կերպով.

— Յովնան գորավար, մայր իշխանուհին քեզ կ'ուզէ տեսնել,— ըսաւ:

Արքայութեան աւետարեր հրեշտակն էր այդ ծերը: Թո՛ւա Յովնան, հասաւ վանք, մտուցին զինք այն սենեակը, ուր Աշոտ Սիւնի եւ Վասկանուշ տեսութիւն մը ունեցեր էին եւ ուր ինք Յովնան ուրիշներուն հետ տեսած էր Վասկանուշ. բայց հիմա... ոչ ոք չի կար սենեկին մէջ, դուռը գոցուեցաւ վրայէն: Իւր սիրտը այնպէս կը տրոփէր, որ պայթելու մոտ էր եւ ձեռքը հոն կը դնէր՝ իբրեւ թէ՛ այդ խեղճ գործարանին սանձ մը դնել կը ջանար. երբ գաղտնի դուռ մը բացուեցաւ եւ Վասկանուշ երեւցաւ թալկահար՝ ծանր եւ հանդարտ երկու քայլ առնելով՝ «Յովնա՛ն» ըսաւ եւ ձեռքը երկնցուց. լեռնականը սրացաւ ծունկի վրայ եկաւ եւ այդ գեղեցիկ փոքրիկ ձեռքը իւր երկու ափերուն մէջ գրկելով՝ շրթանց եւ աչաց վրայ դնելով արտասուաց հեղեղներով կը լուանար եւ կը հեկեկէր ու նոյն դիրքին մէջ մնաց բաւական ժամանակ, մինչեւ որ հեկեկանաց ձայնը դադրեցաւ, եւ իշխանուհին «բա՛ւ է, Յովնան» ըսաւ: Իսկ Յովնան գլուխը վեր առնելով. «Ո՛հ, իմ Տիրուհիս, ո՛ր էր թէ հիմա հոս մահոյ հասնէր»:

ԳԼՈՒԽ ԺԸ ՎԵՐՋԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Այս խօսքէն վերջը՝ այդ դիրքին մէջ ո՛ր գիտէ քանի վայրկեան մնացին այս տարիներով բաժնուած սիրահարքը, երբ Յովնան յանկարծ զգաց, որ Վասկանուշի ծնկուրները կը թեթեւէին, եւ իյնալու վտանգը տեսնելով յափշտակեց զինքը եւ տղու մը պէս բերաւ բազմոցին վրայ դրաւ. բայց սոսկումը զինք առաւ, երբ նշմարեց մահուան գոյնը երեսը պատած, շրթունքները ճերմրկած՝ աչքերու բիբերը փայլը կորուսած բոլորովին վեր յօնքերու կը դիմէին. «Ո՛վ Աստուած իմ,— կ'ըսէր,— այսպէս ուրեմն իմ խնդիրքս լսեցիր զիս պատուհասելու համար՝ մահը ես ինձ համար ուզեցի»: Այդ պատերազմի եւ արիւններու մարդը նուազման գաղափարը չունէր, կէտնք է. մահ միայն կը ճանչէր եւ տեսեր էր, այդ երկուքին մէջի վիճակը չէր գիտէր. ուստի սոսկումը զինք պատեց, իր սիրտը որ կը տրոփէր ձայն տուաւ իրեն եւ ձեռքը դրաւ նորա սիրելի սրտին վրայ եւ

այնպէս կարծեց թէ դա էլ կը տրոփէ, յոյս առաւ, թէպէտ իր ձեռաց երակներուն տրոփիւնն էր այն. պատուհան բացաւ, որ օդ մտնէ, եւ դողդոջուն ձեռք այդ կուսական սուրբ եւ պաշտելի մարմնոյն կապերը թուլցուց եւ բաժակ մը ջուր գտնելով ուզեց խմցնել իւր տիրուհոյն. ցուրտ ջուրը վար չիրթալով որովհետեւ շրթունք եւ ծնօտ կղպուած էին՝ թափեցաւ այդ ձիւնափայլ մարմնոյն վրայ, եւ փոքրիկ ցնցում մը յայտնի ըրաւ Յովնանու թէ կեանք կար. նորա սառած ոտքերը, ձեռքերը կը շփէր իւր հրացայտ դողդոջուն ձեռքերով, փչեց իւր հրաշունչ ոգուով երեսին եւ նուիրական կուրծքին, ուր ձեռք երկնցնել երբեք մտքէն չէր անցել եւ չէր համարձակել. եւ ահա ծնօտները թուլցան, շնչառութիւնն սկսաւ եւ բիբերը իրենց բնական դիրքն առին: «Աստուած իմ, Աստուած իմ,— կ'ըսէր Յովնան,— այս ի՛նչ շնորհք է»: Եւ ահա հառաչանաց ձայներ մեծ-մեծ շունչեր լսուեցան եւ Վասկանուշ շարժեցաւ շտկուեցաւ. «Ո՛ր եմ ես»,— ըսաւ: «Ա՛հ, Տիրուհիս, հոս...»: «Յովնան, դո՞ւ ես, մ'երթա՛ր, էլ մի՛ հեռանար, ոհ, շատ եւ երկայն էր այս միայնութիւնը...»,— ըսաւ եւ դարձեալ նոյն առջի վիճակը եկաւ: Իսկ սա կրկնեց իւր շփմունքը իւր շունչը, եւ վերջապէս գոհութեամբ տեսաւ, որ ելաւ իւր տիրուհին ու նստաւ, երեսին գոյնն սկսաւ գալ. եւ կատարեալ դատելով վիճակը զգեստներուն գիրքը շտկեց, ծածկուեցաւ վերարկուն եւ հրամայեց ձեռքով Յովնանու պատուհանը գոցել եւ ջուր տալ: Փոթորիկն անցաւ. իշխանուհին նստած էր բազմոցին վրայ, եւ Յովնան ծունկ չոքած կը կենար բաւական հեռաւորութեամբ իբրեւ յանցաւոր՝ դողալով, որ միգուցէ նոյն վիճակը վերադառնա:

«Մօտ ե՛կ, Յովնան»,— ըսաւ վերջապէս Վասկանուշ, իր տկար եւ դողդոջուն ձայնին մէջ մինչեւ վսեմութիւն կը տիրէր. իսկ լեռնցին, որուն աչքերը շլացեր էին այս արեւէն եւ որուն այնչափ տարիներ աշխարհք խաւար էր, հազիւ թէ կը համարձակէր իրեն նայիլ՝ ոտքերուն քով եկաւ չոքեցաւ:

— Զրուցէ՛, Յովնան, այսչափ տարիներ որ անցան, քանի որ իրարմէ բաժնուեցանք ի՛նչ ըրիր, իօսք մը չունի՞ս ինձ:

— Ի՞նչ զրուցեմ, Տիրուհիս, քսանօթ տարի է, եւ շա՛տ ապրեցայ. երկայն քէց այս կեանքը, ինչչա՛փ կարճ էին օրերը՝ անգին օրերը՝ եւ երկար՝ տարիները: Ես կը խոստովանիմ թէ մեղաւոր եմ, թէ մեծ յանցանք գործեցի, եւ թշուառ ողորմելի արարած, քեզ՝ աննման հրեշտակիդ աչքս բարձրացուցի եւ յանդգնեցայ քու ոտիցդ իմ աչքերս քսել: Բայց միթէ՞ կարելի էր զքեզ տեսնել, զքեզ ճանաչել եւ զքեզ չսիրել: Իմ խեղճ սիրտս կ'ըսէր ինձ. «Աստուած տեսնել չէ շնորհեալ մարդու, բայց զնայ սիրել յամենայն անձէ՛ յամենայն սրտէ եւ յամենայն մտաց Աստուածային պատուիրանն է. եթէ դու այդ գերբնական էակին վրայ՝ Աստուածային շնորհք կը տեսնես կրնա՞ս՝ մի սիրէր, բայց որովհետեւ չես կրնար, սիրէ՛՝ եւ անյոյս սիրէ՛»: Ես գոհ էի իմ վիճակէս, երբ անխօս զքեզ կը պաշտէի, գոհ էի, երբ Բագրատունեաց պալատէն կը հեռանայի քու ձայնդ միայն լսելով, քու մէկ հրամանդ կատարելով, քու մէկ «Յովնա՛ն» ձայն արձակելովդ, քու երեսդ մէկ մը տեսնելով, նաեւ քղանցքիդ ստուերը միայն նշմարելովս: Կ'երթայի իմ լեռներուս գլուխը եւ առանձնութեան մէջ ժամերով, օրերով այդ յիշատակներէն կը հափրանայի եւ հրեշտակային արբեցութեամբ յերկինս կ'ամբառնայի եւ ինձ այնպէս կը թուէր թէ մարդկանց ամենէն երջանիկը ես եմ: Բայց իմ այս յանդգնութիւնս, իմ չափես վեր բարձրանալս անհաճոյ թուեցան Աստուծոյ՝ եւ զիս պատմեց. ես արժանի էի իւր պատուհասին, բայց իմ պատճառովս երբ կը մտածէի թէ դու աննման հրեշտակ դու նաեւ կը քաշէիր. դու թագուհի լինելու ծիրանիներու եւ բեհեզներու համար ստեղծուած, սուզի եւ բանտի էիր դատապարտեալ եւ իմ

մեղացս համար, այս էր ահա, որ ես իմ անձիս չէի կրնար ներել, եւ քու աչացդ երեւիլ ու թողութիւն նաեւ խնդրել չէի համարձակել:

— Գիտէի՞ ր, Յովնան, իմ հոս լինիլս:

— Առջի տասը տարին չէի գիտեր. երկու տարի գողի պէս կը պտըտէի բոլոր Հայաստան, առանց համարձակելու անունդ բերնես հանել, բախտէն սպասելով, որ իմանամ թէ ո՞ւր ես: Վերջը յուսահատ թողի գնացի Յունաստան եւ զինուոր եղայ եւ տեսայ, որ օտար հող զիս չուզէր ընդունիլ. դարձայ եկայ Տարօն, եւ մեր լեռնցիք զիս պարտաւորեցին եւ ես անօգուտ կեանք մը օգտակար ընելու համար կ'երթայի Բագարատ իշխանին Սասնոյ գործերը կարգի դնելու: Հոն դիպուածով իմացայ թէ Արտանուշի վանքն է իշխանուհիդ:

— Եւ անգամ մը գալ մտքէդ չանցաւ՝:

— Պէտք է խոստովանիմ ճշմարիտը. ամէն տարի կու գայի ճորոխի դիմացի փար թուփերու մէջ օրերով կը սպասէի ինչպէս կը վայելէր ինձ պէս յանցաւորի մը, եւ երբ զքեզ կը տեսնէի, որ կը ճեմէիր առանձին, ես այսպէս ծունկի վրայ կը խնդրէի յԱստուծոյ, որ Տիրուհիս երջանիկ ընէ: Կը փափագէի, որ ձայնդ լսեմ, բայց անիրաւ ճորոխ այնչափ շառաչանք ունէր, որ կարելի չէր լսել: Բայց դարձեալ այն տեսութեամբ ծարաւս կ'անցնէի եւ գոհ ու երջանիկ կը դառնայի Սասուն: Այս ամառ միայն չի կրցի գալ:

— Ե՛լ, Յովնան, նստէ քովս, եւ մտիկ ըրէ թէ ի՞նչ պիտի ըսեմ:

— Ներէ՛, Տիրուհիս, ես այս դիրքիս մէջ աշխարհիս ամենէն երջանիկ մարդն եմ, եւ յաւիտենականութեան մէջ եթէ քու ոտիցդ առջեւ այսպէս կենայի, արքայութիւն կը դառնար այն ինձ համար:

— Բայց ես կը հրամայեմ, Յովնան, եւ դու չե՞ս հնազանդիր,— ըսաւ Վասկանուշ քաղցրութեամբ, եւ ձեռքէն բռնելով նստեցուց քովը...— Ես չեմ ուզեր, որ իմ վրաս զգացած սերդ յանցանք համարիս. ես չեմ ուզեր, որ դու աշխարհիս յիմար օրէնքները աստուծոյ բնութեան հրամայած Երէնքներէն վեր դնես: Ես քեզ սիրեցի եւ դարձեալ կը սիրեմ եւ միշտ պիտի սիրեմ: Ես գոհ եմ քեզմէ, դու ինչ որ կրնէիր, եւ մանաւանդ ինչ որ այս վերջի ատեններս ըրիր ամենն էլ գիտեմ. միայն քու թուփերու մէջ գաղտնի զիս դիտելը չէի գիտեր: Քեզմով ես երջանիկ կրնայի լինիլ աշխարհիս վրայ՝ իմ այս միայնութեան կեանքով, Աստուած այս վերջինը միայն կամեցաւ, որովհետեւ մարդիկ նորա օրէնքները ծամածռել յանդգնէր են. ծնողք յիմար սովորութեանց եւ գոռոզութեան իրենց զաւակները եւ իրենց ծնելական գուրջը գոհել օրէնք ըրեր են. եւ ազնուատոհմութիւնը, երբ բարձրէն արհամարհոտ աչք կը ձգէ սամկին վրայ եւ կը կարծէ թէ այդ անարգ արարածն իրեն համար է ստեղծեալ, ահա այսպէս կը պատժուի եւ գերութեան շղթայներու դառն ճաշակը կ'առնէ: Ո՛ր նախարարական ցեղն է, որ չունենայ մէկը Բաղդատ, եւ ի՞նչ ըրին, որ արժանի չլինին այդ անարգանաց եւ երկրին կործանման: Այս վանքին՝ գոր դու բանտ կ'անուանես՝ դռները բացուեցան ինձ համար եւ ինձ դիւրին էր դառնալ ծիրանիներու եւ բեհեղներու պլլուիլ եւ ես չուզեցի: Անոր համար չուզեցի՝ վասնզի գիտէի թէ Յովնան զիս կը սիրէր, եւ ես զինք կը սիրէի. անոր համար չուզեցի, որ զիս այս տեղէն հանելով՝ պիտի խնդրէին այնպիսի մարդու մը՝ մատնել, որ ոչ սիրտ ունէր, ոչ զգացմունք եւ որ մոլութեանց մէջ թաթախեալ էր: Վասնզի շատ հազուագիւտ են այդ նախարարաց մէջ ազնիւ զգացմունք եւ առաքինութիւնք:— Բուղայ դռներնին կը ծեծէր. իսկ նոքա իրենց զինեքուաց եւ մեղկ անառակ երաժշտութեանց

ձայներէն իլացած չէին լսեր թէ ո՛վ կու գար: Նոյնը ահա կը տեսնեմ, որ արեւելեան եւ հիւսիսային Հայաստանի կը սպառնայ, եւ ամէն ոք ապշութեամբ թմբբեալ կը քնէ: Այո, Յովնան, այս աշխարհքիս մէջ իջնել չուզեցի, աւելի լաւ համարեցայ հոս այս վանքիս մէջ իմ կենացս մնացորդն անցնել խաղաղութեամբ Աստուծոյ հետ, ջանալով գտակար լինիլ Քրիստոսի ժողովրդեան, ինչչափ որ տրուած էր իմ տկար կանացի ձեռքերուս կարողութիւն, քան թէ երթալ անիրաւութեանց եւ կեղեքմանց մասնակցիլ: Լաւ համարեցայ քեզի պէս առանց յուսոյ սիրել, սերը նիւթականութեան շիջեցնել երբեք իւր բարձրութենէն, եւ այսպէս այս կարճ կեանքն անցնել, անդին միշտ միասին ապրելու համար յաւիտենական կենաց մէջ:

Այս խօսքերը գրուցելուն՝ Վասկանուշի քնքուշ ձիւնափայլ ձեռքը Յովնանու առիծաթաթ ձեռքին վրայ էր, իր աչքերը երկինքն էին, սերը իւր բնական գեղեցկութեան աւելի փայլ մը տուեր էր. իսկ Յովնան գլխիկոր հազիւ թէ կը համարձակէր աչքերը վերցնել նայիլ այն հրեշտակին՝ որ զինքն առջի օրէն յափշտակած էր՝ այն անձին, որուն հետ բաղդատելու բան մը աշխարհքիս վրայ չէր տեսած, եւ նորա աչաց մէկ ակնարկին առջեւ իբրեւ տղայ մը կը սարսռէր:

Շարժեցաւ Վասկանուշ ելաւ, Յովնանու նայեցաւ եւ հասկցաւ, որ այդ շարժումնքը հրաժարական կը կարծէր. ըսաւ ծիծաղելով.

— Ո՛չ, Յովնան, դեռ երթալու ժամանակ չէ, այսօր քեզի հետ միատեղ պիտի ճաշեմ. աշխարհքէս եւ անոր հաճոյից հրաժարեալ՝ այս գուարճութիւնն անգամ մը կ'ուզեմ ունենար Եգիպտոսի մենակեաց անապատականք նաեւ երկու արմաւ եւ հացի մը պատառիկ միասին կ'ուտէին եւ այդ ճաշը սէր կ'անուանէին:

Այս ըսելով ձեռքէն բռնեց եւ դէպ անյայտ դուռը տարաւ, եւ Յովնան փոքրիկ սենեակ մը տեսաւ՝ անպաճառ սեղան մը եւ երկու աթոռ դիմացէ դիմաց դրուած: Իշխանուհին նստաւ, Յովնան եւս նստաւ իբրեւ փուշի վրայ եւ հնազանդելու համար նորա ակնարկին. իսկ Վասկանուշ բաժակը լցուց եւ Յովնանու դառնալով «Մեր յաւիտենական կենաց հարսանեաց»,— ըսաւ, եւ պուտ մը խմելով տուաւ նորա, մ'էր առաւ քամեց բաժակը մինչեւ վերջի կաթիլը. Վասկանուշ որ իրեն կը նայէր՝ հարցուց.

— Ինչչա՞ փ ժամանակ է, Յովնան, որ բերանդ գինի դրած չունէիր:

— Քսանեօթ տարի, Տիրուհիս:

— Խե՛ղճ Յովնան, ամէն բանէ ինքզինքդ զրկէր էիր:

— Ի՛նչ էր իմ զրկանքս, երբ զքեզ միտքս բերէի՝ դու Բագրատունեաց Օրիորդ, ոսկեձեղուն պալատներուն մէջ ծնած, ինձի համար դատապարտուած, եւ խեղճ լեռնցի՝ ամէն տեսակ խիստ կեանքի ընտանի էի ի ծննդենէ, ինձ համար հաւասար էր արդէն ջուրն ու գինին, մանաւանդ որ միտքս դրեր էի անդին՝ արքայութեան մէջ խմել երկնային գինին. բայց Աստուած արքայութեան երկնային գինւոյն ճաշակն այսօր ինձ տուաւ. երկրպագու եմ իւր շնորհաց եւ իւր հրեշտակին: Բայց դու ուստի՞ իմացար, Տիրուհիս, թէ ես գինի չեմ խմէր:

— Արդէն գիտէի, բայց անցեալ երեկոյ, երբ իշխանաց հետ եկած էիր ընթրելու, տեսայ զքեզ այս դռնէն եւ քու ամէն շարժումնքդ:

Գինին թէպէտ բաժակ մը՝ բայց Վասկանուշի շրթունքներն հպեալ եւ նորա ձեռքէն՝ համարձակութիւն եւ գուարթութիւն տուին Յովնանու. տխրութիւնը հալածեցաւ իւր ճակտէն,

աչքերն իրենց բնական փայլն առին, բայց փոխանակ սովորական հրոյն՝ քաղցր լոյս կը ցոլար. կնոջ մը դիւթիչ զօրութեան ազդեցութիւնն էր, որ այդ հզօր պղնձէ էակը մոմի պէս կակղցնելով, առիծէ ի գառն կը փոխարկէր: Հիմա ծիծաղը հեգնութիւն չէր իւր երեսին վրայ, այլ սրտին կերպարանքն էր, որուն դառնութիւնը արտասուաց հեղեղը լուացել ու մաքրել էր:

Այդ ճաշը երկայն տեւեց, եւ երկու անձինք իրենց այնչափ տարուան քաշածները, զգացածները, ըրածները պատմեցին իրարու, երբեմն հեշտ արտասուք, երբեմն ծիծաղ փոփոխակի կը փայլէին իրենց երեսին վրայ, մինչեւ որ Վասկանուշ իր լուրջ կերպարանքն առաւ եւ ելաւ սեղանէն, էլ ժամ էր բաժանման. երբ մտան դարձեալ առջի ընդարձակ սենեակը հարցուց.

— Գո՞հ ես, Յովնան, իմ հիւրընկալութենէս:

— Մինչեւ երկինք, Տիրուհիս:

— Կը փափագիմ, որ այս օրուան ուրախութիւնը պահես մինչեւ որ զիրար տեսնենք հոս կամ հոն,— ըսաւ իշխանուհին եւ մատը երկիր ու երկինք ցցուց:

— Գիտես թէ մէկ խօսքդ, մէկ ակնարկդ ինձ համար ի՛նչ են, Տիրուհիս:

— Աստուած հետդ լինի, սիրելի Յովնանս:

Եւ ձեռքը երկնցուց. Յովնան ծունկի վրայ համբոյրներով ծածկեց այն սիրելի ձեռքը, եւ իշխանուհին ծռեցաւ՝ իւր ձեռաց մէջ առաւ այդ առիծի գլուխը եւ ճակտին վրայ համբոյր մը գրաւ եւ հոն թողով Յովնան գնաց փոքրիկ սենեակին դուռը եւ այս վերջին խօսքերն ըսաւ.

— Վաղն առաւօտ արեւագալին՝ պարսպին վրայ զիս տես վերջին անգամ:— Եւ դուռը գոցեց, անհետացաւ:

Ելաւ Յովնան, սրբեց ուրախութեան արցունքները, առաւ զէնքերը եւ երբ գօտս ելաւ սենեակէն կը վախէր, որ իւր ուրախութիւնն ուրիշները չի կարդան իւր դէմքին վրայ: Այսպէս գնաց նա թէթեւեալ ոտիւք Սմբատաւանի մօտ, եւ ամէնքը կրնային տեսնել իւր ճակատը պարզեալ կնճիռներէն:

Աւելորդ է գրուցել թէ երբ Վասկանուշ երկրորդ առաւօտուն ելաւ վանքին պարսպին վրայ, նշմարեց ճորոխի հանդիպակաց կողմը մարդ մը ծունկի վրայ, որ կը սպասէր եւ որ զէնքը տեսնելուն թեւերը դէպ իրեն տարածեց: Երկու պտոյտ մ՛ըրաւ իշխանուհին, գլխով այդ վարի մարդն ողջունեց եւ քաշուի ցաւ:

Նոյն երեկոյ Մայր իշխանուհւոյն խնդրակներն եկան եւ իմացուցին թէ արաբացուց ոչ հետք եւ ոչ նշմարանք մնացեր էին Կարսի շրջակայք. ուստի երկրորդ առաւօտուն շնորհակալութիւն կը յայտնէր Յովնանու եւ իւր սասնայց Թադոս աւանապետ եւ իշխանուհւոյն կողմանէ, եւ խումբը կ'ելէր ճամփայ Արտանուշի փոքրիկ գաւառին երախտագէտ ժողովրդեան երկայն տեղ ընկերակցութեամբ, որ զիրենք կ'օրհնէին, իրենց ըրած բարութեանց փոխարէն հազար եւ բիւր մաղթելով յԱստուծոյ:

Իսկ Հովնանեանք ուրախ եւ անարգել շարունակելով իրենց ճանապարհը հասան Թորթում, ուր սիրալիր ընդունելութիւն Գուրգէնի կը սպասէր իրենց:

ԳԼՈՒԽ ԺԹ ԹՈՐԹՈՒՄ

Թեպետ ձիւնը ամէն տեղ նստած էր եւ հազիւ սկսած էր հալիլ Բարձր Հայոց աշխարհին մէջ, բայց Թորթումի գաւառը գարնան հոտերը սկսած էին. երբ Գուրգէն իջաւ լեռներէն իւր գունդով՝ ինչպէս սովորութիւնն էր միշտ առջեւէն, բլրոց եւ դաշտաց կանաչը, ծառերուն ձիւնափայլ ծաղիկը իր սիրտը չուրախացուցին: Հեղինէի դառն յիշատակը, որու հետ ինք միտքը դրած էր դառնալ եւ բնակիլ հոն, ամէն գեղեցկութիւն ոչինչ կ'ընէր աչքին:

Բայց Գուրգէնի քով կիրք կար այդ յոյն իշխանաց անիրաւութեան դէմ՝ որ օգուտ քաղելով իր հեռաւորութենէն տիրացեր էին իւր բերդին եւ կարասեաց, իրենց կայսեր հրամանը նաեւ արհամարհելով. ուստի լի բարկութեամբ կը քշէր Տոլակ, մինչեւ որ Բագրատունի Իշխանիկը մօտենալով իրեն ձայնեց.

— Գուրգէն՝ իշխան, Գուրգէն՝ իշխան, տէ՛, ձիւնը պիտի սպաննես, տղա՛յ քիչ մը ծանր գնա:

— Իրաւունք ունիս, Իշխանիկ, — ըսաւ Գուրգէն, — բայց շատ բան չի մնաց, եւ ես կ'ուզես նախ միայն մտնել ներս բերդը:

— Բայց եթէ միայն մտնես շատ վտանգաւոր գործողութիւն մը կ'ընես, վասնզի յոյն իշխանը երկու ծառայով առանձին չի բնակիր հոն:

— Քանի՞ հոգի կրնայ ունենալ այդ աւագակը:

— Ո՛վ գիտէ, գոնէ երեսուն-քառասուն զինեալ մարդիկ պէտք է ունենա:

— Միթէ՞ ես մինակ բաւական չե՞մ այդ կնամարդիկը պարսպէն վար թափելու:

— Բայց որդեակ, ինչո՞ւ վտանգաւոր գործ ընել, երբ կարելի է խոհեմութեամբ եւ դիւրութեամբ գործին յաջող ելք տալ. ա՛ն քեզ հետ ութ-տասն հոգի ընտրանք:

— Այդ լաւ չէ. ութ-տասը հոգի շատ են քառասուն հոգոյ դէմ, եւ եւ չորս հոգի շատ-շատ: Այդ յոյները եւ քեզմէ լաւ կը ճանչեմ, Իշխանիկ, խորամանկ են սատանայի չափ, տասը զինեալ հայ հեռուին բաւական են, որ դռները գոցել տան եւ բերդին բոլոր պատերազմական պատրաստութիւնները երեսան հանեն. ես անգամ մը ոտք ներս դնեմ, յունարէնի բոլոր գիտութեամբս իրենց վստահութիւն տամ, ինձի դժուար չէ այն ատեն բերդին տիրանալ: Քեզ կը ճանչեն, դու մի՛ գար. Ատոմ, Խոսրով եւ Վահրիճ բաւական են ինձի հետ ընկերանալու: Դուք կէս ժամ վերջը երեւցէք:

Իշխանիկ թեպէտ չի համոզուեցաւ, բայց Գուրգէնի դէմ տալ կարելի չէր, ուստի լռեց. չորս հոգի այդ խորթուպտոյտ ճամփայներէ անցան առաջ եւ միւսներն ետ մնացին: Եւ ահա երեւցաւ Թորթումի բերդը իւր ահաւոր կերպարանք. քարեղէն բլուր մը կործանեալ մօտակայ բարձրաբերձ լեռներէն զատուած ամենէն ինք միայնակ սեպածեւ սահած իջած էր հովտին մէջ, գետը եւ վտակ մը զինք կը շրջապատէին, եւ այդ ժայռին չորս կողմը ամուր պարիսպ մը կար: Միջնաբերդը դարձեալ իւր ամրակառոյց պարիսպներն ունէր: Գուրգէն իւր ընկերաց հետ դէպի մեծ դուռն ուղղեցաւ, եւ պահապանք տեսնելով չորս հոգի միայն, դռները չի փակեցին.

մանաւանդ երբ Գուրգէն գուարթ երեսով եւ յունական հնչմամբ իրենց բարեւ տալով՝ հարցուց թէ Թէոփիլոս իշխանը հո՞ն էր եւ ինչպէ՞ս էր, եւ թէ լաւ տեղաւորեա՞լ էր, եւ թէ գո՞հ էր իւր նոր բնակութենէն: Այսպիսի քաղցր հարցմունքներով հասաւ միջնաբերդը եւ ծիծաղելով ապսպրեց պահապանաց, որ լաւ խնամք տանին իր եւ իր ընկերաց ձիաններուն եթէ Կարնոյ զօրավարին հետ չեն ուզեր թշնամանալ, վասնզի ինք անոր կողմէն կու գայ:

Երբ ներքնաբերդին դահլիճին մէջ տեղաւորուեցան մեր երեք բարեկամները, եւ Գուրգէն որոշեց իրեն պատուհանի մը քով տեղ մը ուսկից կրնար տեսնել հայկական գունդին երեւալը, եւ Վահրիճ դռան քով կանգնեցաւ՝ ինչպէս իրեն պատուիրել էր Գուրգէն, յոյն իշխանը երեւցաւ իւր բոլոր թատերական ծանրութեամբ եւ քաղաքավարութեամբ ութ-տասը ծառայներով. Բիւզանդական կոտրտութիւններով ու ձեւերով պատասխանեց Գուրգէն, եւ Կոստանդնուպոլսոյ վրայ խօսակցութիւններ բացաւ, որպէսզի ժամանակն անցնի, եւ աչքը շարունակ ճամփուն վրայ էր: Յոյն իշխանը տեսնելով Գուրգէնի ուշադրութիւնը.

— Կարծեմ այս տեսարանը քեզի շատ գեղեցիկ երեւցաւ, վասնզի միշտ այն կողմը կը նայիս,— ըսաւ:

— Այո՛, — պատասխանեց Գուրգէն, տեսնելով հայ գունդին ծայրը եւ յանկարծ ձեւը, կերպը եւ ձայնը փոխելով,— այս տեսարանը, այս բերդը, այս կարասիքը, ամէնն էլ իմս են եւ կը զարմանամ թէ որո՞ւ թոյլտուութեամբ դու եկեր, տիրացեր եւ նստեր ես:

— Մորա տէրը հայ մ'է, որ արաբաց դէմ պատերազմելով մեռած է, եւ ես բարձրագոյն հրամանաւ տիրացեր եմ:

— Այդ սորա տէր հայը ես եմ, եւ դու եթէ կարդալ գիտես՝ ահա նորա հրովարտակը:

— Այդ հրովարտակը շատ հին է,— ըսաւ յոյն իշխանը արհամարհոտ աչք մը ձգելով հրովարտակին վրայ.— դու եթէ ո՛չ հրովարտակ՝ այլ փոքրիկ թուղթ մը բերէիր Կարնոյ կուսակալէն աւելի ազդեցութիւն կարելի է ունենար:

— Եթէ դու չես հնազանդիր կայսեր, ես գիտեմ հնազանդեցնել իրեն ապստամբները:

— Իմ տանս մէջ ինձի սպառնալիք ընելու նաեւ կը համարձակի՛ս. եւ չե՛ս իմանար, անմի՛տ հայ, թէ իմ ձեռաց մէջն էս եւ թէ ակնարկ մը միայն բաւական է քեզ եւ քու ընկերներդ կապել ու պարիսպներուն բարձրութենէն վար նետել:

— Դու ոչ զիս կը ճանչես եւ ոչ իմ ընկերներս, եւ տղու մը պէս կը խօսիս. վախեմ, որ ետքը շատ պիտի զոջաս:

Շագիւ թէ այս խօսքերը գրուցեց Գուրգէն՝ ահա երկու-երեք սպասաւոր ներս վազեցին լուր տալով թէ երկու հարիւրի չափ ձիաւոր կը յարձակէին բերդին վրայ եւ մեծ աղաղակներով կ'ուզէին իրենց ընկերները, որ ներսն էին:

Իսկ յոյն իշխանը ոտք ելաւ եւ աչքերը բանալով հարցուց թէ դո՞ները լաւ գոցեր ամրացուցե՞ր էին. եւ երբ գոհացուցիչ պատասխան առաւ, այն ատեն հեզնական եւ գոռոզ ծիծաղով մը դարձաւ Գուրգէնին,

— Դուք դաւաճանութեամբ եկեր մեր վրայ՝ առանց իմանալու ծուղակն ինկեր էք, թէ որ ձեր կեանքը կ'ուզէք ազատել ձգեցէք այդ զէնքերը եւ անձնատուր եղէք,— ըսաւ:

Իսկ Գուրգէն ոտք էլնելով հանդարտութեամբ եւ ահագին սուրը մերկացնելով՝

— Անձնատուր լինելու եթէ մարդ կայ այստեղ մենք չենք այլ դուք էք, փուճ կենդանիք, գոչեց եւ ձախ ձեռք յոյն իշխանին թեւէն յափշտակելով տղու մը պէս գետին զարկաւ եւ ոտքը վրան դնելով, թո՛ղ գայ ո՛վ որ համարձակի զքեզ ազատելու այս վիճակէն:

Խոսքով եւ Աշոտ մերկ սուրերը ձեռուրնին ոտքի վրայ էին, նոյնպէս յոյն պահապանք սուրերը մերկացեր անշարժ մնացեր էին ապշեալ, եւ չէին գիտեր թէ ի՛նչ ընեն: Իսկ Թէոփիլոս այդ սոսկալի ոտքին տակ ճնշեալ՝

— ազատեցէ՛ք զիս, ազատեցէ՛ք,— կը գոչեր խեղդուկ եւ ողորմուկ ձայնով:

— Թէ որ ոտք մը առաջ առնուք,— կ'ըսէր Գուրգէն պահապանաց, իւր պատերազմական ձայնը հանելով,— ձեր տէրը որդի մը պէս կը ճզմեմ սա ոտքիս տակ եւ իւր դիակը դարձեալ ձեզի պէս անպիտաններու չեմ տար, եթէ տասնապատիկ նաեւ աւելի լինին:

Սրահը ընդարձակ էր բաւական. մէկ կողմը տասը-տասներկու յոյնք կանգնած էին սուսերամերկ, եւ միւս կողմը Գուրգէն իր երկու բարեկամներով ու Վահրիճ նոյնպէս սուսերամերկ, Թէոփիլոս երեսի վրայ պառկած հսկային ոտքին տակ, որ կոնակին վրայ կոխել էր, հագիւ թէ շունչ կ'առնուր, եւ երեսները կապտեր էին ու քունքերուն եւ վզին երակները ուռած խղղուելու մօտ էր:

— Մեռա՛յ, մեռա՛յ, ազատեցէ՛ք զիս,— կ'ըսէր:

— Եթէ ազատիլ կ'ուզես, հրամայէ՛ քու մարդոցդ զենքերը ձգեն եւ դուրս ելնեն:

— Պահապանք, դուրս ելէք:

— Խարդա՛խ յոյն, զենքերը ձգել մի՛ մոռնար:

Այս միջոցիս պահապաններէն մէկը սիրտ ըրաւ եւ սուրը ձեռքը յանկարծ յարձակեցաւ Գուրգէնի վրայ, իսկ սա՝ որուն աչքը շարժունք մը չէր կորուսած, դեռ մարդը իրեն չի հասած այնպիսի ոտքի հարուած մը տուաւ փորին, որ խեղճը իւր սուրը ձեռքը վեր թռաւ մարդաչափ բարձրութեամբ եւ պտոյտ մը ընելով օդին մէջ դիակի մը պէս ինկաւ մնաց: Իսկ Թէոփիլոս իր խղղուկ ձայնովի

— Ձգեցէ՛ք զենքերը, դուրս ելէ՛ք, մեռա՛յ, ո՛հ...

Սուրերը թողին պահապանք եւ դուրս ելան, դռան քով լցուեցան:

— Վահրիճ, սուրերը ժողուէ, սա յիմար դիակն էլ դուրս քաշել տուր ընկերներուն,— ըսաւ Գուրգէն եւ ոտքը վերուց Թէոփիլոսի վրայէն, որ՝

— Մեռա՛յ, մեռայ,— կ'ըսէր մարած ձայնով:

— Մի՛ մեռնիր, դու մեզի դեռ հարկաւոր ես, վասնզի թէ որ կ'ուզես ապրիլ, պէտք է հրամայես, որ բերդին դռները բանան, եւ ամէն բան առանց կաթիլ մը արիւն թափելու վերջանայ:

— Այդ անկարելի բան է, կը մեռնիմ, սպաննեցէ՛ք զիս, ես այդպիսի հրաման չեմ տալ. Գուրգէնի ոտքը դարձեալ ծանրացաւ յոյնին վրայ, որ ձայն չի հանեց եւ տոկաց քիչ մը ատեն. բայց երբ ոսկորներն սկսան ճարճատիլ,

— Ո՛հ, ո՛հ, անգութ գազան, սպաննեցիր զիս...

— Քու ձեռքդ է ազատութիւն, քու ձեռքդ է մահ,— կ'ըսէր Գուրգէն եւ կը ծանրացնէր իր ոտքը:

— Բացէ՛ք, բացէ՛ք դռները, թո՛ղ գան մտնեն շուները,— կը գոչէր խեղդուկ ձայնը:

Վազեցին ան ատեն պահապանք, եւ քանի մը վայրկեան հազիւ անցաւ՝ ահա Իշխանիկը երկու հարիւրի չափ ձիաւորներով կը փութար ներս, եւ երբ տեսաւ Թէոփիլոս գետին տարածեալ Գուրգէնի ոտից առջեւ, արիւնախառն փրփուր բերանը մարած ինկած եւ որ հազիւ թէ կը շնչէր. սուրերու տրցակ անկիւն մը, որ Վահրիճ կը պահպանէր, Ատոմ եւ Խոսրով որ սուրեր ձեռուրնին ծիծաղելով կը խօսէին:

— Այս ի՞նչ տեսարան է, բոլոր այս ի՞նչ կը նշանակէ,— կ'ըսէր նա:

— Այս այն կը նշանակէ, պատասխանեց Գուրգէն, որ մենք հեռուանց կարծեցինք թէ իմ բերդիս տէր կանգնող աւազակները մարդ են, մօտ եկանք լաւ դիտեցինք եւ տեսանք, որ մարդու կերպարանքով կապիկներ են, որ եւ ոչ իրենց կայսեր հրովարտակը գիտեն յարգել. ուստի այսպիսի կենդանիներու յարկ համարեցինք վրանին ձեռք չի վերցնել՝ այլ ոտքի տակ ճզմել: Բայց որովհետեւ սա մեզ սպառնացաւ ոտք ձեռք կապած ժայռերն ի վար գլորել, մեզ կը պատկանի հիմա որոշել թէ նոյնը այս անպիտանին պէ՞տք է ընել թէ ոչ. ժամանակ ունինք՝ կը մտածենք: Հիմա տղա՛ք, ինչ որ յոյն կայ՝ ամենն էլ կապեցէք: Դու էլ Վահրիճ, այս Թէոփիլոսի քով սպասէ, որ հոգին չի փչէ, ջուր տո՛ւր, խնամէ՛, ծածկէ՛, վերջապէս ինչ կ'ընես ըրէ՛, ջանա՛յ, որ չի սատկի եւ կենդանանայ, մինչեւ որ ժամանակը հասնի եւ որոշուի թէ ի՞նչ կայ սորա բաժնէն մեզի եւ ի՞նչ սատանային:

Սուրը պատեանը գրաւ Գուրգէն եւ սկսան իշխանները պտըտիլ իրեն հետ բոլոր սենեակները: Ամէն բան նոյն վիճակին մէջն էր ինչպէս թողէր էր Գուրգէն, բացի փոքրիկ սենեակէ մը, ուր յոյնը գետեղուէր էր առժամանակեայ կերպիւ, մինչեւ որ ընտանիքն հասնէին:

— Թուի թէ այս բերդին բախտին մէջ չի կայ, որ ընտանիք ոտք կարենան դնել,— կ'ըսէր Գուրգէն դառն հեզնութեամբ:

Իսկ Վահրիճ այն միջոցին զբաղուած էր իւր կալանաւորին հետ, եւ իւր անճոռնի յունարէնով եւ սատանայական ծաղրածութեամբ ջուր կու տար, կուրծքը կը շփէր իւր փափուկ ձեռքերով եւ մխիթարելով խեղճ յոյնը կ'ըսէր.

— Ես փորձով գիտեմ, ո՛վ մեծ իշխան, այդ մարդուն ուժը, ո՛չ թէ քեզ պէս թեթէ կապիկ մը՝ այլ արջ մը նաեւ լինի դիմացինը՝ խնձորի պէս գետին կը գարնէ, դեռ տղայ էր, երբ զիս կակուղ բամբակ դարձուց, հիմա որ ահագին մարդ եղաւ կ'իմանամ քու վիճակդ, քեզի պէս յոյն իշխանի ազնուական իշխանի ոչ ձեռք այլ ոտք վերցնելը շատ անվայել բան է, բայց ի՞նչ ընես, բացի համբերութենէ ճար չի կայ: Վա՛խ, իմ յոյն իշխանս, իմ քրիստոնէայ իշխանս. իմ պառաւս գոնէ հոս լինէր հիմա քեզի ան իր պատուական դեղը կ'ընէր, ցաւէն կ'առողջանայիր՝ կը կանգնէր դիւահարի պէս: Հոգ չէ, եթէ մեռնիս քեզ կը բռնենք ոտքերէդ, ձեռքերէդ, առօք փառօք շիտակ Թորթումի գետը կը նետենք, անկից դու կ'իջնես ճորոխ, անկից Սեւ ծով, հոն բարեկամ շա՛տ, քանի մը օր առաջ ճերմակ ու սեւ արաբացիք դրկեցինք, անոնց հետ կ'երթաս մինչեւ Կոստանդնուպոլիս, կայսեր կը պատմես թէ Գուրգէն Ապուպելճ Արծրունի...

Երբ հոս հասաւ իւր ողբերգակ ճառը, բարձրաձայն քրքիջ մը կռնկէն իւր զաւեշտաբանութիւնը դադրեցուց եւ զարմանքով տեսաւ, որ Գուրգէն, Իշխանիկ, Խոսրով, Աշոտ առանց ոտից ձայն հանելու մտէր շարուէր՝ իւր մխիթարիչ խօսքերը մտիկ կ'ընէին, եւ վերջապէս չի կրնալով ծիծաղ սանձել քրքիջ բարձրացեր էր, երբ խեղճ Թեոփիլոս կը տքար եւ հազիւ թէ շունչ կը սկսէր առնուլ:

— Տէ՛,— ըսաւ Գուրգէն,— ես քեզի յանձնեցի, որ սա խեղճ մարդը խնամես, դու ի՞նչ կ'երգես սորա զլխուն:

— Ի՛նչ որ բժշկութիւն գիտէի ամէնն էլ գործադրեցի, Տէ՛ր, հիմա էլ կը մխիթարէի, վասնզի լսէր եմ թէ մխիթարութիւնը հիւանդի մեծ դէղն է: Միայն քու ոտքդ թէթեւ չէ, ես գիտեմ, խեղճ մարդուն սիրտն ու փորը իրար խառնած պիտի լինի, վասնզի բերնէն շատ արիւն եկաւ, տեսէ՛ք սա ճերմակ թաշկինակը բոլոր ներկուեցաւ, կարծեմ թէ բարի նշան չէ եւ շատ ցաւալի բան կը համարիմ եթէ վաղն առաւօտ իւր դիակը Թորթում ի գետը...

— Լաւ, իմացանք, բաւական է. դու գնա նայէ, մեզի կերակուր պատրաստել տուր, այդ իշխանին ծառայներէն ամենէն շնորհքովը բեր քովը դիր, որ իրեն խնամք տանի: Բայց լաւ նայէ՛, սա անպիտան յոյները մեզի խաղ մը չի խաղան, մեր կերակուրին մէջ բան չի խառնեն, մեզ չի թունաւորեն:

— Շատ շնորհակալ եմ, Տէր, այդ բաներէն աւելի լաւ կը հասկնամ քան թէ հիւանդ խնամելէն,— ըսաւ Վահրիճ, եւ գնաց:

— Այդ անպիտանը ամենսին գութ ըսուած բանը չունի,— կ'ըսէր Գուրգէն:

— Տարբերութիւնը հոն է,— կը պատասխանէր Խոսրով կատակով,— որ Գուրգէնի գութը այն ատեն կը հասնի, երբ մարդ վերջին շունչը կու տայ:

— Աստուած գիտէ, որ մարդու կաթիլ մը արիւն չեմ սիրէր թափել, բայց այնպիսի անիծեալ արհեստ է զինուորութիւնը, եւ այնպիսի դառնութեան ժամանակի մէջ կապրինք, որ կատարեալ գրութիւն ունենալ անկարելի է: Մա դռան առջեւ կեցած այդ տաս-տասներկու պահապաններն ջախջախել մեր երեքին համար ի՛նչ էր, փչէինք կը սատկէին, բայց յանցանքը իրենց սա խելառ իշխանինն էր: Այս ի՛նչ ժամանակ է, եղբարք, երբ մտածեմ քստմնել կու գայ վրաս. աւազակութիւն, յափշտակութիւն, ուխտադրժութիւն, ապերախտութիւն, մատնութիւն, դաւաճանութիւն ներսեն դուրսէն ճարակէր պատեր են Հայաստան. Աստուած ինք ողորմի, հասնի իւր խեղճ ժողովրդեան:

— Դժբախտութիւնը հոն է, որ մէկ յուսոյ նշոյլ մը տեղաց մը չերեւար,— ըսաւ Խոսրով:

— Խե՛ղճ Յովնան, բոլոր յոյսը կաթողիկոսին վրայ գրեր էր, անցեալ ձմեռ էր գնաց խնդրելու, որ զլուխ կենայ ժողովրդեան՝ ամէնը զինէ...

— Ես հոն էի, երբ եկաւ ատեանին մէջ այս խնդիրը առաջարկեց, եւ բանտ դրկեցին, որպէսզի Գարդմանաց Կտրիճը գոհ ընեն,— ըսաւ Աշոտ:

— Ամէնքն էլ անպիտան՝, կաթողիկոսն էլ, իշխաններն էլ, նախարարներն էլ... Ահա ահագին Հայաստանին մէջ Աստուած մէկ Յովնան մը ստեղծէր է, եւ այն էլ Սասունի լեռան զլուխը գրեր է...

— Ճշմարիտ է,— ըսաւ Խոսրով:

— Դու անկից ի՞նչ պակաս ունիս,— հարցուց Իշխանիկ Գուրգենին,— նա քու գորութիւնդ էլ չունի:

— Ես իմ սրտիս ձայնին ուշ կը դնեմ, նա իւր մտքին կը հնազանդի: Այդ սակաւախօս էակը մեզ ամէնքս էլ լաւ կը ճանչէ, մենք... Ես իմ վրաս պիտի խօսիմ, ի՞նչ ուրիշները կը խառնեմ: Ես, ինչ մեղքս պահեմ, երբ իմացայ՝ տեսայ, որ Վասպուրական եւ Արծրունիք վտանգի մէջ են եւ ժամանակ կար եւ կրնայի երթալ իրենց օգնել, արիւնս կ'եռար երակներուս մէջ, ծարաւի էի պատերազմի, սիրտս եփ կու գար, երբ կը լսէի այդ անօրէն արաբներու հասուցած չարիքը խեղճ ժողովրդոց. չի շարժեցայ Բագրեւանդայ եւ չի գնացի, երեկոյին կ'ուխտէի երթալ, առաւօտուն քանի որ միտքս կու գար եւ կը յիշէի անցեալ ինձ եղած անիրաւութիւնքը՝ կը սառէի եւ չէի կրնար շարժիլ բայց Յովնան լաւ համոզուած թէ նախարարք հայոց մոլի, անպիտան, փառասէր մարդիկ են, եւ իւր լեռն ապահով՝ ոչ ուրուք օգնութեան կարօտ է, դարձեալ իւր փոքրիկ գնդով օգնութեան կ'երթար Արծրունեաց, եւ ես կը հաւատամ թէ նա ժամանակին հասնէր Վասպուրական, այդ վիճակը չէր ունենար եւ Աշոտ չէր մատնուէր, վասնզի Յովնան անտարակոյս՝ Աշոտ քուն եղած ժամանակին կ'իմանար դաւաճանութիւնը, եւ մատնութիւնը վրայ չի հասած կայծակը կ'իջեցնէր անզգամաց գլխուն: Ահա տարբերութիւնը, Իշխանիկ, իմ եւ Յովնանու մէջ. ես քեզի պէս, Խոսրովի պէս, Աշոտի պէս մեր զուարճութիւնը, մեր հանգստութիւնը, մեր քենը, մեր նախարարական անունը կը նայիմ, իսկ Յովնան բոլոր ազգին վիճակը կը մտածէ, ազգին թշուառութեան ճար, դարման կ'երեւակայէ, եւ այդ բանին համար հետի միայնակ տեսայ զինք օր մը, որ կ'երթար ազգին հոգեւոր գլխուն կաթողիկոսին...

— Տեսնենք հիմա ո՞վ պիտի դնեն կաթողիկոս,— ըսաւ Աշոտ:

— Ի՞նչ, կաթողիկոսը վախճանէ՞ր է:

— Այո, վախճանէր է:

— Շատ լաւ բան գրէր է,— ըսաւ Գուրգեն,— ո՞ր յ գիտէ, թերեւս իրմէ լաւը տեղը դնեն դիպուածով:

— Բայց դու խօսքդ շարունակէ,— ըսաւ Խոսրով:

— Ի՞նչ շարունակեմ, ամէնուն գիտցած բանն է: Ըսել կ'ուզէի թէ այդ լեռնցին բոլոր քաղաքացիներէ, ազնուականներէ, իշխաններէ, նախարարներէ, կաթողիկոսներէ վեր եւ բարձր է:

— Շատ ստոյգ է, ես էլ այդպէս եմ ճանչէր զինքը,— ըսաւ Խոսրով:

— Ես զինքը հրաւիրեցի, բայց ե՛կ տես, որ Յովնանու պէս խստակեաց մարդու ի՞նչ պատիւ կայ աշխարհիս վրայ, որ հաճոյական կարէնայ լինիլ. ոչ համադամք, ոչ անուշահոտ գինիք, ոչ նուազարանք, ոչ որսք, ոչ գեղեցիկ շէնք ոչինչ ազդեցութիւն չունին այդ աննման մարդոյն վրայ. անփոփոխ միեւնոյնն է ամէն զուարճութեանց առջեւ:

— Գուրգեն, կը սխալիս,— ըսաւ Խոսրով,— երբ երեք դաւաճանները կախաղանին վրայ բարձրացան, կրնա՞ս զրուցել թէ զուարճութիւն չզգաց այդ մարդը, որ այնչափ աշխատէր էր զանոնք հոն բարձրացնելու համար:

— Երբ այդ անզգամները հոն այդ կախաղանին տակ իրենց պատիժը պիտի ընդունէին, երբ մենք անտարբեր էինք եւ գրեթէ ականատես, ես տեսայ այդ մարդը տարուբերեալ անխօս կը մտածէր.

ինքն էր, որ Կողբաց վանահայրը քաշկոտելով եւ բռնի բերէր էր մեզի հետ, օրով առաջ խրատեց թէ իւր պարտաւորութիւնն էր այս մահապարտներու հոգեւոր պիտոյքը հոգալ, եւ վերջի վայրկենին իրենց պարգաբար ըսաւ թէ ի՛նչ յանձնարարութիւն որ ունէին կրնային հայր սուրբին գրուցել: Եւ երբ Մուշեղ հանելով իւր մատնին եւ քսակը յանձնեց, իր կիներ եւ զակները յիշեց, եւ տեսայ, որ հեռացաւ ծածկելու արտասուքը: Անոր համար ըսի թէ այդ մարդը մտքին միայն կը հնազանդի. բայց պէտք է գիտնանք թէ սիրտ էլ ունի: Նոյն միջոցին եւ մօտեցայ իրեն եւ ըսի. «Յովնան, եթէ այսչափ կը ցաւիս այդ մարդոց վրայ՝ քու ձեռքդ է թողուլ, որ երթան»: Ի՞նչ պատասխան տուաւ ինձ, գիտէ՞ք: «Դու տղայ ես, Գուրգէն, իմ ձեռքս բան մը չի կայ, եւ դատաստանի վճիռն ի գոծ կը դնեմ, եւ կը ցաւիմ այդ մարդոց վրայ, որ արժանի եղեր են մահու, բայց շատ աւելի կը ցաւիմ իրենց այրիներուն եւ որբերուն վրայ. բայց եթէ արդարութեան չի հսկեն նոքա, որոց վերուստ ամենափոքր կարողութիւն տրուած է, յանցաւոր կը մնան առաջի Աստուծոյ»: Չարմացայ իւր այս խորհրդածութեանց վրայ եւ իրաւունք տուի:

Բայց այս բոլոր խօսակցութիւնները դադրեցան, երբ Վահրիճ եկաւ զիրենք կերակուրի հրաւիրելու:

Ան գիշերը հանգչեցան, երկրորդ օրը ելան այդ փոքրիկ եւ գեղեցիկ գաւառը շրջագայելու, տեսնելու մանր առուններն ու վտակները, որ երբեմն սիրուն բլրակներէ կ'իջնեն, երբեմն ահաւոր լեռանց պատառուածներէ եւ կ'երթան Թորթումի գետը թափելու. տեղ-տեղ թուփեր եւ մայրեաց անտառներ, տեղ-տեղ խոտաւէտ ձորակներ, որ շարունակ կը փոխուին: Յետոյ ահագին ապառաժներ ոմանք կամար-կամար ձեւացեալ, ոմանք անձոռնի սեպացեալ մէկ կողմէն, եւ միւսէն ծառերու, պարտէզներու եւ մարգագետիններու կանաչութիւն սուկում եւ զուարճութիւն աչաց կը պատճառէին: Վերջապէս կը հասնէին կը տեսնէին գետը, որ գեղեցիկ լիճ մը կը ձեւանար՝ եւ այդ լիճը որ դարձեալ ի գետ կը փոխարկեր եւ կը դիմեր կը թափեր քարափանց վրայէն ահագին բարձրութենէ սուկալի շառաչմամբ փրփուր եւ ցնցուղ, եւ փոշի դառնալով: Ճիշտ այդ գեղեցիկ եւ միանգամայն ահաւոր տեսարանին մօտ գեղեցիկ ամառանոց մը կար միայարկ, որ Աստղկան տաճար կը նմաներ, եւ որու դռան առջեւ կանգնած էր Վահրիճ քանի մը սպասաւորներով:

Այն օրերէն մինչեւ այսօր հազար եւ աւելի տարիներ անցան. գետը, լիճը, ջրվեժը, փրփուրը, ցնցուղը ամէն էլ անփոփոխ մնացած են եւ այսօր. ուղեւորը հեռու աշխարհներէ կ'երթայ, կը տեսնէ, կը հիանայ. բայց այդ տաճարանման ամառանոցը ո՞ր է, հետքը անգամ չէ մնացեր. ո՞ր են գաւառին հայ բնակիչք, իրենց եկեղեցեաց աւերակներ մնացեր են՝ իրենք անհետ բոլորովին. «Ազգ գայ, եւ ազգ երթայ, եւ աշխարհ յալիտեան կայ»:

Մեծ էր ուրախութիւնը շրջակայ գիւղերու բնակչաց, երբ Գուրգէնը տեսան հասած, եւ բազմութիւն ժողովրդեան գիւղապետներ եւ քահանայներ առջեւէն բարով եկարի կու գային, եւ նա կը ջանար զուարթ երես ցցնել այս պատուական գիւղացոց, երբ իր սիրտը դառնութեամբ լի էր, վասնզի ինք կը յիշէր օրերը, որ ինչպիսի փափագով ամառանոցը շինէր էր: Եւ հիմա նորա սեւնոց վրայ իրեն սպասող Վահրիճի կերպարանքը կը տեսներ:

Ամէն բան կը ծիծաղէր բլուրին վրայ, ծառերը ծաղկած էին, մանուշակ իր քաղցր հոտը կ'արձակէր, կանաչը գարնան աւետաբեր կը ծածկէր շրջակայքը, բայց Գուրգէն առանց իր միտքը յայտնելու, սրտին հառաչանք կ'երդնուր թէ անգամ մ'էլ չպիտի դառնար, ոչ այդ շէնքը եւ ոչ այդ բնութեան գեղեցկութիւնը տեսնելու:

ԳԼՈՒԽ Ի ԵՐՁԱՆԻԿ ՄԱՐԴ

Գարուն եկաւ, բնութիւն բոլոր գուարթացաւ, բայց դարձեալ Հայաստան կու լար: Թշնամին, որ որջացեալ էր Հայոց մայրաքաղաքը Դուին, կը պատրաստուէր ելնել դէպ հիւսիս եւ արեւելք, որպէսզի երկիր մը՝ թիզ մը հող չի մնայ անթաց արցունքէ եւ արիւնէ: Իգուր երկրագործը կը պատրաստէր իր աշխատանքը, իգուր վաճառականը կը կապէր իր կարաւանը, դարձեալ ամէն սիրտ ահ ու դողի մէջ էր, ոչ ոք վաղուին վստահութիւն ունէր, ինչպէս ամառուան օր մը պայծառ արեւ եւ երկինք՝ տերեւ չի շարժիլ, բնութիւնը բոլոր լռութեան մէջ կը սպասէ, կը գուշակէ փոթորիկը, որ կը հասնի որոտալով, փայլակ, կայծակ, հողմ, հեղեղ թափելով ամէն կողմէ, նոյնպէս ամէն ոք կը սպասէր փոթորկին:

Թէպէտ ամբողջ երկիրը կը զգար այս ամէնը, բայց քան զամէն ոք՝ աւելի կը զգար մարդ մը, որ ամէն բան կը տեսնէր, ամէն բան կ'իմանար, երկրին ո՛ր կողմը ի՛նչ անցք որ անցնէր կը տեղեկանար, որ կը զգար նաեւ թէ սուկալի պատասխանատուութիւն մը իւր վրայ կը ծանրանար: Այս մարդը Սմբատ Սպարապետն էր, քաջ, խելօք պատերազմի մէջ վտանգը տեսնելու համար, ագահ իր եղբարց եւ ազգին արեան, վախցող անիրաւութենէ, վասնզի կը վախնար յԱստուծոյ, եւ սուկումով կը տեսնէր թէ մտէր էր այնպիսի ճամփու մէջ, որուն ելքը զինք զահավէժներէ յանդունդս կը տանէր: Ինք, ստեղծուած պատերազմելու օտարին եւ Բուղայի դէմ, կը տեսնէր զինք դատապարտուած նորա անգութ ձեռքին մէջ անիրաւութեան եւ մատնութեան գործիք մը լինելու: Կը լսէր, կ'իմանար թէ Բաղդատ հայոց իշխանաց մեծ մասը Բագարատայ իւր եղբօր օրինակին հետեւելով կուրանային հայրենի հաւատքը ազատելու համար բանտէ, տանջանքէ եւ մահուանէ: Կ'իմանար թէ պակաս զօրաց տեղ Բուղայի նոր օգնութիւն կը հասնէր յԱսորեստանէ: Որդւոյն նամակը, որ կաթողիկոսին մահը եւ Բուղայի զինքն ուզելը կ'իմացնէր՝ դառնութեամբ լցուցեր էր սիրտը: Մահուան երկիւղը հազար անգամ աւելի սիրելի էր իրեն քան թէ այդ բռնաւորին երեսը տեսնել, բայց այն առջի օրուան յուսով թէ թերեւս հայրենեաց ցաւերը մեղմացնէ, թշուառ ժողովրդեան օգտակար կարէնայ լինիլ, կը հնազանդէր: Բայց ի՛նչ տխուր աչօք կը տեսնէր այդ Վասպուրականի երկիրը, որ իրեն յանձնուէր էր, Աշոտի գերութենէն վերջ, ուր ինք բոլոր ձեռք անդով աշխատէր էր հայ ժողովրդեան լուծը քաղցրացնել, առանց սիրող ազգին բռնութիւնքը եւ յափշտակութիւնքը սանձելու: Անպիտան, անարգ եւ հասարակ ծառայութենէ իշխանութեան հասած ամիրայներ կը տեսնէր, որ տէր եղած բռնացել էին Արծրունեաց, Ռշտունեաց, Քաջբերունեաց, Բզնունեաց անառիկ բերդերուն, եւ աւագակաբար կ'իջնէին հարստահարելու իւր ազգին ժողովուրդը, որ կը տքար, որ կը մոնչէր, որ կ'ուզէր շղթայները կոտրտել եւ այդ անարգ բռնաւորաց գլուխը ջախջախել, եթէ ամիրապետին երկիւղը չլինէր:

Ուստի համբերութեան յորդորելով ժողովուրդը, ելաւ ճամփայ երթալու Երագգաւորս, ուր հրաման դրկէր էր որդւոյն Աշոտս ժողովել հայոց եպիսկոպոսներն ու իշխանները կաթողիկոսի ընտրութեան համար: Ժամանակ չէր դանդաղելու. ամէն իշխան եւ եպիսկոպոս գլուխն ազատելու կը ջանար. ուստի միաբան ընտրեցին Չաքարիա անուն աշխարհական անձ մը, որուն առաքինութիւնը եւ անձնուրացութիւնը յայտնի էր ամէնուն. վասնզի Հայաստան ձանձրացեր էր

այդ անտարբեր, թուլամորթ հայրապետներէն, որ իրենց հանգստութիւնը միայն կը ճանչէին եւ կը փնտռէին: Եւ այս Զաքարիա: ձեռնադրեցին միեւնոյն օրուան մէջ ի սարկաւագութիւն, ի քահանայութիւն, հեպիսկոպոսութիւն եւ ի կաթողիկոսութիւն, առաքինի անձի մը ընտրութեան համբաւը տարածուեցաւ ամէն երկիր, եւ ժողովուրդը յոյս համարեց նաեւ այս ընտրութիւնը:

Բայց ի՞նչ կրնար ընել կաթողիկոս մը, ինչչափ որ բարի կամք էլ ունենար: Իւր նախորդին օրով դէռ ժամանակ կար, բայց հիմա, երբ թշնամին Հայաստանի կեդրոնը կը բնակէր հարիւր յիսուն հազար զօրքով եւ դէռ օգնութեան կը սպասէր, անօգուտ կրնար համարուիք ամէն ջանք, ուստի, երբ հայրապետը այս խօսքը բացաւ Սպարապետին, նա յայտնի խոստովանեցաւ թէ ամէն բան եւ ջանք ուշ էր, միմիայն ճամփայ խոհեմութեամբ թշնամոյն հետ վարուիլն էր եւ նորա չարութիւնն քաղցրացնել: Եւ այսպէս զինքն հայրապետին աղօթից յանձնելով՝ Դուին գնաց Բուղայի հրամանին հնազանդելով:

Դուին քաղաքը այն ժամանակ Հայաստանի մայրաքաղաք՝ գրեթէ 200,000 եւ աւելի բնակիչ ուներ, երեւելի իւր աստիկանաց պալատով, կաթողիկոսարանով եւ մայր եկեղեցիով. թէպէտ կաթողիկոսը հոն բնակելու չէր համարձակէր արաբացի իշխանին երկիրդէն: Նոյն միջոցին քաղաքը բաւական չէր այդ զինուորները պարփակելու, ուստի մէկ մեծ մասը շուրջը վրաններով կը բնակէին: Հայոց Սպարապետը ուղղակի ուստիկանին պալատն իջաւ:

Բուղայ, որ թուրք էր ազգաւ, իւր սերնդին գծագրութիւնն ուներ. խոշոր գլուխ, մանր եւ խոր աչքեր, ցցուած այտեր, ցանցառ եւ կարմիր մօրուք: Երբ տեսաւ զՄմբատ, իր դաժան երեսին վրայ ծիծաղ մը եկաւ, բայց մէկը չէր կրնար զրուցել թէ հեզնութեա՞ն էր ծիծաղը, թէ հաճութեան. իր մանր աչքերը փայլ մը առին, այդ փայլը յովազի արիւնածարաւ աչքերուն փայլն էր: Ոտք ելնելու պէս շարժմունք մ'ըրաւ, բայց չէլաւ. վասնզի անհաւատի մը ոտք ելնել յակամայս եւ ծանր դիպուածներու մէջ ներելի էր միւսուլմանին, թէպէտ, երբ գեռ Արծրունեաց իշխանը չէր մատնեալ, այն ատեն միշտ քաղաքավարութեան ամէն պարտքեր կը կատարէր, վասնզի դէռ Հայաստան գօրութիւն ուներ: Իսկ հիմա երկրին կէսն իրենն էր, եւ ինք միւսը նուաճելու համար բաւական զօրաւոր:

Երբ ամենքը քաշուեցան, եւ այս երկու անձինք միայն մնացին, Բուղայ յայտնեց իւր գոհութիւնը նորա հաւատարմութեան համար, եւ թէ ինք միշտ գովութեամբ գրէր էր ամիրապետին, բայց թէ պէտք էր, որ իրեն օգնէ մինչեւ վերջը երկրին կատարեալ նուաճման համար. եւ դիւական խաբէութեամբ կը յայտնէր թէ նախ Տփիսիսի վրայ էր յարձակելու, որուն իշխանը մահմեդական էր. եւ կը տեղեկանար թէ ի՞նչ էր նորա գօրութիւնը, եւ ի՞նչ դիմադրութիւն կարող էր ընել իրեն դէմ: Նոյնպէս կը հարցնէր կ'իմանար թէ ի՞նչ էին կովկասեան ազգաց՝ Ծանարաց եւ Աւրիազաց գօրութիւնքը: Բայց այս օտարներու վրայ հարցմունքները վերջանալէ ետքը, իր գազանային գննող աչքերը ուղղելով դիմացինին աչքերուն մէջ, հայ իշխանաց բերելով կարգը, սկսաւ հարցնել Ատրնէրսէհ Արցախի իշխանի, Վասակայ եւ Բաբկէնի Սիւնեաց իշխանաց, Գարդմանաց Կտրիճի եւ Աղուանից Եսայի իշխանին վրայ: Իսկ Մմբատ թէպէտ մեծ յուզմունք մը իմացաւ, բայց առանց յայտնելու հանդարտութեամբ կը պատասխանէր հարցմունքներուն. խղճմտանքը զինքը կը տազնապէր, վասնզի ի՞նչ էր ըրածը, եթէ ոչ մատնութիւն. այնպէս կը թուէր իրեն թէ դահլիճին դրան քով կեցած Մերուժան, Վասակ եւ սոցա նմանները մատնանիշ զինք կը ցցնէին հեզնական ծիծաղով. բայց դարձեալ զգուշութեամբ իր անվայել պաշտօնը կատարելով, էլաւ, երբ գոհ ըրաւ բռնաւորը, եւ հրաժարական ողջոյնը տուաւ երթալու իր բնակարանը հանգչելու:

Կորովի ծերը այնչափ յոգնած եւ բեկեալ էլաւ բռնաւորին քովէն, որչափ երկայն ճամփորդութեամբ Մոկաց երկրէն մինչեւ Դուին չէր վաստակել: Յուրտ քրտինք մը կու գար վրան, երբ կը մտածէր թէ ինք բարեմտութեամբ ազգին դաւաճանութեան առաջին գործիքն եղած էր. այս, մտատանջութեամբ երբ իր իջեւանին առջեւն հասաւ շրջապատեալ իր թիկնապահաց եւ դեռ ձիէն չիջած, իւր զօրաց մէջ խառնեալ տեսաւ կերպարանք մը, որ զինքն արձանացուց: Այն վայրկենին հոն իր առջեւ՝ այն մտածութեանց մէջ Յովնան տեսնել իր դատապարտութեան վճիռն որոտաձայն լսել էր. այն գիշերը միտքն եկաւ հորում նա իրեն խորհուրդ կու տար չերթալ առ Բուդայ: Բայց մարդկային միտքն արագ է. միթէ՞ կարելի է, կ'ըսէր, որ Յովնան ինքն լինի, ինչպէս կրնայ համարձակիլ Դուին մտնել: Բայց ահա նա էր, սլաքային աչքերովն իրեն կը նայէր անշարժ, անխռով եւ անթարթափ: Արդեօք լսած էր իւր Բուդայի հետ խօսակցութիւնը:— Ինչչա՛ փ զօրաւոր է խղճմտանքի ձայնը, ինչչա՛ փ սուր իւր խայթը:

Սակայն, առանց ձայնի ձեռքը կուրծքին տանելով բարեւ մը տուաւ եւ ակնարկ ըրաւ, որ իրեն հետ գա. եւ երբ սենեակ մը մտան առանձին եղան

— Հիմա որ միայն մնացինք, գրուցէ Յովնան, ի՞նչ բանի համար այս կողմերս եւ մանաւանդ թէ այս քաղաքս կը գտնուիս: Միգուցէ,— աւելցուց Սմբատ բռնի ժպիտով,— որ դարձեալ դաւաճաններ, մատնիչներ ունենաս պատմելու եւ ինձմէ սկսիս:

— Քա՛ւ լիցի: Ես զբեզ, Հայոց Սպարապետ, լաւ կը ճանչեմ, դու կրնաս մուրիլ եւ Հայաստան ընդ քեզ մուրեցնել եւ ի կորուստ տանիլ. բայց դաւաճանել չես կարող, վասնզի քու Քրիստոսոյ ուրանալ քու ազգոյ ոտնակոխ առնել չես կրնար:

— Ինչե՛ն գիտես, որ այդպէս կը խօսիս:

— Ամէն մարդ իւր անցեալէն կը դատեմ, եւ զբեզ ու քու անցեալը լաւ կը ճանչեմ: Ես տեսայ քու ժողովուրդդ թէ՛ Մոկաց երկիրը. թէ՛ Շիրակայ գաւառը, որ ամենէն երջանիկն էին: Տեսայ վերջն զբեզ, որ Աշոտոյ գերութենէ ետքը ամէն ջանք ըրիք Վասպուրականի ժողովրդեան անտանելի վիճակը տանելի ընելու համար:

— Նոյնպէս լաւ ճանչե՞ր էիր այդ Մուշեղ Վահեւունին եւ իր ընկերները:

— Ինչպե՛ս կրնաս տարակուսիր միթէ՞ ես՝ Յովնան, չարագործ, մարդասպան, դահի՞ճ էի, որ առանց ձեռքս նոցա դաւաճանութեան ապացոյցն ունենալու զիրենք կախադան հանէի:

— Ի՞նչ էր այդ մարդկանց յանցանքը:

— Վատ մատնութեամբ իրենց տիրոջ դաւաճանեցին իրենց ազգը եւ անբաւ անմեղ արեանց, եւ երկրին կործանման պատճառ եղան:

— Իրաւունք ունիս, Հովնան... — ըսաւ ծեր Սպարապետը եւ գլուխը կուրծքին վրայ խոնարհեցաւ, աչքերը գոցեց եւ երկար լռութենէ մը վերջ, լի բարկութեամբ գլուխը վեր առնելով.— այո, դու միայն իրաւունք ունիս, եւ ես եւ ամէնքս Դվնայ ժողովքին մէջ անալիտան եւ անարգ դաւաճաններ եղանք, եւ ազգն զմեզ ամէնքս իրաւունք ունի կախելու, որովհետեւ կործանմունքէ կործանմունք տարինք զինքը... Ո՛հ, Աստուած իմ, Աստուած, ինչ է աս վիճակը: Եթէ մենք քու խորհրդոցդ հետեւէինք՝ կարելի է շատ լաւ վիճակի մը մէջ զինք գտնուէր, բայց ոչ երբեք այսպիսի գազանի մը՝ այսպիսի անարգ բռնաւորի մը կամքին խաղալիք կը լինէինք: Այո, դու միակ մէկ մարդ մը

գտնուեցար, որ այք ունեցար տեսնելու. ինչո՞ւ Աստուած զքեզ այդ լեռներուն գլուխը գրաւ եւ զիս նախարարական գահին վրայ, եւ որ արժանի չէի՝ եւ դու որ արժանի էիր:

— Եթէ կ'ընդունիս թէ սխալ ճամփու մէջ ես, ի՞նչ կարգիլէ զքեզ. սթափէ՛, ե՛լ, ետ դարձի՛ր. եւ խեղճ սինքրոր սասնցի՝ խօսք կու տամ քեզ քսան հազար երկաթի մարդ իջեցնել իմ լեռներես, քսան հազար յուսահատ մարդ էլ այդ ոտնակոխ հնձան Վասպուրական կրնայ տալ մեզի, քու Մոկաց եւ Շիրակայ գաւառները քսան հազար մարդ կրնան յարուցանել. եթէ քառասուն հազար էլ միւս նախարարութիւնները տան՝ հարիւր հազար զօրքով մենք այդ Բուղայի երկու հարիւր հազար այլասեռ եւ այլալեզու աւագակները բնաջինջ կ'ընենք, մենք որ «ի վերա կանանց եւ որդուց» պիտի կռուինք մեր նախահոր բացատրութեամբ: Հիմա մանաւանդ որ առաքինի կաթողիկոս մը եւս ունինք, որ յանձն կ'առնու իր կեանքը տալ ազգին համար, եւ որ ես անձամբ կը ճանչեմ:

— Ուսկի՞ց կը ճանչես զինքն...

— Երբ հօրեղբօրդ բանտէն փախստական անոք, անօգնական կը պտըտէի, այդ Զաքարիան իւր տունը ամիսի մը չափ զիս պահեց, տեսայ եւ ճանչեցի ան ատեն, որ առաքինի եւ պատուական մարդ էր, եւ ուրախացայ, որ հայոց եպիսկոպոսունք եւ իշխանք եկած պատուհասեն զարհուրեալք՝ արժանաւոր ընտրութիւն մը ընելու համար գնացին փնտոեցին եւ եկեղեցական աստիճաններէ դուրս արժանաւորը գտան Թադէոսի եւ Գրիգորի աթոռին վրայ նստեցնելու համար: Բայց մեր խօսքէն հեռացանք, Հայոց Սպարապետ, կրնա՞ս երկրորդ Վարդան մը լինիլ Հայաստանի համար, Վարդան աւելի խելօք, աւելի հանդարտ, վասնզի ես չեմ ուզեր անօգուտ մարտիրոսներու թիւը աւելցնել: Ինձ աւելի սիրելի է այդ անարգ, մոլի եւ անպիտան նախարարաց գլուխը կորզանել իրենց գահոյքը՝ այդ դարաւոր բազմազլխեան վիշապը, որ նախարարութիւն կ'անուանեն, ջնջել, անհետ ընել, որ Հայաստան գլուխ մը միայն ունենա եւ ժողովուրդ մը եւ լինի մի հոտ եւ մի հովիւ: Միթէ՞ մեր ամէն թշուառութեանց պատճառ անիշխանութիւնը չէ՞, որու առանց խելահաս լինելու անմիաբանութիւն անուն տուեր են եւ պիտի տան դարուց ի դարս: Հիմա ինձ այն զրուցէ, թէ դու կու գա՞ս քու ազգիդ փրկիչ եւ գլուխ լինիր, Եթէ յանձն կ'առնուս՝ երկու գեղեցիկ ճամփայ կայ առաջդ. եթէ մեռնիս՝ երկնի թագաւորութիւն, եթէ ապրիս՝ երկրիս թագաւորութիւն: Երկուքն էլ խոտելի չեն:

— Անցեալ տարի պէտք էր քու խորհրդիցդ հետեւիլ, այս տարի շատ ուշ է:

— Շատ կը վախեմ, որ գալ տարի նաեւ երբ ես այս աշխարհքս թողած լինիմ, դու ըսես իմ ետեւես՝ «Ափսո՛ս, պէտք էր այն մարդուն խօսքին հետեւիլ»:

— Դու որ այդ խօսքը կ'ըսես՝ ի՞նչ վիճակ կը տեսնես Հայաստանի համար:

— Յայտնի է վիճակը. դու որ Հայոց Սպարապետն ես, Բագրատունեաց գահագլուխ՝ չե՞ս տեսներ թէ ամառ մը բաւական եղաւ մահմեդականին Հայաստանու կէտը ոտնակոխ ջախջախել. չե՞ս տեսներ այս ամառ միւս կէսն էլ նոյն վիճակը պիտի գտնէ՝ եթէ շարժունք եւ դիմադրութիւն չլինի: Անկից վերջ թող սպասէ հայը ստրուկ՝ անզէն եւ շղթայակապ, որ իւր բարբարոս տէրը՝ իբրեւ ողորմութիւն թողու իրեն հացին այն պատատիկը, որ թշուառ գերութեան կեանքը շարունակէ, թողու իրեն կին եւ որդիք, երբ շղթայ եւ թշուառութիւն նոքա կը տոգեղցնեն, թողու իրեն հող՝ մորթ եւ ոսկորը միայն ծածկելու համար:

— Բայց դու չես գիտեր մեր վիճակը, Յովնան, դու չես գիտեր թե այս նախարարները՝ եթե ես վաղը ոտք ելնեմ ամենքը կը միաբանին Բուդայի հետ զիս ջախջախելու համար:

— Ինչպէս, դու ուրեմն կը միաբանիս Բուդայի հետ ջախջախելու համար զիրե՞նք,— ըսաւ Յովնան իւր աչքերուն սուկալի փայլով եւ ոտք ելաւ դէպի դուռը:

— Կա՛ց, ո՞ւր կ'երթաս. այսպէս շուտով կը դատապարտես մարդը, դու որ քիչ առաջ դորա հակառակը կը պնդէիր:

— Կը ներես, իշխան, ես ոչ իշխանագուն եմ եւ ոչ ազնուատոհմ. ես քիչ առաջ ըսի թէ ի՛նչ եմ:

— Կ'իմանամ ինչ ըսել կ'ուզես. դու այդ արհամարհութեամբ ընդդէմ նախարարական ցեղին՝ վեր կը համարիս քու շինական ծագումդ:

— Կրնա՞ս տարակուսիլ այդ բանին վրայ, երբ դու կը խոստովանիս թէ այդ նախարարք՝ երբ դու ոտք ելնես ազգդ կանգնեցնելու՝ ամենքը Բուդայի հետ կը միաբանին զանի կործանելու:— Թո՛ղ ուրեմն, որ իմ ազգիս հետ լինիմ, վասնզի նա էլ ինձ պէս շինական, սինլքոր՝ սուկական լեռնական է:

— Բայց կա՛ց:

— Ի՛նչ կենամ, երբ իմ առաջարկութիւնս ընդունելու չափ քաջութիւն չունիս:

— Դու ինչչա՞փ ժամանակ է այս մտածութիւնը յղացար, գոնէ այն զրուցէ:

— Համարեա թէ ամիս մը:

— Ինչպէ՞ս կ'ուզեմ, որ ես վայրկենի մը մէջ առանց մտածելու՝ այդպիսի ծանր որոշողութիւն մը յանձն առնում:

— Ահա այդ բանին համար իմ հոս ուշանալս անօգուտ կը տեսնեմ, վասնզի դու իմ աչս խորհրդեանս վրայ պէտք էր շատոնց մտածած լինէիր ինքն իրենդ. դու էիր, որ քիչ առաջ իրաւունք կու տայիր իմ անցեալ տարուան առաջարկութեանս, դարձեալ կարելի է վայրկեան մը նաեւ ունինք, մի՛ դանդաղիր, կարելի է ժամ մը չանցած ամէն բան անօգուտ չինի, կարելի է, որ հիմա նաեւ շատ ուշ մնացեր ենք, Հայոց Մպարապետ...

Այս խօսքերն ըսած ժամանակ Յովնան մեծ ուշադրութեամբ ձիերու ոտնաձայնին ականջ դրաւ, գողի մը պէս նայելով պատուհանին մօտեցաւ, իր սուր աչքերուն արտաքոյ կարգի արթնութիւն մը եկաւ եւ դառնալով Սմբատայ՝

— Ինձի համար պէտք է լինի այդ արաբ ձիաւորաց խումբը,— ըսաւ անխռով:

— Ի՞նչ կ'ըսես, ինչի՞ն գիտես:

— Ես տեսայ քանի մը կասկածելի մարդիկ, որ դիտող աչքով ինձ կը նայէին՝ երբ ես քեզ կը սպասէի. անշուշտ Բուդայի իմաց տուած են:

— Բայց իմ տունս ո՞վ կրնայ համարձակիլ...

— Մոկաց երկիրը քու տունդ չես, իշխան, Բուդայի ափին մէջն ես:

— Ի՞նչ պիտի ընես ուրեմն, ըսաւ Սմբատ այլայլած եւ երեսները կարմրելով:

— Ես իմ փախստեանս ճամփան ունիմ, ափսո՛ս որ դու իմ ուզած մարդս չես: Ես ուզեցի Սմբատներու առաջինն ընել քեզ, աւելի մեծ քան զԲիրատեանն, աւելի մեծ քան զՎարդան Մամիկոնեան, բայց դու չուզեցիր. վա՛յ Հայաստանի:

Եւ այս խօսքերը գրուցելով՝ յափշտակեց իւր կաշեայ վահանը եւ նիզակը, ցատկեց դուրս, բացաւ դուռ մը, որ տանիքը կը հանէր, եւ ամենայն արագութեամբ տանիքէ տանիք անցնելով՝ անհետացաւ:

Իսկ Սմբատ, որ տկար մարդկանց սրտի ազնութիւնն ունէր, մեծ զայրոյթ իմացեր էր արդէն իրեն եղած նախատինքնն, ուստի երբ արաբ խմբին զօրավարը ներկայացաւ եւ խնդրեց խոյզ ընել, վասնզի կասկածելի թշնամի մը պահուրտած էր իւր տան մէջ յուզուեցաւ եւ հեզնութեամբ հրամայեց, որ նային, փնտռեն. եւ երբ նոքա գնացին, սկսաւ մտածել իւր թշուառ վիճակին վրայ, որ խաղալիք եղած է արիւնարբու գազանին, եւ իրօք միմիայն փրկութեան ճանապարհը այդ լեռնականին ցոյց տուածն էր. բայց ի՛նչ օգուտ, որ այդ մարդն նաեւ արհամարհանաց նայուածքին եւ ծանր խօսքերու տակ զինք ճնշէր եւ այնպէս մեկնէր էր:— «Ի՛նչ երանելի մարդ է դա, ի՛նչ բարեբախտ մարդ. խղճմտանքը մաքուր՝ երկիւղ չի կայ իրեն համար ոչ մարդիկներէն եւ ոչ Աստուծոյ դատաստանէն: Աստուած այդ մարդը յատուկ ինձի դրկած էր, որ այս կեղակարծ եւ անարգ դիրքէն զիս ազատէ: Եւ ես թշուառ եւ յիմար՝ յանձն չառի. ի՛նչ գեղեցիկ մտածութիւն, ի՛նչ փառաւոր առաջարկութիւն ազատիլ եւ ազատել Հայաստան կամ մեռնիլ հաւասար Վարդանայ եւ իւր քաջ նմանեաց. իսկ ես Վասակի եւ Մերուժանի նմանիլ կը ջանամ, եւ այսօր սկիզբն ըրի մատնելով այն մարդիկը, որոնց հետ անցեալ տարի խորհուրդի նստած էի թէ ի՞նչ պէտք էր ընել հաւատքի եւ ազգի թշնամոյն հետ... Բայց միթե՞՞ հնար չի կա՛յ, միթե՞՞ կարելի չէ՞՞ դեռ ետ դառնալ, գտնել Յովնան եւ ըսել «Հրամայէ՛, եւ ես քեզ կուրօրէն կը հնազանդիմ ու կը հետեւիմ...»: Ահա ուրիշ տկարամտութիւն մ'էլ, որ նստեր կը մտածեմ իմ վրաս, երբ այդ մարդը միայնակ Դուին կը մտնէ, կ'արհամարհէ երկու հարիւր հազար հոգւոյ սոսկալի զօրավարը՝ գրեթէ բարձակից մեծ ամիրապետին, եւ յանդուգն, աներկիւղ, նոյնչափ որչափ արթուն եւ խռիւճ, իմ վրաս ամենափոքր յոյս մը նաեւ չի դնէր, այլ իւր փախստեան տեղին կը պատրաստէ ու կ'ապահովէ, եւ այսպիսի մարդու ես յուսահատ եւ կոյր եւ ողորմելի Սպարապետ կը դանդաղիմ հետեւելու»:

Այսպէս կը խօսէր Սմբատ եւ կը հառաչէր, երբ յանկարծ խառնաձայն աղաղակ մը լսուեցաւ. ցատկեց դէպի պատուհանը, տեսաւ բազմաթիւ խումբ մը արաբ զօրականաց, որ մարդ մը վերամբարձ կը տանէին, մարդ մը գլխաբաց՝ զինաթափ, եւ հարիւր ձեռք այդ մարդը կը քաշկռտէին ու հազար ուրախութեան ձայն երկինք կը բարձրանային. իսկ մարդը արիւնլուայ էր բոլորովին, եւ մօտ եղողները կրնային տեսնել, որ անխռով, աներկիւղ եւ արհամարհոտ աչքեր կը պտըտցնէր ամբոխին վրայ. այդ մարդը Յովնանն էր:

Նոյն միջոցին կը հասնէր Բուղայի թիկնապահաց խումբ մը, կը ցրուէր այդ զօրականաց խառնաղանձը, եւ կալանաւորը յափշտակելով կատաղեաց ձեռքէն կ'առնէր կը տանէր դէպ ոստիկանին պալատը:

Իսկ Սմբատ ետ քաշուեցաւ, եւ ձեռքը յուսահատութեամբ ճակտին զարնելով կ'ըսէր. «Ափսո՛ս այդ քաջ մարդուն. եւ երբ կը մտածեմ թէ սորա կորստեան պատճառ ես ինքս եմ, եւ ես լոկ անունով Հայոց Սպարապետ՝ չեմ կրնար բան մ'ընել իրեն ազատութեան համար, յիրաւի կը գտնեմ, որ այդ մարդը ինձմէ երջանիկ է»:

ԳԼՈՒԽ ԻԱ ԵՐԿՈՒ ՇԻՐԻՄՔ

Մենք տեսանք Յովնան, որ տանիքէ ի տանիս ցատկելով, ելնելով եւ իջնելով անհետացեր էր, բայց վերջապէս հասնելով անկեան գլուխ եւ հոն իւր նիզակին վրայ յեցեալ պտոյտ մ'ընելով իջաւ փողոց եւ տեսաւ խումբ մը հեծելազօր, որ կու գար. հակառակ կողմը դառնալով սկսաւ խուսափել, բայց հազիւ թէ քանի մը քայլ առաւ եւ ահա դիմացէն նաեւ խումբ մը արաբացի խառնադանճ զինք դիմաւորեց. երկու սուրի մէջ մնալով Յովնան՝ է՛լ չի դարձաւ, իւր ընթացքը շարունակեց: Արաբացի խումբը նախ ուշադրութիւն չըրաւ իրեն, բայց վերջը մէկը յանկարծ սոսկմամբ ետ քաշուելով աղաղակեց թէ՛ «Ահա՛ թշնամեաց գլուխը», սա Շիրակայ դաշտին մէջ տեսեր էր զՅովնան մօտէն եւ նորա երկաթի զօրութեան փորձն առած էր. ուստի հարիւրաւոր սուսերք վայրկենին մերկացան եւ շրջապատեցին «թշնամեաց գլուխը», որ նոյնպէս սուրը ձեռքը յարձակեցաւ ճամփայ բանալու իրեն, իւր կաշեայ վահանաւ քառասուն հարուած ի դերեւ հանելով եւ աջ ու ձախ կոտորելով կը յառաջէր անվեհեր: Եւ ահա սուրը խորտակեցաւ, արաբացի խմբին գլխաւորը, որ մինչեւ այն ատեն խոհեմութեամբ դիտէր էր, առաջ անցաւ եւ մուրճի հարուած մը տուաւ գլխուն, որ սաղաւարտը ջախջախեց եւ գետին գլորեց զՅովնան. փախստականները դարձան՝ — վատերուն քաջութեան վայրկեանն էր այդ ինկած թշնամին սպաննել. — բայց Իպրահիմ զօրագլուխը իւր ահագին մուրճը ձեռքը կը սպառնար փշրել այն մարդուն գլուխը, որ մօտենար վնասելու թշնամոյն, վասնզի իմացաւ թէ մրցանակը ողջ առողջ գնայ Բուդայի հասցնելու վրայ էր: Ուստի սաստիկ մաքառելով հազիւ կրցաւ ողջ պահել, մինչեւ ձիաւորաց օգնութիւն հասաւ: Հարուածին թմրութենէն սթափել էր Յովնան, երբ թշնամի ուսոց վրայ հասաւ ոստիկանին պալատը, եւ երբ հանեցին զինք Բուդայի առջեւ, եւ նա իւր խոր եւ մանր աչքն ուղղեց նորա վրայ, որուն «թշնամեաց գլխաւոր» անունն կու տային՝

— Ո՞վ ես դու, ի՞նչ է անունդ, — հարցուց:

— Յովնան է իմ անունս, — պատասխանեց նա անխռով:

— Դո՞ւ ես Յովնան Խութեցին:

— Այո, ես ինքս եմ:

— Եւ ինչպէ՛ս կը համարձակիս դու, անարգ, վատ եւ անհաւա՛տ շուն, այս քաղաքը մտնել. չե՞ս գիտէր թէ ես Բուդայ հոս կը նստիմ, եւ ամենակարող փոխանորդ Մարգարէի յաջորդին:

Իսկ Յովնան, այս նախատական եւ պարծանաց խօսքերուն՝ գլուխն եւ յօնքերը վեր առնելով արհամարհանաց աչք մը նետել բաւական համարեցաւ:

— Ի՛նչ, ինձի պատասխան չե՞ս տար, դու չե՛ս գիտէր ուրեմն թէ ո՞ւր կը հասնի իմ կարողութիւնս: Այս խօսքերը զրուցելով՝ վագրը աղբայները կը կրճտէր եւ թունաւոր աչքեր կը փայլեցնէր դիմացին. բայց դարձեալ պարտաւորեցաւ Յովնանու անխռով եւ սայրասուր հայեցուածքին առջեւ խոնարհիլ եւ այլուր շրջել աչքերը եւ լռել: Ան ատեն Յովնան սկսաւ հանդարտ ձայնով խօսիլ.

— Նախ, դու եթե քու Մարգարէիդ խօսքը յարգէիր՝ զիս ոչ երբեք անհաւատ պիտի անուանէիր. վասնզի պետք էիր գիտնալ թէ ես միայն Աստուած մը կը պաշտեմ արարիչ երկնի եւ երկրի. իսկ իմ համարձակութեանս յայտնի նշանն էր, թէ վատութիւնը շատ հեռու բան է ինձմէ, եւ դու եթէ յիշողութիւն եւ միտք ունենայիր պետք էիր յիշել թէ այդ Խութեցի Յովնանն է, որ քու նախորդ Ապուստէի որդի Իսուսֆ իւր զօրքերով բնաջինջ ըրաւ ի Մուշ. նոյն Յովնանն էր, որ Բռնաշէն քու յիսուն հազար հոգոյ մէկ բանակդ զարկաւ ջարդեց եւ փախուց, նոյն Յովնանն է, որ քու զօրավարդ Ժիրակ փոքր գնդով հարուածեց եւ ծաղրեց, նոյն Յովնանն է, որ սոյն այս Դվնայ դռան մօտ՝ քու աչացդ առջեւ իւր ազգին դաւաճաններն ու մատնիչները կախադան հանեց, եւ երկու հարիւր հոգուով քու հազարաւոր խումբերդ Շիրակ, Արտահան եւ Արտանուշ զարկաւ եւ կորակոր հալածեց: Եւ հիմա որ Աստուած այդ Յովնան քու ձեռքդ մատնեց, կրնաս գնա տանջել եւ սպաննել, այդ քու եւ քեզ նման գազանաց գործն է եւ բնութիւն. բայց նախատել՝ սրտիդ անարգութիւնը եւ մտքիդ տկարութիւնը յայտնել է:

— Դեռ այդ վիճակիդ մէջ զիս նախատել կը համարձակիս եւ չես իմանար թէ ես ի՞նչ կրնամ ընել: Ես քեզ պէս անօրէնի մը կրնամ ներել, բայց միմիայն պայման ունի իմ ներողութիւնս ուրացիր քու հաւատքդ, ընդունէ՛ ճշմարիտ կրօնքը, ընդունէ՛ փառք, պատիւ եւ մեծութիւն, ճանչէ Աստուծոյ կարողութիւնը հոն, ուր կայ զօրութիւն, տե՛ս թէ ուսկից ուր կը տարածի մեր Մարգարէին իշխանութիւնը, եւ ամէն դիմադրութիւն անապատի խռիւ է դորայ առաջ: Օ՛ն, մտիկ ըրէ իմ խօսքերս, զոջա՛, եւ ես կը ներեմ քեզ ու կը շնորհեմ ոչ միայն կեանք այլ եւ մեծութիւն: Մտածէ, որ դու քու այս վիճակիդ մէջ եղեռնաւոր մը իմ աչաց առջեւ կը կենաս ներկուած արաբաց արեամբ, եւ քու ապստամբ սուրդ դեռ նոր տասներկու հոգիէ աւելի գոհ կտրած է իմ զօրքերէս. ապստամբին պատիժը մահ է, եւ ես քեզի կը շնորհեմ քու կեանքդ:

Հեզնական ծիծաղով մը միայն պատասխանեց Յովնան այս խօսքերուն, եւ երբ Բուդայ այս ծիծաղին վրայ շփոթած իւր փոքրիկ աչքերը կը ջանար մեծ-մեծ բանալու, Յովնան դարձաւ այն մարդուն, որ Բուդայի մօտ նստած եղէզը ձեռքը շարունակ կը գրէր եղած խօսակցութեանց համառօտութիւնը.

— Միրզա՛ Հասան, դու զրուցէ՛ միթէ ես քու կեանքդ չե՞մ շնորհած,— ըսաւ շեշտակի ձայնով:

Իսկ նա շուարած, աչքերը բացած երեսը կը նայէր, եւ յանկարծ մտաբերելով նետեց եղէզը՝ ցատկեց տեղաց եւ ետ-ետ քաշուելով աղաղակեց.

— Այո՛, այո՛, աւազակ, երբ գիշերը Խլաթ իմ տունս կոխեցիր, իմ ծառայներս կապեցիր, սպաննեցի՛ր, իմ թեւս կոտրեցիր, ինչպէ՛ս կարելի է ջիշել. կրկնապատիկ՝ հազարապատիկ մահապարտ ես դու:

— Այո՛, եւ որ քեզ գտայ Հայոց երկրին մէջ, որ ստերդումն, խաբեբայ տիրոջ մը կը ծառայէիր, եւ այդ տերդ, որ մատնութիւն եւ դաւաճանութիւն կը գրգռէր ու կը քաջալերէր, եւ որ երկու հարիւր հազար աւազակներով իմ հայրենի երկիրս կը մտնէր՝ կը սպաննէր եւ կը քանդէր, նա աւազակ չէ՛ր, եւ ես աւազակ էի: Եթէ աւազակ եւս էի՝ առանց քու կրօնքիդ ուրացութիւնը պահանջելու թուղթ մը միայն առի քեզմէ, քու քսակդ քեզի դարձուցի ես, որ կրնայի զքեդ, քու ծառայներդ, քու այդ յիմարական թղթերդ եւ բնակեալ տունդ ի միասին կրակի տալ եւ մոխիր դարձնէի ո՛վ զիս կ'արգիլէր եթէ բռնութիւնն օրէնք էր: Եւ դու Բուդայ՝ դու կը համարձակի՛ս աւազակ զիս անուանել, որ ելեր եմ պաշտպանելու համար իմ հարցս երկիրը՝ իմ ազգիս եւ իմ կրօնիս սրբութիւնը, որոնց համար ոչ մէկ՝ այլ հազար մահ, հազար անգամ մեռնիլ շատոնց աչքս առած

եմ, եւ դու կը հաւատա՞ս թէ կրնամ ես փոխել, ուրանալ գայն, որ երբեք չի ներեր սուտերդումն լինիլ եւ դաւաճանել: Աղէ՛կ, հրամայէ, թո՛ղ գան քու դահիճներդ, այս մարմինը քուկդ է, բայց հոն միայն կը հասնի եւ կը դադորի քու իշխանութիւնդ, չի կայ տանջանք մը, որ զիս զարհուրեցնէ:

Եւ իր աչքերը այնպէս բոցավառ էին եւ շանթաձիգ, որ Բուդայ վագրն անգամ ակամայ սարսուռ մը զգաց, եւ հրամայեց հանել իր երեսէն այդ մարդը՝ բանտ տանիլ եւ կրկին շղթայներով ամրացնել. մահ սպառնալով ամէնուն՝ եթէ յանկարծ փախչէր ազատէր: Նոյն միջոցին բերել կու տար այն Եպրահիմը, որ զՅովնան բռնել էր, իրեն անձնապահապետ կ'անուանէր ու պարգէններ կը հրամայէ:

Ի՛նչ էին Յովնանու համար այդ շղթայներու ծանրութիւնն ու խաւարաչին բանտը, ինք որ ամէն տանջանք կ'արհամարհէր, եւ այդ աւագակներէ եկած ամէն նախատինք պատիւ կը սեպէր: Բոլոր իւր բանտարգելութեան օրերը, որ քսանի չափ տեսցին, ամէն արաբացուց գլխաւորները Ժիրակէ սկսեալ կու գային տեսնելու, այդ մարդը, որուն քաջութեան համբաւը եւ երկիւղը իրենց մէջ տարածուէր էր: «Մասնոյ լեռանց գայլը» կու գային տեսնելու, ինչպէս զինք կ'անուանէին, եւ տեսնելէն վերջ այդ երկայն մազերով մեծ գլուխը, այդ հրավառ աչքերը, ուր ահեղ զօրութիւն կը փայլատակէր «Մասնոյ լեռանց առիծը» տեսանք, կ'ըսէին:

Բայց Բուդայ պէտք էր երթալ եւ չէր կրնար ուշացնել իւր գագանային արշաւանքը, ուստի վերջին փորձ մ'էլ ուզեց փորձել եւ իւր կրօնքին պաշտօնէից գիտուն մէկը դրկեց, որ թերեւս կարենայ համոզել զՅովնան, որ թողու իւր հայրենի կրօնքը եւ ընդունի մահմեդականութիւնը: Սակայն այդ մարդը շուտով ելաւ եւ յայտնեց իւր տիրոջ թէ համոզել անկարելի էր, եւ թէ կրօնին օգուտը կը պահանջէր ժամ առաջ վերցնել չարն ի միջոյ:

Երկրորդ օրը մեծ զօրաց բազմութենէ եւ դահիճներէ շրջապատեալ հանեցին բանտէն Յովնան անխռով եւ անսասան, եւ սպանման տեղը բերին: Շղթայներէ ծանրացեալ թէւերը վեր վերցուց, աղօթեց եւ տուաւ վիզը մահուան. սուրը փայլակեց, գլուխը գլորեցաւ, ժողովուրդը ցրուեցաւ, եւ հազիւ թէ քիչ մը ժամանակ անցաւ, Մմբատ Սպարապետ կը մտնէր բռնաւորին քով, եւ նա կը շնորհէր իրեն առնուլ նահատակին մարմինը:

Քիչ վերջը առաւօտ մը կանուխ՝ կառք մը կ'ելնէր Դուին քաղքէն խումբ մը ձիաւորաց պահպանութեամբ. այդ խումբին գլուխն էր երիտասարդ Մուշեղ Սպարապետին երկրորդ որդին, եւ որուն առջեւէն սեւեր հագած՝ սեւ քօղով ծածկեալ բարձրահասակ կին մը կը ձիավարէր երկու իրեն պէս հագնուած կանանց հետ: Լռութիւն եւ սուգ կը տիրէին այս կարաւանին մէջ, մինչեւ որ հասան Բագարան, հոն աւանը չի մտած քիչ մը յոգնութիւն առին, եւ երբ աւանին մօտեցան տեսնուեցաւ բազմութիւն մը եկեղեցական դասու, որ խնկոք եւ մոմոք մարտիրոսաց շարականներ երգելով բերին կառքը, որ Յովնանու մարմինը կը կրէր՝ մինչեւ եկեղեցույ դուռը:

Օրերով այս կարաւանը շարունակեց իր ընթացքը մինչեւ Արտանուշի գաւառը հասաւ. Մմբատաւանի մայր եկեղեցին մարմինը գրուեցաւ յարգանօք ինչպէս կը վայելէր մարտիրոսի մը եւ ազատարարի, եւ ժողովուրդը կը յիշէր այդ սասնցուց զօրավարը, որ վտանգի օր հասել էր իւր օգնութեան եւ այնչափ ազնուական մարդասիրութիւն ցոյց էր տուել:

Տարի մը վերջ Մայր իշխանուհին վանքին դիմացը՝ Ճորոխի հանդիպակաց ափին վրայ փոքրիկ վկայարան մը շինել տուաւ եւ հոն փոխադրեց երանելոյն մարմինը, սեղանին առջեւը մարմարէ պարզ կափարիչ մը դրուեցաւ, որուն վրան այս խօսքերը կային փորագրեալ.

ԱՍՏ ԴՆԻ ՅՈՎՆԱՆ ԽՈՒԹԵՑԻ
ՆԱՀԱՏԱԿԵԱԼ Ի ՎԵՐԱՅ ՀԱԻԱՏՈՅ
ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒ ԲԱԶՄԱԶԱՐԶԱՐ
ԱԶԳԻՍ ՀԱՅՈՑ.

Քանի մը տարի վերջ ճորովի ափանց վրայ պտղտող անցաւորը նոյն վկայարանին մէջ ուրիշ գերեզման մը կը տեսնէր հար եւ նման առաջինի՝ անկից վար գետեղեալ եւ որուն այս էր արձանագրութիւնը.

ԱՍՏ ԴՆԻ ՅՈՏՍ ԵՐԱՆԵԼԻ ՆԱՀԱՏԱԿԻՍ
ԱՂԱԽԻՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՎԱՍԿԱՆՈՒՇ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ.

Եթէ մարդկանց սրտին գաղտնիքը շատ անգամ մարմին եւ ոսկի կը ծածկեն, ուր կը մնա ցուրտ քարին տակ ծածկուած գաղտնիքը, որ յաւիտենականութեան ովկիանոսին մէջ կ'երթայ կը խորասուզիր:

Երախտագիտութենէ շարժեալ ամէն տարի գարնան գեղեցիկ օր մը Արտանուշի ժողովուրդը կու գային այդ վկայարանին շուրջը, քանի մը ծաղիկներ կը բերէին կը ձգէին այդ գերեզմաններուն վրայ, ծերերը կը պատմէին թէ ինչ մարդ էր Յովնան, թէ ինչպէ՛ս քաջ խմբի մը ընկերակցութեամբ եկեր անթիւ արաբացի աւագակները ջնջէր էր եւ թշնամոյն աւարը ժողովրդեան շնորհէր էր. եւ պարծանք կը ցնէին սուր մը, նիզակ մը, վահան մը արաբացի աւարէն: Կանայք կը պատմէին թէ ինչպէ՛ս աննման գեղեցիկ կին մ'էր Վասկանուշ, թէ ինչչափ մեծ էր իր ողորմութիւնը ժողովրդեան համար, եւ թէ ինչչափ երջանիկ էին նորա օրով ամէնքը:

Բայց ո՛վ գիտէր եւ ո՛վ էր համրէր այն անթիւ արցունքներն ու հառաչանքները այդ երկու անձանց, որ տարիներով բաժնուած՝ վերջապէս գերեզմանին քով իրարու մօտ կը հանգչէին...

ԳԼՈՒԽ ԻԲ «ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՂԲԱՐՑ ՄԵՐՈՑ ԳԵՐԵԼՈՑ»

Գերութիւն կ'ըսենք այսօր եւ կանցնինք բառին վրայ թեթեւութեամբ, բայց մեր այս իրողութիւնքը անցած ժամանակներուն՝ մեր հարք լաւ զգացեր էին բառին նշանակութիւնը իրենց սրտին ցաւերով, թէ ինչ էր գերութիւն: Երբ սարկաւագը «Ազատութիւն եղբարց մերոց գերելոց» կ'երգէր սեղանին վրայ, հազար հեկեկանաց ձայնք եւ ձեռք կը բարձրանային երկինք խնդրելով «գերելոց

ազատություն»։ Ոմանք հարք, ոմանք զաւակունք, ոմանք ամուսինք, վերջապէս շատերն սիրելի կորուստ մը կը փնտռէին, որ շատ քիչ անգամ կը դառնար։

Գերութեան բարեբախտութիւնն էր նաեւ, երբ մէկը գթասիրտ տիրոջ մը վիճակէր, եւ դառն ծառայութեան ու տանջանաց չէր ենթարկեալ։ Վասնզի բաւական չէր ծնողաց, զաւակաց բարեբախտ վիճակի մը կորուստը, այլ նաեւ շղթայներու, ծեծի, նախատինքի, ուրացութեան հրաւիրանաց եւ բռնադատութեան պէտք էր տոկալ։

Բնութեան օրէնք, բնութեան կարծեցեալ եւ ընդունեալ օրէնք այս խառնակութեան խիստ ժամանակներուն վեր ի վայր էին եղած բոլորովին, մանաւանդ խեղճ հայուն համար։ Քրիստոնէութիւնն լրացեալ զաւակը՝ արհամարհ աչօք կը նայէր իր ծնողաց վրայ՝ եթէ գերութիւնն իրեն մեծութիւն եւ վայելք բերած էր։ Երիտասարդ կրօնափոխ այրը մահմեդականի ամուսնացեալ՝ պատուհաս մ'էր իր առջի ընտանեաց վրայ։ Գերեվարեալ գեղեցիկ աղջիկ մը երբեմն մեծութեան կը հասներ կին դառնալով երեւելի մարդու մը եւ տիկին կը լինէր, երբեմն յետին եւ ամենաթշուառ աղախին կը դառնար անգութ տիկնոջ մը՝ որու ծագումը եւ բախտը բարձր էր երկնէն եւ որուն նախանձը սոսկալի ու մահաբեր։

Այս տեսակ գերութեան վիճակը կար նաեւ բուն Հայաստանի ոչ շրջակայքը միայն՝ այլ եւ կեդրոնը, ուր արաբացին արմատ կը ձգէր, եւ ուր գրեթէ ամբողջ զաւատ մը եթէ ոչ ժողովրդեամբ գոնէ իւր ամբոցներով մահմեդականին յափշտակութիւն եւ ստացուածք եղած էր։

Ապահունեաց զաւառը այս բանիս օրինակ մը կրնար լինիլ, եւ այս մեր պատմութեան ժամանակին գրեթէ բոլոր բերդ եւ ամրոց մահմեդականաց կը վերաբերէին, որք իբրեւ բացարձակ տեսք բռնանալով շրջակայ գիւղորէից վրայ երկիրը կ'անապատացնէին։

Եւ այս վիճակը աւելի զգալի էր, երբ Բուղայի ձեռքը կը ծանրանար հայոց վրայ։

Այս ժամանակներն էր, եւ Գուրգէն արիաբար կը կռուէր յունաց հետ, քառասուն հոգուով հազար մարդոյ դէմ կ'ելնէր, ընտիրները կը սպաննէր, կը կողոպտէր, կը մերկացնէր, մնացածը կը փախցնէր. այսպէս ոչ անգամ մի այլ շատ անգամներ. մինչեւ յունաց զօրավարք մէկ կը սղմեն Միքայէլ կայսեր կը գրէին իմացնելով այս արտաքոյ կարգի մարդուն զօրութիւնը, եւ միւս կողմէն տաճկաց օգնութիւն կը խնդրէին եւ նոցա օգնութեամբ դարձեալ կը յարձակէին իր վրայ։ Իսկ սա կրկնապատկելով իւր քաջութիւնը այս անպիտան դաշնակցաց կոտորած կոտորածի վրայ հասցնելով զամենքը ահաբեկ կ'ընէր։ Մինչեւ կայսեր հրաւերը կ'իմացնէր յունաց զօրավարը խաղաղութեան խօսքերով թէ ինչպէ՛ս կայսրը կը փափագէր զինք թագաւորական քաղաքը մեծամեծ պարգեւներ եւ գահ, եւ պատիւ իրեն խոստանալով։ Իսկ Գուրգէն, որ յունաց բարեկամութենէն աւելի կը կասկածէր՝ քան թէ նոցա զօրութենէն կը վախէր՝ յանձն չառաւ երթալ, այլ խաղաղութեան կապ մը հաստատելով Իշխանիկին եւ յունաց զօրավարին մէջ որոշեց երթալ առ Սմբատ Մպարապետ։

Գուրգէն իր պատերազմական զբաղմանց մէջ չէր իմացեր Յովնանու նահատակութիւնը, եւ կը կարծէր թէ նա Տարօն Վասպուրական կը գտնուի, իսկ հիմա այս որոշումնքէն վերջ, դժուար կու գար Խոսրովէն բաժնուիլ, որ բոլոր իւր քաջութեանց մասնակից եղած էր, լուր տարիքէն վեր, եւ որու վրայ Գուրգէն միշտ կը հսկէր։ Եւ վերջի երեկոյին երբ երկրորդ օրը պիտի թողուր յունաց սահմանը՝ մտնելու համար Մեծ Հայոց երկիրը յանկարծ դարձաւ Գուրգէն եւ ըսաւ լուր բարեկամին.

— Եթե բան մը կայ, որ զիս կը զարմացնէ՝ այն է, որ դու յիսունը անցած այդպէս յանդգնութեամբ պատերազմեցար ինձ հետ նիզակակցութեամբ, որ սուրէ չեմ վախեր, վասնզի ինքզինքս խնայելու պէտք չեմ զգար. բան մը չունիմ այս աշխարհքիս վրայ կորսնցնելու, եւ բան մը չունիմ ստանալու. իսկ դու որ կ'իս եւ զակներ ունիս եւ Ակեղ գաւառը՝ ուր օր մը յոյս ունիս մտնելու. ինչո՞ւ մահ կը փնտռէիր շատ անգամ պատերազմի մէջ յանդգնութեամբ:

— Դու, Գուրգէն, որ երիտասարդ ես, երիտասարդի պէս կը խօսիս: Միթէ՛ մարդուս սրտին ցաւերը մէկ տեսակ են. դու՝ ինչպէս կ'երեւակայեմ քաջ երիտասարդ մը՝ սրտիդ մէջ կը հեղձնես սիրոյ ծանր վերք մը եւ հառաչանքներ եւ վեր չես յայտնէր ոչ ոքի: Ես էլ նոյնպէս ծանր վերք մը ունիմ հայրենի սրտիս խորը. իմ Արիգայիս կորուստը. չեմ խօսիր, չեմ գանգոյր կարկաջ պառաւներու պէս, բայց մտնել տուն, տեսնել նորա մօր արցունքները, չի կրնալ խեղճ կ'իս միխթարել, որ ինձի պէս մահը անհաւատից գերութենէն վեր կը համարի. այս էլ անտանելի ցաւ է, Գուրգէն: Հազար Ակեղ գաւառ կու տայի եւ այս ծերացեալ զուլիս զոհ՝ եթէ Արիգաս կարէնայի դարձեալ անգամ մը զգուել եւ մօրը գիրկը նորէն դարձնել: Բայց ո՛ր գիտէ ո՛ր է, ո՛ր գիտէ ի՛նչ վիճակի մէջ է, ո՛ր գիտէ ո՛ր է թէ մեռած. ո՛ր իմ վերջին զուլիս: Անստուգութի՛ն սուկալի բան է, Գուրգէն: Ներէ՛ իմ արցունքներուս, սոքա իմ առանձնութեան եւ իմ անկողնիս միխթարութիւնն էին եւ գաղտնիքը, դու ուզեցիր ես չէի ուզէր յայտնել:

— Խե՛ղճ հայր,— ըսաւ Գուրգէն լցուած աչքերը անդին դարձնելով,— վասնզի ճշմարիտ քաջ մարդիկ զգայուն սիրտ ունին եւ գիտեն ցաւ զգալ:

Ինձի կրկնակի հիմա դժուար պիտի լինի քեզմէ բաժնուիլ, միթէ՛...

— Ի՞նչ, միտքդ դրած էիր թէ ես տուն պիտի դառնայի. ոչ երբեք. եթէ դու Յունաց սահմանները մնայիր՝ ես միտքս դրած էի պանդխտութեան ցուպը ձեռքս ուղեւորիլ, փնտռել զուլիս եւ այս սուկալի անստուգութենէն ազատիլ:

— Լաւ՛, ի՛նչ ճամփայ պիտի բռնէիր ազատելու համար աղջիկդ:

— Ապահունեաց երկիրը քննելէ վերջ միտքս Դուին երթալ էր, վասնզի հոն եղաւ գերեվաճառութիւնը, եւ պէտք եղած տեղեկութիւնքն առնելով մինչեւ Բաղդատ երթալ:

— Վաղը ուրեմն Ապահունեաց ճամփան կը բռնենք, հոն խոյզ եւ խնդիր ընելէ վերջ կ'ուղեւորուինք Դուին, եւ այնտեղ կ'որոշենք թէ ի՛նչ պէտք է ընել:

— Աստուած քեզ օրհնէ, Գուրգէն, եւ երջանիկ հայր ընէ զքեզ:

— Աստուած մեր բարի ձեռնարկութիւնն յաջողէ, այն ինձի մեծ վարձք է:

Ցատկեց ծերը, փաթթուեցաւ երիտասարդին վզին եւ երեսները պագաւ:

Երկրորդ օրը տասը ձիաւոր սպառազէնք ճամփայ կ'ելնէին դէպ Ապահունեաց երկիրը: Քաջ եւ արթուն մարդիկ էին այս մեր երկու իշխանաց հաւատարիմքը, ուստի իրենց պէտք եղած տեղեկութիւններ տրուիցան թէ ի՛նչ կերպ հետազոտութիւն պիտի ընէին եւ ի՛նչ պիտի հարցնէին իւրաքանչիւր գիւղ եւ բերդ, ուր հասնէին. եւ այսպէս օրը հազիւ թէ երեք-չորս ժամ ճամփայ կ'ընէին, ծանր կ'երթային, որպէսզի իրենց փնտռածը, կարէնան գտնել: Միշտ կը ջանային այն բերդերն աւելի իջեւանել, որոց տեարքը տաճիկ էին, եւ Վահրիճ, որ բերդապահ ծառայից

բարեկամութիւն եւ ընտանութիւն կը ցցնէր՝ գրեթէ միշտ անօգուտ եւ ունայն լուրեր կը բերէր իշխանաց, որ երբեմն ծիծաղ նաեւ կը պատճառէին:

Արեւելեան հիւրընկալութիւնը թէպէտ հոչակաւոր եղած է ամէն երկիր, բայց միշտ տաճիկը հաճութեամբ չընդունիր քրիստոնէայ հիւր, ինչպէս քրիստոնէան գտաճիկը: Խոսքով եւ Գուրգէն որպէսզի հեռուէն գալ կարծուին, մութուն երեք ժամ մնացած սովորութիւն ունէին ճամփայ ելնելու. նոյնպէս երեկոյ մ'էլ տեղեկութիւն առած մօտաւոր տաճիկ բերդի մը, որ Ծաղկեայ լեռան ստորոտը կը գտնուէր, մութը իյնալէն գրեթէ ժամ մը վերջ հոն հասան, եւ դուռը ինչչա՛փ որ զարկին անկարելի եղաւ բանալ տալ. ան ատեն Գուրգէն տղոց մէկուն հրամայեց, որ իր ուսերուն վրայ ելնէ եւ ուրիշ մը աւելի թեթեւ նոյնպէս նորա վրայ մինչեւ պարսպին վրայ մէկը կրցաւ ելնել, եւ պարանաւ ամէնքը ներս իջան առանց դռան պէտք ունենալու: Ոչ դիմադրութիւն, ոչ ձայն կար բերդականաց կողմէն. կարելի չէր իմանալ թէ մարդ կա՞ր թէ ոչ, բայց բլրուն ստորոտը լոյս տեսնուած էր, ուստի Գուրգէն կ'ըսէր կամաց ձայնով. «Դուք հիմա դռները կը բանաք էթէ ոչ կամաւ այլ ակամայ»: Եւ իրօք էլ այնպէս եղաւ. երբ քանի մը անգամ Վահրիճ խնդրեց, որ բանան եւ պատասխան չընդունեցաւ, ան ատեն. «մէկդի, տղա՛ք», գոռաց Գուրգէնի ահագին եւ բարկաճայթ ձայն եւ տեսան մութ տեղը, որ ահագին քար մը առած կու գար վազելով, եւ երբ այդ քարը դռան բախեց ուժգնութեամբ՝ դուռը խախտեցաւ, տունը թնդաց եւ ներսէն մարդկանց եւ կանանց աղաղակներ լսուեցան: Իսկ Գուրգէն առանց ուշ դնելու հեռացաւ դարձեալ եւ երկրորդ յարձակումն եւ հարուած մ'էլ տուաւ. դռան երկու փեղկերը միատեղ գետինն ինկան: Ան ատեն ձեռքերը շփեց, վահանը ձեռքն առած մտաւ ներս եւ ուղղուեցաւ սենեակները հանդարտութեամբ եւ հրամայեց թիկնապահաց, որ ձայն տան բնակչաց լոյս բերել, եւ շնորհքով հիւրընկալել էթէ չեն ուզեր, որ տուներնին հիմն ի վեր տապալի:

Եւ ահա քանի մը վայրկեան վերջը խռուած, կնճռոտած ալեւոր տաճիկ մը ձեռքը ճրագ ներկայացաւ եւ «բարի երեկոյ» մաղթեց մեր հիւրերուն. իւր կերպին մէջ դժկամակութիւն եւ երկիւղ յայտնի կ'երեւէին: Իսկ Գուրգէն առանց նորա վիճակին ուշադրութիւն ընելու, հարցուց ծերուն ահագին ձայնով.

— Ծե՛ր դու, քեզ կ'ըսեմ, ինձ մտիկ ըրէ, այս տան մէջ քեզմէ զատ մարդ չի կայ:

— Կայ, իշխան:

— Ինչո՞ւ քեզ կ'ուղարկեն ուրեմն, որ ծեր մարդ ես, հանգստեան պէտք ունիս, եւ ուրիշ երիտասարդ մարդիկ երեւանին կը ծածկեն: Ի՞նչ է քու տիրոջդ անունը:

— Ալի Էրմենի:

— Շատ բարի, Ալին լաւ է, Էրմենին էլ լաւ է, երբ այս երկու անունները իրարմէ հեռու լինին. ինձմէ բարն ըրէ եւ ըսէ իրեն, որ հիւրընկալութեան օրէնքը զինք կը պարտաւորէ, որ գայ մեզի ընկերութիւն ընէ, եւ ոչ թէ փախուստ տա:

— Բայց երբ հարցնէ թէ ո՞վ է բարեւ ընողը, ի՞նչ անուն տամ:

— Զրուցէ թէ բարեկամաց բարեկամ, թշնամեաց թշնամի, բուն, անխառն, ճշմարիտ Էրմենի մ'է:

Մեր բարեկամները թողունք քիչ մը այս երկու-երեք սենեակներուն մէջ, որ արանք եւ հիւրոց բնակարան կը կազմեն, եւ ծերուն հետ մտնենք կանանոցը, ուր նոյն վայրկենին ամէնը՝ այր եւ կին պատսպարեալ էին: Հինգ-վեց սպառազէն մարդիկ կանանոցին դռան առաջ կանգնեալ էին.

արձան կարելի էր կարծել զիրենք՝ եթե չի դողային: Չորս-հինգ հատ մը խափշիկ եթովպացի գերիք իրենց ապուշ դեմքով բոլորովին շփոթած կը տարտամէին: Իսկ ներքին սենեակներուն մէջ ահաբեկ էւ յուսահատ տասնհինգի չափ ամէն հասակի եւ ամէն տեսակի կանայք շարուած կեցէր էին՝ փառաւոր ոսկեթել բեհեզներով հագուած կնոջ մը առաջ, որ միայն բազմոցին վրայ ծնկուրները ծալլած նստած էր, եւ որուն գլուխը կանաչ լաչակ մի կապուած կար ի նշան Մարգարէին ցեղէն իջնելուն: Կինը թխամորթ, չոր, հրկայնահասակ, սեւ աչքեր եւ հաստ յօնքեր ունէր, որ իր նայուածքէն աւելի խստութիւն մը կու տային. մէջքի ականակապ գօտիէն կախուած էր ոսկեպատեան դաշոյն մը, եւ քովի բարձին վրայ արջառաջիլ մը կար ահարկութիւն աղախնայց եւ ստրկաց, վասնզի այդ դաժան, արհամարհոտ եւ ամբարտաւան աչքերը կը ցցնէին թէ ամենափոքր սխալմունք եւ յանցանք քաւութիւն չէին գտնէր առանց այդ խարազանին հարուածներէն անցնելու:

Ընդարձակ սենեակին մէջ որ այնչափ կանայք եւ աղջկունք կանգնած էին շնչառութեան ձայն անգամ չի կար, թեպէտ երեք-չորս հատը տասը-տասներկու տարու աղջիկներ էին. եւ միայն հանմին շարժումնքին իր բեհեզեայ եւ մետաքսեայ հագուստներուն ձայնը կը լսուէր: Բարկութիւն եւ երկիւղ իւր բնական տգեղ դեմքը աւելի տգեղ կը ցցնէին. եւ անհամբերութիւնն արդէն վերջի սահմանը գտած էր, երբ Հասան պապա ներս մտաւ եւ դռան առջեւ կեցաւ:

— Մօ՛տ եկ, Հասան, գոչից Տիկինը, ո՞վ են, ի՞նչ մարդիկ են այդ աւագակները:

— Տիկին, հայ են, երկուքը իշխանաւոր են, տասնի չափ ալ զինուորք:

— Ի՞նչ խօսեցան, ի՞նչ ըսին. իմ ըսածներուս ի՞նչ պատասխան տուին:

— Տիկին, ձեր ըսածները գրուցելու ժամանակ չի տուած՝ այդ գլխաւորներուն մէկ երկայն ահագին մարդ մը՝ սոսկալի ձայնով ինձ հրամայեց, որ մէկ մ'ել աչքին չերեւամ, եւ տէրը ուզեց:

— Չի գրուցեցի՞ր թէ այս բերդին տէրը տիկին մ'է:

— Ոչ, Տիկին, ըսաւ ձերը ահով մէկ-երկու ոտք ետ քաշուելով՝ վասնզի կնոջ աչքերը կատաղի փայլ մը առին եւ ձեռքը արջառաջիլին երկնցաւ:

— Անպիտան ծառայ, այսպէ՛ս իմ հրամաններս կը կատարես. չըսի՞ր այդ անհաւատներուն թէ Տիկինը Մարգարէին ցեղէն կ'իջնէ եւ ամիրապետին մօտ ազգականն է:

— Այդ խօսքերը գրուցելու ժամանակ չի մնաց, Տիկին, ո՞վ եւ ինչչափ քաջասիրտ մարդ լինի այդ հսկային առաջ կը շփոթի ըսելիքը. ես ձեր, տկար մարդ եմ, Տիկին, փառք աստուծոյ, այսչափ ինձմէ լաւ ծառայներ ունիս...

— Լռէ՛, անպիտան ձեր, խորհուրդ տալը միայն կը պակսէր. կորի՛ր, աչքիս մ'երեւի՛ր, կերած հացդ լեղի դառնա՛:— Եւ ձերը ուրախութեամբ դուրս ելաւ դիրքագին ազատելուն համար:

Տիկինը երեք անգամ ծափ զարկաւ, եւ անմիջապէս քսանհինգ-երեսուն տարու երիտասարդ մը քովի սենեակի մը դուռ բացաւ եւ դահլիճը մտաւ. Տիկնոջ մօտեցաւ համարձակ ձեռով, բայց առանց աչք դարձնելու այդ աղախնայց բազմութեան վրայ, որ ձեռնամած, գլուխնին ծուռ՝ արձանի պէս շարուած կեցէր էին:

— Գնա՛, Ալի, նայէ՛ թէ ի՛նչ կ'ուզեն այդ աւագակները.— ըսաւ Տիկինը կատաղի աչքեր փայլեցնելով երիտասարդին վրայ:

Իսկ երիտասարդը իբրև թէ չիմանալով այդ նայուածքին սպառնալից նշանակութիւնը ելաւ կանանոց եւ դուրս եւ մտաւ հիւրանոցը, ուր Գուրգէն եւ Խոսրով նստած էին: Քաղցրութեամբ բարեւ մը տալեն վերջ նստաւ:

— Այս բերդին տէրը դո՞ւ ես,— հարցուց Խոսրով ծանրութեամբ, առանց Գուրգէնի ժամանակ տալու, որ խօսի:

— Այո, եթէ Աստուած ուզէ,— պատասխանեց Ալի:

— Այ՞ ո՞ւ է ընդունելութիւնը, որ սովոր ես ընել Աստուծոյ հիւրերուն, որ կու գան քու դուռդ կը զարնեն գիշերով, պատահ մը հաց եւ անկողին մը խնդրելու. քու կերպարանքդ այդպէս չի վկայէր:

— Արտաքոյ կարգի ընտանեկան դիպուածներ սխալմունք մը մեզի ընել տուին, ո՞վ գիտէ թերեւս ձեր կողմէն էլ չափազանց սպառազինութիւն երկիւղ պատճառեց պահապանաց, ես էլ քիչ մը տկար եւ քուն էի. անխտհեմութիւն մը եղած համարինք, դուք հիւր եւ մենք հիւրընկալ, խաղաղութեամբ կ'ուղղենք սխալմունքը: Արդէն ապսպրուած է ձեր ընթրիքը, քիչ մը խնդրեմ համբերել:

Երիտասարդին այս քաղցր եղանակը եւ խօսքերը Գուրգէնի բարկութիւնը իջուցին եւ իր հոնից բնական պարզութիւնը բերին, երբ Վահրիճ դռան քով երեւցաւ եւ ակնարկ ըրաւ իւր տիրոջ: Եւ Գուրգէն թողլով երկու խօսակիցքը, դուրս ելաւ իւր սպասաւորին հետ, որ երբ առանձին մնացին՝

— Այս անգամ լաւ լուր ունիմ,— ըսաւ ուրախութեամբ:

— Զրուցէ՛, շուտ ըրէ, միւս լաւ լուրերուդ պէս չլինի:

— Խոսրով իշխանին աղջիկը հոս է:

— Ինչպէ՛ս,— ըսաւ Գուրգէն աչքերը բանալով:

— Աստուած վկայ՝ հոս է:

— Ինչպէ՛ս գիտես...

— Ինչպէս ինձ հրամայեցիր տան չորս կողմը կը շրջագայէի, որպէսզի մարդ մը չի փախցնեմ եւ չերթայ դուրսէն օգնութիւն փնտռելու: Վերջապէս յոգնայ՝ երկայթապատ նեղ պատուհանի մը առջեւ նստայ եւ կը դիտէի, երբ փոքրիկ նուաղ ձայն մը ինձ «հա՛յ ես, հա՛յ ես»,— ըսաւ պատուհանէն: «Փառք Աստուծոյ, հայ եմ»,— պատասխանեցի. «Խնդրեմ, կամաց խօսէ, չիմանան, ի սէր Աստուծոյ, ազատէ զիս այս տեղաց, հանրմը զիս պիտի սպաննէ, ես էլ հայ եմ քեզի պէս. իմ անունս Արիգա է, Խոսրով Ակեացիին աղջիկն եմ»,— ըսաւ լալագին եւ այնպիսի կամաց ձայնով, որ հազիւ կը լսուէր:

— Տէ՛, քալէ, ցցուր ինձի սա պատուհանը: Մարդ կրնա՞յ անցնիլ պատուհանէն:

— Քեզի պէս մարդ չի կրնար անցնիլ, բայց փոքր մարդը կրնայ անցնիլ:

— Շատ բա՞րձր է պատուհանը:

— Մարդաչափ բարձրութիւն ունի, ահա՛:

Գուրգենի ուսերուն չափ էր բարձրութիւնը պատուհանին. առանց ուրիշ հարցմունք ընելու մեր հսկան երկաթները փորձեց, ծունկը պատին կրթնցուց, եւ երբ ուժ մը տուաւ ու ցնցեց ձեռքը մնացին երկաթները եւ պատուհանին շրջանակը կազմող քարերը թափեցան:

— Ե՛կ աղջիկս, ահա ազատ ես,— ըսաւ Գուրգեն ձայնն ըստ կարելոյն քաղցրացնելով եւ գլուխը ներս երկնցնելով. իսկ աղջիկը, որ այդ ցնցմունքէն դէպի դուռը փախեր էր պատուհանին մօտեցաւ եւ ձեռքը երկնցուց ազատարարին, որ զինքն յափշտակեց եւ սողու մը պէս գրկելով.— իրաւ՞, քու անունդ Արիգա՞ն է, դու Խոսրովի աղջի՞կն ես,— հարցուց:

— Այո,— ըսաւ աղջիկը եւ չէր գիտեր թէ վախնա՞ կամ չի վախնայ այդ մարդէն:

— Կ՛ուզե՞ս հայրդ տեսնել. վաղը առատու ես քեզ իրեն կը տանիմ:

— Այս երեկոյ միթե՞ կարելի չէ:

— Տեսնենք, կը ջանամ, աղջիկս:

Եւ այսպէս գրկած, տարաւ փոքրիկ սենեակ մը աղջիկը նստեցուց, Վահրիճ իրեն պահապան դնելով եւ լռութիւն հրամայելով: Ինք մտաւ Խոսրովու քով, երբ Ալի մնաս բարով ըսելով կը հեռանար.

— Խոսրով, կարծեմ թէ աղջիկդ աս բերդին մէջն է:

— Ինչպե՛ս,— ըսաւ ծերը աչքերուն կենդանութեան փայլ մը գալով.— ինչե՛ն գիտես...

— Որոշ չեմ գիտեր, բայց պատուհաններէն գերի աղջիկներ մեր թիկնապահաց հետ խօսեր են, ազատութիւն խնդրէր են:

Իսկ Խոսրով լաւ մը Գուրգենի երեսը նայելով, եւ գոհութեան ու զուարթութեան ամենամեծ նշաններ տեսնելով.

— Իմ աղջիկս ազատեր ես դու, Գուրգե՛ն, օրհնեալ լինիս,— ըսաւ, ցատկեց եւ նորա վիզը փաթթուելով,— գրուցե՛, ո՛ր է Արիգաս:

— Մ՛այլայլիր, Խոսրով, աղջիկ մը ազատած կայ, բայց նա է թէ ոչ կրնանք իմանալ:

— Երթանք, երթանք,— ըսաւ Խոսրով, եւ երբ քովի սենեակը մտան, Արիգա նստած էր մարած աչքերով, նիհար, եւ գունաթափ պատառոտի զգեստներով, հազիւ թէ զինք ճանչեց հայրը, իսկ նա զայն տեսնելուն վազեց տեղացը եւ երկուքը իրարու գիրկ ինկած երկար ուրախութեան հեկեկանք մը անվերջանալի պիտի լինէր, եթէ Գուրգեն երկուքն էլ իրարմէ չի զատեր, որպէսզի ուրախութիւնը տրսմութեան չի դառնայ: Ուստի ջանաց Խոսրովու միտքը բերել թէ իրենց դիրքին մէջ շատ հարկաւոր բաներ կար տեղեկանալու Արիգայէն, ուստի սկսաւ հարցաքննութիւն մը եւ իմացաւ թէ ինչչափ զինեալ մարդիկ կային ներսը. իսկ երբ տանտիկնոջ նկարագրին հասաւ եւ այդ վտանգաւոր կնոջ պատմութիւնը լսեց, որ ահուդողն էր ծառայներու, գերեաց, աղախնայց եւ իր ամուսնոյն, երբ իմացաւ թէ սաստիկ նախանձոտ, ոչինչ կասկածի մը համար ծեծ, բանտ, տանջանք եւ թոյն կը գործածէր այդ կինը եթէ ամուսինը փոքրիկ նշան մը քաղցրութեան ցցներ աղջկանց մէկուն՝ կամ ջուր մը ուզէր, եւ թէ պարտի զին մէկ կողմը «գերեզման աղախնայց» կ'անուանէին սոսկմամբ գերիները:

— Ես այստեղ բերանս հաց չեմ կրնար դնել,— ըսաւ Գուրգէն,— եւ մէկուն պատահաւ մը հաց ուտել թող չեմ տալ: Երթանք:

— Բայց ի՞նչ կը շտապես,— ըսաւ Խոսրով, — մենք մեր աղջիկը ազատեցինք, բայց հոն պէտք է ուրիշ հայ աղջիկներ ալ գտնուին, որ կարելի չէ այդ կատաղի կնոջ ձեռք ձգել, ազատենք նոքա էլ: Զրուցէ, Արիգա, դեռ ուրիշ հայ աղջիկ կա՞յ ներսը:

— Չորս հաստ փոքր աղջիկներ կան, մէկը իմ տարիքովս հազիւ կը լինի:

— Մեծերուն մէջ հայ չի կա՞յ ամենեւին:

— Երկու հաստ կային, բայց հանրմը այնչափ չարչարեց, որ յուսահատեցան՝ խաչին վրայ կոխեցին եւ Քրիստոս ուրացան:

— Դո՛ւ ի՞նչ բանի համար բանտն էիր,— հարցուց Խոսրով:

— Ես էլ չգիտեմ, ամիս մը կայ, որ հանրմը ամուսնոյն հետ վեճ մը ունեցաւ, զիս անոր առջեւ սաստիկ ծեծեց, եւ անկից ի վեր բանտն եմ. դեռ վերքերս նոր առողջացան:

— Շա՛տ բարի. դուք հայր ու աղջիկ իրարու հետ տեսնուեցէք, ես պէտք եղածը հոգամ:— Երբ ելաւ, տեսաւ, որ կանանոցին դռները բացուեցան եւ սեղան մը կերակուրներով զարդարեալ դուրս կը հանէին երկու սեւ ստրուկք, երկու ուրիշ ստրուկք էլ պարկերով ձիաններուն գարի կը բերէին: Գարին առնուլ հրամայեց, իսկ կերակուրները ետ դարձնել. նոյնպէս լուր դրկեց, որ տանտէրը շուտով դուրս գա, վասնզի հարկաւոր բան ունէր զրուցելու:

Երբ Ալի եկաւ, Գուրգէն զինք մէկ կողմն առաւ եւ ըսաւ.

— Այստեղ չորս փոքրիկ հայ աղջկունք կան, եւ երկու էլ չափահաս, որ նոր ուրացեր են իրենց կրօնքը, այդ վեց աղջիկները հիմա մեզ պէտք է յանձնուին:

— Բայց անկարելին կ'ուզէք, ինչպէ՞ս կրնամ ձեր այդ պահանջումները Տիկնոջ հաղորդել, այդ աղջիկներն իրեն արծաթագին աղախիններն են, ինք կենաց եւ մահու իրաւունք ունի նոցա վրայ, եթէ ես այս խօսքերը իրեն զրուցեմ, շատ վատ հետեւանք կ'ունենայ նոյնիսկ աղջկանց համար:

— Այսինքն այդ Տիկինը աղջիկները խեղդել կու տայ եւ մեր ձեռքը չի յանձնէր. այնպէս չէ՞:

Այս խօսքերուն Ալի պատասխան չի տուաւ եւ գետինը կը նայէր:

— Չըսե՛ս,— զրուցեց Գուրգէն,— դու էլ որ իբրեւ Տէր մեզ ներկայացար՝ նորա առաջին ստրուկն ես:

— Այո,— պատասխանեց Ալի կարմրելով,— ես չեմ ուրանար իմ վիճակս, սա աշխարհքիս վրայ աչքս բացի նա ճանչցայ ինձի տիրուհի, մայր, դաստիարակ եւ ամէն ինչ. չեմ կրնար ապերախտ լինիր:

— Կ'իմանամ, շան առաքինութիւն ունիս,— ըսաւ Գուրգէն խստութեամբ,— ուրեմն ես պէտք է խօսեմ իրեն հետ:

— Անկարելի է. ինք մարդու չերեւար, կրօնասէր կին է, Մարգարէին ցեղէն իջած է:

— Ես իր կրօնքին արգելք չեմ, բայց երբ իմ ազգիս զակները կը տանջէ եւ կրօնափոխ կընէ, Մարգարէին ցեղէն լինիլն չարգիլէր, որ ես աւ բերողը քարուքանդ ընեմ եւ մէջիններն ամէնքը սրէ անցնեմ: Եթէ զօրաւորին ներեալ է ամէն անիրաւութիւն՝ ես հիմա սա վայրկենիս ձեզմէ զօրաւոր եմ: Զրուցէ՛ իրեն թէ կամայ եւ թէ ակամայ ես հիմա ներս պիտի մտնեմ եւ իրեն պիտի խօսիմ:

— Խնդրեմ, իշխան, ե՛կ դու մի՛ խօսիր, այդ միւս ծերը իրեն խօսի:

— Լաւ՛, կ'իմանամ քու միտքդ, այնպէս թող լինի, բայց եթէ յանկարծ վտանգ մը իրեն հանդիպի՝ գիտե՞ս ի՛նչ կընեմ...

— Կ'երեւակայեմ. ուստի երթամ ես ներս եւ հիմա կու գամ:

Խեղճ երիտասարդը մտաւ ներս եւ նոյն դիրքին մէջ, նոյն բազմոցին վրայ գտաւ իւր Տիկինը՝ եւ նոյն կրքով դառնացեալ. դարձեալ աղախիններուն մէկ մասը առջեւը կեցած՝ ձեռածալ, միւս մասը զնացեր կին զանազան ծառայութիւնք կատարել: Երբ տեսաւ իր ամուսինը, առջի հարցմունքն եղաւ.

— Ի՞նչ բանի համար այդ աւազակները ետ դարձուցեր են իրենց դրկուած կերակուրները:

— Պատճառը չեմ գիտեր, Տիկին. միայն այս չափը գիտեմ թէ մենք այդ աւազակներուն ձեռքն ենք, եւ ի՛նչ չարիք որ ուզեն կրնան մեր գլուխը բերել:

— Ի՛նչ զարմանք, երբ այստեղ վեց-յոթը հոգի զինեալ մարդ ունինք, եւ սա անարգ աղախիններուն չափ արժէք չունին եւ աւելի անպիտան են: Բերդ մը տասը հոգույ դէմ չի կրցար պաշտպանել, դռները կոտրեցին ներս մտան, շան պէս դողացիք եւ դիմադրութիւն մը չի կրցար ընել. եւս եմ յանցաւորը, որ ձեզի պէս թշուառականներու հաց կը կերցնեմ:

— Տիկին, հիմա յանդիմանութեանց ժամանակ չէ, վասնզի այդ մարդիկը եթէ քիչ մը ուշանանք ներս կը խուժեն եւ քու հանգստութիւնդ կ'արեն. հիմա իրենք կը խնդրեն, որ իրենց մէջէն խելօք մէկը ուղարկեն վասնզի առաջարկութիւն մը ունինք հանրմին կ'ըսեն:

— Ինձի՛ մարդ պիտի ուղարկեն այդ անհաւատները, Աստուած՝ չընէ, որ ես ընդունիմ այդպիսի առաջարկութիւն, այս բազմոցիս վրայ մեռնիլ աւելի յանձն կ'առնում քան թէ այդ շուներուն երեսը տեսնել:

— Բայց ի՛նչ օգուտ այսչափ խստութենէ, մենք կարելի է որ լաւ չի պաշտպանեցինք բերդը, բայց անգամ մը տեսնելու է թէ ի՛նչ մարդ է իրենց հսկայ գլուխը, քսան-քառասուն մայրդ կարժէ:

— Երկար խօսք չեմ ուզեր, զնա՛՝ իմացիր թէ ինչ է առաջարկութիւննին:

— Երթամ... բայց...

— Գիտե՛ս ուրեմն եւ չես կրնար համարձակիլ զրուցելու, անհաւատի որդի:— Եւ թեւէն քաշելով,— շո՛ւտ, զրուցէ՛ տեսնեմ,— ըսաւ:

— Չորս փոքրիկ աղջիկները, որք հայու զաւակ են՝ կ'ուզեն, որ իրենց յանձնուի, եւ երկու էլ մեծերը, որ դու միւսուլման ըրիր այս մօտերս...

— Ի՛նչ, աղջիկ տա՞մ իրենց, վեցն էլ հիմա ձեռօքս կը մորթեմ, գլխնին թող առնուն նստին,— ըսաւ կիներ կատաղութեամբ եւ ոտք էլնելով:

— Բայց գիտես, Տիկին, թե այդպիսի գործի մը հետեւանք ի՛նչ կը լինի:

— Ի՛նչ որ կ'ուզէ թող լինի... Բայց դու մատնիչ, դու իրենց ըսիր թե այսպիսի աղախիններ ունիմ ես,— ըսաւ կատաղութեամբ յարձակելով երիտասարդին վրայ, որ յարգանօք եւ հանդարտութեամբ քայլ-քայլ ետ կը քաշուէր:

— Աստուած՝ վկայ, որ ես էլ չեմ գիտեր թե ուսկից են իմացեր:

Այս միջոցիս ներս մտաւ պառաւ աղախին մը եւ դռան մէջ կեցած՝

— Տիկին, Աստուած քեզ պահէ, այդ հայու աղջիկը, որ ամիսէ մը ի վեր բանտն էր, չի կայ, պատուհանին երկաթները կոտրտէր փախեր է:

— Ի՞նչ կ'ըսես. ողորմելի տկար աղջիկ մը երկաթները կոտրտէ՞, անկարելի բան է. Ալի, շո՛ւտ պատասխան տուր, այդ աղջիկը ո՞վ փախցուց, եթէ ոչ՝ հիմա...

Եւ դաշոյնը մերկացած՝ երիտասարդին վրայ յարձակեցաւ, որ թեւէն բռնելով միշտ հանդարտութեամբ:

— Տիկին, նախանձը զքեզ կը կուրցնէ,— կ'ըսէր,— դու գիտես թե առանց քու հրամանիդ սա սենեակէն դուրս ելած չունիմ. ես ինչպէ՞ս, ե՞րբ կրնայի այդ աղջիկը փախցնել:

Իսկ սա՝

— Թո՛ղ տուր ձեռքս,— կը գոչէր կատաղութեամբ եւ աչքերն արիւնով լցուած՝ ամէն ուժը կը թափէր ձեռքը կ'ուզէր աղատել:

Այս միջոցիս յանկարծ կանանոցին դուռը կռնկի վրայ պառկեցաւ շառաչմամբ, եւ Գուրգէնի որոտալից ձայնը լսուեցաւ, որ «մահ դիմադրողին» կը պոռար. զինեալ պահապանները ծակէ ծակ փախան, եւ սա երկու քայլ փոխելով լուսաւոր սենեակը մտաւ ուր կատաղի կինը աչքերը դարձած՝ ոչ բան կը տեսներ եւ ոչ խօսք կը լսէր:

Աղախինները այս ահագին սպառազէն մարդը, որ մերկ սուրը ձեռքը երբ տեսան, վայերու ձայներ եւ ճիչեր ձգելով փախչող փախչողի եղան. իսկ Գուրգէն երբ տեսաւ կատաղի կինը, որուն ձեռքը դաշոյնը կը փայլէր եւ «թո՛ղ տուր» կը գոչէր, եւ երիտասարդը, որ ամուր ձեռքը թող չէր տալ, բոլոր բարկութիւնը կորսնցուց եւ մեծաձայն ծիծաղով քրքիջ արձակեց այս կատակերգակ տեսարանին վրայ:

Այդ ահագին ծիծաղը եւ ձեռքին ուժաթափութիւնը պարտաւորեցին կինը, որ դաշոյնը ձեռքէն նետեց, եւ երբ դարձաւ սպառազէն հսկայն տեսաւ, որուն ետեւը չորս-հինգ նոյնպէս սպառազէն թիկնապահք կանգնած էին, շուտ մը քողը գլուխը քաշեց եւ իր բազմոցին վրայ սմբեցաւ:

Իսկ Գուրգէն միշտ ծիծաղելով ծռեցաւ, առաւ գետնէն դաշոյնը եւ լաւ մը գննելէն վերջ.

— Ի՛նչ գեղեցիկ խաղալիք, պէտք չէ Տիկինը այսպիսի զարդէ մը գրկել,— ըսաւ եւ բերաւ կնոջը քով դրաւ. իսկ նա բարկութեամբ առաւ քովի բարձին տակ ծածկեց:

— Բարկութիւն լաւ բան չէ, շարունակեց հանդարտ ծիծաղով, եւ առանց ականածութեան Տիկնոջ բազմոցին վրայ՝ նորա քով նստելով: Կը ներես,— կ'ըսէր,— եթէ երրորդ դուռն է, որ այս գիշեր բռնի անցնելու կը պարտաւորվիմ. յանցանքը իմս չէ, վասնզի միշտ այնպէս սովորած եմ, որ

դուռները բանան. եթե քու սովորութիւնդ է, որ դուռը չի բանաս պէտք է ամուր շինել տաս, եւ ոչ փտած ծիւնեաց վրայ հաստատես դռներն, որ առջի հարուածին կը բացուին:

Իսկ կիներ քաշուած բազմոցին մէկ անկիւնը, ոչ ձայն կը հանէր եւ ոչ պատասխան կու տար:

— Բայց վերջապէս,— ըսաւ Գուրգէն,— դու որ լեզու կը պահես, ազատ ես ինձ հետ խօսելու կամ չի խօսելու, այլ ոչ իմ պահանջմունքս չի կատարելու. ո՞ր ես այդ չորս փոքրիկ աղջիկները,— եւ դառնալով աղջկանց,— ո՞վ որ հայ է թող սա կողմն անցնի,— ըսաւ:

Փոխանակ վեց հոգւոյ ինը աղջիկ գատուեցան եւ մէկ կողմը շարուեցան: Գուրգէն կը զարմանար, վասնզի վեց հոգի միայն գիտէր հայ, իսկ հիմա երեք հոգի աւելի կը տեսնէր: Դարձաւ այն ատեն կնոջը.

— Կ'երեւայ, որ եթե ես ազատութիւն խոստանամ տայս խեղճերուն՝ ոչ ոք քու քովդ պիտի մնայ գաւաթ մը ջուր տալու քեզի.— եւ տեսնելով բարձին վրայ սուկալի արջառաջիկ խարազանը՝ եւ ձեռքն առնելով ու շարժելով,— ի՛նչ գեղեցիկ գործիք կրթութեան եւ հաւատքի քարոզութեան. դու շատ կը գործածէիր այս, Տիկին, այնպէս չէ՞...

Իսկ կիներ արձան էր լռութեան. ոչ կը խօսէր, ոչ ձայն կը հանէր:

— Տղա՛ք,— ըսաւ Գուրգէն,— նայեցէք, ի՛նչ որ գտնէք՝ ձի, էջ, ջորի Տիկնոջ ախոռներումէ մէջ պատրաստեցէք, որ այս խեղճ աղջիկները իրենց տեղերը դարձնենք. շո՛ւտ ըրէք, շարժեցէք, անօթի ջարդուեցանք: Ծնորհակալ ենք, Տիկինը մեզի հաց, կերակուր դրկած էր, բայց ո՛ր գիտէ թէ իր օրհնած աղը մէջը խառնած չէր:

— Այս միջոցիս Վահրիճ ներս մտաւ.

— Տէր, դուրսը նժոյգ մը կայ, որուն նմանը ես կայսեր ախոռներուն մէջ չեմ տեսեր, Յուլակին լաւ ընկեր մը կը լինի:

— Այդ նժոյգը, Տիկինը ընծայ կ'ընէ Արիգային,— պատասխանեց Գուրգէն անխռով:

— Իմ նժոյգս որ գի՛ն չունի: Անհաւա՛տ, անօրէ՛ն աւազակներ, մինչեւ, ե՛րբ համբերելու է ձեզի...— գոչելով կիներ արագութեամբ յափշտակեց դաշոյնը բարձին տակէն եւ Գուրգէնի վրայ շողացուց, որ միշտ արթուն բռնեց ձեռքը եւ մատներուն մէջ քիչ մը տրորելով պարտաւորեց թողլու դաշոյնը, բայց միանգամայն զարմացաւ նաեւ այդ կնկան կորովին վրայ, որ աղաղակներ չի ձգեց ուրիշ մարդկանց պէս՝ այլ միւս ձեռքով իւր երեսը ծածկել կը ջանար քօղով:

— Ո՛ւմ համար կը ծածկես այդ գեղեցիկ լաչակիդ պէս կանաչ երեսդ,— ըսաւ Գուրգէն, եւ գննելով դաշոյնը՝ արհամարհոտ աչօք «այդ խաղալիքը օրուան մէջ քանի անգամ կը գործածես» հարցուց հեզնութեամբ: Եւ երկու կտոր ընելով գետինը նետեց:

Նոյն միջոցին եկան թիկնապահները եւ իմացուցին թէ ամէն բան պատրաստուած էր:

— Տարէք աղջիկները հեծուցէք, Արիգային համար նժոյգը, որ ոչինչ նշանակութիւն չունի, փոխանակ իւր այնչափ չարչարանաց եւ բանտերու տայս գարշելի կնոջ ձեռքէն.— ըսաւ եւ ելաւ:

Կարաւանը ուրախ-գուարթ ուղեւորեցաւ ի Տարօն գաւառ, եւ երբ Սասուն հասաւ, սիրալիր ընդունելութիւն գտաւ ամենէն: Բայց կարելի չէր ուրախութիւն ցցնել Յովնանու սուզին առջեւ, որ

բոլոր լեռը համակեր էր: Մասուն իւր դիւցազնը կ'ողբար եւ ամէն տուն հայր մը եւ եղբայր մը կորուսեր էր:

ԳԼՈՒԽ ԻԳ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ

Պատմութիւնը երկայն կը նկարագրէ Բուղայի դիւրին քաջութիւնքը, որ խաբէութիւն, դաւաճանութիւն եւ ստերդումնութիւն աւելի լաւ կը գործածէր քան թէ զէնք, ինչպէս տեսանք Վասպուրականի նահանգը, ուր Արծրունի Աշոտս եւ եղբօր Գուրգէնի իշխանութիւնը կործանեց առանց բարեկարգելու. նոյնպէս կ'ընէր, ուր որ հասներ, գիտէր աւրել՝ բայց ոչինչ շինել:

Գարնան իւր առաջին յարձակումը Հայաստանի հիւսիսային կողմը եւ Տփլիսի վրայ եղաւ: Այս քաղաքը, որ այն ժամանակ Կուր գետին ձախ ավանց վրայ շինուած էր եւ բոլորովին փայտաշէն, Իսաք անունով մահմեդականի մը սեփականութիւն էր, որ չուզէց հնազանդիլ Բուղայի եւ իւր քաղաքն ամբողջ մոխիր դարձնելէն վերջ ինք էլ սպանուեցաւ նորա հրամանաւ:

Անկէ յարձակեցաւ հիւսիս՝ Ծանարաց վրայ, որ կովկասեան քաջ ժողովուրդ մ'էին եւ երկայն պատերազմներով ոչինչ չի կարողացաւ ընել ու խայտառակաբար ետ դարձաւ եւ իր վրէժը թափեց Սիւնեաց երկրին վրայ. մեզ ծանօթ Աշոտ ամբացաւ իւր լեռանց մէջ, իւր մեծ եղբայրը Վասակ քաջութեամբ պատերազմելով գնաց Գարդմանաց Կտրիճ իշխանին ապաւինեցաւ, եւ նա կապած մատնեց գնաց Բուղայի ձեռք, որ ի վարձ իւր մատնութեան զինքն եւս բռնեց խաբեբայ խոստմունքներով, եւ շղթայի գարկաւ:

Արշաւեց Բուղայ Աղուանից երկիրը, բայց հոն Եսայի Ապովուսէ քաջութեամբ պատերազմեցաւ իրեն դէմ, խորտակեց նորա զօրութիւնը, ոչ խաբեբայ խոստմանցն հաւատաց եւ ոչ զէնքերէն վախցաւ, այլ Աստուծոյ ապաւինեալ դէմ դրաւ անօրինին եւ քաջալերութիւն եղաւ Քրիստոսի հաւատացելոց:— Վասպուրական լսելով Բուղայի պարտութիւնքը, սիրտ առաւ եւ ժողովուրդը զէնքի դիմելով, քանի մը իշխաններ գլուխն առած՝ սկսաւ իր բռնաւորաց դէմ պատերազմիլ եւ նոցա լուծը խորտակել. չորս հազարի չափ խումբ մը Ապուզափր Արծրունին եւ նորա քեռորդին Սահակ Ապամբղեմ քաջ մարդը գլուխ իրենց դրած սկսան կովիլ եւ կոտորեցին եւ աւար առին ճուաշ եւ Թռռնաւան:

Այս ապստամբութիւնը ճնշելու համար զանազան ամիրայք տաճկաց խումբ-խումբ կը դիմէին Վասպուրական հրամանաւ Բուղայի. հայք երբեմն կը յաղթէին եւ երբեմն կը յաղթուէին, թշնամիք հոս կը զօրանային, հոն կը տկարանային: Վիճակն անիշխանութեան էր: Եւ պետք էր հնարք գտնել երկիրը կործանմանէ ազատելու համար:

Սմբատ Սպարապետ ան ատեն ներկայացուց Գուրգէն Բուղայի, պատմեց թէ ինչպէս սա յունաց դէմ քաջութիւններ ըրեր էր, թէ ինչպէս կայսրը զինք Կոստանդնուպոլիս հրաւիրէր եւ նա նախամեծար համարել էր իրեն դիմել: Ուստի Բուղայի հրամանաւ Գուրգէն արաբաց բանակը նստաւ առ ժամանակ մը սպասելով աստուծոյ օգնականութեան:

Բայց քաջ Ապումբղեմի մահուանէն ետք Վասպուրականի վիճակը երբ վատթարացաւ եւ Վասակ մը Արծրունեաց ցեղէն երբ գնաց Ռշտունեաց Ոստանը նստաւ իբրեւ տէր աշխարհին առանց կարէնալու սանձել տաճկաց բռնութիւնքը, եւ փոքրիկ բռնաւոր մ'էլ ինք դարձաւ. Գուրգէն ոչ եւս կրցաւ համբերել եւ յարկ համարեց Սմբատայ հետ առանձին տեսութիւն մընել այս նիւթիս համար:

— Վասպուրականի երկիրը, Հայոց Սպարապետ,— ըսաւ,— քեզ յանձնուած է ի Բուդայէ, եւ հիմա քանի որ դու պարտաւորուած ես այդ մարդուն քովէն անբաժան մնալու, կ'իմանամ թէ անիշխանութեան մէջ կը թաւալի, եւ շատ մը փոքրիկ եւ տեսակ-տեսակ բռնաւորաց տակ կը հեծէ. պէտք չէ՞ արդեօք այդ վիճակին դարման տանիլ:

— Ես այդ մասին նաեւ շատ կը մտածեմ, քու քաջութեանդ վրայ կասկած չունիմ եւ կը փափագիմ նաեւ,— պատասխանեց Սմբատ աչքերը շուրջ դարձնելով, որ միգուցէ իր ըսածը ոք լսէ,— կը փափագիմ նաեւ այս վիճակին դարման գտնել: Կարելի է շատերը զիս բամբասեցին իբրեւ մատնիչ հայրենեաց, զիս երկրորդ Վասակ մը, Մերութան մը համարեցին. եղաւ վայրկեան մը, որ ես նաեւ իմ վրաս կասկածեցայ, բայց խղճմտանքս հիմա հանդարտ է, Գուրգէն: Վասնզի վայրկեան մը եղաւ, որ ես Բուդայի վստահութիւնն ունենալու համար իբրեւ առաջնորդ իրեն ծառայեցի, բայց ոչ երբեք իր չզիտցածը եւ յայտնի ճշմարտութենէն աւելի բան մը իրեն իմացուցի: Ինք Ծանարաց դէմ պատերազմելու կամք չունէր, ես առանց երեւելու զինք այդ պատերազմին մղեցի, ուր իւր զօրաց քառորդ մասէն աւելին ոչնչացաւ: Եւ Ադուանից Եսայի Ապումուսէին գաղտնի քաջալերութիւն եւ դրամական օգնութիւն հասցնող դարձեալ ես եղայ: Եւ այդ պատերազմը նոյնչափ վնասակար եղաւ իրեն որչափ կորստական եղած էր Ծանարաց պատերազմը: Մի՛ կարծէր թէ այս խօսքերը յայտնելով ինքզինքս գովելու դիտաւորութիւն ունիմ, այլ խեղճ հայրենեաց վիճակին մէջ՝ գոնէ արժանաւոր անձանց առաջ ինքզինքս արդարացնել կ'ուզեմ. վասնզի սրտիս վրայ ծանր է այդ մարդուն յանդիմանութիւնը, որ մեր ժամանակի հայոց մէջ առաջին կը համարիմ եւ իր անշահասիրութեան՝ իր քաջութեան եւ հեռատեսութեան համար, որ մարտիրոսական մահուամբ այդ կեանքը պսակեց: Հիմա՝ այսօր եթէ ինք ողջ լինէր, երբ Բուդայի զօրքը կիսուակես ջարդուեցան, եւ իր խորհրդոց կը հետեւէի եւ դիմակը վար առնելով ապստամբութեան դրօշը կը վերցնէի. բայց այդ աննման Յովնանը չի կայ. երկնքէն մեր վրայ կը ծիծաղի: Սակայն պէտք է ջանալ ի գործ դնել ինչ որ ինք կը մտածէր. եթէ դու հիմա կարէնաս Վասպուրականը նուաճել՝ քսան-երեսուն հազարի խումբ մը կազմել, եթէ կարէնաս տասը հազար մը գոնէ սասնցի իջեցնել իրենց լեռներէն, ապահով եղիր թէ նոյնչափ մ'էլ ես կը հոգամ իմ Մոկաց եւ Շիրակայ երկրէն. եւ կաթողիկոսն ու եկեղեցական դասն ոտք հանելով կսկսինք սրբազան պատերազմը եւ Յովնանու փափագը կը կատարենք: Քե՛զ տեսնեմ, գնա՛, Աստուած հետդ լինի՛, սուրդ հատու լինի՛:

— Ուրիշ յանձնարարութիւն չունի՞ս ինձ ընելու, Հայոց Սպարապետ:

— Ոչ. եթէ պարագայները պահանջէն եւ ինձի պէտք ունենաս՝ գրէ որդւոյս Աշոտին եւ ապահով եղիր թէ ինչ որ կարելի է կը ջանամ ի գործ դնել:

— Շա՛տ բարի, ողջ լեր:

— Աստուած հետդ լինի:

Եւ այսպէս բաժնուեցան իրարմէ այս երկու մարդիկը, եւ Գուրգէն իւր տասը թիկնապահներով մտաւ Վասպուրական, այն գործին ձեռնարկելու, որ երկրին բնիկ ժառանգաւոր իշխանք չէին կրցեր կատարել: Բ ճամփայ ելնելու ժամանակ եւ զանազան պարագայից մէջ յիշեց եւ պիտի յիշէր այդ Յովնանու անունը, որուն հետ քանի պատերազմներու մէջ գտնուել էր, եւ որու քաջութիւնը ինչչա՛փ մեծ էր՝ աւելի մեծ էր հեռատեսութիւնն, զգուշաւորութիւնը եւ կառավարութեան ոգին:

Այնպիսի էր ժամանակը, այնպիսի էր երկրին վիճակը, որ քանի մը օրուան մէջ այդ հսկային շուրջը, որ Գուրգէն Արծրունի Ապուպելիճ կ'անուանուէր գունդագունդ ժողուեցան պատերազմողք, եւ ինք մտնելով Աղբազ գաւառը՝ երկու երեւելի բերդ Ջղմար եւ Սրինգ գրաւեց առժամայն: Եւ առանց դանդաղելու յարձակեցաւ Ռշտունեաց Ոստանը, ուր կը նստէր Վասակ Արծրունի Կովակերն անուանեալ եւ որ ինքզինքը զօրավար Վասպուրականի կը հռչակէր. կալանաւորելով զնայ՝ ազատութիւն տուաւ իրեն եւ իմացուց թէ զօրավարութեան պէտք էր արժանանալ՝ ո՛չ շուստութիւն, զուարճութիւն եւ հանգստութիւն փնտռելով, այլ աշխատութեամբ եւ գործունէութեամբ: Եւ խօսքը օրինակաւ հաստատելով՝ սկսաւ ընտիր խումբով շրջիլ բոլոր երկիրը «ուր որ բնակութիւն հաստատէր էին տաճիկք Բուղայի հրամանաւ, սոսկալի հարուածներ վրանին կը հասցնէր, սրով եւ աղեղամբ կը սատակէր զիրենք, եւ անհետ ըրաւ՝ բոլոր Տաճկաց ժողովուրդը, որ բնակած էին Վասպուրական տէրութեան մէջ»:

Կը զարմանային Վասպուրականի ժողովուրդք այդ Արծրունի Գուրգէնին վրայ, որ չէր նմանէր ամենեւին այն միւս Արծրունեաց իւր մերձաւոր ազգականաց, այդ պատերազմի յաղթող առիւծը ոչ ամբարտաւանութիւն ունէր, ոչ յանձնապաստանութիւն եւ ոչ պահանջունք ի ժողովրդոց: Շատ անգամ կը տեսնէին զինք նստած հասարակ շինականին հետ ընտանեբար կը տեսակցէր, խրատներ կու տար, կը յորդորէր քաջ լինել, վարժուիլ զինաշարութեան, ընկերին օգնել ընդդէմ օտարին, պաշար պահել նեղութեան օրերու համար:

Հասաւ վերջապէս Հայոց Ձորոյ գլուխը Որդոք զիւղը, չորս հարիւր քաջերով, եւ միտքը դրած էր Բերկրի հաստատուած ութմանիկ ըսուածները բնաջինջ ընել, եւ Արծրունեաց քաղաքը մաքրել այդ բարբարոսներու մնացորդներէն: Բայց կը սպասէր գունդերուն, որ պիտի հասնէին, ուստի կ'ելնէր շատ անգամ միայնակ՝ թողած Յուլակին գլուխը՝ ծանր-ծանր կը շրջէր գետին եզերքը, որ այդ լայնատարած ձորը երկուքի կը բաժնէ, եւ որ հռչակաւոր էր եւ միշտ պէտք է լինի հայուն համար, վասնզի հոն եղած է կոհիւր, ուր հայոց նախահայրը առաջին պատերազմը պատերազմեցաւ ազատութեան համար եւ զարկաւ սպաննեց զԲել:

Կ'ելնէր այդ միւս լեռներէն շրջապատեալ բարձր սարին վրայ ուր ժողովուրդը մինչեւ այսօր բերդի մը մնացորդ ակերակ կը նշմարէ եւ զօր Հայկայ բերդ կ'անուանէ. կը դիտէր այդ Տիտանեանց արժանի ահեղ տաշածոյ քարանց շարքերը, եւ նստած ժայռի մը վրայ կը մտածէր. ինք մեծասիրտ եւ կորովի հսկայ այդ դիւցազն եւ վեհ յիշատակներու առջեւ ինքզինքը փոքրիկ եւ նկուն կը գտնէր:

Երբ այս մտածութեանց մէջ թաղուած՝ առաւօտ մը՝ միտքը անցեալին վրայ կը շրջագայէր, աչքը դարձուց դէպի Բերկրոյ կողմը եւ տեսաւ սեւ ամպ մը, որ կը քայլէր, կը մտնէր Աբրահամու անապատը: Շուտ մը ցատկեց Յուլակին վրայ. «Երթանք իմ քաջ նժոյգս, — ըսաւ, — մենք պիտի երթայինք թշնամին գտնելու, նա կու գայ մեր առաջ, որպէսզի մեր յոգնութիւնը պակաս լինի»: Եւ Յուլակ, որ կ'իմանար՝ փոթորկի պէս սրացաւ ամպի փոշի հանեց: Երբ Գուրգէն մտաւ Որդոք

արդէն իւր չորս հարիւրքը իրեն կը սպասէին: «Ապրի՛ք տղաք, որ այսպէս կազմ եւ պատրաստ էք, քշենք երթանք, դուք ուսկի՞ց իմացաք թշնամույն գալը»,— հարցուց Գուրգէն:

— Ես որ ճանապարհի պահապանն էի,— ըսաւ երիտասարդ ձիաւոր մը,— տեսայ իրենց գալը եւ իմաց տուի:

— Ինչչա՞ փ կարծես թէ կան թշնամիք:

— Միայն Բուղայէ դրկուած արքունի գօրք երկու հազար են եղեր, եւ գօրավարին անունը Բուտել է. կան իրենց հետ ութմանիկք՝ եւ Վասպուրականի ազատներէն նաեւ միաբանէր են նոցա հետ եւ մեր վրայ կու գան եղեր:

— Այս տեղեկութիւնքը դու ուստի՞ առիր, ա՛յ տղայ:

— Յառաջընթաց ձիաւոր մը տեսայ, որ յանդուգն՝ կու գար. սեպաձեւ ժայռի մը ստորոտ ծածկուեցայ. երբ նա անցաւ յարձակեցայ վրան եւ առաջի նիզակի հարուածին, որ ձիուն գաւակէն տուի, մարդ եւ ձի գետին գլորեցան. մարդը ամա՛ն գոչից. «Քեզ չեմ սպաննէր, միայն շիտակ գրուցէ՛ եւ առջեւէս քալէ»,— ըսի. պատմելը պատմեց, բայց ինչչափ որ աշխատեցայ եւ նիզակովս մտրակեցի՝ անպիտանը չի կրցաւ հոս հասնիլ, կէս ճամփան գետին ինկաւ եւ սկսաւ արին թքել. «Է՛լ կարող չեմ, կ'ուզես սպաննէ»,— ըսաւ. ես որ խօսք տուի՝ չուզեցի խոստմուքս արել, թողի կիսակենդան աւազին վրայ եւ եկայ:

— Ապրի՛ս, լաւ՝ ես ըրեր:

Երբ կէս ժամու ճամփայ յառաջացան Գուրգէնի գօրքը, եւ լաւ ու գօրաւոր դիրք մը գտաւ իրենց գօրավարը՝ բլրակի մը վրայ ուր աջ կը սղմեն գետը կը պտրտէր, եւ ձախը լեռներու գօտիքը, ուր դիրքը կը նեղուէր՝ հոն ճակատեցուց իւր գունդը. վահանաւոր գօրքով պարփակեց հետեւակ աղեղնաւորաց խումբը. եւ երբ թշնամիք հասան՝ երկայն ժամեր պատերազմեցան հայք եւ մեծամեծ հարուածներ հասուցին նոցա վրայ: Իսկ մինչ նոքա քիչ մը կազդուրեալ՝ դարձեալ յարձակեցան հայոց վրայ, Գուրգէն չի կարենալով այլեւս համբերել, մտրակեց իւր քաջ երիվարը, զարկաւ պատռեց թշնամեաց ձախ թելը եւ սկսան փախչիլ իր առջեւէն, կը հալածէր զիրենք եւ կը սատակէր զիրենք այնչափ գօրութեամբ, որ աւելի էին անոնք որ մեռան Գուրգէնի Մուրէն քան թէ անոնք, որ մնացին: Իսկ աջ թելը տաճկաց յարձակեցաւ հայոց ձախ թելին վրայ եւ շարժեցին զայն, եւ դարձան, որ պաշարեն Գուրգէն, բայց չի կրցան դիմանալ նորա գօրութեան եւ խորտակեցան նորա առաջ: Եւ է՛լ չի համարձակեցան ելնել եւ մտնել Վասպուրական աշխարհք տաճկաց գօրքը, վասնզի սաստիկ երկիւղ ինկաւ իրենց սիրտը:

Բայց Գուրգէնի սրտին մեծ վերքը պատերազմէն առաջ եւ պատերազմէն վերջ նաեւ երիտասարդ պահապանին խօսքերն էին. «Վասպուրականի ազատներէն նաեւ միաբանէր են նոցա հետ»: Ի՛նչ պիտի գրուցէր Յովնան հիմա այդ մարզիկը ազգի եւ հաւատքի թշնամիներու հետ տեսներ, որ եկեր են իրենց ազգին դէմ պատերազմելու, կ'ըսէր ինքնիրեն, եթէ նա որ երեք մատնիչ կախելու համար այնչափ տաժանմունք յանձն կ'առնուր, պէտք է որ ես էլ խիստ օրինակ մ'ընեմ, որ այդ վատ սովորութիւնը վերնա հայ ազատաց մեջէն:

Երբ այս խորհրդածութեամբ երկու հարիւր ընտիրներով կը հալածէր թշնամին, որ մօտ էր Սեւ ջուր գետին՝ յանկարծ փախստական խումբը կանգ առաւ եւ քիչ մը վերջ ետ դարձաւ, վասնզի յայտնի մահը տեսաւ առաջը. թշնամի մը, ուսկից գթութիւն յուսալ անկարելի էր. հազարի չափ

հայ գիւղացիք մանգաղներով ու կացիներով զինեալ՝ փախստական տաճիկը կը ջարդէին անխնայ: Ուստի զենքերը ձգեցին եւ եկան Գուրգէնի, որ անզէն մարդիկը ջարդել չէր կրնար՝ թէպէտ այդ խաբերայ եւ ստերդումն արաբ ազգին բնութիւնը լաւ կը ճանչէր, եւ ըրած դաւաճանութիւնքը կը յիշէր, բայց դարձեալ հրամայեց զօրաց, որ վնաս չի հասցնեն անձնատուր անզէններու: Բուղայի զօրավարը Բուսել սոցա մէջ էր. հրամայեց Գուրգէն այդ մարդուն սուրը իրեն դարձնել, նոյնպէս ազատութիւն խոստացաւ այն տաճիկ գլխաւորաց, որ եկեր էին իւր վրայ պատերազմելու. բայց երբ հայոց ազատաց առջին կանգնեցաւ՝ եւ նոցա մէջ Վասակ Կովակերն տեսաւ, իւր ահագին ձայնը բարձրացուց եւ գոռաց.

— Դուք, անօրէն անզգամներ, դուք ձեր ազգին դէմ՝ ձեր եղբարց դէմ ձեռք կը վերցնէք եւ ինձմէ գթութիւն կը սպասէ՞ք. ճշմարիտ է, որ ես զինաթափ մարդիկ չեմ կրնար սպաննել, իմ սուրս զինուորի է եւ ոչ դահճի, ուստի ձեզ ձեր եղբարց դատաստանին պիտի յանձնեմ: Ահա ժողովուրդը՝ գեղացին կու գայ, ձեզ իրենց կը տամ, ինչպէ՛ս կ'ուզեն թո՛ղ ընեն, կ'ուզեն ձեզ սպաննեն, կ'ուզեն ձեր կեանքը շնորհեն... Իսկ դու, Վասա՛կ, նախատիւք Արծրունեաց, Մերուժաններու վիժեալ, որ եւ ոչ մատնիչ եւ դաւաճան լինելու չափ ուղեղ ունիս, քեզ կը շնորհեմ քու այդ անպիտան կեանքդ, վասնզի ապուշ ես եւ ցնորեալ: Գնա՛ Կայէնի թափառական կեանքը՝ վարէ, խաղալիք եւ նշաւակ եղիր ամէնուն. վասնզի զօրավար Վասպուրականի ինքզինքդ անուանելէն վերջ այդ միայն կը պակսէր, որ Վասպուրականի արիւնարբու թշնամեաց հետ միաբան՝ գայիր քու ազգիդ դէմ անպիտան զենքերդ շարժէիր:

Նոյն միջոցին կը հասնէին հայ գիւղացիք իրենց խառնիխուռն զինուորութեամբ եւ զինուր. թէպէտ վրէժ եւ կատաղութիւն իրենց աչաց մէջ կը փայլէր՝ բայց երբ տեսան Գուրգէն, որ արդէն ամէն բերան Վասպուրականի փրկիչ կ'անուանէր, մոռցան իրենց դառնութիւնը եւ միաբերան սկսան աղաղակել. «Կեցցէ՛ Գուրգէն, կեցցէ՛ մեր ազատարարը»: Իսկ Վասպուրականի ազատաց խումբին դաւաճանք այն միջոցին Գուրգէնի մօտեցած իրեն գթութեան կ'ապաւինէին, որ չի մատնէ զիրենք ժողովրդեան կատաղութեան: Գուրգէնի սիրտը փափուկ էր նոյնչափ՝ ինչչափ խիստ էր բազուկը: Ուստի ներեց եւ հրամայեց անվնաս արձակել: Եւ դառնալով Բուղայի զօրավարին՝ ըսաւ.

— Գնա՛ զրուցէ քու տիրոջդ, որ ես աւաւակներէ եւ երկոտանի գազաններէ կը մաքրեմ երկիրը, օրինաւոր տէրանց հնազանդիլ զիտեմ, բայց բռնաւորաց եւ աւազակապետաց ո՛չ երբեք. ինք թող ընտրէի եւ լինի ինձ հետ որն որ ուզէ:

Երբ թշնամի եւ դաւաճան ամէնքն անհետացան, ինքնիրեն կ'ըսէր Գուրգէն.

— Ես այն մարդը չեմ՝ ինչ որ պէտք էր լինիլ. հիմա Յովնան էթէ լինէր այդ անպիտանները չէր արձակէր, վասնզի վաղը դոքա դարձեալ ազգին թշնամեաց հետ կրնան միանալ եւ վնասել: Ոչ ոքէ լուր չի կայ. Սմբատ ձայն չի հանէր, իմ դրկած նուիրակս դեռ չի դարձաւ, Խոսրով չերեւար, այդ խոհեմ եւ պատուական մարդը ինձի շատ հարկաւոր էր, վասնզի իւր խորհրդոց պէտքը կը զգամ:

ԳԼՈՒԽ ԻԴ ԱՆՁԳԱՄ ԿԻՆ

Գուրգենի անունը տարածուեցաւ բոլոր շրջակայքը, եւ թշնամի ու բարեկամ չէին կրնար առանց ակնածութեան նայիլ այդ մարդուն վրայ. եւ որ մեծ դժբախտութիւն էր, նա աւելի նեղութիւն կը կրէր «ընտանի հարազատ ազգականներէ, որ ուխտագանց լինիլ, ստերդում լինիլ, խոստմանց դրժել չէին ամաչէր», վասնզի գիտէին թէ այդ դիւցազն եւ վսեմ բնութիւնը ներելով միայն վրէժ կը խնդրէր: Թէպէտ Ռշտունեաց Ոստանը հանգչիլ սիրելի էր իրեն սրտին անցեալ յիշատակներով, բայց երբեք չի թուլացաւ, զօրքը կը շատցնէր, կը մարզէր՝ միշտ ուշադիր Բուղայի ամէն շարժմանց, եւ Վասպուրականի ժողովուրդը զինք փրկիչ եւ հայր կ'անուանէր: Իսկ բռնաւորն արդէն յոգնած՝ երբ իմացաւ թէ մարդ մը կայ իր առաջը, որ ամբողջ բանակ մը կ'արժէր, աւելի լաւ համարեց քաղցրութեամբ եւ խաղաղութեամբ գործը լմնցնել, իշխանական սուր եւ գօտի եւ պատերազմական խրոխտալիք ձի եւ Վասպուրականի գլխապետութեան հրովարտակ ուղարկէր, ի մեծ ուրախութիւն հայ ժողովրդոց: Եւ ինքն Բուղայ ժողուելով բոլոր հայոց մեծ նախարարքը եւ նոյն ինքն Սմբատ Սպարապետ կ'առնուր կը տանէր ի Բաղդատ՝ նորա որդւոյն Աշոտոյ յանձնելով Հայաստան. իսկ ամիրապետն անխտիր զամենքն ի մահմեդականութիւն բռնադատեց, միայն Սմբատ եւ տիկին Հռիփսիմէ ամէն սպառնալիք արհամարհելով խոստովանաբար բանտի մէջ իրենց կեանքը կնքեցին:

Իսկ Աշոտ Բագրատունի խոհեմութեամբ եւ իմաստութեամբ երկիրը սկսաւ կառավարել եւ շինել. մինչեւ ամէն մտածող մարդ կրնար զարմանալ եւ մինչեւ այսօր կարող է զարմանալ, երբ լաւ խորհրդածէ թէ այդ ոտնակոխ Հայաստանի ժողովրդոց մէջ ի՛նչ աստիճանի կենսական զօրութիւն կար, որ այնչափ թշուառութեանց, այնչափ տառապանաց փոթորիկներէ վերջ երկիրը կը խլրտէր եւ կը սկսէր շէննալ:

Բայց Վասպուրականի ժողովուրդք խաղաղութիւն վայելելու բախտը չունեցան. հազիւ թէ Գուրգեն երկիրը հանդարտեցուց, եւ ասիա Գրիգոր Արծրունի, որ Բուղայի երկիւղէն Արխագաց երկիրը փախած էր՝ վրացի զօրօք կը հասնէր Վասպուրական հալածելու համար զԳուրգեն եւ տիրանալու աշխարհին: Բայց իւր զօրքն իմացան եւ լսեցին թէ ինչպիսի մարդ էր Գուրգեն, չուզեցին պատերազմիլ եւ դարձան իրենց երկիրը: Եւ Գրիգոր այս տեսնելով՝ ուզեց բանագնացութեան մտնել Գուրգենի հետ, որ առանց դժուարութեան յանձն առաւ երկիրը բաժնել իրենց մէջ:

Նոյն ժամանակները Արծրունի Աշոտ իշխանի որդի Վահան կու գար Բաղդատայ եւ զօրք ժողուելով կը յարձակէր Ռշտունեաց Ոստանին վրայ, ուր կը նստէր Գուրգեն, եւ յաղթուած կորակոր կ'երթար պատմելու Բաղդատ ի՛նչ որ գլուխը եկաւ:

Իսկ Գուրգեն իւր ուշադրութիւնը միայն տուած օտարաց, զարմանալի առաքինութեամբ եւ անյիշաչարութեամբ իւր ազգայնոց յանցանաց, հարուած հարուածի վրայ կը հասցնէր Իսմայէլի որդւոց, ինչպէս կը պատմեն ժամանակին պատմիչք, եւ Յուդա Մակարէ ու փրկիչ գնա կ'անուանեն:

Թէպէտ Գուրգեն շատ աւելի վեր էր ամէն գովութենէ՝ իւր անբաւ քաջութեանդ հետ ազնուական սիրտ մը պահելով, որ այդ ժամանակին մէջ անօրինակ էր, երբ ամէնքը եղբայր եղբօր դաւաճան կ'ելնէին անխիղճ եւ անամօթ:

Աշոտ Արծրունի իւր որդւոյն Գրիգոր Դերենիկի հետ Գուրգէն եղբայրը կ'ուղարկէր ամիրապետին հրամանաւ տիրելու Վասպուրականի եւ ի բաց վարելու զԳուրգէն Ապուպելճ, որ իմանալով թագաւորական հրովարտակը քաջուեցաւ Սրինգ եւ Ջլմար բերդերը՝ թողլով ամէն իշխանութիւն. եւ երբ տեսաւ թէ այդ բերդերը նաեւ շատ կը տեսնէին իրեն Արծրունիք՝ թողուց անոնք էլ, որ ազգային արիւն չի թափի եւ ելաւ փոքրիկ գնդով երթալու յունաց բաժինը: Իսկ Գուրգէն Արծրունի, առանց ամաչելու պատգամաւոր կ'ուղարկէր իւր անուանակցին առաջարկելով, որ չերթայ՝ խոստանալով եղբորմէն ապստամբիլ եւ բաժնել իրեն հետ երկիրը: Իսկ սա երբ պատգամաւորն այս լուրը բերաւ, հեզութեան դառն ծիծաղով այսպէս պատասխանեց. «Գնա՛ զրուցէ քու տիրոջդ, որ ես իմ ազգիս արիւնը չի թափելու համար ամէն բան կը թողում կ'երթամ օտարութիւն, եւ կը զարմանամ թէ նա, որ եղբորը եւ եղբորորդւոյն դաւաճան լինելու չամաչէր՝ ինչպէ՛ս կը համարձակի ինձ բարեկամական դաշինք առաջարկել»:

Այս խօսքերը զրուցելէն վերջ, լի դառնութեամբ հեծաւ ձին եւ քանի մը ձիաւոր միայն հետն առած ուղեւորեցաւ եւ հասաւ Կարին, ուր իր համբաւը իրմէ առաջ հասել էր, եւ ուր Միքայէլ յունաց Կայսրը զինք կը հրաւիրէր գալ Կոստանդնուպոլիս. բայց հայրենեաց հողը, եւ սիրտ մը, որ ինք միշտ կը հաւատար թէ իրեն էր, այդ հրաւերն ընդունիլ կ'արգիլէին, եւ խորհրդածելով կը դանդաղէր: Այս վիճակին մէջ ծանր հիւանդութեամբ հիւանդացաւ Կարին եւ բժիշկները՝ երբ առողջութիւն գտաւ եւ դեռ տկար էր հրամայեցին օղափոխութիւն Կարնոյ շրջակայքը Մանանաղեաց գաւառի երկիրը: Փոքրիկ ամառանոց մը բլրակի վրայ յունաց սահմանագլուխը Կարնոյ գորավարին ընտրութեամբ եւ խորհրդով իւր բնակութեան տեղին էր. վտակի մը եզրը եւ քանի մը դարաւոր կաղնիք իրենց ստուերներով իւր հանգստեան տեղն էին: Այդ հզօր բնութիւնը հազիւ սկսէր էր կազդուրիլ, երբ յանկարծ առտու մը խումբ մը տաճիկ հեծելագօր շրջապատեցին զինք, կապեցին, հեծուցին ձիու մը վրայ եւ տարին առ Աշոտ Բագրատունի: Յունական մատն եւ արաբական ձեռք պատրաստել էին այս դաւաճանութիւնը:

Աշոտ արդէն շատ վտանգաւոր դիրքի մէջ էր այն օրերը. ազատել զԳուրգէն վախցաւ ամիրապետէն, վասնզի իր անձին դէմ նաեւ շատ ամբաստանութիւնք կային եւ հայրը Սպարապետը Բաղդատ կալանաւոր բարբարոսաց ժանիքներու մէջ կը հեծէր. ուստի լաւ համարեց Տփիսիսի քաղաքապետին յուղարկել Գուրգէն, որ ամենէն մարդասէր կը համարուէր շրջակայ ամիրայից մէջ: Բայց սա նաեւ երբ շատ ջանաց սպառնալեօք եւ ողորջանք մահմեդականութեան բերել զնայ եւ օգուտ չի տեսաւ, կրկին կապանք եւ վիզը շղթայներ անցնելով յուղարկեց Ատրպատական Պարսից, եւ հոն դարձեալ ամէն հնարք ի գործ դրին սատանայի արբանեակները ուրացնելու դիւցազնը, որ ինչպէս պատերազմի դաշտին վրայ աներկիւղ էր մահուանէ՝ նոյնպէս անդրդուելի էր իր հայրենի եւ սուրբ հաւատքին վրայ: Ամէն հնարք կը գործածէին: Ուրացեալ մը՝ Սողոմոն Բագրատունի՝ անարգ արարած՝ գործիք եղել էր բռնաւորաց, եւ որ վերջապէս յուսահատեալ ետ կեցաւ իր վատ յորդորներէն:

Բայց այդպէս Գուրգէնի վիճակը աւելի վատթարացաւ, վասնզի Քրիստոսի թշնամիքը զինք կը տանջէին սովով եւ ծարաւով եւ Ռոմեայ լճին քով Գմբէթ ըսուած բերդի մը խորագոյն բանտին մէջ զինք կը պահէին զրկուած ամէն լուսոյ:

Երբ այս վիճակին մէջ անյոյս ի մարդկանէ մնացել էր Գուրգէն, երեւցաւ իրեն «գեղեցկատեսիլ մարդ մը լուսոյ պէս փայլուն հագուած, եւ ըսաւ,— զգոյղ եղի՛ր, քաջութեամբ կռուիր, Քրիստոսի զինուոր եղիր. ճշմարտութենէ մոլորեցոց նման մի՛ մոլորիր, որ հետեւեցան Իսմայէլի ազգին օրինաց, հայոց միւս գերելոց պէս»: Եւ այս խօսքերն երբ ըսաւ, Գուրգէն նշմարեց այդ լուսազգեաց

մարդը Յովնան ինքն էր՝ Յովնան հրեշտականման. հազիւ թելերը տարածեց եւ «Յովնա՛ն, Յովնա՛ն» գոչեց, ահա տեսիլն անհետ եղաւ: Բայց իւր շուրջ մնաց նորա զօրութիւնը եւ բանտեալը նոր կորով մը ստացաւ, միշտ յոյսը Աստուծոյ վրայ դնելով:

Բայց միթէ՛ կեանք կը խնդրէր Գուրգէն, որ Վասպուրականի տէր եղած ժամանակ մը, իւր անձին, իւր օգտին համար վայրկեան մը չէր մտածել, հիմնաւոր գործ մը չէր ըրել, փոքրիկ վրէժախնդրութիւն մը ի գործ չէր դրել, այլ միշտ բարոյականը իւր քաջութեան հաւասարեցնել էր ջանացել: Աշխարհքիս վատութենէն ձանձրացեալ՝ շուրջը ստութիւն, խաբէութիւն, մատնութիւն շարունակ տեսնելով, սիրով խոր խոցեալ սիրտ մը միշտ կրելով, Հեղինէին պատկերը ուրիշ գոհ մը իւր աչքին առջեւ միշտ ունելով, Աստուծմէ կը խնդրէր, որ առնու իրմէ այդ կեանքը, վասնզի ծանր էր իրեն, եւ հիմա բանտի տխուր միայնութեան եւ անգործութեան մէջ աւելի կը զգար այդ սիրոյն վերքը քան թէ պատերազմաց շառաչմանց եւ զբաղմանց մէջ:

Այս դառն վիճակէն հալած, հիւանդութենէ եւ անօթութենէ փոխուած էր դիւցազն քաշին կերպարանքը. եւ գրեթէ մոռցուած Գուրգէն մոռցուած երբ կը տքնէր, բանտապանը ներս մտաւ օր մը «Երթանք,— ըսաւ,— քեզ Տիկին մը կ'ուզէ տեսնել»:

— Ի՞նչ Տիկին է այդ, որ կ'ուզէ զիս տեսնել:

— Հրաման ունի ամիրապետէն զքեզ տեսնելու, քալէ՛ երթանք:

Ծանրաբեռնեալ շղթայուք հետեւեցաւ Գուրգէն եւ մտաւ մաքուր սենեակ մը, ուր վայն վերարկուաւ եւ քօղով ծածկուած կին մը բազմոցի վրայ նստած էր. երկու սեւ ներքինիք աջն ու ձախ պատկառանք կանգնած էին: Այն կինը, այդ խափշիկները լաւ ազդեցութիւն մը չըրին Գուրգէնի վրայ, եւ վտանգ մը զգաց, թէպէտ աներկիւղ էր ամէն բանէ, վասնզի մահունէ երկիւղ չունէր: Ուստի անտարբեր աչօք նայեցաւ կնոջ վրայ, վերջը պատուհանէն նայեցաւ Որմեայ գեղեցիկ լճին, նայեցաւ երկինք, նայեցավ արեւուն, որու ճառագայթներէն զրկուած էր ամիսներով:

Երբ բանտապանը դուրս ելաւ, չարժեցաւ քօղերու տակ ծածկրուած արձանը.

— Անհաւա՛տ շուն, կը ճանչես զիս,— ըսաւ հերկէր եւ խիստ ձայն մը: Քօղը մէկդի ըրաւ եւ Ապահունեաց արաբ կինը իւր դեղնած եւ տգեղ կերպարանք երեւցաւ յայտնի Գուրգէնի աչքին:

— Յարկ չի կար,— պատասխանեց սա անխռով,— այդ ոսկեգոյն երեսիդ գեղեցկութիւնը ինձի ցցնելու, այդ անշնորհք նախատական խօսքերը, այդ անճոռնի ձայնը, որ ոչ կնոջ է եւ ոչ մարդու՝ յայտնի ըրին ինձ թէ ամենէն անզգամ անձին ում կենացս մէջ հանդիպէր եմ, առջելը կը կենամ: Ծածկէ՛ երեսդ, որ կրօնիդ անհնազանդ չի գտնուիս, եւ ես իմ խաւար բանտես աւելի տգեղ բան մը չի տեսնեմ.

Այս ծանր խօսքերը լսելով՝ կատաղութեան սարսուռ մը եկաւ կնոջ վրայ եւ աղրայները կրճտելով կէս մը ոտքի վրայ գալով նստած տեղաց, գոչեց կատաղութեամբ.

— Անօրէ՛ն, դեռ այդ վիճակիդ մէջ զիս նախատել կը համարձակի՛ս. բայց գիտցիր, որ այդ ողորմելի մարմնոյդ տէրը ես եմ, իմ ձեռքես պիտի չի կարէնաս ազատիլ. քանի՛ տարի էր, որ վրէժը սրտիս մէջ անմեռ կենդանի էր, վերջապէս ահա իմ ձեռքս մատնեց զքեզ Աստուծո: Քեզմէ երեսս ծածկելու պէտք չունիմ, դու արդէն մեռած ես, եւ մի՛ կարծէր թէ սովորական մահուամբ պիտի մեռնիս, այլ կտտամահ զքեզ պիտի սպաննեմ, մաղմաղ կրակներու վրայ զքեզ պիտի

խորովեմ. անօրէ՛ն աւագակ, իմ տունս կոխե՛լ, իմ աղախիններս, իմ նժոյգս յափշտակե՛լ, իմ Ալիս ինձմէ կորզե՛լ, երբեք գթութեան մի՛ յուսար ահա ամիրապետին հրամահագիրը, որ իմ խնդրանացս վերջապէս լսեց եւ ինձ զքեզ պարզեւեց. միմիայն ճամփայ կայ քեզի մահուրնէ ազատելու եւ իմ ներողութեանս հանդիպելու, անա՛րզ շուն. քու սուտ հաւատքդ կ'ուրանաս եւ շղթայակապ ստրուկ իմ դուռս կը ծառայես...

— Ի՛նչ բարեբախտութիւն, քեզի պէս ջատուկի մը շղթայակապ ստրուկ դառնալու համար ապրիլ. ես որ ամէն անցաւոր մեծութիւն եւ փառք արհամարհեցի իմ հաւատքիս համար: Տե՛հ, եթէ Աստուած այնպէս որոշէր է, որ այս մարմինը այդպիսի գարշելի ձեռքերէ մեռնի, իւր կամքը օրհնեալ եղիցի:

— Խօսէ՛, հաչէ՛, անհաւատ շուն, այդ լեզուդ հրացեալ ասեղներով պիտի ծակոտեմ, ճանչցնեմ քեզ թէ ի՛նչ կիին եմ ես...

— Փո՛ւճ աշխատանք, ես քեզ լաւ կը ճանչեմ եւ ուրախ եմ, որ այդ խեղճ աղջիկները քու գազանային ձեռքէդ ազատեցի...

— Իմ Ալիս ի՛նչ ըրիր, անզգամ, խոստովանե՛ շունտ:

— Քու Ալի՞դ. այն գիշերուրնէ ի վեր զինքը տեսած չեմ:

— Կ'ուրանա՞ս, լաւ՛ ... տանջանքները քեզի խոստովանել կու տան: Բայց ես փուճ տեղ քեզի պէս անարգ գերույ մը հետ խօսիլ խոնարհեցայ. վաղը կ'երթանք իմ ամրոցս, հոն ես քեզի փոխել կու տամ այդ ամբարտաւան արհամարհոտ ձեռդ էլ, լեզուդ էլ, կրօնքդ էլ. շատ ստրուկներ ես մոմի պէս կակղցուցեր եմ, դու էլ կը կակղնաս եւ կ'իմանաս թէ ի՛նչ կը նշանակէ ինձ պէս կիին մը:

— Լաւ՛, շատ ինձ զգուանք պատճառեցիր, բաւական է այսչափս,— ըսաւ Գուրգէն ամենայն արհամարհանք, եւ բարձրացնելով ձայնը,— բանտապա՛ն, բանտ երթանք,— գոռաց:

Երբ բանտապանը ներս մտաւ, Գուրգէն դէպի դուռը շտկուեցաւ առանց խօսելու: Իսկ կիինը դառնալով բանտապանին՝ իշխանաբար՝

— Եթէ գլուխդ ողջ պահել կ'ուզես, լաւ պէտք է հսկես այս գերույն վրայ, վագն առաւօտ ինձ պիտի յանձնուի դա,— ըսաւ:

— Ո՞ւմ հրամանաւ կը խօսիս այդպէս, Տիկին:

— Եթէ այս ամիրապետին հրամանագիրը դու չես ճանչեր. քու տէրդ եւ քու քաղաքապետդ լաւ կը ճանչեն:— Եւ հրովարտակ մը տարածեց բանտապանին առջեւ:

— Ես իմ իշխանացս հրամանին միշտ հնազանդէր եմ, Տիկին,— ըսաւ մարդը շփոթելով այդ կատաղի կնոջ կերպարանքէն, եւ գնաց Գուրգէնի ետեւէն, որ անտարբեր եւ անխոռով դէպ իր բանտը կ'երթար սաղմոսելով:

Իսկ կիինը որ այն մեզ ծանօթ դիպուածէն վերջ՝ Ապահունեաց երկիրը թողէր՝ փախեր Խոյի մօտ դղեակ մը կը բնակէր՝ կ'երթար հրամանները տալու իւր պահապանաց, որ առաւօտուն կանուխ ճամփայ ելնէն տանելու համար Գուրգէն, եւ իւր մտքին մէջ դիւական տանջանքներ կը պատրաստէր:

ԳԼՈՒԽ ԻԵ ԱԶՆԻԻ ԿԻՆ

Նոյն օրը դեռ արեւը չելած մութն ու լուսուն, Որմեայ լճին արեւմտեան եզերքին վրայ՝ կիսաւեր գիւղի մը քով երկու մշակի զգեստներով մարդիկ անշարժ կեցեր ծովուն կը նայէին. այդ մարդկանց մէկը գրեթէ վաթսնամեայ պետր մ'էր, որու կերպէն եւ ձեւէն կ'երեւար թէ կորովը բոլորովին չէր կորուսեր, եւ իւր լայն ճակտին վրայ յայտնի ծանր մտատանջութիւն մը զինք կը տազնապէր: Իսկ միւսը քառասունն անցած կորովի սովորական մարդ մը կ'երեւար եւ պատկառանք կը սպասէր ծերուն առջեւ, որ անթարթափ դիմացի եզրը կարծես թէ կը չափեր մտքով: Վերջապէս ծերը դարձաւ իւր ընկերոջ եւ կամաց ձայնով ըսաւ.

— Դու հիմա ապահո՞վ ես, Վահրիճ, որ նաւավարք մութին հետ այստեղ պիտի գտնուին:

— Այո՛, Տէր:

— Ամէնքն էլ Վասպուրականի հաւատարիմ նաւավարք ե՞ն:

— Այո՛, Տէր:

— Նաւը լա՞ւ է եւ սրընթաց՝ ինչպէս ես քեզ հրամայել էի:

— Այո ծովուն վրայ անկից լաւը չի գտնուիր:

— Ինչչա՞փ ժամանակի մէջ ասկից դիմացի ափը կրնայ հասնիլ՝ լաւ թիավարելով:

— Երեք ժամ, առագաստի օգնութեամբ՝ աւելի շուտով: Վայրկեան մը լուռ կենալէն վերջ ծերը հարցուց.

— Մեր զինուորները ո՞ր են:

— Մէկ մասը սա բլուրին ետին թուփերուն մէջ կը սպասեն միւսները այս աւերակ գիւղին մէջ զետեղուեցան: Խումբ մ'էլ ձկնորսի զգեստներով ուրիշ նաւակով մը ձկնորսութիւն կ'ընեն:

— Իմ ձիս ո՞ր դրկեցիր:

— Ձիապանը եւ ձին, միւս երեք ձիերուն հետ մօտակայ հայոց գիւղ մը կայ՝ հոն ապահովցուցի:

— Մանդուխները, չուանները, երկաթէ գործիքները եւ դարբինը ո՞ր են:

— Այս ժայռին ետին խորշ մը կայ հոն են ամէնքը:

Լոնց ծերը, որ Խոսրով Ակեացին ինքն էր, եւ սկսաւ ծանր ծանրը քալել ծովեզրը, երբ յանկարծ ձիերու տրոփի ձայն լսուեցաւ եւ հինգ արաբացի ձիաւոր տեսնուեցան, որ սրընթաց կու գային: Կանգնեցաւ Խոսրով եւ եկողները կը դիտէր. իր սուր աչքերը որ առաջ դժգոհութեան նշան տուին հանդարտեցան եւ իւր ճակատին կնճիռքը պարզեցան քանի որ սկսաւ զանոնք ճանչել: Երկու տարիքն առած մարդ երկու երիտասարդ եւ մէկ պատանի էին եկողները:

Խոսրով առանց խօսելու մօտեցաւ պատանւոյն, որ երկու ծերերուն մէջէն կը ձիավարէր, եւ ձեռքը երբ կ'երկնցներ, որ օգնի իջնելու համար ձիէն՝ նա արագութեամբ վար թռաւ ծիծաղելով:

— Անշուշտ, իշխան, ինձի չէիր սպասեր դու,— ըսաւ:

— Դու ճանչեցիր զիս՝ եւ իմացար թէ ոչ իմ տարիքիս եւ ոչ իմ բնաւորութեանս մէջ կայ այսպիսի անխոհեմութեանց սպասել,— պատասխանեց ծերը քաղցր մեղադրանք:

Եւ պատանւոյն թեւէն բռնած շտկուեցաւ դէպ աւերակ գիւղը՝ ակնարկելով Վահրիճի, որ միատեղ գա.

— Մեզի շուտ առանձին տեղ մը գտիր,— ըսաւ:

— Պատրաստ է ձեր տեղը: Եւ Վահրիճ զիրենք մաքուրկէլ՝ գորգերով շտկուած գետնափոր եւ բաւական մութ նկուղ մը մտուց:

Երբ պատանին նստաւ, դարձաւ Խոսրով ըսաւ Վահրիճի.

— Հիմա դու գնա, այս իշխանին ընկերները տար հայոց մօտակայ գիւղը, որ հանգչեն:

Եւ երբ Վահրիճ հեռացաւ, եւ մինակ մնացին ծեր իշխանն ու պատանին

— Այսչափ անխոհեմութիւն քեզմէ չէի սպասեր, իշխանուհի,— շարունակեց Խոսրով հայրական գթով:

— Այսչափ տարի խոհեմութեան մէկ անխոհեմութիւն պէտք էր, իշխան. եթէ կնոջ պատիւ պահել էր՝ պահեցի, եթէ հիւանդ նայել էր՝ նայեցայ, եթէ տկարամիտ մարդ մը գործածել էր՝ գործածեցի, եթէ ծանր պարագայներու մէջ խորհուրդ տալ էր՝ տուի. բայց Գուրգէնի պէս դիւցազնի մը անողորմ բանտի հալելուն տանիլ անկարելի էր ինձ. ուստի պէտք էր զանի ազատելու համար զոհել կեանք, պատիւ... եւ ամէն բան. այո՛, ես յանձն առած եմ ամէն բան:

— Հանդարտէ, դուստր իմ, հանդարտէ: Միայն ինձ այն զրուցէ թէ մեզի հետ պիտի գա՞ս բերդին յարձակման:

— Մինչեւ վերջին կէտը հոն պիտի գտնվիմ, եւ երբ տեսնեմ Գուրգէն ազատ շղթայներէ եւ բանտէ ան ատեն ես իմ շղթայներու կ'երթամ՝ նա էլ իր բախտին:

— Մուշեղ ի՞նչ կընէ:

— Ի՛նչ պիտի ընէ խեղճը. արդէն տղայ էր երբ ամենքը զինք հասուն մարդ կը կարծէին, հիմա այս հիւանդութիւնն էլ որ վրայ հասաւ, բոլորովին տղայ եղաւ. բժիշկը. որ Կարնոյ բերել տուի, եւ որ քու երթալէդ վերջ հասաւ, Դուինի բժշկին կարծիքը հաստատեց թէ ուղեղի հիւանդութիւն էր իւր հիւանդութիւնը եւ հնար չի կար բժշկութեան:

— Բմացաւ՞ քու հոս գալդ:

— Եթէ իմանա՛ր, երբ ըսի թէ Գուրգէն՝ որ զինք ազատէր էր գերութենէ՝ հիմա բանտն էր, թէ մեզի էլ կը վայելէր նորա ազատութեան աշխատիլ, թէ ես որոշէր էի ամէն բան ոսկի, արծաթ, մարգրիտ, կալուած տալ գնա ազատելու համար, նա՛՝ ամէն խօսքիս «Այո, լաւ՝ իրաւունք ունիս» ըսաւ. բայց եթէ այս ամէնուն հակառակն ըսէի, դարձեալ «Այո, լաւ՝ իրաւունք ունիս» պիտի լսէի: Ուստի պէտք եղածը առի, Մուշեղի մնաս բարով ըսի, Խուրենն ու վանահայրը հետս, այսպէս ծպտեալ էլայ ճամփայ եւ եկայ, վասնզի սիրսէս անհանգիստ էր: Հիմա դու, հայրիկ իշխան, ինձ

այն գրուցէ թէ ինչ կարգաւորութիւնք՝ որ մենք մտածէր էինք ամէնքը նոյն կերպով պատրաստ են թէ պէտք եղաւ փոփոխութիւններ ընել:

— Ոչինչ փոփոխութիւն չի կայ. քու ինձ տուած ծրագրիդ համեմատ ամէն բան կարգադրուած էր: Ութ օր հոս անցուցի եւ գնացի Ակէ. մշակի հագուստով ներսէն զինեալ տասը հաւատարիմ քաջ զինուոր բերի այս առաւօտ: Վահրիճ Գուրգէնի թիկնապահներէն բերել էր ընտրանեօք, եւ տասներկու էլ Վասպուրականի քաջ թիավար, երկաթի ձողեր, լախտէր, սանդուխներ, պարաններ, բրիչներ, ամէն ինչ պատրաստ է:

— Դարբինը՞:

— Նա էլ պատրաստ է: Այդ ողորմելի կիսաւեր ամրոցին համար մեր պատրաստութիւնք շատ եւ չափազանց են: Գիշերուան հասնելուն կը սպասենք միայն:

— Բայց ես գիշերուքնէ առաջ ուրիշ բանի էլ կ'սպասեմ... Կնոջ մը կը սպասեմ:

— Ի՛նչ տեսակ կնոջ:

— Բանտապանին կնոջ:

— Դեռ նոր բա՞ն կայ:

— Ինձ համար հին է, քեզ համար նոր: Մտիկ ըրէ՛: Արծաթասիրութիւնը մարդկանց առաջին մոլութիւն տեսայ եւ. տեսայ քահանայ, աշխարհական, եպիսկոպոս եւ նախարար, ազնուական եւ ռամիկ, այդ անարդ մետաղին գերին են, ուստի գործը ապահովելու համար՝ իմացայ, որ Գումբէթի բանտապանին՝ որումս անունը Օմար է՝ երիտասարդ կինը Խոյ կը բնակի. բերել տուի Կանգուար, հետը խօսեցայ՝ տեսայ որ արծաթ, ոսկի եւ գոհարեղէն շատ կը սիրէ. շաք մը հարիւր արաբացի ոսկւոյ եւ մանաւանդ ադամանդեայ մանեակ մը զինք դիւահար դարձուցին. աչքերը սկսան փայլիլ եւ մարմինը բոլոր ուրախութեան սարսուռ առաւ, երբ յայտնեցի թէ երկուքն էլ իրեն պիտի լինէին եթէ Գուրգէն կարէնար ազատել, եւ իմ մարդիկներուս յանձնել արեւը մտած ժամանակ: Հիմա կինը գնացած է այրը դիւթելու. շատ կարելի է, որ մեր միւս պատրաստութեանց պէտք չունենանք:

Խոսքով ափ ի բերան մնաց, երբ այս բանը լսեց եւ այսչափ միայն գրուցեց.

— Իրաւ՛, դու միայն արժանի կին էիր Գուրգէնի:

Լռութիւն մը յաջորդեց այս խօսքերուն, երկուքն էլ դիմացնին կը նայէին: Վերջապէս Հեղինէ գլուխը վեր առաւ եւ հարցուց

— Մեծ լուրն իմացա՞ր:

— Ոչինչ, նո՞ր կայ:

— Ամիրապետին մահը:

— Ի՞նչ, Ապու Ջափր մեռե՞լ է:

— Այո, որդին հայրը սպաննել եւ տեղը թագաւորել է:

— Իմ սիրուն աղջիկս, այս ի՞նչ լաւ լուր ունիս, ո՞ր իմացար:

— Ես Խոյէ կու գամ. հոն այս լուրը տարածուեցաւ. քաղաքը վերջին յուզման մէջ էր. Օմարի կինը երէկ առտու ճամփայ հանեցի, երեկոյին էլ ես ճամփայ ելայ:

— Դու յոգնած պէտք է լինիս, ուրեմն քիչ մը յանգիր, ես երթամ նայիմ թէ ամէն բան կարգի՞ն է... Միայն իշխանուհի, այն գրուցէ թէ բանտապանին կինն իմացաւ՝ ամիրապետին մահը:

— Ինչպէ՞ս կարելի էր չիմանալ. տաճկաց շփոթութիւնը մեծ էր. ամէնքը զէնքի կը դիմէին հայոց վախէն: Ամիրան քարոզ կու տար կարդալ փողոցները, որ ռեւիցէ՛ անկարգութիւն խստիւ պատժել պիտի տար: Ճշմարիտն ըսելով ես այս մեծ Չղիպուածին անտարբեր էի. վասնզի իմ նպատակս ինձ համար ամենամեծ էր:

Խոսքով էլաւ դուրս, իւր հաւատարիմներէն պարկեշտ մարդ մը պահապան գրաւ, որ ոչ ոք անհանգիստ չընէ պատանի իշխանը, եւ ինք խորհրդածելով կ'երթար մեծ օգուտ նշմարելով Ապու Ջափրի մահուամբ Հայաստանի՝ ինչպէս նաեւ Գուրգէնի ազատութեան համար: Մանաւանդ երբ կը մտածէր թէ որդին զհայրն սպաննելով թագաւորել էր, երբ ընտանեկան կապերը այնչափ խզեալ էին, երբ սէրը որդուց եւ ծնողաց մէջէն անհետացած ապականութիւնը ուրեմն վարը եւ վերը հաւասար էր եւ անկումը մերձ, եւ Հայաստան պէտք էր ազատել, բայց Հայաստան ազատելու համար պէտք էր ունենալ իմաստ ոմն գլուխ մը, կրօնքի բարոյականին ուսուցի՛ չ եկեղեցական անշահասէր եւ առաքիւնի մարմին մը, վասնզի ժողովուրդը դիրաւ կրնար առնուլ բանի եւ գործս ուղղութեան դրոշմը եթէ գտնուէր լաւ եւ արժանաւոր ձեռք եւ օրինակ:

Այս խորհրդածութեամբք կ'երթար Խոսքով շինականի զգեստներու տակ տեսնելու եթէ ամէն ինչ լաւ կարգադրեալ էր. եւ գոհ սրտով դարձաւ ու գտաւ Հեղինէ քնոյ հանգիստն առած եւ կազդուրեալ:

ԳԼՈՒԽ ԻԶ ՏՈՒՐԵՎԱՌ

Նոյն սենեակին մէջ, ուր տեսանք մենք առաւօտուն Գուրգէն արաբացի, կատաղի կնոջ սպառնալեաց մատնեալ, երեկոյին նոյն բազմոցին վրայ Օմար բանտապետին հետ նստած՝ դարձեալ արաբացի կին մը կը խօսէր ընտանեքար: Գեղեցիկ եւ երիտասարդ էր սա, իր նշաձեւ աչքերը հրապուրիչ քաղցրութիւն ունէին, եւ այնպիսի նայուածքի նրբութիւն, որ կարելի չէր խարդախութիւն չի համարել այդ քովնտի եւ գաղտնի ակնարկին մէջ սուր դիտողութիւնը, որով կը ջանար իմանալ թէ իւր խօսքերն ի՛նչ ազդեցութիւն կ'ընէին իր երկան վրայ, վասնզի այդ կինը Օմարի կինն էր:

— Բայց կին, դու ինձ ի՞նչ կ'առաջարկես. յիսուն Ոսկին ես էլ գիտեմ թէ լաւ բան է, բայց ամիրապետին հետ դիրքի՞ն բան է խաղալ այդ Տիկինը սովորական կին մը չէ, կ'երեւայ թէ մեծ ազդեցութիւն ունի նաեւ Բաղդատ:

— Ի՞նչ, ամիրապետէ՞ն կը վախես, ամենեւին հոգ մ'ընէր, գլուխդ ողջ մնա, ամիրապետը՝ քեզի օրեր, վախճանէր է:

— Սուտերով զիս խաբէ՞լ կ'ուզես, յիմար կին...

— Ինչպե՛ս սուտ. երեկ առաւօտ բոլոր Խոյի մէջ տարածուեցաւ համբարը. եթէ ինձ չես հավտար՝ հարցուր ջորեպանին եւ մեր սպասաւորին, որ զիս բերին. եթէ այդ դիպուածը չլինէր միթե՞ ես թեթեւ կերպով յանձն կ'առնուի զքեզ այսպիսի անխոհեմութեան յորդորելու: Այսպիսի վիճակէ օգուտ քաղելու է, իմ սիրուն երիկս, երկու-երեք տարուան մէջ այդչափ գումար երբեք դու չես կրնար աւելցնէր այսպիսի բանտապանութեամբ: Եկ դու իմ խօսքս մտիկ ըրէ, միթե՛ ես քու թշնամիդ եմ, որ վտանգաւոր բան քեզ առաջարկեմ:

— Դու իմ թշնամիս չես, բայց երեւելի առակ է. «Կնոջ խելքը կարճ է եւ մազը երկայն». դու էլ կլինես, զարմանք չէ, որ ինձի վտանգաւոր խորհուրդ կու տաս: Քու խելքդ չի հասնիր:

Այս խօսքերն Օմար ամենայն ծանրութեամբ եւ լրջութեամբ կը գրուցէր իւր այրական սեռին գերազանցութեան վրայ մեծ հաւատքով, երբ կլինը որ հազար անգամ այդ իմաստուն մարդը կայ կի պէս խաղցուցէր էր՝ հազիւ թէ քմծիծաղը կը զսպէր: Դարձաւ ըսաւ իրեն,

— Հիմա դու ինչե՞ կը վախես, ինձ այն ըսէ. ահա ամիրապետ չի կայ իմացար, որդին, որ իրեն յաջորդէր է հայրը սպաննելով հորը կամքը շարունակելու ամենեւին միտք չունի. շատ կարելի է, որ վաղը հրաման հասնի, որ հայոց իշխանները բանտէ եւ շղթայէ ազատուին, այն ժամանակ քու շահդ ի՞նչ պիտի լինի:

— Բայց եթէ ամիրապետ չի կայ, Դավրէժի ամիրան, Խոյի ամիրան մի թէ ամենքն էր անհետացա՛ն աշխարհքէս. զիտես այդ սուկալի Տիկիներ ինձ ի՞նչ սպառնացաւ:

— Կնոջ խօսքի թէ որ դու մտիկ կ'ընես, իմ խօսքիս մտիկ ըրէ որ մեզի շահաւոր է:

— Բայց շատ վտանգաւոր է եւ գլուխս կրնայ մէջ խաղալ:

— Քիչ մը մտածե՛, իմ սիրելի երիկս, համարեա թէ այս գիշեր այդ մարդուն բարեկամները գային բանտին պատը քակէին՝ եւ զինքն ազատէին, դու վաղն առաւօտ ի՞նչ պիտի ըսէիր այդ կնոջ, որ զքեզ այնպէս սարսափեցուցէր է իւր մագերուն բոլոր երկայնութեամբ:

— Իմ ճակատագիրս է, կ'ըսէի եւ բախտին կը հնազանդէի:

— Ի՞նչ, կարծե՞ս թէ զքեզ այդ բանին համար կախաղան պիտի հանէին:

— Ո՛վ գիտէ, կարելի է հանէին, եւ ես չեմ ուզէր կախաղանի վբայ մեռնիր:

Կլինը այս մարդուն տրամաբանութեան տեսնելով թէ չի կրնար յաղթել, սկսաւ լալ, ձեռքերը կուրծքին զարնել, ողբալ իւր բախտին վրայ. իսկ մարդը անշարժ եւ տխուր կը մտածէր: Վերջապէս կլինը իբրեւ գիւտ մ'ըրած՝ յանկարծ արցունքները սրբեց, որ արդէն իր սիրելի ամուսնոյն սիրտն ի գութ շարժելու համար կը քամէր յարմար միջոցներու, եւ ըսաւ.

— Բայց համարինք թէ մէկը քեզ բռնութիւն ընէ, զքեզ կապէ, բանլիքներդ գրպանէդ առնու եւ յիսուն ոսկին էլ դարձեալ տա, եւ այս հայ իշխանն ազատէ, դու այս բանին ի՞նչ ունիս հակառակելու:

— Այդ ըսածդ...— ըսաւ մարդը ծանր-ծանր մտածելով,— կարելի բան է, վասնզի ես ՝ այն ատեն բռնի պարտաւորեալ կ'երեւամ Դավրէժի ամիրային առջեւ. այդ այդ անկարելի չէ, բայց այն ժամանակ պէտք է որ հայ իշխանին մարդիկը ութ-տասն հոգի գոնէ լինին է որ մեր պահապանաց թուին հաւասարի:

— Այդ բանին համար էլ հոգ մ'ընէր, արդէն ժամանակը հեռու չէ եւ մութը պատեց, նոքա տասներկու թիավար նաւակով մը կու գան. ես հիմա պահապանաց մէկ երկուքը կը հեռացնեմ մօտակայ արուարձանն ուղարկելով, քեզ էլ լաւ մը կապել կու տամ, յիսուն ոսկին դու կ'առնուս, ես է՛լ...

Այստեղ կինը՝ իւր դիւական գեղեցիկ աչքերը փայլեցնելով եւ քովնտի երկանը նայելով զուարթ ծիծաղով դադրեցաւ խօսելէն:

— Ի՞նչ,— ըսաւ մարդը,— քե՞զ էլ բան կայ, զրուցէ՛ :

— Այո, ինձ էլ գեղեցիկ աղամանդեայ մանեակ մը կայ: Է՛լ մի խօսիր դու, տեղացոյ մի շարժիր, ես ամէն բան կը կարգադրեմ:— Եւ դէպի դուռը երկնցաւ:

Իսկ մարդը՝

— Կի՛ն, մտիկ ըրե... անիծեա՛լ կին... կորաւ գնաց, իմ գլուխս բան մը պիտի բերէ, գոնէ կ'ուզէի ապսպրել, որ զիս սաստիկ չի կապեն այդ անհաւատները... Բայց այդ յիսուն ոսկին, անշահ գումար մը չէ. տեսնենք, Աստուծով յաջող ելք ունենայի՛նք:

Այս միջոցիս կինը սատանայի արագութեամբ վազեց, պահապաններուն երկուքը հեռացուց պատճառանոք, իջաւ ծովեզր ճիշտ նոյն վայրկենին, երբ մէկին տեղ երկու նաւակ կը մերձենային եւ շփոթեցաւ տեսնելով թէ կին չկար, Բայց երբ տեսաւ թէ միայն անմօրուս պատանի մը ցատկեց ցամաք եւ փայլուն ձայնով «կա՛ց, ես եմ, մի վախեր» ըսաւ, սիրտ առաւ. Հեղինէ ինքն էր, որ կնոջ մօտենալով հարցուց.

— Ինչպե՞ս, մարդդ համոզուեցաւ՞ :

— Շատ դժուարութիւն կը ցցնէ:

— Եթէ դու զինք չես կարող համոզել, նայէ ինչչափ զինեալ մարդկանց բազմութիւն կայ այստեղ, բանտեալը կ'ազատի եւ դու քու շահդ կը կորսնցնես:

— Դու այդ հոգ մի՛ ընէր, դու իմ քովս կաց, ես ինչ որ ըսեմ այն հրամայէ, ա՛ն հետոյ տասը քսան մարդ միայն, այդ նաեւ շատ է: Ան ատեն ծովեզրին մօտենալով Հեղինէ՛

— Իշխան, ինդրեմ մօտ եկ. եւ քանի մը խօսք ըսելով՝ ահա զինեալ մարդիկ դուրս թափեցան նաւերէն:

Կինը եւ իշխանուհին առջեւէն կ'երթային խօսելով, եւ երբ հասան բանտին նախասենեակը ուր բանտապանը միայն նստած էր եւ քանի մը պահապան դռան առաջ շուարած մնացեր կը նայէին, Հեղինէ դարձեալ քանի մը խօսք ըսաւ Խոսրովու, եւ նա մտնելով բանտապանին սենեակը եւ մերձենալով մարդուն հրամայական ձայնով

— Տո՛ւր բանտին բանալիքները, զրուցեց, եթէ չես ուզեր մեռնիր

— Ինչպե՞ս կարելի է, որ ես յանձն առնում այդպիսի հրամանի մը հնազանդիլ. միթէ՛ ես դաւաճան եմ:

— Ես է՛լ ժամանակ չունիմ կորսնցնելու, տղաք, կ'ապեցէ՛ք այդ մարդը եւ գտէք բանտին բանալիքը:

Ան ատեն արաք կինը իւր բոլոր հնարագիտութիւնն ի գործ գրաւ, սկսաւ լալ, ողբալ, աղաչել, որ իր էրկանը չի վնասեն. եւ երբ մարդը կը կապէին ինք նորա գրպանէն կը հանէր բանալիքը, կու տար Խոսրովու՝ կ'աղաչէր, որ նորա կենաց խնայեն, կը խոստանար, որ բանտեալը ողջ առողջ իրենց յանձնէ եւ լապտեր ձեռքը ու պահապանաց ամենէն պարզամիտը առջեւը ձգած կը մտնէր բազմութեամբ բանտին խորերը, ուր կը գտնուէր Գուրգէն տխուր՝ քունի մէջ թաղուած: Եւ հոն դուռը բանալով՝

— Ահա՛ ատէք ձեր մարդը, միայն ի սէր Աստուծոյ իմ էրկանս եւ մեր մարդկանց մի վնասէք,— կ'ըսէր:

Խոսրով ան ատեն լապտերն առած խավարչտին բանտին մէջ մտաւ:

— Գուրգէ՛ն որդեակ, որդեակ Գուրգէն, ո՞ւր ես, կանչեց:

Շղթայներու դղրդին մը պատասխանեց այս ձայնին, վասնզի Գուրգէն քունէ զարթած շարժեցաւ եւ նստաւ:

— Գուրգէն, Խոսրովին ձայնը չե՞ս ճանչեր:

— Դո՛ւ էլ հոս կու գաս:

— Վե՛ր կաց, երթանք, քեզ ազատելու եկանք, մի՛ շփոթիր:

Հազիւ թէ սթափեցաւ Գուրգէն, երբ Խոսրով երիտասարդին երեսները համբոյրներով կը ծածկէր, եւ իր արտասուքը ձերմակ մօրուքին վրայ կը թափթփէին. առիծը իր շղթայները կը ցնցէր, ելաւ կանգնեցաւ. Խոսրով ձեռքէն բռնած բերաւ բանտապանին սենեակը ուր խեղճ մարդը ոտքը ձեռքը ամուր կապած կը տքար, եւ կը խնդրէր, որ կապերը թուլցնեն: Հեղինէ միշտ լուրջ, որ մէկ կողմ կեցեր Գուրգէնի նիհար եւ թալկացեալ երեսը կը նայէր ու մարած աչքերը կը դիտէր եւ իւր արտասուքը կը սրբէր՝ այդ մարդուն աղաչանաց ձայնին չի համբերէք, եւ քայլ մը առնելով երբ պիտի հրամայէր, որ մարդը քակեն, արաք կինը ժամանակ չի տալով խօսելու թեւէն բռնեց եւ մէկդի առաւ.

— Ահա քու եղբայրդ ազատեցաւ, հիմա իմ էրիկս դու մոռցիր, եւ խոստմունքդ կատարն:

— Իրաւունք ունիս, Խուրեն, բեր այն ծրարը, որ քեզի յանձնեցի:

Մտան առանձին փոքրիկ սենեակ մը, հոն իշխանուհին տուաւ կնոջ ադամանդեայ մանեակը եւ հարիւր ոսկիի շարքը: Երբ դարբինը Գուրգէնի շղթայներու վերջին օղակը կը խորտակէր՝ կինը ոսկիներն արագութեամբ կը համրէր եւ մանեակին փայլը իր աչքը կը շլացնէր, երբ յիսուն ըսաւ, իւր սուր աղբայներով կտրեց ոսկւոյ թելը, կէսը մանեակին հետ մէկ գրպանը գրաւ, միւս կէսը միւս գրպանը: Եւ ուրախութեամբ կ'ըսէր ինքնիրեն՝ բայց լսելի ձայնիւ. «Այս ինձի, այս էլ թո՛ղ մարդուն լինի, անպիտանը, գոհ եմ, որ լաւ կապեցին, թո՛ղ քիչ մը չարչարուի: Ինչչա՛ փ աշխատեցայ, որ համոզեմ եւ խօսք հասկնալ չէր ուզէր, թո՛ղ ցաւի, որ իմանայ»:

Իսկ Հեղինէ արդէն միւս սենեակն էր եւ չէր լսած այս առանձնախօսութիւնը. հազիւ թէ կրնար զսպել իր հառաչանքը եւ արտասուքը, երբ կը նկատէր Գուրգէնի այդ խեղճ վիճակը ցնցոտիներու մէջ, եւ որ Հեղինէի ներկայութիւնը նաեւ չէր կարող երեւակայել:

Ուստի երբ ազատ գտաւ ինքզինքը շղթայներէ, դարձաւ հարցուց Խոսրովի.

— Ես չեմ իմանար, թե երա՞զ է այս ամեն բան, թե ոչ:

— Հիմա ամեն բան քեզ կը բացատրեմ, սիրելի Գուրգէն, մտնենք նաւ եւ հոն կը խօսինք:

— Բայց Խոսրով, ես անօթի եմ, դու չես դիտեր թե այս անհաւատները զիս ինչչա՛փ անօթի եւ ծարաւ ապրելու վարժեցնել ջանացին:

— Հիմա, հիմա,— ըսաւ Խոսրով,— տղա՛ք, երթանք մտնենք նաւերը:

Եւ հագիւ հինգ վայրկեան եղաւ՝ Գուրգէն նստած էր Խոսրովու եւ Հեղինէի մէջտեղ դեկին քով, որ Խոսրով կը կառավարէր, ձուկի եւ հաւու խորովածն առջելը, եւ Հեղինէ, որ գինի կը մատռուակէր իւր ձեռօք:

Լուսինը լուսաւորել էր այդ գեղեցիկ կապուտան ծովակը, գիշերուան լռութիւնը թիակներու կանոնաւորեալ հարուածը միայն կ'ընդհատէր, երբ Գուրգէն զօրացեալ եւ ինքզինք գտնելով հարցուց Հեղինէին նայելով.

— Այս լուռ պատանին ո՞վ է, Խոսրով, ես սա տեսած պէտք է լինիմ, այս կերպարանքն ինձ բոլորովին անծանօթ չէ:

— Սա իմ քեռորդիս է,— պատասխանեց Խոսրով,— ես չուզեցի, որ մեր արշաւանաց ընկերանայ, բայց անկարելի եղաւ զինք համոզել: Ետքը քեզի կը պատմեմ, դու հիմա հանգիստդ նայէ, մէյ մը ցամաք ելնենք այն ժամանակ ամեն բան կ'իմանաս:

— Հանգիստ գտնելու համար պէտք է ապահով տեղ մը հասնինք, լուացվիմ, սա աղտեղի զգեստներէս ազատիմ:

— Այդ ամենը հոգացուած է,— ըսաւ Հեղինէ:

— Այ տղայ, ես զքեզ տեսել եմ, քու ձայնդ նաեւ ինձ անծանօթ չէ,— զրուցեց Գուրգէն:

— Ինչպէս մարդկանց կերպարանքը՝ նոյնպէս իրենց ձայնը շատ կարելի է, որ իրար նմանին,— ըսաւ Խոսրով:

— Ճշմարիտ է,— պատասխանեց Գուրգէն եւ լռութիւն դարձեալ տիրեց:

Նաւակը իր ընթացքը գրեթէ առանց ընդհատման կը շարունակէր, եւ կէս-գիշեր չեղած մեր բարեկամները ցամաք ելան:

Կիսաւեր գիւղին փոքրիկ սենեակը լուսաւորուեցաւ. պատանին՝ Խոսրովու քեռորդին՝ մկրատ մը ձեռքը Գուրգէնի մազերը խուզեց, մօրուքը փոքրեցուց թեթեւ ձեռօք եւ դրան քովին Խուրենի ձեռքէն առնելով մաքուր ծրար մը.

— Ահա իշխան,— ըսաւ,— ամեն բան պատրաստ է, սա քովի վտակին ջուրը քաղցր է, օճառ սրբիչ եւ ամեն զգեստ կը գտնես այս ծրարին մէջ: Քեռիս քեզ կ'օգնէ:

— Աս քու քեռորդիդ անգին տղայ է, Խոսրով: Ապրի՛ս որդեակ, Աստուած քեզ երջանիկ ընէ:— Եւ Գուրգէն ելաւ, բայց յանկարծ դառնալով Խոսրովու.— Մակայն այս տղան. որ զիս առաջին անգամ կը տեսնէ՝ չէր կրնար երեւակայել թե իմ հասակիս ամեն զգեստ չի յարմարիր:

Հոգ մ'ընէր, Գուրգէն, նա քու վրադ լաւ տեղեկութիւն առած է, այդ էլ մտածած պէտք է լինի:

Երբ լուացուեցաւ Գուրգէն՝ զգեստաւորուեցաւ եւ դարձան սենեակը, շնորհակալ եղաւ պատանոյն եւ Խոսրովու ըսաւ.

— Հիմա գրուցէ թէ ինչպէս եղաւ, որ մէկ-երկու տարի երբ յաջողութիւն ունեցայ եւ քեզ սուրհանդակ ուղարկեցի Վասպուրականի եւ Տարօնս գաւառներէն ի Սասուն, ոչ ոք տեղեկութիւն չունէր քեզի համար, դու ո՞ր էիր, պատմէ՛ :

— Երբ ես կը պատրաստուէի գալ զքեզ գտնելու Ռշտունեաց Ոստանը, սուրհանդակ մը ինձ եկաւ Հռիփսիմէ տիկնոջէ, որ կը թախանձէր տեսնել զիս Բաղդաստ. դու երջանիկ էիր եւ յաջողութեան մէջ, իսկ նա դժբախտութեան եւ բանտի, ուստի ինքնիրենս ըսի. եթէ Գուրգէն իմ տեղս լինէր Բաղդաստ կ'երթար, ուստի հոն գնացի, կարծէի թէ դիւրին եւ շուտ կ'ազատիմ, եւ առջի բերան գործին ընթացքը այնպէս ցոյց կու տար թէ պիտի կարենամ օգտակար լինիլ Արծրունի իշխանաց, բայց Ապու Ջափր կատաղի գագան մ'էր, որ վայրկեանէ ի վայրկեան կը փոխուէր. իր պաշտօնակալք ամէնքը շփոթած էին, հազիւ թէ գործ մը կարողայ գրել կարծէին՝ տէրը զիրենք կը մերժէր, եւ նորէր կը յաջորդէին, ուստի բոլոր մեր յոյսը դրինք Սմբատ Սպարապետի գալստեան վրայ, որ Բուղայի միջնորդութեամբ կարենայ օգուտ մ'ընել կապեալ նախարարաց: Այդ գալուստը կ'երկարէր: Վերջապէս երբ եկան, Սմբատ ո՛ւմ համար պիտի միջնորդէր, բռնաւորը առաջին վայրկենին գնա շղթայի եւ բանտի մատնեց, որովհետեւ ուրացութիւն չէր ընդունէր. ուստի Տիկինն էլ յուսահատած՝ տեսնելով թէ ուրացեալ որդին Գուրգէն եւ թոռը Դերենիկ հրաման ունեցան դառնալու ի հայրենիս, զիս յորդորեց երթալ եւ նոցա խորհրդատու լինել. ես էլ կ'ուզէի դառնալ, բայց Բագարատայ չարութիւնը, որ անօրինաց աչքը մտնելու համար ամէն վատութիւն յանձն առած է, զիս զանազան խաբէութեամբ տարի մը նաեւ արգիլեց Բաղդաստ, այնտեղ կ'իմանայի թէ ինչ տեսակ ամբաստանութիւնք կը հասնէին քեզ համար արքունի դուռը. ուստի գաղտնի փախստեամբ հազիւ ելայ Բաղդաստէի եւ երբ Վասպուրական եկայ, տեսայ, որ դու քէն ըրած բախտին եւ ամէնուն յունաց երկիրը գնացել ես. եթէ քիչ առաջ հասնէի՝ ես զքեզ չէի թողել, ուստի գնացի Սասուն ընտանիքս առած. ծանր ուղեգնացութեամբ անցայ բոլոր Տարօն եւ Վասպուրական, ամէն տեղ քու օրհնենքդ եւ գովութիւնդ կը լսէի, ամէն տեղ քու քաջութիւնդ կը պատմէին, եւ քու հեռանալդ կ'ողբային: Գիշեր մը Ռշտունեաց Ոստան կեցանք, խեղճ բերդապահ ծերը, որ անմխիթար էր՝ քու տղայութեանդ պատմութիւնն ըրաւ մեզի, քու առաջին դարձդ ի յունաց յիշատակեց եւ քու վերջի փառքդ մեզի նկարագրեց. ինք քիչ պատմեց եւ ես շատ իմացայ:— Ի՛նչ որ մութ կար քու կենացդ մէջ ինձ համար յայտնի եղաւ:

— Ի՞նչ մութ կար, որ դու չէիր իմացել,— ըսաւ Գուրգէն դառնութեամբ եւ հառաչանք խղղելով:

— Ի՛նչ որ մնացել էր: Ուստի երբ առաւօտուն մեր կարաւանը ուղեւորելու պատրաստուեցաւ, նայեցայ, որ այդ ծերը... Խուրեն՝ իւր բոլոր ընտանեաց մեզ կ'ընկերանար. զարմացայ, իսկ նա ինձ յայտնեց, թէ Արծրունեաց անկարգ ծառայութենէն ձանձրացէք կ'ուզէր երթալ իւր հին Տիկնոջ՝ Ռշտունեաց Օրիորդին՝ Անձեւացեաց գաւառ՝ խնդրել, որ զինք ընդունի: Իւր պատճառաւ մենք նաեւ Կանգուարի բերդը լաւ հիւրընկալուեցանք եւ Անձեւացեաց իշխանուհին, որ Մուշէղ իշխանին հիւանդութեան պատճառաւ երկիրը կը կառավարէր, ամիսներով զմեզ պահեց մինչեւ որ Ակէոյ մէջ պէտք եղած նորոգութիւններն եղան. հոն նաեւ քու կալանաւորութեանդ լուրը մեզ հասաւ եւ սկսանք մտածել ու պատրաստուիլ զքեզ ազատելու: Բայց շփոթած մնացել էինք, վասնզի ամէն ատեն անօրէնները քու բանտդ կը վախէին. խեղճ Վահրիճ, որ զիս եկաւ գտաւ Ակէ՛ ութ օր կը մնար, արեւմուտքէ հիւսիս՝ հիւսիսէ արեւելք քու

բանտերուդ վրայ տեղեկութիւն կը բերէր. մինչեւ լուր բերաւ, որ Դարեժէ՝ Գմբէթկ բերդը փոխադրուել էս:

Գուրգէն այս պատմութիւնը լուռ մտիկ ընելէն վերջ՝

— Հիմա ո՞ր է Վահրիճ,— հարցուց:

— Այստեղ դուրսը պէտք է լինի:

— Ինչո՞ւ չերեւար անպիտանը,— ըսաւ Գուրգէն քմծիծաղով եւ իւր մեծ ձայնով գոչեց.— Վահրիճ:

— Հրամայէ՛, Տէր,— ըսաւ հաւատարիմ ծառան եւ եկաւ ձեռքը պագաւ:

— Ինչո՞ւ չես երեւար, Վահրիճ, դու որ այնչափ հոգ տարէր ես իմ վրաս, գերութեանս ժամանակ:

— Միթէ՞ քեզի ծառայողը կրնար ուրիշի ծառայել, որ անհոգ լինէի,

— Լաւ՛, լաւ՛, գնա՛ հանգչի: Եւ դառնալով Խոսրովու

— Հիմա մենք ի՞նչ պիտի ընենք, այն ինձ իմացուցէք:

— Մենք հիմա մէկ երկու ժամ հանգչելէ վերջ, կ'ելնենք ճամփայ, երեկոյեան Խոյի գիւղերէն մէկուն մէջ կ'օթեւանինք. եւ երկրորդ օրը կը հասնինք Կանգուար:

— Լաւ՛:

Նոյն միջոցին պատանին, որ Վահրիճ մտած ատեն դուրս ելած էր, բերաւ սենեկին մէկ անկիւնը ահագին սուր մը, վահան մը եւ նիզակ մը գրաւ:

— Այս քու քեռորդիդ զարմանալի տղայ է, Խոսրով, ամէն բան կը մտածէ,— ըսաւ Գուրգէն ժպտելով:

— Այո՛ ամէն բան:

— Հիմա ո՞ր գնաց:

— Ինք առանձին սենեակ մ'ունի, այնտեղ գիշեր կ'անցնէ, վաղն առաւօտ կու գայ՝ կը տեսնուինք:

— Աստուած զինք պահէ:

Եւ Գուրգէն էլ չի խօսեցաւ ու տարածուեցաւ քուն եղաւ: Իսկ Խոսրով իւր վերջին պտոյտն եւս ըրաւ, պահապաններն որոշեց, եւ եկաւ Գուրգէնի սենեակը քնելու:

ԳԼՈՒԽ ԻԷ ԹԱՓԱՌԱԿԱՆ ԲԱՐԵՐԱՐ

Երկու օր վերջ մեր այս բարեկամաց խումբը կը հասնէր Կանգուարի բերդը, ուր Հոգեաց վանքի Թեոդորոս վանահայրը՝ Խոսրով եւ Գուրգէն յոգնութիւն կ'առնուին, երբ Հեղինէ տիկին եկաւ

իրենց բարի գալուստ մաղթելու: Նոյն այն սենեակն էր ուր երբեմն Գուրգէն տեսութիւն ունեցեր էր իւր սրտին սիրելւոյն հետ:

Գուրգէն մինչեւ այն վայրկեանը, որ վանահայրը գնաց՝ անտարբեր տեսնուեցաւ Հեղինէի հետ, իսկ երբ միայն Խոսրով եւ նա մնացին.

— Հեղինէ, քեզ շնորհակալութիւն չեմ կրնար ընել, ես գիտեմ եւ իմ սրտէս կը չափեմ քու արարքդ, որ կարող եմ քեզ համար կրակի մէջ նետել ինքզինքս: Բայց քու բոլոր կարգադրութեանդ մէջ այնչափ ուշիմութիւն, այնչափ նախատեսութիւն կը գտնեմ, որ զիս շատ կը զարմացնէ եւ քու կորուստդ ինձ աւելի զգալի կրնար ընել եթէ տեղի մնար աւելւոյն: Ընդունէ՛՛ ո՛չ իմ շնորհակալութիւնքս՝ այլ շնորհաւորութիւնքս քու այդ նախատես իմաստութեանդ համար, որ գիտէի՝ բայց այդ աստիճանի բարձր չէի կարծեր, չէի կարծեր, որ իմ Հեղինէս Վասկանուշի հաւասար լինի: Խե՛ղճ Յովնան, ինչ՛ դճ Գուրգէն...

Այս խօսքերուն քանի մը բոսպէ խոր լռութիւն յաջորդեց, մտածութեան վայրկեան էր այդ: Հեղինէ ընդհատեց լռութիւնը եւ հարցուց Խոսրովու.

— Ո՞վ է Վասկանուշ:

— Բագրատունեաց Օրիորդ մը, — պատասխանեց նա, — ճաշէն վերջ պատմեմ քեզի Վասկանուշի եւ Յովնանու պատմութիւնը, վասնզի կարելի չէ այդ երկու անձը իրարմէ զատել, որ իրենց կենաց մէջ թէպէտ միշտ բաժնուած՝ միասիրտ եւ միահոգի ապրեցան, եւ հիմա Աստուծոյ սեղանին առջեւ իրենց մարմինները քովքով կը հանգչին:

Դարձեալ լռութիւն յաջորդեց՝ մինչեւ Հեղինէ ելաւ՝ իր թէ տնական թէ իշխանական գործերը տեսնելու, որ իր հեռաւորութեամբ կրնային անտես մնացեալ լինիլ:

Այն ատեն Գուրգէն հարցուց.

— Վասկանուշ ե՞րբ մեռաւ, Խոսրով, ես ամենեւին չիմացայ:

— Հազիւ թէ տարի մը կամ երկու՝ Յովնանու նահատակութենէն վերջ ապրել էր:

— Զարմանալի՛ ճակատագիր, — ըսաւ եւ հառաչից Գուրգէն, յետոյ իր Յովնանու տեսիլքը պատմեց:

Երկու օր հիւր եղան մեր իշխանները Կանգուարի բերդը. երրորդ օրը Գուրգէնի խորհրդով Խոսրով յայտնեց Հեղինէի թէ ինք հրաւիրած էր իւր տկար բարեկամը Ակէոյ գաւառն եւս օդափոխութիւն ընելու եւ այսպէս անգամ մ'ել հրաժարեցան այս երկու սիրեցեալք տխուր եւ լուռ սրտի արտասուօք:

Իսկ Խոսրով զարմանքով կը դիտէր սիրոյ այս ուրիշ կերպարանքն: Կը բաղդատէր Հեղինէ Վասկանուշի հետ, որ ուրախ, զուարթ կը խօսէր, կը ծիծաղէր, եւ այդ ուրախութեան դիմակին տակ ցաւագին սիրտ մը անթափանցելի կը ծածկէր: Իսկ հիմա զՀեղինէ կը տեսնէր աւելի երիտասարդ, նոյնպէս սրամիտ, հեռատես, կառավարութեան ոգի ունեցող, — բայց սա արձան էր մարմարեայ՝ հազիւ թէ ժպիտ մը իւր շրթանց վրայ կը նշմարուէր, իւր պարզ ճակատը ոչ կնճիռ ունէր եւ ոչ զուարթութիւն, իւր խոր եւ սուր աչքերը ծանր ակնարկ մ'ունէին անխռով ուրախութեան, տրտմութեան եւ երկիւղի համար: Գիտէր Խոսրով, որ եթէ Մուշեղ հիւանդ չլինէր՝ եւ այդ կնոջ ձեռք չլինէր երկրին կառավարութեան դէկը՝ Կանգուար եւ Անձեւացեաց գաւառը

թշնամեաց աւար եւ յափշտակութիւն պիտի դառնային: Բայց մէկ կողմէն նախատեսութիւն՝ ժողովրդոց պիտոյքը հոգալ ժամանակին, միւս կողմէն խստութիւն, որ ներել չէր պիտէր մատնութեան եւ դաւաճանութեան, այլ դատաստանական վճիռներ անդառնալի դործադրել կատար, փրկարար զէնքեր եղել էին այդ կնոջ ձեռք: Բուդայի ամիրայից եւ զօրավարաց յափշտակութենէն պահելու համար երկիրը եւ ժողովուրդը՝ գաւառին գլխաւոր բերդերը Նորաբերդ եւ Կանգուար ոչ միայն լաւ ամրացեալ էին, այլ նաեւ երկու-երէք տարուան պաշար ու զէնք ունէին, վտանգի ժամանակ ժողովրդեան ոչ միայն իրաւունք տուած էր ամրանալու, այլ ամէն տեղ պահապաններ եւ սուրհանդակներ իմաց կու տային անպատասպար գիւղերու եւ աւանաց, որ վտանգը չի հասած փախչին ազատին: Կանգուար եւ Նորաբերդ քանի-քանի՝ անգամ պաշարուիցան ի թշնամեաց, թշնամին սովեցաւ եւ գնաց, իսկ Անձեւացեաց ժողովուրդը պաշար ունէր մարդկանց համար, դարման ունէր կենդանեաց՝ ի շնորհս իշխանուհոյն, որ նախագահութեամբ խիստ, բայց արդար ձեռքով կը կառավարէր: Իր ընտրած զօրավարներն քաջ կին եւ արթուն, իր դիւժդաւաւներն ուղիղ էին եւ անաչառ: Խոսքով ինք փորձել էր միջնորդել քանի մը յանցաւորներու շնորհք խնդրելով, եւ այդ անողոքելի երիտասարդ կնոջ պատասխանին առջեւ լռել էր: «Այսպիսի վիճակի մէջ, — ըսել էր շէղինէ, — ես ուխտ ըրած եմ դատաստանական վճռաց մէկ գիրը, մէկ կէտը չաւրել. երբ թշնամին զմեզ կը պաշարէ, կ'ողողէ եւ կը ջնջէ, գոթութիւն մատնիչներու, դաւաճաններու եւ իրենց պարտքը չի կատարողներու համար, մատնութիւն եւ դաւաճանութիւն է ազգին դէմ, կրօնքին դէմ: Ներէ՛, իշխան, զքեզ հօրս պէս կը յարգեմ եւ կը սիրեմ, բայց այդ խորհրդոցդ չեմ կրնար հնազանդիլ: Ուխտ ըրած եմ Աստուծոյ, ուխտագանց չեմ կարող լինիլ»:

Երբ իր այս խորհրդածութիւնքը յայտնեց Գուրգէնի, նա դառն ծիծաղով պատասխանեց.

— Ի՛նչ բարեբախտ են եղեր Վասակ Կովակէր եւ իրեն նման անպիտան դաւաճաններ, եւ ես էլ ի՛նչ դժբախտ եմ եղեր, որ շէղինէ իմ կինս չէ. անտարակոյս Յովնանու խիստ արդարութեան օրինակը ինձ կանոն պիտի ընել տար, եւ ես անզգամները կախաղան հանելու պիտի պարտաւորէի:

Ամիս մը ժամանակ հազիւ կրցավ Խոսրով արգելուլ Գուրգէն Ակէոյ գաւառը, որ կատարեալ առողջանայ եւ հինքն գա: Ամէն ջանք անօգուտ եղաւ, վասնզի լսելով թէ ի՛նչ անիշխանութիւն կը տիրէր Բաղդատ, չի կրցաւ համբերել եւ գնաց Վասպուրական, մտաւ իւր հայրենի գաւառը Մարդաստան քանի մը հաւատարիմներով:

Ժողովուրդը երբ իմացաւ Գուրգէնի դարձը՝ խուռն բազմութեամբ զինք դիմաւորեց ուրախութեան եւ գոհութեան ցոյցերով, վասնզի Գրիգոր Դերենիկ Աշոտոյ երիտասարդ անդրանիկը, որ հօրը փոխանակ կը վարէր Վասպուրական երկիրը, մինչդէռ նա Բաղդատ էր, շատերու ատելի էր անձնահաճ գոռոզութեանն համար: Գուրգէնի գալուստը բոլոր փոքրիկ բռնաւորները զարհուրեցուց, որ կը տիրէին բերդերու եւ քաղաքաց. շուտ մը ժողովուրդեան Դերենիկի շուրջը եկան Գուրգէնի վրայ, որ իւր սակաւաթիւ զօրօք յարձակեցաւ, ցրուեց զամենքը եւ դարձուց կորակոր ի փախուստ, թէպէտ աջ արմունկէն վիրաւորուեցաւ. յայտնի էր թէ ժամանակի կարօտ էր բժշկութեան:

Դերենիկ եւ իւրայինք իմանալով այս վիճակը՝ դարձեայ յարձակեցան բազմութեամբ Գուրգէնի վրայ, որ վիրաւոր՝ ոչ կատարեալ կազդուրեալ հիւանդութենէ եւ բանտի նեղութեանց ու

տառապանաց՝ բռնուեցաւ իւր թշնամիներէն, որ տարին զէնք եւ բանտեցին շղթայակապ Հաղամակերտ քաղքին՝ իւր հայրենի պալատին մէջ:

Հոն երբ գիշեր մը նստած էր տխուր եւ վիրաւոր, յանկարծ բանտին դուռը բացուեցաւ, եւ Դերենիկին ծառայներէն մէկը մտաւ ներս՝ քակեց Գուրգէնի շղթաները եւ զէնքերն առջելը դնելով՝ «Դա միայն կրնաս իմ վրէժս այս յիմար եւ գոռոզ երիտասարդէն խնդրել, քայլէք եկ ինձ հետ եւ մէկ հարուածով տէր եղիր ո՛չ Մարդաստանի միայն, այլ բոլոր Վասպուրականի», — ըսաւ: Մերկ սուրն ի ձեռին, մտաւ Գուրգէն Դերենիկի սենեակը, եւ մեծ ու տխուր ձայնով՝

— Որդեա՛կ իմ Դերենիկ, ողջոյն քեզ, ողջոյն քեզ, գոչեց:

Երբ Դերենիկ աչքերը բացաւ այդ ահարկու հսկայն տեսաւ սուսերամերկ, որ բանակներու սարսափն էր՝

— Հայր իմ, խնայե՛ ինձ, միայն կրցաւ զրուցել, եւ լեզուն կապուեցաւ:

Իսկ Գուրգէն, որու վեհ սիրտը ոչ հին հայրենական եւ ոչ նոր անարգանաց վրէժխնդրութիւն կրնար տածել, առանց պատասխան տալու՝ թողուց եւ ելաւ քաղքէն. հրազանի գիւղին մօտ վանք մը գնաց ապաստանեցաւ կրօնաւորի մը մօտ, որու բարերարն եղած էր երբեմն: Իսկ սա զարմանալի ապերախտութեամբ Գուրգէնն ապահովցնելով նեղ սենեակի մը մէջ, մատնեց Դերենիկին, որ դարձեալ բանտ դնել տուաւ առանց ամենեւին վնաս հասցնելու:

Բայց այս միջոցիս, երբ Խոսրով մէկ կողմէն՝ Գուրգէնի այս դժբախտութիւնը լսելով կու գար Վասպուրական, միւս կողմանէ Զաքարիա Հայոց կաթողիկոս՝ հետն առած Աշոտ Բագրատունի, որ իշխանաց իշխան պատուանունն ուներ, կու գային Վասպուրականի քաջին ազատութիւնը խնդրելու: Դերենիկ այս պատկառելի անձանց չի կրնալով դիմադրել՝ ազատութիւն տուաւ Գուրգէնի եւ դարձուց իրեն Մարդաստան՝ իւր հայրենի ժառանգութիւնը:

Սակայն Գուրգէն, որ գտեր էր առջի առողջութիւնն եւ առջի զօրութիւնը՝ զգուած էր աշխարհիս բանասարկու մատնութիւններէն նոյնիսկ Բագրատունի Աշոտոյ խորիմաց քաղաքագիտութիւնն ու փառասիրութիւնը՝ իւր բարձր սրտին դառնութիւն կը պատճառէին. Հեղինէի անյոյս սերն ու յիշատակը ամէն մեծութենէ եւ իշխանութենէ զինք պաղեցուցել էր. Մարդաստան կարգի դնելէն վերջ, իրեն զբաղմունք ընտրեց Տարոնոյ անտէրունչ գաւառը մաքրել թշնամիներէ եւ խեղճ ժողովուրդը անդորրացնել:

Այս «շրջաբերական յեղափոխման» կենաց մէջ՝ «արիական քաջասրտութեամբ սիրեցեալ ընդ բնաւ աշխարհաց»՝ ժամանակակից հեղինակին խօսքերը կը վկայեն թէ ինչ էր ժողովրդոց համակրութիւնն իրեն համար:

Նոյն միջոցներուն, Աշոտ իշխանաց իշխան՝ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից իշխանները նուաճելու նպատակ դրած, մտաւ յանկարծ Վասպուրական, եւ Դերենիկ չի կրնալով դիմանալ բռնուեցաւ եւ կալանաւորուեցաւ: Գուրգէն Տարօն էր, երբ այս անիրաւութիւնն իմացաւ: Առանց վայրկեան մը կորսնցնելու, չորս հարիւր ընտիր սպառազէն զօրօք զԱշոտ փնտռելու ելաւ, եւ իմանալով թէ Ռշտունեաց Ոստանն բանակէր էր, առանց նորա զօրաց թիւը հարցնելու՝ եկաւ Ռշտունեաց Նորագեղ եւ գրեց իշխանաց իշխանին թողուլ Դերենիկ՝ «ապա թէ ոչ տեսից զքեզ ի զէն՝ հասպազէն եւ ի ճակատամարտ, ու կը մտածէր գիշերային պատերազմաւ հասնիլ Աշոտոյ վրայ»:

Բայց սա խորագետ եւ իմաստուն էր. այնպիսի մարդու հետ վտանգաւոր խաղ խաղալ չէր ախորժէր. քաղցրութեամբ պատասխանեց Գուրգէնի եւ ապահովեց թէ վնաս հասցնելու միտք չունէր Դերենիկին: Այն ատեն պատասխան գրելով Գուրգէն Աշոտոյ առաւել քաղցրութեամբ եւ մեծ յարգանօք՝ առաջարկեց իւր աղջիկը տալ Դերենիկին ի կնութիւն եւ ի տիկնութիւն Վասպուրականի: Յանձն առաւ Աշոտ եւ տարաւ Դերենիկը Բագարան, ու մեծ հանդէս հարսանեաց կատարելով խաղաղութիւն հաստատուեցաւ բոլոր Հայաստանի մէջ:

ԳԼՈՒԽԻ ԻՐ ՀԻՆ ԴԱԻԱՃԱՆ ՍԸ

Իսկ ինք Գուրգէն իբրեւ իւր վրայ ստանձնեալ՝ օտարին հարստահարութեանց պատուհասը, Վասպուրական, Տարօն, Ապահունիք եւ Անձեւացիք եւ մինչեւ հարզն ի սահմանս յունաց կը շրջէր, սարսափ բռնաւորաց եւ միսիթարութիւն ժողովրդաց:

Երբ այս հեռաւոր շրջագայութեանց դարձած Մարդաստան՝ իւր հայրենի գաւառը կը հանգչէր, յանկարծ Խոսրովու գալուստն իրեն իմացուցին:

Մեծ ուրախութիւն էր Գուրգէնի հին եւ ազնիւ բարեկամին այցելութիւնը, եւ իւր ուրախութիւնը կրկնապատկեցաւ, երբ Խոսրովու զուարթ երեսը տեսաւ: Ընթրեցին, խօսեցան զանազան նիւթերու վրայ, ուր մանաւանդ Բագրատունւոյն Աշոտոյ խորագետ քաղաքականութիւնը քննութեան առիթ տուաւ իրենց: Եւ երբ ամենքը քաշուեցան, եւ միայն այս երկու բարեկամք մնացին, Խոսրով յանկարծ իբրեւ քունէ արթնցած՝

— Բուն իմ գալստեանս զլիաւոր նպատակը քեզի յայտնելու չի մոռցայ՝ այլ դանդաղեցայ, Գուրգէն,— ըսաւ Խոսրով եւ հանեց կնքեալ թուղթ մը տուաւ:

Գուրգէն նամակը ձեռքն առաւ եւ երեսին գոյնը դարձաւ.

— Հեղինէի գիրն է,— ըսաւ, եւ փոխանակ բանալու Խոսրովու երեսը կը նայէր:

— Բա՛ց, կարդա՛ յ, ո՞ւմ կը սպասես:

«Հեղինէ, Անձեւացեաց Տիկին առ Գուրգէն Արծրունի, իշխան Մարդաստանի»: Այս տողերը կարդալուն՝ կորովի մարդուն ձեռքերը կը դողային, առաջին անգամն էր, որ տասնմէկ տարի վերջ Հեղինէ իրեն կը գրէր, եւ այնպիսի մարդու ձեռօք կ'ուղարկէր իր նամակը:

— Ո՛հ, Գուրգէն,— ըսաւ Խոսրով անհամբերութեամբ եւ աննշմարելի ծիծաղով, միթէ՞ դեռ տղայ ես, բաց՝ կարդա՛ յ, վերջ տուր սա նամակիդ...

«Մուշեղ վախճանեցաւ, եթէ որք եւ տկար աղու մը յանձն կ'առնուս հայր լինիլ եւ տիրել Անձեւացեաց մի՛ դանդաղիր. արդէն ազդեցութիւնք եւ բանսարկուք մեր շուրջ պատած են, քու սիրտդ տես թէ ինչ խորհուրդ կու տայ քեզ: Կշռէ եւ ըստ այնմ շարժէ: Հեղինէ»:

— Ո՛հ,— ըսաւ Գուրգէն տեղաց ցատկելով, — եւ այսպիսի նամակ մը կը դանդաղէիր ինձ տալու, եւ Հեղինէ իմ որոշմունքէս միթէ կը կասկածի: Երթանք Խոսրով:

— Գուրգեն, կ'երեւայ, որ դու մոռցար թէ քու բարեկամդ ծերացեր է արդէն, ես նոր ճամփէ կու գամ, մէկ գիշեր մը միթէ՞ կարելի չէ համբերել:

— Իրաւունք ունիս, բայց ես տասնինը տարի է կը համբերեմ: Ամէնքը զիս պատերազմի եւ արեանց ծարաւի կը կարծէին, վասնզի ես ամիս մը, շաբաթ մը հանգիստ տեղ մը չէի կրնար նստել. ամէնքը կարծէին թէ պատերազմը իմ զուարճութիւնս է, բայց դու, Խոսրով, զիս եւ իմ սիրտս կը ճանչէիր՝ թէ այդ սրտին կրակն էր, որ զիս հանգիստ չէր թողուր, ինչո՞ւ այդ նրբամիտ նամակն իրեն գրել տուիր. ինչո՞ւ Հեղինէ չի գրուցեր յայտնի թէ ամուսնանանք:

— Դու սխալ կը դատես զիս նոյնչափ՝ ինչչափ զՀեղինէն: Ես իրեն խորհուրդ ամենեւին չի տուի, քեզ յայտնի է, որ տասը մարդու գլուխը խելք գնելու կարողութիւն ունի այդ կինը. ինձ խնդրէր գրեր էր, որ իրեն հասնիմ: Ես երբ Կանգուար մտայ, Մուշեղ նոր վախճանել էր. իւր յուղարկաւորութեան հանդէսը ամենայն վայելչութեամբ կատարելէն վերջ՝ ինձ յայտնեց պարզութեամբ իր սիրտը, ինձ պատմեց ձեր սէրը, որ ես գիտէի բայց որ դուք երկուքդ էլ ինձ չէիք խոստովաներ, եւ լաւ կ'ընէիք, վասնզի ձեթ պարտքը լռելն էր եւ իմս գուշակել: Ինձ հարցուց թէ ինք՝ մայր եւ կին ի՞նչ պէտք էր ընել: Ինձ պատմեց թէ ինչպէ՞ս Դերենիկ Արծրունին Հոգեաց վանահօր ձեռք կտակ մը ստորագրել տուեր էր Մուշեղի՝ նորա տկարամտութենէն եւ զառամութենէն օգուտ քաղելով. պատմեց այդ անյագ Արծրունեաց՝ Ռշտունեաց տիրակալը, որ քու ազնիւ սիրտդ կը փափագի մոռնալ, բայց այդ կինը, որ երկրին կորուստը կ'արհամարհէր՝ Գուրգեն կորուսելուն չէր կրնար ներել, վասնզի յիշատակին միայն շրթունքը կը դողային եւ աչքերը հուր կը փայլատակէին: «Չորս տարի է,— ըսաւ,— որ ես գիտես թէ այս երկիրը կառավարեցի Մուշեղի անուամբ. ապստամբ, խռովարար, բանսարկու, խստութեամբ սանձահարեցի, եւ ոչ ոք չի համարձակիր խլրտելու, բայց հիմա կը տեսնեմ թէ Դերենիկ մը մէջտեղ կ'ելնէ՝ Տէր Արծրունեաց՝ եւ շնորհիւ Գուրգենի փեսայ իշխանաց իշխանին, եւ կը զգամ թէ ամէն հնարք, խաբէութիւն, կաշառք եւ զինու բռնութիւն ի գործ պիտի դնէ այս տկար եւ թշուառ ժառանգը դրկելու համար: Ի՛նչ խորհուրդ կու տաս ինձ դու, որ սիրտ եւ գլուխ ունիս»: Ես իրեն ըսի թէ ժամավաճառ պէտք չէ լինի, այլ շուտ մը նամակ գրէ քեզ եւ իմացնէ. թէ ես ապահով էի եւ տարակոյս չունէի, որ Գուրգենի ազնիւ սրտին մէջ սէրն անշեջ է Հեղինէի համար, եւ թէ Գուրգեն ու Հեղինէ միացեալ ամուսնութեան կապերով՝ աշխարհիս բոլոր Աշոտներուն եւ Դերենիկներուն կրնային դիմագրեր:

— Շատ լաւ եւ իմ սրտէս խօսել ես, Խոսրով: Դու հանգչի ուրեմն եւ վաղն առաւօտ կանուխ ճամփայ կ'ելնենք: Այո, եթէ Հեղինէ իմս է, ես կրնամ արհամարհել աշխարհքիս բոլոր գօրութիւնքը, դու չես կարող երեւակայել իմ՝ Ռշտունեաց Ոստանն անցուցած մէկ գիշերս, երբ ութ տարի թափառելէ վերջ իմացայ թէ Հեղինէ ուրիշինն եղել է: Եթէ Արտոս լեռը գլուխս փլէր՝ աւելի գոհ կը լինէի: Ի՛նչ կու գայ մարդկային տկար ձեռքերէն: Ես էլ տկար մարդ էի, Աստուծմէ խնդրեցի, որ սիրոյ կուրացեալ չընեմ այնպիսի անարժան գործ մը, որ իմ կեանքիս մէջ խղճմտանքիս վրայ ծանրանայ. կրնայի Մուշեղ շղթայակապ թող տալ քրդաց ձեռք, կրնայի այդ գոռոզ Դերենիկը երկու մատով խղդել, կրնայի... բայց ի՛նչ յիմար խօսքեր կընեմ... Աստուած իմ չարչարանացս վերջ տուաւ եւ ես ուրախ եմ, որ իմ ամենէն աւելի սիրած բարեկամս ներկա է այս վայրկենիս, որ սրտիս վրայէն այսչափ տարուան բեռը կը վերնա: Դու քուն եղիր, ես երթամ պատրաստեմ ամէն բան եւ պէտք եղած հրամանները տամ:

Նոյն գիշեր Գուրգէն Մարդաստանի համար իւր բոլոր կարգադրութիւնքն ըրաւ, բերդերու ամրութեան ամէն հրամաններ տուաւ, բերդակալներ որոշեց, եւ հազարի չափ ընտիրներով երկրորդ օրը Խոսրովի հետ կ'ելնէր ուղեւորելու Անձեւացեաց գաւառը:

Բայց երբ իշխանը զբաղմանց եւ իր անհամբերութեանց մէջ Վահրիճ կը ձայներ, սպասաւորը, որ կարեւոր անձ մը դարձեր էր նորա իւր բոլոր կատարելութեամբք եւ բոլոր պակասութեամբք, նոյն միջոցին Հադամակերտի մօտ նստած էր անխնամ պարտեզի մը մէջ փառաւոր լուսնի գիշերով՝ սեղանի մը առջեւ ուր պատուական կաքաւներու եւ լորամարգներու խորոված եւ Վասպուրականի գերագոյն գինին ու Խլաթի տանձը նաեւ պակաս չէին:

Իւր դիմաց նստած էր երկար եւ խառն մորուք մարդ մը, ում քով սեւ վերարկուն եւ վեղար կը յայտնէին թէ վանքի վարդապետն էր. վասնզի այդ պարտեզը մենաստանինն էր, որուն խեղճուկ եկեղեցին, փլվիլած սենեակները կը վկայէին թէ թշուառ վիճակի մէջ կը գտնուէր շինութիւնը:

Իսկ Վահրիճ, որ յայտնի կ'երեւար թէ գուարթութեան գեղեցիկ աստիճաններուն վրայ էր

— Է՛հ, հայր սուրբ,— կ'ըսէր,— քու վանքիդ ողորմելի կերպարանքը եւ գինւոյդ ու պտուղներուդ պատուականութիւնը իրարմէ շատ հեռու են, ես իմ որսերուս այսչափ լաւ ընկերներ տալ չէի կարծէր, երբ զքեզ դռան քով նստած տեսայ:

Հայր Սուրբը, որուն աչքերուն փայլը կը ցցնէր թէ պակաս չէր Վահրիճէ իւր գուարթութեան մէջ, եւ գինւոյն կուժը պարպելու համար մեկտեղ կը ճգնէր, ախորժեցաւ իւր գինւոյն գովասանքէն, պատասխանեց.

— Որսորդ եղբայր, ես քեզի պէս հիւրը կը սիրեմ, որ իւր ընտիր կերակուրը մեկտեղ կը բերէ. քու կաքաւներդ ու լորամարգիդ այս գինին սեղան հրաւիրեցին, եթէ ոչ քացիսած գինի շա՛տ:

— Իշխանաց արժանի գինի է, ես այսպիսի գինի անգամ մ'էլ հանդիպած եմ Տարոնոյ մէջ, համը դեռ բերանս է. Բագրատունեաց Մշոյ կարասներէն տիկս չցուցի, ո՛վ գիտէ քանի տարուայ գինի էր:

— Աս գինին էլ նորա խնամին է, որսորդ եղբայր, Արծրունեաց ապրանք է, Դերենիկ իշխանը ինձ յուղարկեց... անցեալ տարի... ոչ... առաջին տարի... միտքս չէ հիմա:

— Դու մեծ մարդկանց հետ գործ ունիս, հայր սուրբ, քու վանքդ պէտք էր նորէ նոր շինէին այդ մեծ իշխանները:

— Այն էլ կարելի է, խելօք մարդը պարագայներէ օգուտ քաղել դիանալու է: Ս. Կարապետ գնացել ես, որսորդ եղբայր, այնպէ՛ս չէ, ի՛նչ արեղայներ կան այնտեղ, որ խոտաճարակ կապրին. ես այդ կեանքը կը ճանչեմ, ես էլ այնպէս կը մնայի թէ որ արթուն չլինէի... ի՛նչ որ է, այսչափ միայն յաջողեցաւ, եթէ քիչ մը ժամանակ տուէր, ես եպիսկոպոս եղած էի:

— Քու եպիսկոպոսութեանդ յաջողելո՛ւն,— ըսաւ Վահրիճ եւ բաժակը պարպեց:

— Քու միշտ յաջո՛ղ որսորդութեանդ,— պատասխանեց հայր սուրբը ետ չի կենալով.— բայց քանի անգամ է, որ եպիսկոպոսութիւն կը մօտենա, հա բռնեցի, կ'ըսեմ՝ դարձեալ ձեռացս կը փախչի:

— Այսչափ դժա՞ր բան է եպիսկոպոսանալը:

— Ի՛նչ, դիւրին բան գիտցա՞ր, բայց դարձեալ քանի անգամ դիւրացաւ. ես որ մէկ քանի ամիս այս Դերենիկի հօր Աշոտ իշխանին ատենադպիրն էի. նա գերի գնաց... մնաց, միայն այս աւերակ վանքը ձեռք բերի վերջը, այս Դերենիկն ինձ խօսք տուաւ, որ զիս Մարդաստան գաւառիս եպիսկոպոս ձեռնադրել տա. գաւառը նորա ձեռաց գնաց, եպիսկոպոսութիւնն էլ իմ ձեռացս թռաւ:

— Այս բաժակը կը քամեմ մինչեւ վերջին կաթիլը եպիսկոպոսութեան դառնալուդ վրայ:— Եւ Վահրիճ լցուց ու քամեց: Հայր սուրբը շուտ մը նորա օրինակին հետեւեցաւ առիթն ամենեւին չի կորսնցնելով: Վահրիճ հետաքրքրութիւն ունեցաւ այս առանց միաբանի վանահօր ամէն գաղտնիքն իմանալու, վասնզի տեսաւ, որ շարունակ այդ Արծրունեաց հետ գործ ունեցել էր, վասնզի ինքզինքը Գուրգէնէ չէր կարող բաժնել, եւ իր տիրոջ հետ բարեկամ կամ թշնամի կը դառնար անդադար, եւ հիմա Հաղամակերտի դռան առաջ Երագանի գիւղին քով գտնելով Դերենիկի բարեկամ մը՝ իր կէս գինեհարեալ վիճակին մէջ օգուտ քաղել մտածեց, ուստի մէկ մը գինին գովելով՝ մէկ մը հայր սուրբին եպիսկոպոսութիւնը առաջ քշելով կուժին տակը հասաւ սեղանակցին հետ եւ տեսաւ, որ մտերմութեան դուռ բացուեցաւ:

— Քեզի պէս արթուն վարդապետ մը դժբախտութիւն է, որ այսպիսի անապատի մը վանահայր մնա. բայց իշխանները երախտամոռաց էակներ են, դու հօրը ծառայէր ես, որդույն ծառայէր ես՝ կուժ մը գինուով ինչպէ՞ս կարելի է գրեզ վարձատրել եւ դադրիլ. իրաւ ես չեմ գիտէր ինչ տեսակ ծառայութիւն ըրած ես սոցա, բայց վերջապէս իշխան մը այսպիսի ծանր եւ դժուար ժամանակի մէջ՝ քեզի պէս արթուն մարդու պէտք էր, որ աս պատուական ըմպելիքէն ուրիշ վարձատրութիւն մ'ընէր:

— Իմ ըրած ծառայութիւնս Դերենիկին սովորական բան չէր... հիմա թող մնա...

Իսկ Վահրիճ թէպէտ լաւ դիտէր թէ կուժը իր վերջին կարողութիւնը թափել էր, բայց կամաւ ուժով մը վեր առաւ ամանը, որ իւր պարապութեան համար վարդապետին գլխէն աւելի բարձրացաւ. հայր սուրբը հիւրընկալութեան պարտաւորութիւնն կատարեալ ընելով ձայնեց ծառային եւ հրամայեց ուրիշ լեցուն աման մը բերել: Արդէն վարդապետին լեզուն ծանրացեր էր, եւ իշխանաց ապերախտութեան յիշատակն էլ գլխուն վրայ նոյնպէս ծանրանալով՝ աչքերն սկսէր էին պզտիկնալ. Վահրիճ մխիթարութիւն մատուակելով բաժակ բաժակի վրայ դարձեալ լցուց. վասնզի աս հաւատարիմ ծառան Գուրգէնի համամիտ չէր ամէն նիւթի մէջ, եւ նորա անոխակալ ներողամտութեան երբեք կամակից չէր. բայց բերան բանաք խորհուրդ տալ չէր համարձակէր, եւ հազիւ երբեմն Խոսրովու գուարթ վայրկեաններուն՝ միավանկ բառերով իւր իշխանին Դերենիկի ըրած բարերարութիւնքը «չափազանց բարեսրտութիւն» անուանել համարձակած էր: Ուստի հիմա գտնելով Մարդաստանի մէջ վարդապետ մը, որ իւր տիրոջ թշնամեաց բարեկամն էր, միտքը դրաւ թէ դա Դերենիկի լրտեսն է, եւ ամէն ջանք սկսաւ ի գործ դնել այդ մարդուն լեզուն արձակել:

— Հայր Սուրբ, կը տեսնեմ թէ դու էլ ինձի պէս անբախտ մարդ ես, իսելօք մարդու չես հանդիպէր, ես էլ իշխանի մը ծառայեցի տարիներով, ապերախտը երբ մեծութեան եւ փառքի հասաւ զիս վնդեց, ես էլ հիմա որ ապրուստ ունիմ փա՛ռք Աստուծոյ եւ մարդու կարօտ չեմ շնորհիւ իսելօք վարմունքիս՝ որսորդութեամբ ժամանակս կ'անցնեմ:

— Ո՞վ էր քու ծառայած իշխանդ:

- Նա էլ Արծրունի մ'էր. այս ցեղը ապերախտութեան համար ծնած է:
- Ի՞նչ Արծրունի էր, հոգիդ սիրես:
- Գուրգէն Ապուպելճ, շատ քաջ, բայց կատարեալ յիմարին մէկը:
- Հը՛... Գուրգէ՛ն... լաւ կը ճանչեմ:
- Ուստի՞ կը ճանչես:
- Այնպէս լաւ կը ճանչեմ եւ այնպէս ափիս մէջ ունեցեր եմ վայրկեան մը՝ ինչպէս սա բաժակը:
- Միթէ՞ կարելի է այդ հսկան, որ Բուղայ ափին մէջ չի կրցաւ տղմեցնել քու ափիդ մէջ տղմեր. յիրաւի զարմանք բաներ կը պատմես, Հայր Սուրբ:
- Կ'ուզես հաւտա՛, կ'ուզես մի՛ հավտար, եթէ հիմա նա տիրացաւ Մարդաստանի Դերենիկի յիմարութեան պտուղն է, Մարտիրոս վարդապետ յանցանք չունի. ես այդտեղ մը չի տղմող հսկան՝ սա փոքրիկ ծակին մէջ տղմեցուցի՝ նորա ձեռքը տուի... Ի՞նչ էր յանցանքը եթէ կաթողիկոս, իշխանաց իշխան հազար կտոր եղան, սապէս ըսին, նապէս ըսին, ձեռքէն առին, ելան գնացին:
- Վարդապետը երբ այս խօսքերն կը գրուցեր, լեզուն բերնին մէջ կը պլորեր, լուսին իւր աչաց բազմապատկեալ էր, եւ Վահրիճ իւր գինւոյն գրեթէ բոլորովին սթափած նոյն միջոցին՝ այդ Մարտիրոս անուան մտքին ամբողջ զօրութիւնը գտեր էր: Ուստի զուարթ դէմքով ջանալով իր վիճակը ծածկել, ըսաւ.
- Իմ պատուական Հայր Սուրբ, դու շատ խելօք եւ հնարագետ մարդ ես, դու լաւ գիր նաեւ գիտես, վասնզի Աշոտ Արծրունւոյ պէս մեծ իշխանի ատենադպիր եղեր ես. այդ անպիտանն էլ քեզ մոռցեր է:
- Իրեն այնպէ՛ս ծառայութիւն ըրի, որ սատանան չի կրնար ընել, մէկ թուղթ մը գրեցի, թուղթ մը գրեցի, որ գաւառ մը իրեն օժիտ բերաւ... Ի՛նչ աչքերդ կը բանաս... մե՛ դք աշխատանացս... այնչափ լաւութիւն, հը, բոլոր սա փլփլած վանքին համար, տարի մ'էր, որ թափառական կը շրջէի այդ քու Գուրգէնի երկիւղէն... վերջը իմացայ, որ դա մոռացկոտ մարդ է, ոչ բարեկամը գիտէ, ոչ թշնամին... էլ չեմ կարող... գլուխս կը շրջէ... կը դառնա, ես այստեղ լաւ մը քնեմ...
- Եւ իրօք մարդը երկնցաւ. Վահրիճ էլ դիմացը վերարկուն քաշեց՝ կէս քուն, կէս արթուն կը քնէր՝ նորա խորդալուն ձայնը երբ յանկարծ դադրէր աչքերը կը բանար, որ մարդը չի փախցնէ: Երբ արշալոյսը սկսաւ, ժողվտեցաւ, եւ շիտակ քաղաքը շունչն առաւ:

ԳԼՈՒԽ ԻԹ ԳԵՂԵՑԻԿ ՕՐ

Կանգուարի բերդին դռները բացուեցան ընդունելու համար ամենայն պատուով եւ փառօք Գուրգէն Ապուպելճ, եւ Հեղինէ տիկին երկրորդ օրը բերդին եկեղեցւոյն մէջ պսակուեցաւ Գուրգէնի հետ ի մեծ ուրախութիւն Անձեւացեաց ժողովրդեան՝ որ հզօր պաշտպան մը կը գտնէր այսպիսի աննման քաջ իշխանի մը հովանաւորութեամբ: Բայց եթէ մէկ կողմէ ամուսնացեալք երջանիկ եւ ժողովուրդը գոհ էին՝ միւսէն շատ մը բանսարկուներ վերջին յուսահատութեան մէջ էին: Մուշեղ իշխանի կտակը պատրաստող Թեոդորոս վարդապետ՝ առաջնորդ Հոգեաց վանից,

որ Դերենիկի խորհրդով եւ նորա յօգուտ ծածուկ Հեղինէի որք տղան ջանացել էր դրկելու, հիմա անճար եւ շփոթ մնացել էր, իւր բոլոր յոյսերը տեսնելով ոչնչացեալ:

Իսկ Դերենիկ մեծամեծ պատրաստութիւնդ կ'ընէր պատերազմի եւ նոյն միջոցին նոյն՝ Թեոդորոս վանահայրը դեսպան կ'ուղարկէր Գուրգէնի՝ սպանուալեօք, որ Անձեւացեաց կէսը Նորաբերդի հետ ըստ կտակին գորութեան իրեն յանձնէ:

Չենք ուզեր երկայն պատերազմներու վրայ խօսիլ, ուր Գուրգէն վերջապէս յաղթութեամբ պսակուեցաւ, եւ ամբողջ Անձեւացեաց գաւառին տիրացաւ. հանդարտեցուց երկիրը, ապահովեց ի թշնամեաց, եկեղեցիներ շինեց եւ խաղաղութեան տօն կատարեց նաւակատեաց:

Բայց այս խաղաղութիւնը նաեւ երկայն չի տեսց, վասնզի Դերենիկի հայրը Աշոտ իշխան գերութենէ ազատելով եկաւ Բաղդատէ, եւ հրամայական պատգամ դրկելով Գուրգէնի կը պահանջէր Անձեւացեաց գաւառին մասը Դերենիկի համար: Իսկ Գուրգէն հանդարտ պատասխան կ'ուղարկէր եւ կ'ըսէր. «Հայրենի ժառանգութենէ զիս դրկեցիք, եղբայրական բաժինը յափշտակեցիք, հիմա ինչ որ ինձ Աստուած ժառանգեցուց, այն էլ կ'ուզեք առնուլ բռնութեամբ: Միթէ՞ դու միայն պիտի բնակիս երկրիս վրայ: Տեսնէ՞ Տէր եւ դատէ իւր արդարութեամբ ինչպէս ես կը յուսամ»:

Եւ իմանալով թէ հայրը մէկ կողմանէ՝ եւ միւս կողմանէ Դերենիկ Անձեւացեաց գաւառին վրայ կը յարձակէին, իւր եղբորորդին Գրիգոր՝ քաջ երիտասարդը դրկեց Աշոտի դէմ երկու հարիւր հոգույ ընտիր սպառազէն գնդով, իսկ սա՝ տեղեկանալով Գրիգորի գօրաց սակաւութիւնը արհամարհեց եւ անգոյշ կը նստէր անհոգ, երբ զիշերով յանկարծ Անձեւացի խումբը յարձակեցաւ իւր վրայ, զարկաւ՝ ցիրուցան ըրաւ գորքը եւ աւար առաւ բոլոր բանակը մինչ ինք Աշոտ միաձի փախստական կ'իջնէր Ռշտունեաց ոստանը:

Իսկ Դերենիկ իմանալով հօրը պարտութիւնը եւ թէ Գուրգէն իւր վրայ կու գար յարձակմամբ՝ խոհեմաբար ետ քաշուեցաւ եւ դարձաւ Վասպուրական:

Կրկին եւ կրկին Արծրունիք նոր գօրք ժողուելով եւ Բագրատունեաց օգնութեամբ գօրացեալ՝ չի կարենալով բան մը գլուխ հանել, խաղաղութեան դաշինք դրին. Աշոտ եւ Գուրգէն առանձին իրարու հետ տեսնուեցան, զիրար ողջունեցին եւ բարեկամութեան սէր հաստատելով բաժնուեցան իրարմէ:

Գուրգէնի ամուսնութեան տարին լրացել էր, Հեղինէ կայտառ՝ նորածին, նորակնունք երեխայ մը զիրկը՝ մխիթարուած էր իւր Մուշեղէ ունեցած խեղճ եւ տկար տղուն մահուան վրայ. Խոսքով Ակեացի, որ նոցա կնքահայրն էր եւ նոյն օրն այդ պաշտօնը կատարելու համար եկեր էր ի Կանգուար, երեքին վրայ կը նայէր զուարճութեամբ. իսկ Գուրգէն ոտքի վրայ կանգնած, ուրախ, բոլոր նեղութիւնները եւ բախտին հարուածները գրեթէ մոռցել էր ներկա երջանկութեամբ. մէկ մը կնոջը եւ մէկ մը գաւկին ակնարկ ձգելով աչքերը երկինք կը վերցնէր շնորհակալ կը լինէր Աստուծոյ տուողին ամէն բարութեանց, երբ յանկարծ գլուխը դարձնելով տեսաւ Վահրիճ, որ լոթիկ ներս մտած դռան առջեւ կեցել էր:

— Ի՞նչ է Վահրիճ, դու բան մը ունիս զրուցելու,— հարցուց Գուրգէն:

— Այո, Տէր:

— Զրուցէ՛, ի՞նչ խնդիրք ունիս:

— Ոչինչ, Տէր, քու ողջութիւնդ. միայն կ'ուզեմ յիշեցնել, որ Օձն քաղքին մէջ երբեմն շատ տարիներ առաջ ինձ յանձնեցիր իմանալ թէ ո՛վ էր այդ երեք դաւաճան իշխանաց մատնութեան թուղթը գրողը առ Բուդայ, ես այն ատեն իմացայ թէ Մարտիրոս անուն վարդապետ մ'էր, եւ դու ինձ ապսպրեցիր չի մոռնալ այդ անունը եւ երբեմն յիշեցնել եւ ջանալ գտնել. ես գտայ այդ մարդը եւ տարի կայ, որ այստեղ վարը բանտը կը սպասէ: Ես ժամանակ չունեցայ զինք յիշելու, վասնզի քու հրամանաւդ Նորաբերդ էի, եւ ոչ դու էլ ժամանակ ունէիր նորա գործով զբաղելու: Խուրեն այս առաւօտ ինձ յիշեցուց եւ ըսաւ թէ իշխանուհին եթէ իմանայ, որ այդ մարդը տարին ամբողջ առանց դատաստանի շղթայակապ մնացել է՝ բանտը մեր գլխուն կը կործանէ:

Իսկ Գուրգէն խոժոռ նայեցաւ Վահրիճի այս յայտնութեան վրայ եւ քովնտի ակնարկ մը ձգեց Հեղինէի, որ ուշադրութեամբ անխռով եւ խիստ կը նայէր սպասաւորին, որ տեսնելով թէ ախորժ չէրաւ իւր յայտնութիւնը, վրայ բերաւ ուրիշ պարագայ մը նաեւ:

— Ես այնպէս իմացայ այդ վարդապետին խոստովանութենէն, որ գայ ասկից երկու-երեք տարի առաջ Երագածի գիւղին քով կիսափուլ վանքի մէջ երբ դու իրեն ապաւինէր ես՝ Դերենիկին բանտէն ազատելով՝ զքեզ նկուղի մը մէջ փակէր եւ Դերենիկին մատներ էր: Ես այս պարագան չգիտէի՝ իրմէ իմացայ:

— Անպիտա՛ն,— ըսաւ Գուրգէն բարձրաձայն քրքիջ արձակելով,— այդ ի՛նչ յիմար է եղեր, որ քեզի պէս առաքինի մարդ փնտռել ընտրել է խոստովանահայր: Գնա՛, արձակէ այդ մարդը, արդէն տարի մը բանտ քաշել ապաշխարել է:

Վահրիճ քայլ մը ետ առաւ դուրս ելնելու, երբ Հեղինէ՝ ձեռքը նշան ըրաւ կանգնելու, եւ դարձաւ լուրջ հանդարտութեամբ ըսաւ Գուրգէնի.

— Եթէ անմեղ կամ յիմար մէկն է այդ մարդը եւ անիրաւ տեղ մեր բանտերուն մէջ տարիով կեցեր է, պէտք է իրեն շնորհք մ'ընել եւ այնպէս արձակել: Իսկ եթէ դաւաճան եւ մատնիչ է՝ եւ կարող պատուհաս լինիլ ուրիշներու, ի՛նչ խղճմտանքով զինք կ'արձակես:

— Ոչ, անմեղ անձ ըսել կարելի չէ այդ անզգամին համար, բայց այնչափ տարի անցել է իր գործոց վրա...

— Միթէ՛ տարիներ եւ ժամանակ բաւակա՞ն են քաւել չարագործութիւնքը,— ըսաւ Հեղինէ,— եւ դառնալով Խոսրովում դու ի՞նչ կ'ըսես, հայրիկ...

Այս խօսքին Գուրգէն երկու-երեք քայլ առաւ, դռան մօտեցաւ եւ Վահրիճի թեւէն ուժով բռնելով, բերաւ սենեակին մէջտեղ կեցուց երեսը Հեղինէի դարձնելով.

— Զիս թող, իշխանուհւոյն հետ խօսէ եւ նորա պատասխանն:

— Բայց տէր,— կ'ըսէր Վահրիճ քիթը բերանը թթուած եւ թելը շփելով, ես զքեզ չեմ կարող բռնել,— դու զիս պէտք է թողուս:

Իսկ Գուրգէն նոյն միջոցին հեռացաւ դէպի պատշգամբ եւ հորիզոնը կը նկատէր առանց բառ մը կորսնցնելու Վահրիճի խօսքերէն, որ միշտ թելը շփելով մէկիկ-մէկիկ կը պատմէր իր որսորդութեան, Մարտիրոս վարդապետի հետ սեղանակցութեան, գինովութեան, խոստովանութեան պատմութիւնը. Գուրգէն քթին տակէն երբեմն ծիծաղելով՝ «Անպիտա՛ն ծառայ, տարիներն զքեզ ամենեւին չեն փոխէր, միշտ նոյնն ես եւ նոյն մնացել ես» կ'ըսէր կամաց

ձայնով. Հեղինե՛ առանց փոքր ժպիտ մը ցոյց տալու, ուշադրութեամբ մինչեւ վերջը մտիկ ընելէն ետքը, ըսաւ Վահրիճի խիստ ձայնով.

— Բայց ի՞նչ կը նշանակեն այդ խօսքերը, որ դա գրուցէր է. «Թուղթ մը գրեցի, որ գաւառ մը իրեն օժիտ բերաւ»:

— Չգիտեմ իշխանուհի, որովհետեւ երբ այդ խօսքերն ըսաւ Հայր Սուրբը...

— Ի՛նչ Հայր Սուրբը, ընդհատեց Հեղինե՛ խստութեամբ, այդ էր պակաս, որ այսպիսի անզգամներ «Հայր Սուրբ» անուանէինք:

— Կը ներես իշխանուհի, բերնի վարժութիւն է այն գիշերուընէ մնացած:

Գուրգէն կը ծիծաղէր բարձրաձայն. Խոսքով, որ ուշադիր էր միայն եւ ամենեւին նշան մը չէր տուած մինչեւ այն վայրկեան փոքրիկ մը ժպտեցաւ, իսկ Հեղինե՛ բարկացայտ աչքերով՝ կամաց եւ դողդոջուն ձայնով ըսաւ սպասաւորին.

— Գնա՛, այդ մարդն առանց շղթայի, առանց պահապանի ներսի մեծ սենեակը տար, եւ սպասէ մինչեւ որ մենք գանք:

Եւ երբ Վահրիճ գնաց, ելաւ ձայնեց նաժիշտներուն, տղան դայեկին յանձնեց, եւ Գուրգէնի թելէն բռնելով ու Խոսքովու քով բերելով լուրջ եւ մեղադրական ձեւով ըսաւ.

— Գուրգէն, ես հիմա անոր կը զարմանամ թէ այնչափ տարիներ զիս ինչպե՞ս չի մոռցար. միթե՞ կարելի է այդ անզգամ չարագործը մոռնալ՝ իւր ըրածը չիշել, եւ թողուլ, որ երթայ իւր անարդ գահասիրութեամբ, անխիղճ եւ անպատկառ շարունակէ իւր անզգամութիւնը, անմեղ արտասուաց եւ ո՛ր զիտէ արեանց պատճառ լինի. այս իշխանութիւն չէ, այս տէրութիւն չէ, իշխանաց պարտքը եւ այսպէս չեմ հասկնար: Շատ ուրախ եմ, որ Խոսքով իշխանն էլ այստեղ է եւ դատաւոր կրնայ լինիլ մեր մէջ:

— Բայց ո՞վ քեզի ըսաւ, սիրելի Հեղինե՛, թէ իրաւունք չունիս. ես տարի մ'է այնչափ զբաղած եմ պատերազմներով, որ ամէն կառավարութիւն քեզի յանձնեցի, եւ հիմա էլ, քու գործիդ խառնուելու ոչ կամք ունիմ եւ ոչ փափագ. կ'ուզես կախել տուր այդ մարդը, կ'ուզես ձեռքը կտրել տուր, ես կընդունիմ թէ արժանի է ամէն տեսակ պատժոց, միայն պատերազմէ դուրս ցուրտ արիւնով չեմ կարող մէկը հարուածել եւ պատժել. առիծը, վագրը գառագիղի մէջ սպաննել չեմ կրնար, պէտք է արձակեմ եւ այնպէս վրան հարձկիմ:

— Այո՛, առիծին, վագրին այնպէս պէտք է ընես, բայց գետնաքարշ սողունին, որ կրունկդ կ'ուզէ խածնել եւ թունաւորել պէտք է գլուխը ճզմել ու ջախջախել... է՛հ հայրիկ, չես խօսիր... եթէ այդպէս է եւ է՛լ բերանս չեմ բանար:

— Ոչ դուստր իմ, ոչ, դու իրաւունք ունիս,— ըսաւ Խոսքով ձեռքէն բռնելով եւ քովը նստեցնելով,— բայց Գուրգէնի բնաւորութիւնն այնպէս է, տասն անգամ նոյն թշնամին բռնած եւ թողած է, միշտ վերջը զոջալով: Հիմա այդ մարդը պէտք է շղթայակապ կաթողիկոսին յուղարկէի Հոգեւոր տէրը արդար, առաքինի, իմաստուն մարդ է, երբ իմանայ անարժան քահանային ըրած անզգամութիւնքը փակել կու տայ զինք վանք ար, ուսկից անկարելի կը լինի ելնել մինչեւ կենաց վերջի օրը, եւ առատ ժամանակ կ'ունենայ ապաշխարելու իւր շարութեանց վրայ: Երթանք ուրեմն ներսի սենեակը, հարցաքննենք մարդը:

Մարտիրոս վարդապետ ամեն բան խոստովանեցաւ, պատմեց թէ ինչպէս ինք Գուրգէնի առ Հեղինէ գրուած նամակը խարդախել էր, ինչպէս ինք Աշոտի դիւանագետ մատնութեան գործիք եւ խորհրդակից եղել էր երեք դաւաճանաց հետ, եւ թէ ինչպէս ետքը Գուրգէն մատներ էր եպիսկոպոսանալու յոյսով:

Երկրորդ առաւօտ Վահրիճ քանի մը հոգուով իւր այս շնչաւոր աւարը բարձեալ ձիու մը վրայ փոքրիկ գորաց գունդի մը ընկերութեամբ կը տանէր կաթողիկոսին, որ Սեւանայ անապատը հրամայեց գնայ ուղղել դատապարտելով ապաշխարութեան իւր անզգամութեանը համար: Ծերունի Խոսրովու խօսքը կատարուեցաւ ինչպէս գրուցել էր Հեղինէի:

ԳԼՈՒԽ Լ ԵՐԿՈՒՆՔ

Գուրգէնի կեանքը մանրանկար պատկեր կրնայ համարուիլ Հայաստանի այն ժամանակաց տաժանելի վիճակին, հալածանք, մատնութիւն, դաւ, բանտ, շղթայներ, պատերազմ, վերք, հիւանդութիւն, յաղթութիւն, պարտութիւն, սիրելեաց բաժանումն եւ վերջապէս հանգստութիւն, երջանկութիւն սրտին սիրելւոյն հետ միաւորութեամբ:

Ուրախ տարիներ անցուցին այս ամուսինք, ունեցան զակներ, ծնելական գթով եւ արդարութեամբ կառավարեցին թէ իրենց տունը, թէ երկիրը. երջանկութիւն՝ եթէ բոլորովին չէր կրնար մոռցնել այն դժնդակ օրերը, ուր մարմին եւ հոգի տառապանաց եւ յուսահատութեան մէջ կը տատանէին, կը ծփային, այլ իբրեւ հին յիշատակք միզամած ամպէ մը ծածկեալ հեռաւոր առարկայք եղան գրեթէ աննշմարելիք:

Մայրն Հայաստան՝ այդ բազմաշարժար մարտիրոսը, որ երկայն տասը տարիներու մէջ անլուր թշուառութեամբք տքնեցաւ, ոտնակոխ բազմատեսակ բարբարոսաց, աւար անգութ հրոսակաց, ստրուկ մերձաւորաց եւ օտարաց, հարուածեալ ի թշնամյաց եւ իւր հարազատ որդէկաց,— վերջապէս անգամ մ'էլ կրցաւ սրբել թաց արտսուքը, ցնցեց՝ նետեց արիւնաշաղախ մոխրամած ցնցոտիները, թաղուց այդ ցաւոց անկողինը, եւ իւր դառն Երկանց յաջորդեցին երջանիկ ու գուարթագին աւուրք. զգեցաւ վայրկեան մ'էլ յուր ծիրանիները եւ պսակեցաւ թագադիր Բագրատունեաց շառաւիղ Աշոտի անձին վրայ: Սեւ օրերու պայծառ արեւ յաջորդեց, եւ տեսաւ Մայրն Հայաստան իւր որդուց գերեղարձը, որք անարդ ուրացութեան նախատինքը մերկացան եղան լուսազգեստք. Քրիստոսի անունը դարձեալ սկսաւ փառաւորիլ, եկեղեցւոյ լքեալ ու կործանեալ գմբէթներք իրենց աւերակներուն մէջէն կանգնեցան՝ յարութիւն առին քաղաքներ նորոգուեցան, գիւղեր շէնցան, «հերկեցին հերկս, եւ ոչ ի վերայ փշոց, եւ ապա ձայն խրախճանաց ցնծացելոց ի յարկս նոցա լինէր եւ ձայն հարսին եւ փեսայի. ծնան որդիս եւ արարին պտուղ, եւ բնակեցան իւրաքանչիւրոք ի ժառանգութեան իւրեանց եւ այց արար Տէր նոցա՝ եւ յաջողեաց ի բարութիւնս»: